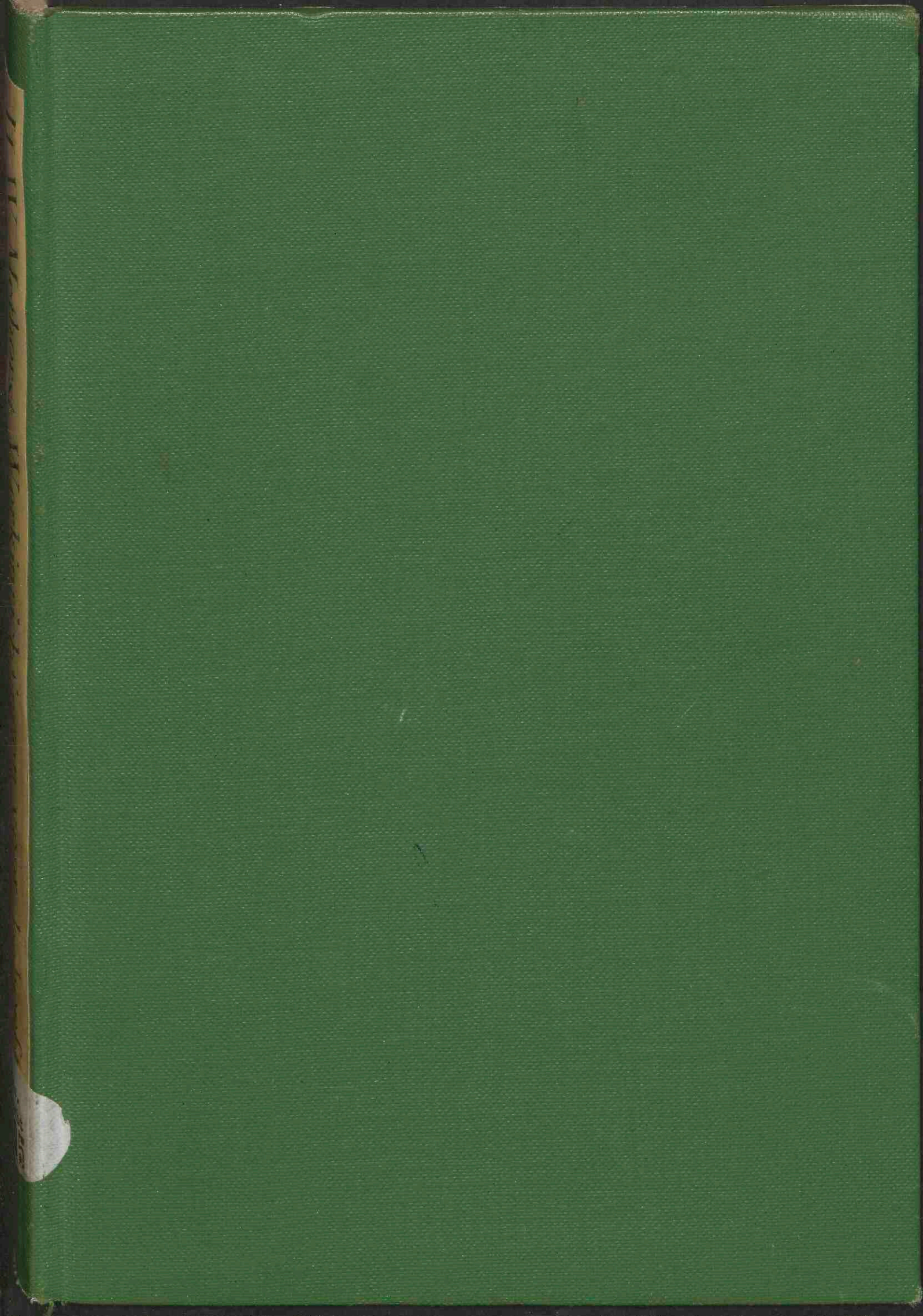

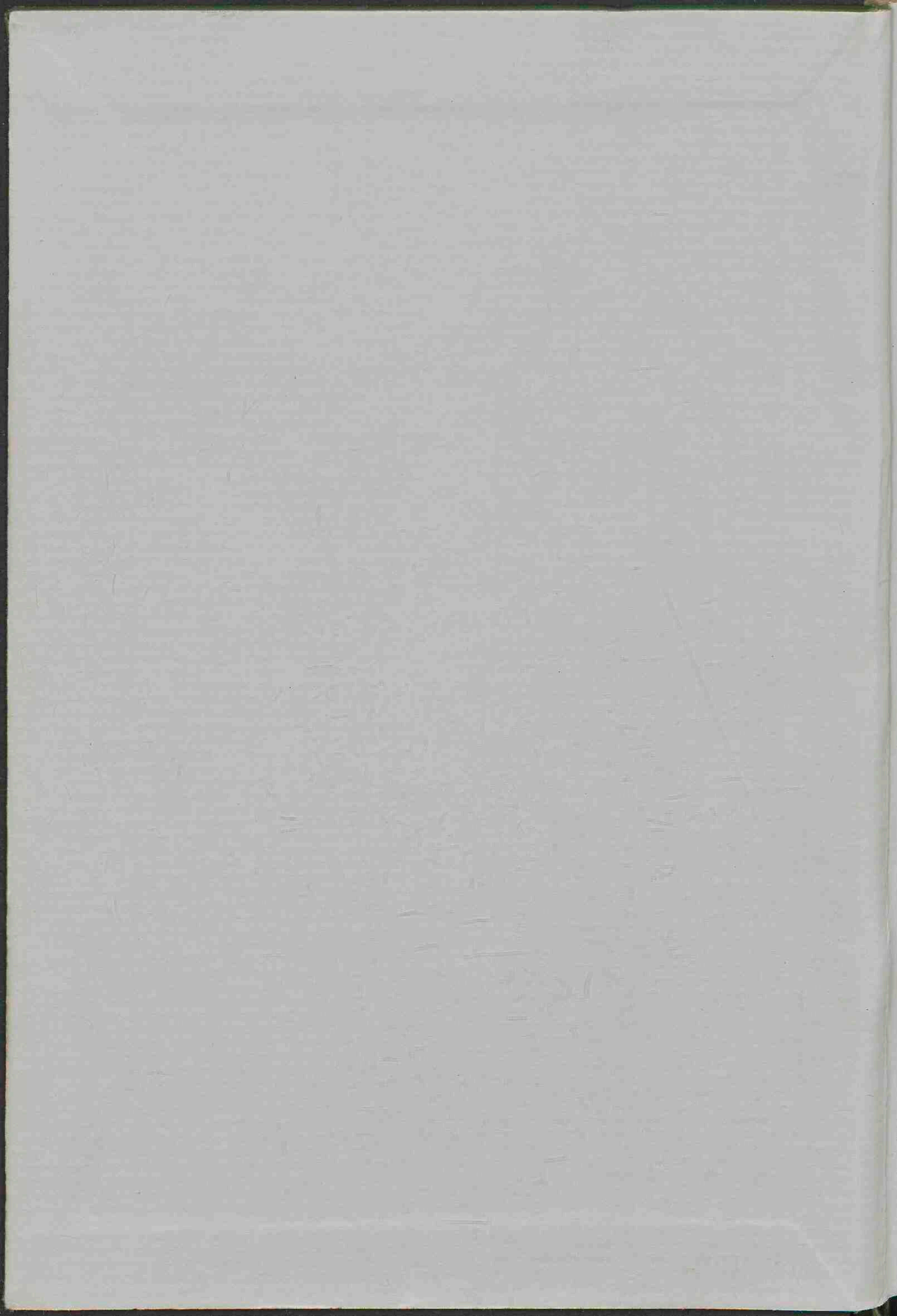
Werkinrichtingen voor behoeftigen

<https://hdl.handle.net/1874/226401>

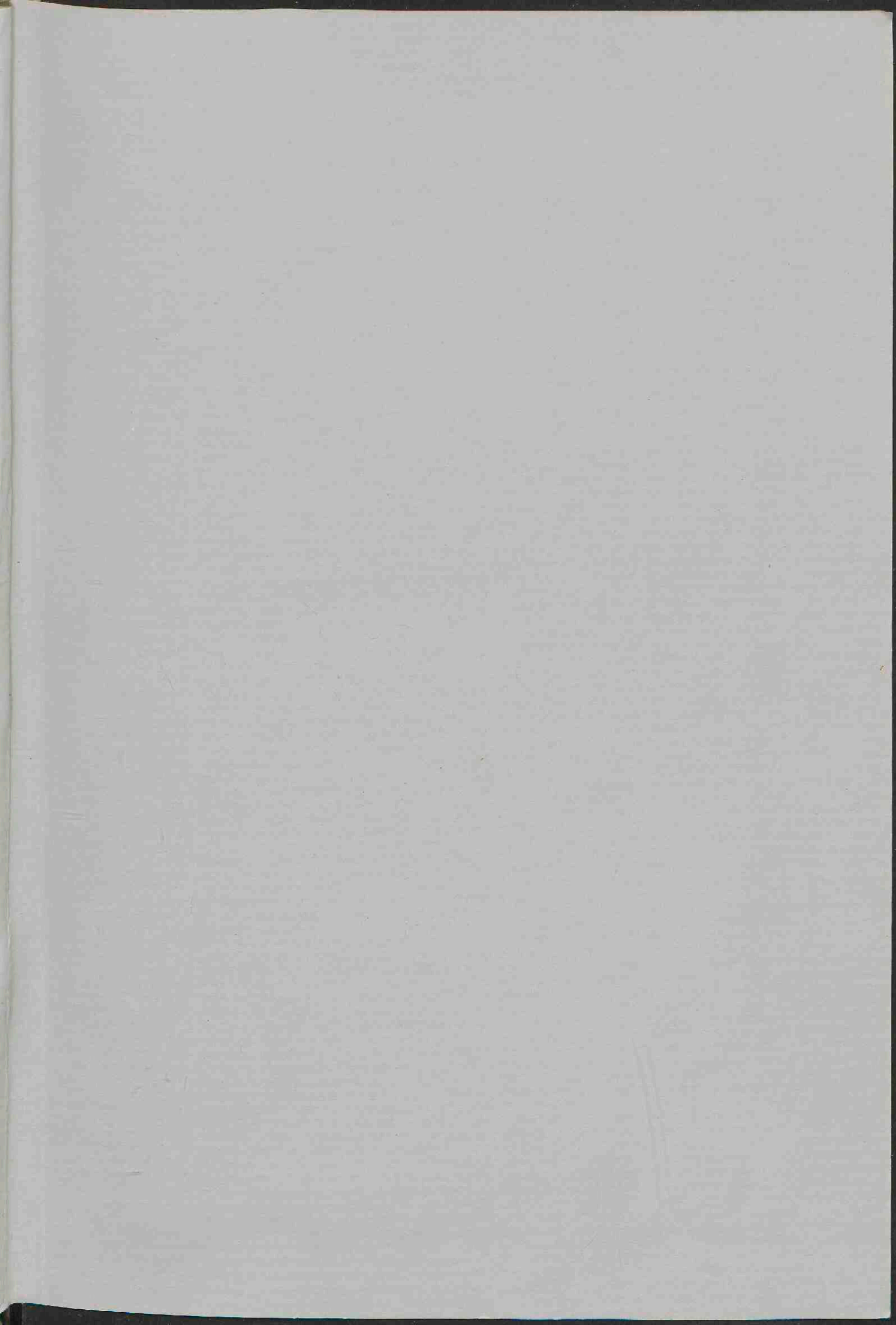

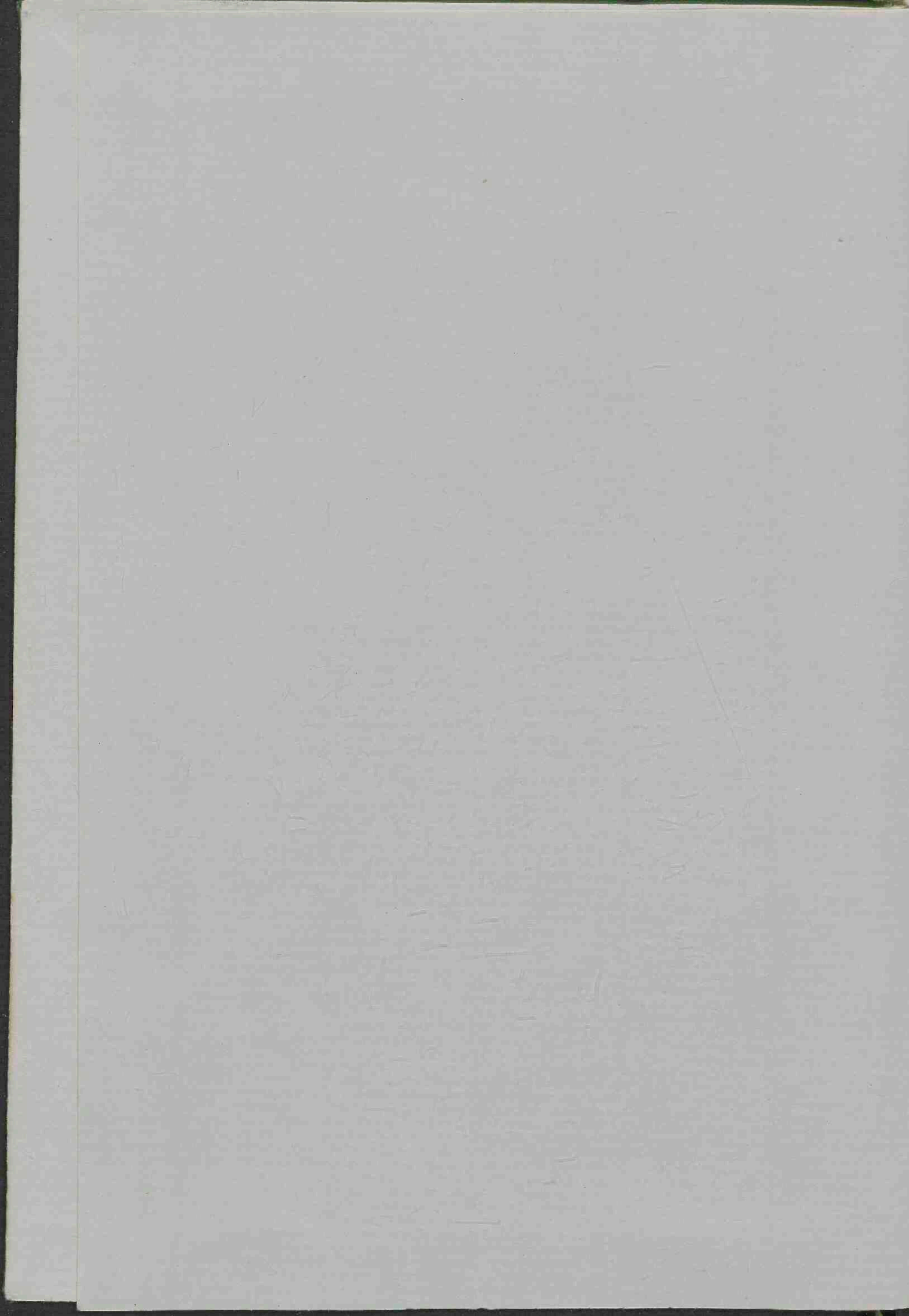

~~A. 91/192~~

1095

v

WERKINRICHTINGEN VOOR BEHOEFTIGEN

1800 1800 1800 1800 1800
1800 1800 1800 1800 1800
1800 1800 1800 1800 1800

RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

0497 4774

Piss. Utrecht 1895

Werkinrichtingen voor Behoeftigen.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

Doctor in de Rechtswetenschap

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT,

NA MACHTIGING VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS

Dr. H. C. DIBBITS,

Hoogleeraar in de Faculteit der Wis- en Natuurkunde,

VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT

TEGEN DE BEDENKINGEN VAN

DE FACULTEIT DER RECHTSGELEERDHEID,

TE VERDEDIGEN

op Dinsdag 9 Juli 1895, des namiddags te 3¹/₂ uur,

DOOR

HENRI WILLEM METHORST,

GEBOREN TE AMERSFOORT.

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT.

UTRECHT. — J. L. BEIJERS. — 1895.

Wetenschappelijke en Letterkundige Maatschappij

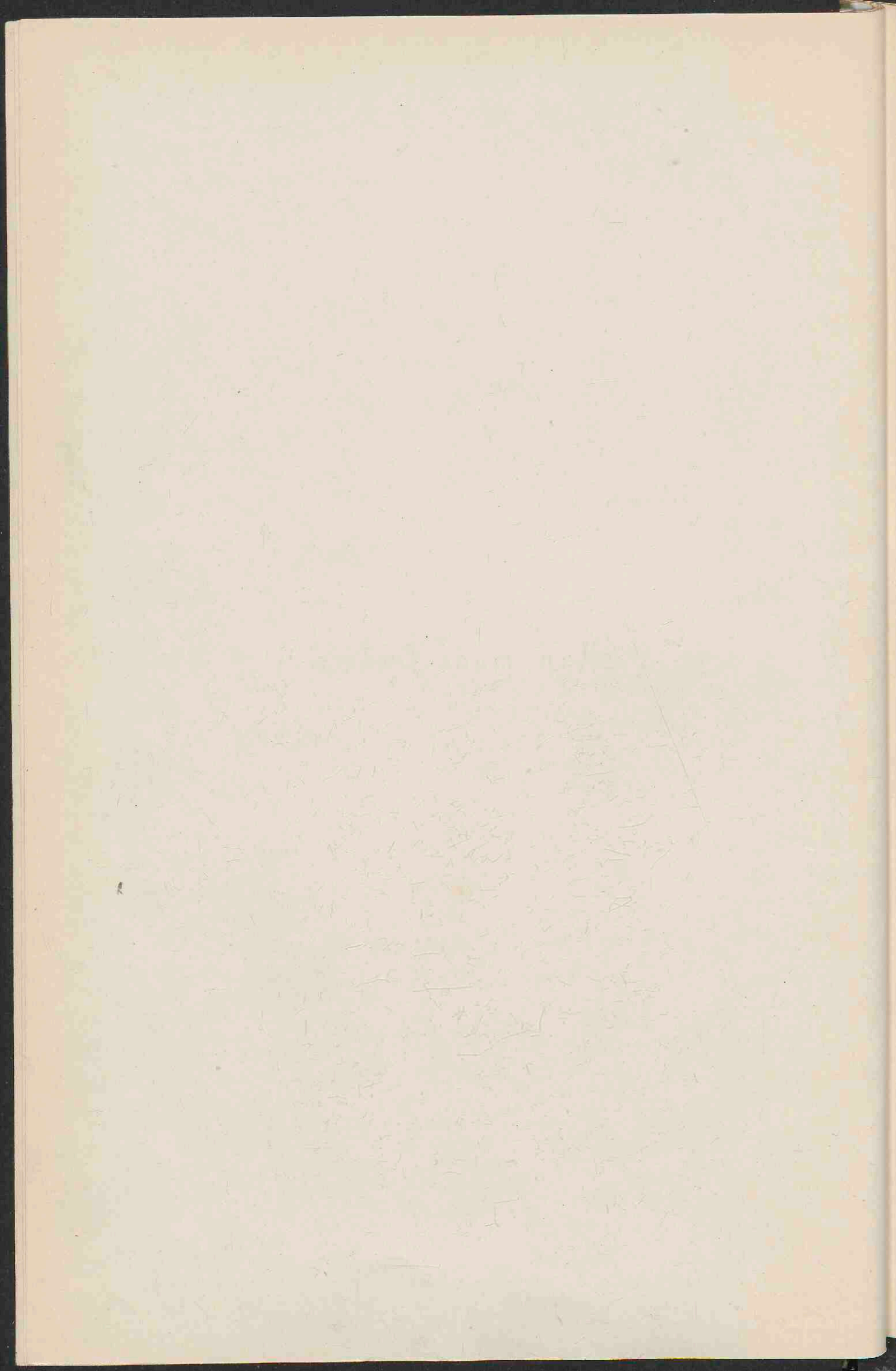
VERHOOR

Doctor in de Natuurwetenschap

D. H. C. DE VRIES

WETENSCAPEN

Aan mijne Ouders.

V O O R R E D E.

Deze eerste bladzijde zij de tolk van mijn oprechte gevoelens van dankbaarheid jegens allen, die zoo geheel belangeloos mij met groote welwillendheid de zoo gewenschte inlichtingen hebben verschaft. Maar bovenal U, Hooggeleerde DE LOUÏER, hooggeachte Promotor, ben ik zeer erkentelijk voor de vele nuttige wenken, die ik bij de samenstelling van dit proefschrift van U mocht ontvangen!

[Faint, illegible handwriting, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

I N H O U D.

INLEIDING	Bladz.	1— 5
---------------------	--------	------

HOOFDSTUK I.

HET ENGELSCHE WERKHUIS-STELSEL.

AFDEELING	I.	Geschiedkundige ontwikkeling tot 1834	Bladz.	5— 12
"	II.	De hervorming ná 1834	"	12— 31
"	III.	Uitgaven voor armwezen	"	31— 39
"	IV.	De gestichten waarin behoeftigen een onderkomen kunnen vinden.		
	I.	Casual Wards	"	39— 49
		(Aanhangsel over Duitschland)	"	49— 53
	II.	Workhouses	"	53— 78
		(Aanhangsel over Duitschland)	"	78— 82

HOOFDSTUK II.

WERKHUIZEN IN NEDERLAND.

INLEIDING	Bladz.	82— 85		
AFDEELING	I.	Tucht- en Werkhuizen	"	85— 96
"	II.	Pogingen tot algemeen invoeren van werk- inrichtingen	"	96— 108
"	III.	Onze vroegere werkinrichtingen	"	108— 113
"	IV.	Onze tegenwoordige werkinrichtingen	"	113— 193

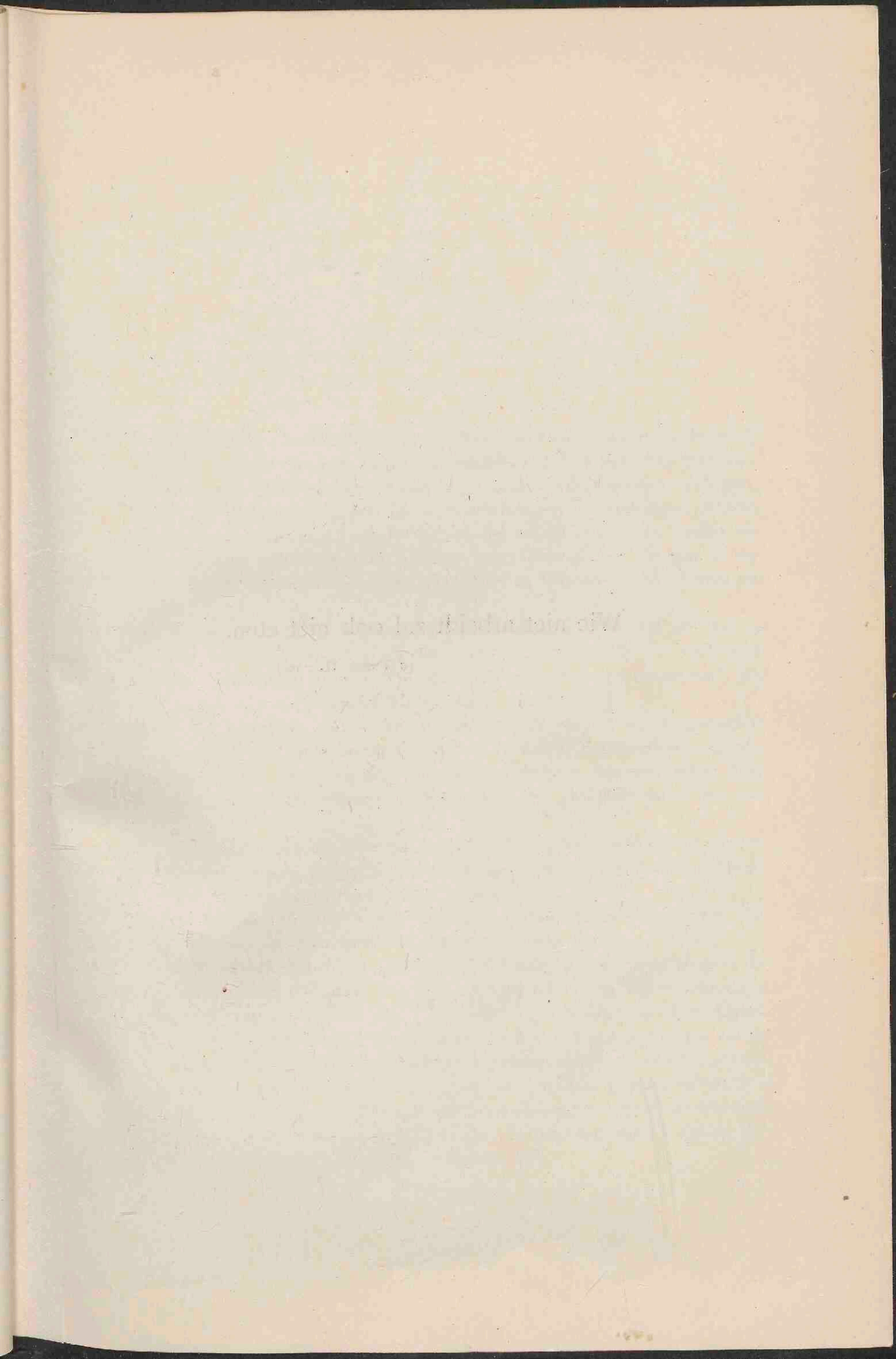
HOOFDSTUK III.

CONCLUSIES.

AFDEELING	I.	Denkbeelden over werkinrichtingen voorheen en thans	Bladz. 193—196
„	II.	Kunnen werkinrichtingen armoede opheffen? „	196—214
„	III.	Kunnen werkinrichtingen onder zekere omstandigheden nuttig werken?	„ 214—229
„	IV.	In welk systeem van armenzorg zullen werkinrichtingen nuttig kunnen zijn?	„ 229—238

BIJLAGEN.

BIJLAGE	I.	De twee steden die tot voorbeeld hebben gediend voor de werkverschaffing in de Provincie Holland in 1805. (Behoorende bij Hoofdstuk II, Afdeeling II.)	
		Hamburg	Bladz. 239—246
		München	„ 247—252
„	II.	Geschiedenis der werkinrichtingen die in ons land bestaan hebben vóór 1854. (Behoorende bij Hoofdstuk II, Afdeeling III)	„ 253—308
„	III.	Tabel I. Grafische voorstelling van het aantal instellingen tot werkverschaffing aan behoeftigen, in de regeeringsverslagen genoemd vanaf 1818. Tabel II. Grafische voorstelling van het aantal personen, aan wie in die instellingen werk is verschaft.	
		STELLINGEN.	„ 309—315

Wie niet werkt zal ook niet eten.

(2 THESS. III : 10.)

INLEIDING.

In de volgende bladzijden heb ik een historische en critische beschrijving trachten te geven van het Engelsche werkhuis-stelsel, van onze tucht- en werkhuizen, van onze vroegere en van onze tegenwoordige werkinrichtingen.

Buiten dit onderwerp liggen de werkinrichtingen in armhuizen, waarin opneming der behoeftigen hoofdzaak en de arbeid bijzaak is, verder de kolonisatie van behoeftigen en ook de werkverschaffing, die zoo nu en dan voorkomt om werklooze ambachtslieden te behoeden voor verval tot armoede.

De personen, met wie wij hier te maken hebben, voor wie de hier te bespreken werkinrichtingen al of niet wenschelijk zijn, zijn de reeds arm geworden individuën, de in alle opzichten „herunter gekommenen”, de vraagteekens van onze beschaafde moderne samenleving.

Door die personen van nabij te zien, ben ik vanzelf op de gedachte gekomen: *hoe* zijn die menschen zoo arm en ellendig geworden; wat zijn de *oorzaken van de armoede*, van dat wegwijnen van een zeker deel onzer medemenschen; waarom is dat altijd zoo geweest; moet dat zoo blijven?

Ik kwam toen tot de slotsom, dat verbetering van armenzorg slechts een onderdeel is van de sociale hervormingen, die tot stand zullen dienen te komen; maar toch een gewichtig onderdeel.

Hierna heb ik overwogen wat het beste stelsel van armenzorg zou zijn en hoe wij van ons standpunt uit daartoe kunnen komen.

Voor de onvolledigheid en gebrekkigheid van dezen arbeid roep ik de toegankelijkheid van den lezer in; hij bedenke, dat 't een eerste schrede is op den weg van onderzoek, dat 't pas een begin is van nadenken. Overtuigd als ik ben, dat fouten in de volgende bladzijden voorkomen, zal ik ieder die mij daarop wil wijzen hoogst dankbaar zijn. Voor mijzelf gelden de beschouwingen, die in de conclusies hier en daar gehouden worden over onze samenleving volstrekt niet voor zoovele onomstootbare waarheden.

Maar één ding staat bij mij vast: dat de toestand *niet* is zooals die behoort te zijn en dat verbetering mogelijk is!

In de oudste tijden en helaas in onzen tijd is Armenzorg veelal geweest een toegeven aan een plotseling opgewekt gevoel van medelijden.

Laten we hiervoor een typisch-sterk voorbeeld nemen. Men ziet een medemensch, die hulp behoeft; een vrouw in haveloozen toestand met een huilend zeer jong kind op den arm, vraagt ons een aalmoes; het is guur weêr, we hebben 't zelf goed in de wereld en op eens komt er een echt-menschelijke weekheid over ons. We hooren haar verhalen doen van ongelukken aan elkaar hangend en een stem zegt in ons „helpen! maar hoe?” — „Och meneer, als ik nu maar zooveel heb om een negotie te beginnen, een *f* 25 en als u nu 1 of 2 gulden geeft, asjeblijft, en een ander ook zooveel.... och meneer! zes bloedjes van kinderen en m'n man is heel verlamd.... en....”

En we tasten in onzen zak en geven *geld* en we hopen dat 't goed zal gaan met die vrouw met zooveel kinderen en een verlamden man, we hebben geen lust en geen tijd tot nader onderzoek en gaan verder onzen weg met een cenigszins voldaan gevoel, dat we toch iets voor onzen medemensch over hebben. 't Ontbrak die vrouw immers aan geld, en geld hebben we gegeven, nu kan er beterschap in haar toestand komen. Eenige oogenblikken later gaan we weer geheel op in de sleur onzer dagelijksche bezigheden en zijn die vrouw vergeten.

Een ieder, die hierover niet veel heeft nagedacht of veel ondervinding heeft opgedaan in zake armenzorg, of heeft kunnen profiteeren van de ondervinding van anderen, neergelegd in geschriften van nu, van 100, 300, ja van bijna 400 jaren oud, zal die daad niet ernstig afkeuren.

Maar moeten we dan geen medelijden hebben met zoo'n vrouw? Zeker!

En ontbrak 't die vrouw niet aan geld? Zeker!

Maar 't ontbrak die vrouw niet aan *f* 25, maar aan *f* 50, neen meer, het ontbrak die vrouw aan een jaarlijksch inkomen; de meeste kans bestaat dat die vrouw haar heele leven lang om geld zal vragen, altijd maar méer geld, zonder ooit in beteren toestand te geraken. Uw 1 of 2 gulden, is de enkele borrel, dien men aan een dronkaard geeft om zoodoende hem over te halen voortaan niet meer te drinken.

Dat gij medelijden hebt me zoo'n ongelukkig medemensch zal u tot eer strekken, maar dat *gij* toegeeft aan die impulsie van geven, is oorzaak dat gedurende eeuwen heen armenzorg is geweest voor $\frac{4}{5}$ gedeelte *bedeeling* (in den zin van het uitreiken eener losse gift). En *bedeeling* is de groote schaduwzijde van armenzorg. Bedeeling kweekt armoede, luiheid, zorgeloosheid, domheid; doodt den prikkel tot het noodzakelijke zichzelf helpen. En armenzorg moet armoede zooveel mogelijk doen verdwijnen, moet luiheid, zorgeloosheid en domheid veranderen in drie tegenovergestelde deugden en moet de natuurlijke neiging tot het „door eigen arbeid in onderhoud voorzien” opwekken waar die neiging verflauwd is.

Dat bedeeling zooveel nadeelige invloeden uitoefent, kon reeds vroeg niet ontsnappen aan het opmerkingsvermogen van hen, die tijd en gedachte aan dit onderwerp hadden gewijd; en geen verwondering kan 't bij ons opwekken, dat men op het denkbeeld kwam in plaats van bedeeling, te geven *loon* voor verrichten *arbeid*. Doch hoe zou men 't in practijk brengen arbeid en loon te geven aan hen, die dit in de maatschappij niet hadden kunnen of willen vinden? En de middelen, die men hiervoor aanwendde, waren soms zeer vreemdsoortig.

De Naville (1836) in zijn beroemd werk „de la Charité Légale” haalt eenige voorbeelden hiervan aan (bl. 96 vlg.) met authentieke bewijsstukken gestaafd. Zoo onder anderen had men ongeveer 1830 in Engeland en Amerika de gewoonte de armen bij 't lot toe te wijzen aan gegoede personen, die hen konden laten werken, maar ook verplicht waren hen geheel te onderhouden; omstreeks dienzelfden tijd werd in Baden, Zwitserland, Engeland en Amerika nog een andere methode toegepast; éens per jaar werden de armen bijeengeroepen en publiek verkocht aan de meestbiedenden bij opbod of afslag, bij 't stuk of bij de massa, al naardat 't uitkwam; de koper was verplicht de gekochte menschen te onderhouden en kon hen tot het werk gebruiken dat hij verkoos, doch tegen een vast loontarief.

In Engeland had men nog een andere manier van helpen ter vervanging van bedeeling: de gegoede inwoners kregen om beurten volgens een vasten rooster een troep armen, aan wie ze werk en loon moesten verschaffen; dit was bekend onder den naam van roundsman-system of labour-rate-system.

't Ligt voor de hand, dat hierdoor een soort van reizend armenleger ontstond (dat door 't wisselvallige van zijn bestaan veel te wenschen overliet aan moraliteit) en dat, behalve 't nadeel van weinig contrôle op deze rampzaligen, de geheele maatregel slecht werkte voor den vrijen arbeider, die hierdoor verstoken van werk, dikwijls tot armoede verviel.

Verre te verkiezen boven deze armen-mobilisatie is dan ook het geven van arbeid tegen loon in daartoe ingerichte werkhuizen.

Werkhuizen in een georganiseerd stelsel treffen we alleen aan in Engeland.

Ieder die werken kan — is het grond-idee van dit werkhuis-stelsel — moet zijn eigen brood verdienen; meent iemand dit niet te kunnen, dan krijgt hij in geen geval bedeeling, maar werk; doch niet om hierin een goed bestaan te kunnen vinden, maar om bij zware inspanning even het noodzakelijke levensonderhoud te kunnen verdienen. Het menschwaardig bestaan moet hij zich veroveren in de maatschappij en om hem hiertoe aan te zetten, is de arbeid in het „workhouse” zwaar en eentonig, de discipline streng.

Schoon stelsel, wanneer werkelijk het beoogde doel er door bereikt kon worden.

Dit Engelsche werkhuis-stelsel is zóo belangrijk en heeft zulk een eigenaardige geschiedenis, dat ik het in dit proefschrift vóór alles wensch te bespreken en wel in zijn geheele omgeving der overige deelen van de wijd vertakte Engelsche Staats-armenzorg-organisatie.

We moeten, om een verkeerde meening van het woord „workhouse” te voorkomen, reeds nu mededeelen, dat de „workhouses”, zooals ze genoemd worden, in onze oogen zouden schijnen groote staats-armenhuizen.

Het groote verschil tusschen onze werkinrichtingen en de „workhouses” is wel dit, dat in onze werkinrichtingen (die, zooals we later zullen zien, verschillende namen hebben gehad; in de regeeringsverslagen: vrijwillige werkhuisen, werkplaatsen van liefdadigheid, thans: instellingen tot werkverschaffing aan behoeftigen in daartoe ingerichte werkplaatsen, in 't spraakgebruik: armenfabrieken, werkinstituten, werkhuisen) geen nachtverblijf verschafft wordt en soms ook geen voedsel, maar altijd eenig loon, terwijl in de „workhouses” wel nachtverblijf verschafft wordt en voedsel, doch nimmer geldelijke belooning. 't Is de noodzakelijke staatshulp, die de behoeftigen krijgen: onderkomen en voedsel; doch daarvoor moeten ze arbeid verrichten en wel zwaar en vervelend werk: steenkloppen en touwpluizen, opdat ze hoe eerder hoe liever weer vertrekken en ergens anders hun heil zoeken.

Juist door dat nachtverblijf verschaffen onttrekt men de laag gezonken individuën aan de maatschappij, waarin ze zoo moeilijk konden leven, en gebeurt 't natuurlijk zoo licht dat een deel, oud of gebrekkig geworden, blijft vertoeven in de inrichting, wanneer ze niet meer kunnen werken; op straat zetten gaat toch ook niet en zoo komt per slot van rekening het meerendeel der opgenomenen na verloop van tijd van de afdeeling, waarin gewerkt wordt, in dat deel van het gesticht waarin niet gewerkt wordt.

't Gevolg is natuurlijk, dat de bijgebouwen (oudemannen- en vrouwenhuis, ziekenhuis, idiotengesticht, krankzinnigengesticht etc.), hoe langer hoe grooter moeten worden, terwijl van het eigenlijke werkhuis niet veel meer overblijft dan de naam en de ondergeschikte afdeeling waarin gearbeid wordt.

HOOFDSTUK I.

Het Engelsche werkhuis-stelsel.

- Bronnen: Dr. P. F. ASCHROTT. Das englische Armenwesen. 1886.
TWENTY-SECOND ANNUAL REPORT of the Local Government Board, 1892/93 (blue book).
T. W. FOWLE. The Poor Law, 1890.
G. HINTZEN. Armenwetgeving. — Economist, 1889, bl. 129.
Mr. AUG. PHILIPS. De Engelsche Armenwetten naar inhoud en werking geschetst. 1851.
W. G. LUMLEY. The general orders of the Poor Law Commissioners now in force. 1847.
AN ACT for the Amendment and better Administration of the Laws relating to the Poor in England and Wales, 14 Aug. 1834.
TWENTY-FOURTH ANNUAL REPORT of the London Charity Organisation Society, 1893.
Mr. N. G. PIERSON. Armverzorging. — Gids, 1872.
RUDOLF GNEIST. Das Englische Verwaltungsrecht der Gegenwart in Vergleichung mit den Deutschen Verwaltungs-Systemen. Berlin 1884.

Engeland is de eenige staat, die zonder juridisch een recht op onderstand te erkennen, een systeem heeft doorgevoerd, waaraan het principeten grondslag ligt, dat een behoeftige, die tot werken in staat is, levensonderhoud tegen arbeid kan vinden in het „workhouse”.

Laten we zien tot welke resultaten dit systeem geleid heeft.

Tot juist begrip is een korte geschiedenis van het armwezen en uiteenzetting van den tegenwoordigen toestand noodzakelijk.

AFDEELING I.

Vóordat de groote hervorming in het Engelsche armwezen in 1834 tot stand komt, moeten we 3 periodes onderscheiden.

De *eerste* periode loopt tot den dood van Elisabeth in 1603 of liever tot de wet van 1601: „the famous Act, which definitely established poor relief in England”.

De *tweede* periode loopt tot de troonsbestijging van George III in 1760.
De *derde* periode tot de groote hervormingswet van 1834.

EERSTE PERIODE.

De eerste stappen, die de staat op het gebied van het armwezen gedaan heeft, waren niet veel meer dan maatregelen ter beveiliging van de gemeenschap tegen rondtrekkende bedelaars.

Reeds in 1388 verbood een wet van Richard II het rondzwerven van bedelaars, die *tot werken in staat waren* en bedreigde strenge straffen tegen overtreding. Latere wetten op dezen weg voortgaande, verdeelden die straffen als volgt: bij eerste overtreding: *geeselen*; bij tweede overtreding: *ooren afsnijden*; bij derde overtreding: *hangen*. Voorwaar geen halve maatregelen. Ieder behoeftige moest blijven op de plaats, waar hij na afkondiging der wet zich bevond; kon hij daar niet geholpen worden, dan was opzending naar zijn geboorteplaats geoorloofd (oorsprong van het begrip: domicilie van onderstand). Ook den vrijen werkman werd belet naar de groote steden te trekken, omdat het platteland hierdoor zijn arbeiders zou missen. Toen men deze wet wilde ontduiken, door knapen en kinderen reeds op jeugdigen leeftijd naar de steden te zenden, bedreigde de wet van Hendrik IV in 1405 zelfs hiertegen strenge straffen, omdat daardoor ontstond „so great scarcity of labourers and other servants of husbandry, that the gentlemen and other people of the realm be greatly impoverished” ¹⁾.

Geen menschlievend doel werd hiermede beoogd, maar eenvoudig bescherming van het recht van den landheer, om den werkman voor zich te laten werken. Hendrik VIII maakte strenge bepalingen tegen bedelaars, wier groot aantal eerst in 't oog viel ná de opheffing der bedeelende kloosters en de toeëigening hunner rijke bezittingen, en straft alweder hen, die voor de derde maal bedelen met de doodstraf. Onder hem komt een merkwaardige wet in 1536 tot stand, waarbij voor 't eerst de onderscheiding wordt gemaakt tusschen: „poor impotent, sick, and diseased people, not being able to work, who may be provided for, holpen and relieved,” en „such as be lusty, who, having their limbs strong enough to labour, may be daily kept in continual labour, whereby every one of them may get their own living with their own hands,” en waarbij aan iedere gemeente de verplichting wordt opgelegd, voor het onderhoud harer armen te zorgen, door aan hen, die niet werken kunnen, bedeeeling te geven en aan de gezonde behoeftigen arbeid. Onder Eduard VI († 1553) werd die wet herroepen, zoodat de regels niet het gewenschte gevolg hadden; toch was 't principe eenmaal uitgesproken en dit deed zijn

¹⁾ Fowle, bl. 56.

werking gevoelen, ofschoon nu eens in deze dan in gene richting maatregelen werden genomen. Zoo werd in 1551 vastgesteld, dat overal in de kerken aalmoezen zouden opgehaald worden voor de „impotent, feeble, and lame, *who are poor in very deed*,” en bij een latere wet werd bepaald, dat bij weigering van bijdragen in geld, de bisschop, die de hoofdleiding van de inzameling had, den weigerachtige voor den rechter kon roepen, waarna hem dan werd bevolen een zekere som, naar het oordeel des rechters, te offeren.

Doch eerst onder de regeering van Elisabeth begon men ernstige pogingen in 't werk te stellen, om de „Poor in very deed” te helpen en werden er armhuizen en verboterhuizen opgericht en opzicners aangesteld onder den naam van „collectors, overseers, governors, censors” en „wardens,” tot ondersteuning der behoeftigen, zoodat de wet van 1601 meer sanctioneering en aanvulling was van bestaande instellingen, dan wel een geheel nieuwe regeling.

TWEEDE PERIODE.

De wet van 1601, de grondslag van de Engelsche armenwetgeving „the foundation and text-book of English Poor Law” is, zegt Fowle, merkwaardig zoowel om 't geen er in gezegd wordt, als om 't geen er niet in genoemd wordt. De wet daalde niet af tot bijzonderheden van den onderstand zelf, maar regelde de inrichting van het armbestuur en gaf voorschriften over de vaststelling der belasting, het beslissen van geschillen en de aanwijzing der plaats waar een behoeftige tot vragen van onderstand gerechtigd was. Iedere gemeente was verplicht haar eigen armen te onderhouden en ieder ingezetene moest naar evenredigheid bijdragen.

Het armbestuur in iedere gemeente zou bestaan uit de kerkvoogden (Vestries) en 2 of meer armopzichters (Overseers), de laatsten gekozen door de vrederechters (Justices of the Peace); (later heeft men den ingezetenen ook rechtstreekschen invloed toegekend, door hen de bevoegdheid te verleenen, een Commissie van 5—20 leden te benoemen, die tezamen met 't armbestuur beraadslagen zouden); aan dit bestuur was opgedragen uitvoering te geven aan de wet en op drieërlei wijze hulp te verleenen aan behoeftigen:

- 1°. kinderen van behoeftigen een vak te laten leeren;
- 2°. behoeftigen, die werken kunnen, arbeid te geven;
- 3°. oude, gebrekkige en zwakke behoeftigen, die niet werken kunnen, te ondersteunen.

Verder bepaalde de wet dat de omslag in de belasting hiervoor aan de ingezetenen opgelegd, zou worden opgemaakt door de armopzichters en vastgesteld door den rechter, die tevens de klachten onderzoeken en

daarover uitspraak doen zou. Was de belastingdruk in een gemeente veel zwaarder dan in een andere, dan werd dit verrekend tusschen de verschillende gemeenten van éenzelfde graafschap.

Het domicilie van onderstand was de gemeente waar iemand woonde, doch een nieuw aangekomene kon door den vrederechter op klachten van den Overseer binnen de 40 dagen ná zijn nederzetting teruggestuurd worden naar de plaats van herkomst, tenzij hij zekerheid kon geven niet armlastig te zullen worden. De 40 dagen begonnen pas te loopen van het oogenblik af, dat iemand van zijn vestiging aan den Overseer had kennis gegeven. De bedoeling hiervan was natuurlijk alléén, den behoeftige het heen en weer trekken te beletten, doch in werkelijkheid werd de nijvere arbeider ook aan éen plaats gebonden, en verstoken van de gelegenheid om elders werk te zoeken, door de kans die bestond, dat hij, onmachtig zulk eene zekerheid te geven, teruggestuurd zou worden.

Hoewel het beginsel, dat aan de valiede armen geen bedeeling maar arbeid zou worden gegeven, was uitgesproken, was er niet aangegeven op welke wijze dit geschieden moest, dit was overgelaten aan het eigen inzicht van iedere gemeente.

Toch vond de meening, om de behoeftigen voornamelijk in gestichten, zooals werkhuisen, werkscholen en armhuizen op te nemen, meer en meer ingang, en geeft o. a. John Locke in 1696 áan het oprichten van werkscholen, en wordt reeds in 1697 op initiatief van Mr. John Carcy bij parlaments-akte het eerste werkhuis te Bristol gebouwd, dat de beste resultaten opleverde.

Een algemeene bepaling over en het mogelijk maken van een algemeen in-door-relief-systeem (opnemen der behoeftigen in gestichten) vinden we eerst in de wet van George I van 1723, waarin werd bepaald, dat iedere gemeente gestichten kon oprichten, om de behoeftigen op te nemen en dat „no poor who refused to be lodged and kept in such houses should be entitled to ask or receive parochial relief.” In de eerste jaren schijnt dit systeem streng volgehouden te zijn en tot bezuiniging geleid te hebben, want terwijl in 1698, 819000 pd. st. was uitgegeven, bedroeg dat in 1750 slechts 619.000 pd. st., niettegenstaande de aanwas van bevolking. Later verflauwde die ijver en stegen de kosten weer enorm.

DERDE PERIODE.

De wet van 1723 werd geheel ontzenuwd door de Gilbert's-act van 1782, die den toestand verergerde in plaats van verbeterde. Die wet bepaalde, dat in het werkhuis zouden worden opgenomen alleen ouden, gebrekkigen en kinderen (zooals in onze armhuizen), terwijl het armbestuur moest trachten voor de gezonde behoeftigen arbeid buiten het werkhuis te vinden. Bij weigering om het opgelegde werk te verrichten, werd straf toegepast.

In deze periode komt ook de wet voor van 1795 (derogeerende aan die van 1601) bepalende dat niemand uit een gemeente mocht worden verwijderd en opgestuurd naar zijn domicilie van onderstand, dan nadat hij werkelijk armlastig was geworden en dan nog alleen op machtiging des rechters; als armlastig werden altijd beschouwd: vagebonden, dieven, beruchte personen en ongehuwde zwangere vrouwen.

(Merkwaardig zijn in deze periode de wetten van 1809 en 1810, waardoor natuurlijke kinderen gebracht werden ten laste van den vader, terwijl het vaderschap werd bewezen door den enkelen eed van de ongehuwde moeder, een bepaling, die zeer verderfelijk en immoreel schijnt gewerkt te hebben).

In deze laatste periode is men met rassche schreden achteruitgegaan. In 't laatste der vorige periode was men een goed systeem begonnen, door namelijk in-door relief tot regel te maken, als gevolg van de wet van 1723; maar toen nu door verflauwden ijver van hen, die de wet moesten toepassen, de kosten vermeerderden, werd het beginsel, dat strenger moest vastgehouden worden, geheel losgelaten ná de Gilbert's act. Ná de toepassing van het in-door-relief-systeem waren de uitgaven, zooals we reeds zagen, in 1750 gedaald tot 619.000 pd. st. doch nu stegen de uitgaven schrikbarend. Ze bedroegen in 1785, 1.912.000 pd. st. en stegen in het jaar 1817 tot 7.870.000 pd. st.

Enquête en rapport van 1834.

In 1817 was reeds een onderzoek ingesteld naar den toestand van het armwezen, waarvan het gevolg was een wet, die in eenige deelen van het bestuur verbetering bracht; die wet was echter niet voldoende en zoo was de verbetering ook slechts van gebrekkigen aard. De toestand werd hoe langer hoe ondragelijker.

Eindelijk werd door de regeering een commissie van enquête benoemd in 1832 om de werking der armenwetten nauwkeurig te onderzoeken en aan te geven welke verbeteringen er moesten tot stand komen.

Deze commissie bracht in 1834 een merkwaardig verslag uit. „Report from his Majesty's commissioners for inquiring into the administration and practical operation of the Poor-Laws” ¹⁾, dat de donkerste voorstelling, die men van den toestand kon hebben, nog overtrof.

Groot was vooreerst de ongeschiktheid der armopzichters, die ieder jaar aftraden en door anderen vervangen werden, zoodat zij nooit goed op de hoogte van den toestand konden komen. Groot was vervolgens de decentralisatie, het gebrek aan samenwerking. Het geheele corps ambtenaren, waaraan de toepassing der wet was toevertrouwd, bestond uit

¹⁾ Hiertoe behooren ook de Extracts from the information received by his Majesty's commissioners as to the administration and practical operation of the Poor-Laws, London. 1837.

meer dan 2000 vrederechters (Magistrates, Justices), uit 15000 armopzichters (Overseers) en 15000 kerkvoogden (Vestries), die allen onafhankelijk en ongecontroleerd, naar ieders eigen inzicht handelden.

In de plaatsen, waar ná 1819 een hulp-opzichter was aangesteld, werd alles aan dien persoon overgelaten en 't gunstigst scheen de toestand nog dáar waar zulk een bezoldigd ambtenaar aanwezig was.

Een meêwerkende armen-commissie uit de burgerij van 5—20 leden was bijna nergens ingesteld, doch werkte dáar waar zij aanwezig was, goed. De werkhuizen waren bevolkt met zwakken, ouden of tot arbeid ongeschikten en in de steden met ongebonden gepeupel, dieven en lichtekooien.

De arbeid, die er verricht werd beteekende niets. Het leventje was er veel te gemakkelijk en het voedsel veel te goed; het waren kweekscholen geworden van luiheid, onmatigheid en zedeloosheid. Op zeer enkele plaatsen was het bij uitzondering anders en trof men flinke bepalingen aan; dáar golden in het werkhuis: strenge tucht — scheiding der seksen — reinheid — verbod van alcohol en tabak, dáar werd geen onderstand verleend aan valiede armen dan tegen arbeid en opneming in de inrichting. Op die plaatsen was dan ook een geheel ander resultaat te constateeren, het aantal bedeeden was verminderd, de arbeidzaamheid toegenomen.

Verder kwam aan het licht, dat de opgenomenen in de werkhuizen beter gevoed werden dan vrije werklieden, maar dat gevangenen nog méer voedsel ontvingen.

De vrije werklieden gebruikten ongeveer 122 oncen vaste spijsen in de week; de armen in het werkhuis 151 oncen; de soldaten 178 oncen; de gevangenen in gebouwen voor kleine misdrijven 203 oncen en in gebouwen voor zware misdrijven 239.

Behalve dat men valiede behoefligen in het werkhuis onderstand aanbod, kwam het ook wel voor, dat hen kleine perceelen tegen geringe pacht in huur werden gegeven en dit had in den regel zoowel zedelijk als stoffelijk allergunstigst gewerkt. De valiede armen zelven gaven echter verreweg de voorkeur aan de alom in zwang zijnde uitdeelingen, die deels in natura meerendeels in geld verstrekt, juist de kosten voor armen zoo hoog hadden opgevoerd.

Deze onderstand aan armen had volgens 't gemeld rapport zich op 6 verschillende manieren voorgedaan.

1°. Onderstand in natura. Meestal in den vorm van het betalen van huishuur voor de behoefligen of het uitdeelen van kaarten, waarop zij kleeren of huisraad konden bekomen in bepaald aangewezen winkels, bij voorkeur in die welke gedreven werden door kerkvoogden of armopzichters.

2°. Onderstand in geld, zonder dat er eenige arbeid voor verricht werd, en dat op de volgende wijze plaats had: óf 2 à 3 shillings in de week werden eenvoudig aan de behoefligen uitgedeeld waarmee ze konden doen wat ze wilden; óf een meerdere bedeeing werd gegeven,

doch dan moesten ze een geheelen dag op een bepaalde plaats aanwezig zijn en „present” antwoorden, op het meermalen per dag afroepen van hun namen. Voor die plaats werd in een zeker dorp bij Oxford een zandgroeve gebruikt, genaamd „the Pound”, en zoo vinden we o.a. in de registers aangeteekend „W. Wheeler standing in the Pound six days: 8 shillings.”

3°. De „Allowance” (eigenlijk iedere toelage) bestond hierin, dat de behoeftige een toeslag kreeg op zijn te geringe verdiensten in de vrije nijverheid, tot een zóodanig bedrag dat zijn inkomen voldoende was om alleen of met zijn gezin van te leven. Dat werd berekend naar een maatstaf door de „Justice” opgemaakt. Hoe minder verdiensten en hoe meer kinderen, hoe grooter de toeslag.

Dit verderfelijke stelsel deed natuurlijk de loonen dalen en zoo kwam de „allowance” per slot van rekening terecht in den zak van den werkgever. In sommige streken was dit stelsel zóo geliefd dat de helft der bevolking een toelage noodig had. Dat de „allowance” verhoogd werd met iedere geboorte werkte, zooals ligt te begrijpen was, maar al te gunstig op de uitbreiding van het proletariaat, ja 't gebeurde zelfs dat vóór de geboorte aan den Vestryman kennis werd gegeven, dat een verhooging noodig was, want dat er binnenkort een kleine wereldburger verwacht werd.

4°. Het „Roundsmen, billet of ticket-system.” De „Parish” (zoo iets als onze gemeente) gaat een contract aan met landbouwers en poorters waarbij deze, tegen een geringen prijs, als 't ware een troep behoeftigen koopen van de gemeente, en hen allerlei werk laten verrichten, terwijl het loon betaald wordt door de Parish. De behoeftige krijgt hierbij een kaart, waarop staat bij wien hij moet werken, hoelang hij er blijven moet en welk loon hem uitbetaald zal worden.

5°. „Parish Employment”. De gemeente gaf loon aan den behoeftige maar eischte daarvoor ook arbeid óf op de wegen óf ook in het werkhuis. Dat was de eenige methode, die den toets der critiek zou kunnen doorstaan, ware 't niet dat het loon weer betaald werd niet naar verdienste, maar naar 't geen een mensch werd gerekend noodig te hebben. En zoo werd er slecht en lui gewerkt; de armen zorgden er wel voor dat iedere nieuweling, in wien soms nog eenige werklust zat, gauw op de hoogte gebracht werd, dat 't loon toch werd uitbetaald of er gewerkt werd of niet.

6°. „The Labour Rate System”. Hierbij werden de armen als 't ware ingekwartierd. De belastingschuldige kreeg, in plaats van zijn armbelasting te betalen naar de hoegrootheid van zijn bezit, een troep armen te onderhouden en kon die zulk werk laten verrichten als hij verkoos.

De druk der armbelasting werd hoe langer hoe grooter en niet alleen dat de kapitalisten hierover klaagden, maar menig nijvere handwerksman, die met noeste vlijt nog even het hoofd fier boven water kon

houden, werd geplaagd door telkens te moeten offeren voor den nietsdoener, die in zijn luiheid een vrij goed bestaan had en spotte met energie en werklust; en menigeen, zoo'n overmatige inspanning moede, werd liever als behoeftige bedeed dan langer te zwoegen zonder eenig succes.

Was 't wonder, dat de bevolking morde dat de uitgaven bij den dag stegen, terwijl de armocde hand over hand toenam?

Was 't wonder, dat de commissie van onderzoek nadat ze met alles bekend geworden was, walgde van zooveel ongezonde hulp, zooveel ziekelijke philanthropie? Aldus is de aanhef van haar rapport. (Fowle bl. 76).

„It is now our painful duty to report that the fund which the 43d of „Elizabeth (wet v. 1601) directed to be employed in setting to work „children and persons capable of labour, but using no daily trade, and „in the necessary relief of the potent, *is applied to purposes opposed to „the letter, and still more to the spirit, of that law, and destructive to „the morals of that most numerous class, and to the welfare of all.*”

Neen 't kan ons niet verwonderen dat de enquête-commissie, na het ghecele vermolmde samenstel van armenzorg onderzocht te hebben, een streng afkeurend oordeel uitsprak over 't geheel. En de enkele plaatsen waar het werkhuis-stelsel met kracht was gehandhaafd en ook gunstige resultaten verkregen waren, dienden als van zelf tot richtsnoer voor de commissie, bij het zoeken naar verbeteringen. Het doet ons goed wanneer we lezen hoe tegen iedere ontdekte fout een remedie wordt aangegeven, hoe tegenover de sentimenteele bedeeing het strenge werkhuis-stelsel weer wordt aanbevolen en tegenover de al te groote onafhankelijkheid der verschillende ambtenaren een algeheele centralisatie.

AFDEELING II.

DE HERVORMING IN HET ARMWEZEN NA 1834.

Wet van 14 Augustus 1834 (anno quarto et quinto Gulielmi IV Regis) an Act for the Amendment and better Administration of the Laws relating to the Poor in England and Wales. (110 artt.)

Het beginsel van de wet van Elisabeth van 1601, om de benoodigde gelden te vinden, door het heffen van een speciale armbelasting, bleef ongeschonden. Wat de hulp aan behoeftigen betrof, hierin wilde men weer terugkeeren tot het goede systeem, zooals dat vóór de Gilbert's act gold: geen bedeeing geven aan valiede behoeftigen, maar hen onderstand aanbieden in het „workhouse” onder niet aangename voorwaarden (hard werken, strenge tucht), opdat de opgenomene terug verlangt naar de vrije samenleving. Aan dit principe zou streng de hand gehouden worden,

men had duidelijk gezien dat het onmogelijk was, wat de Gilbert's act wilde, om de gemeente de verplichting te stellen, buiten het werkhuis voor valiede armen voldoende werk te vinden, men had ondervonden hoe dit aanleiding had gegeven tot bedecling onder allerlei vormen. Verder moest een einde gemaakt worden aan het eigenmachtig handelen van iederen arm-beambte.

De hoofdtrekken der hervorming ná 1834 waren alzoo:

1°. Centralisatie.

2°. Geen bedecling buiten 't werkhuis aan valiede behoefstigen (no relief to able-bodied out-door paupers.)

Laten we zien in hoeverre de nieuwe wet deze twee grondbeginselen in toepassing heeft weten te brengen.

1°. CENTRALISATIE.

a. het hoofdbestuur.

Tegenover de vroegere al te groote vrijheid der onderdeelen, zien we nu optreden een georganiseerd staatsarmbestuur met sterke centralisatie. Aan 't hoofd van 't geheele armbestuur staan van 1834—1847 drie commissarissen, belast met de uitvoering van de wet van 1834, ze worden benoemd en ontslagen door den vorst. Hun titel is „The Poor Law Commissioners for England and Wales.” Zij brengen jaarlijks een verslag uit aan den Min. v. B. Zaken: annual report of the Poor Law Commissioners. Merkwaardig is o.a. het verslag van 1839, waarin op nog sterker centralisatie wordt aangedrongen. Onder dit bestuur kwam de Out-door Relief Prohibitory Order van 21 Dec. 1844 tot stand, waarin streng wordt verboden aan „able-bodied” behoefstigen andere ondersteuning te geven dan *in* het werkhuis. Vóór hun aftreden in 1847 hebben zij hun 13 jaren lange ondervinding belichaamd in een General Order Consolidated van 24 Juli 1847, die doeltreffende voorschriften geeft op 't gebied van armenzorg en zelfs nu nog naast de wet van 1834 de hoofdbeginselen van het Engelsche armwezen bevat.

In 1847 werd het centrale bestuur herdoopt met den naam van „Poor Law Board.” De president wordt benoemd door de kroon en vervangt als 't ware de 3 vroegere commissioners; hij en één van zijn secretarissen zullen tevens zitting hebben in het parlement. Behalve deze hebben, zegt Aschrott, ex-officio zitting in de „Poor Law Board” 4 ministers: n.l. de Voorzitter v. d. Staatsraad (President of the council), de Zegelbewaarder (Lord Privy Seal), de Min. van Binn. Zaken (Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home-Department) en de Min. van Financiën (Chancellor of the Exchequer). De verslagen ná 1847 worden „Report of the Poor Law Board” genoemd en geschieden rechtstreeks aan het Parlement. De P. L. B. benoemt behalve het bureaupersoneel, nog inspecteuren, om door middel van hen op de hoogte te komen van de werking der wet. Onder dit bestuur kwam de „Out-door Regulation Order” tot stand, 14 Dec. 1852.

In 1871 kreeg dit opperbestuur eindelijk den naam van „Local Government Board” en behield dien naam tot op dezen dag; het is als 't ware een tweede Ministerie van Binnenlandsche Zaken, dat behalve op armwezen ook toezicht houdt op de openbare gezondheid, gebouwen, wegen, enz.

Aschrott noemt behalve den president, die door de Koningin benoemd wordt de volgende ex-officio medeleden: den President van den Staatsraad (Lord President of the Privy Council), de gezamenlijke Staats-Secretarissen (Principal Secretaries of State), den Zegelbewaarder (Lord Privy Seal) en den Minister van Financiën (Chancellor of the Exchequer). De medewerking van de ex-officio leden is slechts formeel. Der Präsident mit seinen Sekretären führt unter alleinigen Verantwortlichkeit die ganze laufende Verwaltung, zegt Aschott. De L. G. B. maakt geldige verordeningen in zake armenzorg voor Engeland en Wales, welke verordeningen onderteekend moeten zijn door den pres. óf een der ex-officio medeleden en een secretaris, in werkelijkheid altijd door den pres. en een secretaris.

De L. G. B. kan alle armenzorg-ambtenaren aangesteld door de plaatselijke overheid ontslaan, de plaatselijke overheid mag niet ontslaan dan met toestemming van de L. G. B.

De president geniet een jaarlijksch inkomen van 2000 pd. st., ieder der 2 secretarissen 1500 pd. st.

De president en één der secretarissen, die Parliamentary Secretary genoemd wordt, treden gelijk met het ministerie af en hebben zitting in het parlement. De andere secretaris blijft voortdurend aan (Permanent Secretary). Behalve een rechtsgeleerd adviseur (Legal Adviser) en 4 hulp-secretarissen (Assistant Secretaries) met een traktement van 950—1100 pd. st., staan nog ter beschikking van de L. G. B. 28 Inspectors en 37 Auditors.

De 28 Inspectors worden de „eyes and ears of the Board” genoemd; ze zijn als 't ware de voelhorens van de L. G. B. en worden als volgt verdeeld: 18 General Inspectors, 4 Assistant General Inspectors, 4 Inspectors of Workhouse-schools (armenscholen), 1 Inspector of Audits (voor rek. en verantw.) en 1 Inspector for Local Loans (pl. leeningen); hun inkomen bedraagt 500—1000 pd. st. 's jaars.

Het getal der inspecteuren was oorspronkelijk 12; n.l. één Inspector of Audits en 11 verspreid over de 11 inspectie-afdeelingen, waarin Engeland en Wales verdeeld was. Het getal inspectie-afdeelingen is nog gebleven op 11 met voor ieder minstens 1 inspecteur, sommige districten 2, terwijl voor de afdeeling gevormd door de Metropolis ¹⁾ 3 inspecteuren werkzaam zijn. Deze General Inspectors vertegenwoordigen in hun district als 't ware de L. G. B., en geven raad aan de plaatselijke armencommissiën in hun district in gevallen van twijfel, waartoe ze door meer-

¹⁾ The Metropolis contains all the county of London, except the hamlet of Penge.

dere ondervinding in staat zijn (blue book 92/93: 14 zulke rapporten). In ieder district hebben de General Inspectors gemiddeld 59 van zulke armen-comm. (Board of Guardians) onder hun toezicht. Verder hebben ze zitting in de genoemde plaatsel. armbest. met adviseerende stem en zijn zelfs verplicht minstens 2 maal per jaar zulke zittingen in ieder der 59 afdeelingen van hun district bij te wonen.

De 37 Auditors zijn ambtenaren, die de boeken en rekeningen der armbesturen moeten nazien en hiervan verslag uitbrengen aan de L. G. B.; vóór 1834 was deze gewichtige taak opgedragen aan de vrederechters, die echter zelden of nooit in dezen hun plicht schijnen vervuld te hebben. Het traktement dezer ambtenaren loopt van 600 pd. — 1000 pd. 's jaars, welke laatste som is toegekend aan den Auditor van de Metropolis.

b. *het plaatselijk bestuur.*

We hebben gezien dat Engeland en Wales verdeeld waren in elf districten, met ieder minstens één inspecteur. In ieder district hebben de inspecteurs gemiddeld bijna 59 armen-commissies onder hun toezicht. Deze plaatselijke commissies nu worden „Board of Guardians” genoemd, een armbestuur, dat aan 't hoofd staat óf van een „Union” óf van een enkel kerspel. Een kerspel of parochie, in Engeland „Parish” genoemd, is iets als onze „gemeente”.

De Parishes zijn na 1834 meestal vereenigd tot Unions (deze bijeenvoeging van Parishes tot Unions was reeds in 1723 begonnen) met het doel ze onder één armbestuur te brengen, één gemeenschappelijk werkhuis te geven en den belastingdruk meer gelijkelijk te verdeelen.

Enkele Parishes zijn onvereenigd gebleven en hebben ieder een eigen Board of Guardians.

Op 1 Jan. 1893 waren er in geheel Engeland en Wales 648 B. of G. als besturen van 648 Unions en Parishes, gezamenlijk bestaande uit ± 15000 Parishes. Deze 648 Unions of Parishes, die over de elf districten verdeeld, het genoemde gemiddelde getal van bijna 59 per district uitmaken, zijn echter niet gelijk verdeeld; het district, dat gevormd wordt door de Metropolis (ongeveer Londen) bevat slechts 30 Unions terwijl het district South-Eastern het maximum bereikt van 98 Unions.

Het aantal Guardians (armvoogden) wordt vastgesteld door de L. G. B.; zij worden gekozen door de belastingsschuldigen (rate payers). Wanneer Parishes bijeengevoegd zijn tot een Union, moet iedere Parish minstens door één Guardian in de Board of Guardians vertegenwoordigd zijn (de Parish wordt vertegenwoordigd door meerdere Guardians wanneer zij meer dan 20.000 inwoners telt). De vrederechter in een Parish is altijd ex-officio lid van de B. of G. In 't geheel waren in Engeland en Wales in 1883 aanwezig 20687 gekozen Guardians en 7412 ex-officio.

De Parishes die tot één Union vereenigd zijn hebben dus een gemeenschappelijk bestuur in de Board of Guardians.

Aan dit plaatselijk armbestuur is sedert de wet van 1834 de geheele regeling in hun afdeeling opgedragen en zij oefenen er alle macht uit. Het rapport van 1846 geeft een beschrijving van hun macht in een paar zinnnetjes die wij hieronder laten volgen (Fowle bl. 112):

„When the B. of G. is oncc in operation its powers arc very extensive : „its dispenses all relief, appoints all paid offices, and administers all other Poor „Law business in the Union, subject only to the general superintendence „of the commissioners (nú L. G. B.) and to the regulations issued by them.

„The B. of G. forms an important and highly respectable representative „body, being elected by the most numerous constituency known to the Law.”

Of 't in de praktijk óók zoo is?

Gneist ¹⁾ die 't Eng. armwezen grondig heeft onderzocht laat er zich aldus over uit:

„Die Beschlussnahme über die Unterstützungsgesuche steht zwar formell „den B. of G. zu, aber . . . von alle Seiten umgeben, dirigirt und control- „lirt durch den Staatsinspector, den Rechnungsrevisor und die von den „letzteren abhängigen besoldeten Beamten.”

En iets verder: „Alle Grundsätze des Verfahrens, alle Vorbedingungen „der Entscheidung liegen so vollständig in dem geschlossenen System der „*besoldeten* Armenbeamten, dass die Einschiegung eines decretirenden „board „nicht viel mehr als eine *formelle Sanction* der Beamtenthätigkeit „darstellt.””

Ieder B. of G. heeft minstens éen secretaris, „Clerk”, en dikwijls nog een „Assistant-Clerk.” In 1892 waren van de 648 B. of G., 664 Clerks en 244 Assistant-Clerks. Dit ambt heeft na verloop van tijd zulk een gewicht gekregen, als waarschijnlijk niet de bedoeling geweest zal zijn; de Clerk is in werkelijkheid de alles regelende persoon geworden. Alle stukken gaan door zijn handen, hij voert de correspondentie, houdt alle boeken bij (General Ledger; Relief Order Book; Order Cheque Book; Pauper Classification Book) en zendt ieder half jaar „Statistical and Financial Statements” aan de L. G. B. in.

Hij is rechtsgeleerd adviseur van de Board, vertegenwoordigt haar voor 't gerecht en leidt, wanneer nieuwe Guardians gekozen moeten worden, de verkiezingen.

Gneist zegt van hem: „Unter dem bescheidenen Namen eines Secretärs „ist der Clerk of the Union der eigentliche Kreisarmendirector.”

Het onderzoek naar en de uitdeeling aan armen is opgedragen aan bezoldigde armbezockers (Relieving Officers).

Alweer Gneist: „Alle mühevollen Functionen der örtlichen Verwaltung, werden durch die *besoldeten* Unterbeamten des Armenverbandes versehen;

¹⁾ Rudolf Gneist. Zweiter Band, bl. 902.

„sogar die Untersuchung des persönlichen Bedürftigkeit wird durch „besoldete *Relieving Officers* nach einem Buchhalterschema besorgt.“

Voor deze armbezoekers neemt men meestal, zooals Aschrott beweert, gewezen mindere militairen en dergelijke menschen, die lezen, schrijven en rekenen kunnen en tevens iets op de hoogte zijn van de levenswijze van den behoefligen stand. Bij alle verzoeken om ondersteuning wordt door hen onderzocht, waaraan 't meeste behoefte is, hoe grootte ellende er heerscht, welke werkkrachten nog aanwezig zijn en dergelijke zaken, waarvoor veel menschenkennis en practisch verstand noodig zijn. Bij dringende noodzakelijkheid kan de *Relieving Officer* óf bevel geven tot opneming in een werkhuis óf onderstand verstrekken in natura, in geen geval in geld.

Hij woont alle vergaderingen van de Board of Guardians bij en brengt rapport uit over de ondersteuning, die hij reeds gegeven heeft, over het al of niet wenschelijke van in-door of out-door relief, terwijl hij tevens moet opgeven of er nog bloedverwanten bestaan, die tot ondersteuning verplicht zijn.

Beslist de Board of Guardians, dat out-door relief zal gegeven worden (dit is onderstand *niet* in het werkhuis), dan wordt de *Relieving Officer* met uitdeelen en verder bezoeken van deze behoefligen belast, waarover hij weer rapport uitbrengt aan de Board.

De functie van armbezoeker is dus een der gewichtige betrekkingen, van welker al of niet juiste en verstandige waarneming voor $\frac{3}{4}$ de werking der armenwet afhangt. De belooning, die hem wordt toegekend, bedraagt jaarlijks 150 pd. st. opklimmende tot een maximum van 180 pd. 's jaars. In 1883 waren er 1540 *Relieving Officers* met 87 Assistant *Relieving Officers* en in 1892, 1584 *Relieving Officers* en 118 Assistant R. O.

Onder iedere B. of G. staan ongeveer 2 of 3 *Relieving Officers*, het grootste aantal is 9, het kleinste 1. Ieder *Relieving Officer* heeft voortdurend ongeveer 200 gevallen in zijn out-door Relief List ingeschreven staan ter onderzoeking.

Nu hebben we nog een ambt te bespreken, dat niet verward moet worden met de betrekking van dienzelfden naam vóór de wet van 1834. Ik bedoel den „Overseer“. Vóór 1834 toen de B. of G. nog niet bestonden, had men in iedere Parish een zelfstandig handelend armbestuur, bestaande uit 2 of 4 Overseers (armopzichters), jaarlijks, door den vrederechter te benoemen, en 2 of meestal 1 der Churchwardens of Vestries (kerkvoogden); (terwijl de vrederechter het oppertoezicht hield, hoofdelijke omslagen vaststelde, geschillen besliste en zelfs het geven van onderstand kon bevelen). Dit zelfstandig handelend armbestuur in iedere Parish moest:

- 1°. de armbelasting innen van de ingezetenen der Parish.
- 2°. de uitdeelingen regelen.
- 3°. alle maatregelen nemen ter uitvoering van de armenwet.

De Overseers ná 1834 in iedere Parish aanwezig, zijn geheel ondergeschikt geworden aan de Board of Guardians en hebben alléén nog de opdracht de armbelasting der ingezetenen van de Parish te innen; hun functie is dus nu het uitschrijven en heffen der „Poor Rate” (armbelasting). Hier van heeft echter de hoofdleiding een comité uit de B. of G. de „Union Assessment Committee” en wat het innen en overdragen dier gelden betreft, worden ze streng gecontroleerd door den „District Auditor”. Van hunne vroegere zelfstandigheid geen sprake meer. Het zijn onbezoldigde ambtenaren; ieder, die er toe gekozen wordt is tot aanneming verplicht; vele betrekkingen geven echter recht tot vrijstelling, hoewel 't aannemen geen bezwaar meer oplevert, daar het ambt alleen in naam, niet inderdaad iets beteekent. Hun functiën worden meestal waargenomen door bezoldigde „Assistant Overseers” en bezoldigde „Collectors of Poor Rates”, die als alle bezoldigde ambtenaren staan onder bevel van het centrale bestuur.

In 1883 waren er 280 Assistant Overseers en 1860 Collectors of Poor Rates.

In 1892 waren er 280 Assistant Overseers en 2021 Collectors of Poor Rates.

Het totale aantal van alle bezoldigde ambtenaren bedroeg in 1883: 20447 personen, tegen 28099 onbezoldigde Guardians.

Het totale aantal van alle bezoldigde ambtenaren bedroeg in 1892: 21763 personen.

Het volgende tabelletje geeft een overzicht van de toenemende kosten aan zulk een bezoldigde ambtenaarswereld verbonden. Hier worden van af 1862 naast elkaar geplaatst de bevolking van Engeland en Wales, de totaal kosten van armwezen en het bedrag der salarissen alleen.

JAAR.	BEVOLKING.	Totaal kosten armwezen in ponden sterling.	Totaal kosten armwezen per hoofd der bevolking.	Salarissen in ponden sterling.	Salarissen per hoofd der bevolking.
			sh. d.		sh. d.
1862.....	20,199,314	6,077,525	6—0 ¹ / ₂	668,447	0—8
1872.....	22,788,594	8,007,403	7—0 ¹ / ₄	871,402	0—9
1882.....	26,046,112	8,232,472	6—3 ³ / ₄	1,087,641	0—9 ³ / ₄
1892.....	29,081,047	8,847,678	6—1	1,496,340	1—2 ¹ / ₂

We hebben nu besproken den eersten hoofdtrek van de hervorming ná 1834 n.l. de centralisatie. We gaan nu over tot het bespreken van het tweede principe:

2°. *Geen bedeeeling buiten 't werkhuis aan valiede behoeftigen.*

Om te zien of het reorganisatieplan ook in dezen geslaagd is, zullen we in de statistieken van het meer gemelde blue book van 1892/93 vooreerst

¹) sh. = shilling = 60 cent; d. = denarius = penny = 5 cent.

onderzoeken of het in-door-relief-systeem in 't algemeen heeft gezegevierd en of er thans minder bedeeld wordt, dan hulp in het werkhuis verleend. Vervolgens zullen we nagaan of het totaal aantal ondersteunde armen is verminderd en of het aantal out-door paupers is verminderd, om ten slotte te zien hoeveel valicde behoeftigen nog steeds onder die out-door paupers begrepen waren.

Vooreerst dus: Heeft het in-door-relief-systeem gezegevierd? Hoe staat op 't oogenblik in-door relief tot out-door relief?

Onder in-door relief verstaat men in 't algemeen de ondersteuning *in* daartoe ingerichte gebouwen.

Onder out-door relief¹⁾ de ondersteuning buiten die gestichten.

De behoeftigen zelve (paupers) worden evenzoo onderverdeeld in:

in-door paupers en out-door paupers.

Op 1 Januari 1893 werden in Engeland en Wales van staatswege ondersteund 206727 in-door paupers en 577013 out-door paupers.

Hoe, vragen we onszelf af, worden er nog steeds tweemaal meer out-door paupers ondersteund dan in-door paupers, wordt er dan nog steeds tweemaal meer bedeeld dan onderstand in het werkhuis verleend?

Hoe is dat te rijmen met 't geen we lezen in het rapport van 1839? (Fowle bl. 116).

„The fundamental principle with respect to legal relief is that the condition of the pauper ought to be, on the whole, less eligible than that of the independant labourer,” waarop iets later volgt: „that all distribution of relief in money or in goods, to be spent or consumed by the pauper in his own house, is inconsistent with the principle in question.”

Is dat nu het resultaat van het streven der hervorming ná 1834: het in-door-relief-systeem streng door te voeren en out-door relief zooveel mogelijk te beperken?

Laten we echter niet te snel zijn met onze gevolgtrekkingen.

1°. Dient opgemerkt te worden dat out-relief volstrekt niet hetzelfde wil zeggen als bedeeling, maar dat daaronder ook b.v. vallen sommige medische hulp en het uitbesteden en opvoeden van kinderen, zoodat 't niet altijd te beschouwen is als iets nadeeligs. Vervolgens dat out-relief niet willekeurig kan worden ingekrompen maar in sommige gevallen gewenscht blijft, zoo o. a. voor vrouwen van soldaten en mariniers, die voor 't vaderland strijden, voor vrouwen, wier echtgenooten in gevangenschap verkeerden, voor weduwen, zoo bij ziekten en dringende noodzakelijkheid, in welke gevallen opneming in het werkhuis van geen nut kan zijn. Ook bedenke men dat de bedeeling dikwijls zeer gering kan zijn zoodat, hoewel het totaal aantal out-door paupers een hoog cijfer aanwijst, toch de totaal uitgaven voor out-relief in verhouding gering zijn (zie de afnemende uitgaven voor out-relief bl. 34).

¹⁾ Out-door relief wordt in het blue book korthedshalve telkens out-relief genoemd.

2°. Is het hooge cijfer dat voor out-door paupers opgegeven staat onbetrouwbaar.

Onder in-door paupers verstaat de Local Government Board in haar statistische opgaven hen, die worden verpleegd in gestichten staande onder het toezicht van het armbestuur voornamelijk in Workhouses, Districtsschools, Infirmaries, Sick-asylums en dergelijke, terwijl onder out-door paupers alle overige ondersteunden gerekend worden. Zoo worden de armen, die verpleegd worden in gestichten, die niet staan onder het toezicht van het armbestuur, gerekend tot de out-door paupers hoewel ze *in* die inrichtingen onderkomen hebben gevonden. De voornaamste groep hiervan wordt gevormd door de behoeftige krankzinnigen. Een klein deel dezer geesteskranken wordt *in* het werkhuis verpleegd en gerekend tot de in-door paupers, terwijl het grootste deel dezer behoeftigen, in andere *gestichten* verpleegd, wordt gebracht onder de out-door paupers.

Ter verduidelijking het volgende tabelletje, waarbij de behoeftige krankzinnigen (pauper lunatics) zijn verdeeld in categorieën naar gelang ze verpleegd worden in werkhuisen, in stedelijke gestichten, in particuliere gestichten of in particuliere woningen. (In de laatste Unlicensed Houses mag niet meer dan 1 krankzinnige te gelijk verpleegd worden.)

JAREN.	Totaal aantal behoeftige krankzinnigen.	hiervan worden verpleegd in:			
		werkhuizen.	graafsch. of stedel. gest.	part. gestichten.	part. woningen, bij bloedverw. etc.
1863.....	35988	9208	18816	1559	6405
1873.....	51405	14343	28411	1581	7070
1883.....	67186	17330	41894	1707	6255
1893.....	79301	16878	54953	1761	5709

In de opgaven van de L. G. B. wordt nu alleen de eerste groep krankzinnigen geteld bij het aantal in-door paupers; de andere drie groepen moet men onder de out-door paupers zoeken.

Nemen we nu aan, dat eigenlijk alleen de laatste rubriek met recht tot de out-door paupers mag gerekend worden, dan staan $\frac{9}{10}$ der behoeftige krankzinnigen, die nu onder out-door worden geteld, daar verkeerd geplaatst.

En dat deze foutieve rekening wel invloed uitoefent op de totaalcijfers van out- en in-door paupers, komt mij waarschijnlijk voor, wanneer ik het steeds toenemende getal behoeftige krankzinnigen bekijk, die buiten 't werkhuis verpleegd worden.

In het werkhuis neemt het aantal krankzinnigen in den laatsten tijd af, maar daarbuiten schrikbarend toe.

Eene geringe aanwas in de particuliere gestichten (Licensed Houses or Registered Hospitals, voor welke oprichting toestemming noodig is),

maar een enorme aanwas in de graafschaps en stedelijke gestichten (County- or Borough-Asylums).

Hoe grooter de aanwas in kolom 4 en 5, hoe grooter de fout wordt in de opgaven van het aantal out-door paupers en in-door paupers.

3°. Ook lijkt het aantal out-door paupers onwillekeurig groot door de volgende omstandigheden. Het is volgens Aschrott de gewoonte in de Engelsche armen-statistiek, om wanneer een huisvader ondersteuning ontvangt, ook de vrouw en alle kinderen onder de 16 jaar in dezelfde categorie van out- of in-door paupers op te schrijven.

Dit geeft voor de rubriek in-door paupers geen groote onnauwkeurigheid, omdat wanneer een man in het werkhuis opgenomen wordt, ook tevens zijne vrouw en kinderen daar opgenomen worden en feitelijk geheel zelfstandig ten laste van het werkhuis komen. Art. 1 van de Out-door Relief Prohibitory Order van 21 Dec. 1844 schrijft dit vóór (zie Lumley bl. 309).

Article I. — Every able-bodied person, male or female, requiring relief from any Parish within any of the said Unions, shall be relieved wholly in the Workhouse of the Union, together with such of the family of every such able-bodied person as may be resident with him or her, and may not be in employment, and together with the wife of every such able-bodied male person, if he be a married man, and if she be resident with him.

Deze gewoonte in de Eng. statistiek doet echter zeer onbetrouwbare cijfers ontstaan voor de out-door paupers en doet dit aantal grooter schijnen dan het in werkelijkheid is. Een huisvader, met vrouw en 6 kinderen, buiten het werkhuis ondersteund, en 8 zelfstandig met out-relief bedeelde mannen of vrouwen worden beide als 8 out-door paupers in de opgaven vermeld.

Men gaat van 't principe uit, dat de vader moet zorgen voor het onderhoud van vrouw en kinderen en dat, wanneer den vader een ondersteuning gegeven wordt, dat niet alleen aan hem, maar ook aan de zijnen ten goede komt. Feitelijk is dit in den regel wel zoo en zal een bedeeeling aan een huisvader om die reden grooter zijn, dan aan een man alléén, maar toch is 't verschil tusschen 8 zelfst. bedeelde personen en 8 personen bestaande uit één bedeelde huisvader met vrouw en 6 kinderen te groot, om die samen onder één rubriek bij elkaar te tellen.

Zou dit misschien een logisch gevolg moeten zijn van hetgeen als regel in art. LVI van de wet v. 1834 genoemd wordt: dat de ondersteuning aan vrouw en kinderen gerekend zal worden gegeven te zijn aan den huisvader? Mij dunkt, men zou aan de hand van dit art. eerder geneigd zijn in de gevallen waarin een familie onderstand bekomt hiervoor alléén den vader op te geven.

Het artikel luidt als volgt:

Art. LVI: And be it further enacted, that from and after the passing

of this Act all Relief given to or on account of the Wife, or to or on account of any Child or Children under the Age of Sixteen, not being blind or deaf and dumb, shall be considered as given to the Husband of such Wife, or to the Father of such Child or Children as the Case may be; etc.

Door deze gewoonte zal het aantal zelfstandig ondersteunde vrouwen en kinderen natuurlijk vermeerderd worden met het aantal vrouwen en kinderen, die alleen opgegeven worden als onderstand ontvangend, *omdat* de man of vader bedeed wordt.

Laten we trachten te zoeken naar het aantal zelfstandig ondersteund wordende (out-door) vrouwen en kinderen. Hiervoor zal eerst een splitsing van alle out-door paupers noodig zijn.

De onderstaande tabel geeft een classificatie van alle paupers, die op 1 Jan. 1893 ondersteund werden in Engeland en Wales, zooals we die aantreffen in het blue book bovenvermeld. We hebben hier alleen te maken met de kolom out-door.

Hier worden achtereenvolgens genoemd: De volwassen valiede mannen, de volwassen valiede vrouwen, hunne kinderen beneden de 16 jaar; de volwassen invaliede mannen, de volwassen invaliede vrouwen, hunne kinderen en ouderlooze kinderen onder de 16 jaar. Verder de landloopers (vagrants), doch alleen zij, die in „Casual Wards” (hierover later) opgenomen worden, niet die waarmee de politie zich bemocit, en de krankzinnigen (insane).

CLASSES OF PAUPERS.	In-door.	Out-door.	Total.
Able-bodied males (adult)	18226	15984	34210
Able-bodied females (adult)	16526	56442	72968
Children under 16 of able-bodied Parents relieved	14354	154366	168720
Not-able-bodied males (adult)	58210	73306	131516
Not-able-bodied females (adult)	37987	185575	223562
Children under 16 relieved with not-able-bodied Parents, or without Parents	37648	29817	67465
Vagrants	6793	346	7139
Insane: males	6866	26725	33591
females	8853	33859	42712
children under 16.	1264	593	1857
Total	206727	577013	783740
Deduct persons relieved both In-door and Out-door on the 1 st January			143
		Net Total	783597

Bepalen we ons dus bij de kolom out-door.

We zien, om met de kinderen te beginnen, dat op 1 Jan. 1893 werden ondersteund 154366 + 29817, d. i. 184,183 kinderen onder de 16 jaar; dit totaal bestond uit de volgende bestanddeelen:

34634	inwonende bij hun valiede ondersteunde vaders.
107795	toebehoorende aan weduwen.
509	onwettige kinderen bij hun moeders.
19875	kinderen van invaliede ouders.
2867	ondersteund terwijl hun ouders gevangen zaten.
212	kinderen van afwezige soldaten en mariniers.
8299	kinderen van andere afwezige vaders.
9942	weezen en kinderen zonder bekende ouders.

Totaal 184183

Alleen de laatste 4 categorieën worden zelfstandig bedeed.

Onder de eerste 4 categorieën zullen kinderen zijn, die, nauwelijks kun-
nende loopen, alleen *omdat* hun vader of moeder een geringe ondersteuning
ontvangen, als out-door paupers staan ingeschreven, evenals volwassen
zelfstandige mannen of vrouwen.

We zien hier dus uit, dat verreweg het grootste deel der out-door
kinderen het totaal der out-door paupers geheel ten onrechte in een ongunstig
daglicht plaatsen.

We kunnen natuurlijk niet zeggen, dat 't een fout is, die kinderen onder
het totaal der out-door paupers op te nemen, maar we moeten op deze
omstandigheden bedacht zijn bij een vergelijk van in-door en out-door
paupers.

Hetzelfde is het geval met de vrouwen.

Van de invaliede volwassen vrouwen ad 185575 vinden we in het blue
book geen gespecificeerde opgave, we weten dus niet hoeveel hieronder
begrepen zijn, die alleen vermeld worden *omdat* hun echtgenoot onder-
steuning ontvangt.

Van de valiede volwassen vrouwen hebben we wel een detaillering;
onder het totaal 56442 bevonden zich:

12588	echtgenooten van ondersteunde valiede mannen.
37124	weduwen.
2479	ongehuwde vrouwen zonder kinderen.
335	ongehuwde vrouwen met kinderen.
884	ondersteund terwijl de man gevangen zat.
84	echtgenooten van soldaten, mariniers en zeelieden.
2948	echtgenooten van andere afwezige mannen.

Totaal 56442

Bij de 12588 vrouwen moeten we dezelfde vraag doen: mogen we
voor de bedeeing, die de huisvaders ontvangen, en waarvoor de huisvaders
zelf ingeschreven staan, voor diezelfde bedeeing nu ook nog eens de
huisvrouwen opschrijven?

We hebben dus nu aangetoond, dat uit het feit alleen, dat op 1 Jan.
1893 ruim tweemaal meer out-door paupers dan in-door paupers als onder-

steund staan opgegeven in de statistiek, we niet mogen concludeeren, dat het in-door-relief-systeem in Engeland ná 1834 niet met strengheid is gehandhaafd.

Ja zeker het in-door-relief-systeem heeft gezegevierd in Engeland en gaat nog steeds op dien weg voort. Om dit te kunnen constateeren moeten we echter een *reeks* van jaren raadplegen, waarvoor we zullen nemen de laatste 40 jaren.

De jaren eindigen alle „at Lady-Day,” d. i. 25 Maart, (Maria boodschap) en verspringen telkens met een termijn van 10 jaren (blue book bl. 264 van 1849—1893.)

JAREN.	Gemiddeld aantal in-door paupers.	Zelfde aantal in-door paupers per 1000 zielen.	Gemiddeld aantal out-door paupers.	Zelfde aantal out-door paupers per 1000 zielen.	Gemiddeld aantal in- en out-door paupers.	Zelfde aantal in- en out-door paupers per 1000 zielen.
1853.....	110148	6.0	776214	42.7	886362	48.7
1863.....	136907	6.7	942475	46.3	1079382	53.0
1873.....	144338	6.3	739350	32.0	883688	38.3
1883.....	182932	6.9	599490	22.8	782422	29.7
1893.....	192512	6.5	566264	19.3	758776	25.8 ¹⁾

Het jaar 1863 valt direct in het oog door zijn ongunstig groote getallen; dit is de uitwerking geweest der Amerikaansche burgeroorlogen en de toen ontstane groote malaise in de katoen-industrie.

De prijzen van tarwe schijnen geen merkbaaren invloed uit te oefenen op de vermeerdering of vermindering der ondersteunden; in de tabellen van armwezen staan in het blue book bij ieder jaar opgenoemd de eenheids-prijzen der tarwe per Imperial Quarter; bij vergelijk is niet de minste regel te constateeren.

Over de opgegeven jaren zien we het totaal der van staatswege ondersteunde behoeftigen, niettegenstaande de uitbreiding der bevolking, afnemen; in 1853 bedroeg 't 886.362 en 40 jaren later, in 1893, slechts 758.776. Het beste treedt de gunstige werking in het licht, wanneer we het aantal nemen in verhouding met de bevolking; dan werd 't in deze 40 jaren van 48 op de 1000 inwoners teruggebracht tot 25.

Dat wijst natuurlijk niet op een vermindering der armoede zelf, maar op een beperking van staatshulp, wat evenwel voor een systeem als 't Engelsche als een gunstig teeken te beschouwen is.

Wat is de oorzaak van dit afnemen van het totaal der ondersteunden? De sterke vermindering van ondersteunde out-door paupers bij een geringe vermeerdering der in-door paupers.

¹⁾ Dit zijn de gemiddelde getallen voor 1893. Op 1 Jan. 1893 kwam voor: 1 ondersteunde arme op 38 inwoners of 27 op 1000 inwoners.

Het aantal out-door paupers is n.l. in die 40 jaren gedaald van 42 op de 1000 inwoners tot 19, terwijl de in-door paupers slechts toenamen van 6 op de 1000 inwoners tot 6,5.

Houden we bij de verhouding 6,5 tot 19 rekening met hetgeen gezegd is van de betrouwbaarheid der opgaven, dan zou de toestand in werkelijkheid nog veel gunstiger moeten zijn.

We kunnen dus zonder eenig voorbehoud deze conclusie trekken:

Men is in Engeland overeenkomstig het doel der wet van 1834 en de General Orders van volgende jaren er in geslaagd het in-door-relief-systeem door te voeren; wat het gewenschte gevolg had, n.l. bij een geringe toename van in-door paupers, een *sterke afneming* van out-door paupers en totaal aantal paupers (alles per 1000 zielen der bevolking).

Het doel der wet van 1834 was echter niet zoo zeer het aantal out-door paupers te doen afnemen, want hieronder bevinden zich ook zieken en uitbestede kinderen, als wel geen bedeeing te geven aan valicde behoeftigen *buiten* het werkhuis, dus het aantal adult able-bodied out-door paupers te doen verminderen (d. z. volwassen valicde behoeftigen buiten het werkhuis).

En ook hierin is men in de laatste 40 jaren geslaagd, zooals blijkt uit onderstaande tabel.

JAREN.	Gemiddelt aantal in-door paupers per 1000 zielen.	Hieronder adult able-bodied.	Percentage adult able-bodied op in-door paupers.	Gemiddelt aantal out-door paupers per 1000 zielen.	Hieronder adult able-bodied.	Percentage adult able-bodied op out-door paupers.	Gemiddelt aantal in- en out-door paupers op 1000 zielen.	Hieronder adult able-bodied.	Percentage adult able-bodied op totaal paupers.
1853	6,0	1,0	16,66%	42,7	6,7	15,69%	48,7	7,7	15,8%
1863	6,7	1,1	16,41%	46,3	9,8	21,16%	53,0	10,9	20,5%
1873	6,3	0,8	12,69%	32,0	4,6	14,37%	38,3	5,4	14,1%
1883	6,9	0,8	11,59%	22,8	3,0	13,15%	29,7	3,8	12,8%
1893	6,5	1,0	15,38%	19,3	2,4	12,43%	25,8	3,4	13,2%

Het ongunstige jaar 1863 ¹⁾ buiten rekening gelaten, zien we het aantal adult able-bodied out-door paupers van 6,7 gestadig dalen tot 2,4 (op de 1000 zielen gerekend) en het aantal adult able-bodied in-door paupers van 1,— na eenige schommeling blijven staan op 1,— per 1000 zielen.

Voordat we hieruit een conclusie gaan trekken, eene kleine opmerking

¹⁾ Merkwaardig vind ik van een jaar als 1863, waarin de nood werkelijk groot was, dat toen het percentage adult able-bodied op out-door paupers veel hooger was dan 10 jaren geleden, terwijl het percentage adult able-bodied op in-door paupers niet hooger was dan in 1853. In zulke tijden schijnt werkhuisarbeid niet te voldoen, maar daarbuiten werk verschaft te worden.

over de onnauwkeurigheid dezer cijfers, en daarna een analyse van de volwassen valiede behoeftigen en wel de volwassen valiede mannen, om te zien dat onder dat genoemde aantal er eenige te veel staan opgegeven.

Eerst de opmerking:

We zagen reeds, dat men in de Engelsche armenstatistiek de gewoonte heeft om de getrouwde vrouwen en kinderen in te deelen bij de groep, waartoe de man behoort.

Volgens Aschrott wordt dit beginsel ook gehandhaafd bij de verdeling in able- en not able-bodied paupers: „Wenn also,” zegt Aschrott, „ein not able-bodied, welche eine vollkommen arbeitsfähige Frau hat, unterstützt wird, so wird auch die Frau unter der Klasse not able-bodied aufgeführt.” Is de buiten het werkhuis bedeelde man able-bodied en zijn de vrouw en kinderen (onder de 16 jaar) soms invaliede, dan komen deze laatsten toch voor onder de rubriek able-bodied en omgekeerd is diezelfde man not able-bodied, dan worden zijn gezonde vrouw en dito kinderen als not able-bodied vermeld. Bij de in-door paupers is 't mij echter niet recht duidelijk hoe men b.v. bij het opnemen in het werkhuis van een gezonden echtgenoot en vader en geheel invaliede vrouw en kinderen, deze vrouw onder de able-bodied wil rangschikken, daar men in dat geval dan toch zeker wel verplicht zal zijn die invaliede vrouw het werk voor valiede vrouwen te doen verrichten, wat evenwel weer zeer bezwaarlijk gaan zal.

In ieder geval zijn door deze manier van rubriceeren de beide opgaven able-bodied in- en out-door paupers niet geheel juist.

Doch behalve deze voor beide rubrieken gelijke fouten bestaat er aan één kant nog eene onnauwkeurigheid en wel bij de adult able-bodied out-door paupers, iets wat op de in deze statistiek gegeven verhouding wel degelijk van invloed is. De getalsterkte der adult able-bodied out-door paupers is te groot opgegeven.

Deze rubriek volwassen valiede out-door paupers bestaat uit mannen en vrouwen en wel zooals we op bl. 22 zagen:

mannen (adult able-bodied)	15,984	personen
vrouwen („ „ „)	56,442	„

Onder de mannen nu, onder de 15,984 personen als adult able-bodied opgegeven, komt mij voor een gedeelte ten onrechte begrepen te zijn. Hiervoor de analyse (zie blue book).

De redenen van onderstand waren voor de volwassen valiede mannen de volgende:

Wegens plotsclinge en dringende noodzakelijkheid ondersteund	210	pers.
„ <i>eigen ziekte, ongeval of invaliditeit</i> ondersteund	8820	„
„ ziekte, ongeval of invaliditeit van het gezin ondersteund	4003	„
„ werkeloosheid of andere oorzaken ondersteund	2951	„
	<u> </u>	
	totaal	15984 pers.

De mannen nu, die wegens eigen ziekte, ongeval of invaliditeit bedeed waren, schijnen mij toe hierboven verkeerdelijk opgenoemd te zijn. Het kan wel zijn, dat die mannen gewoonlijk in hun dagelijksch leven valiede zijn, maar juist *omdat* de oorzaak van hun onderstand is gelegen in hun invaliditeit, zullen ze bedeed zijn *als* invalieden en dus onder de not able-bodied ondersteunden geplaatst dienen te worden.

De invloed is niet reusachtig groot (8820), maar toch wel degelijk van eenig gewicht.

Van de 56000 volwassen valiede vrouwen is niet een dergelijke analyse opgegeven, zoodat we dienaangaande niets met juistheid kunnen meê-deelen.

Ik wilde dus slechts aantonen, dat het aantal volwassen valiede out-door paupers te groot staat opgegeven, dit aantal in werkelijkheid kleiner zal moeten zijn en dus in dezen de wet gunstiger gewerkt heeft dan blijkt uit de statistieken.

We waren reeds tot de slotsom gekomen, dat men in Engeland ná 1834 er in geslaagd was het aantal *out-door* paupers sterk te doen verminderen, terwijl de vermeerdering van het aantal in-door paupers onbetekenend was geweest. We stelden toen de vraag of dit het doel der wet was en beantwoordden die dadelijk met: neen, de bedoeling der wet was niet zoozeer het aantal out-door paupers, waaronder ook zieken en uitbestede kinderen, te doen verminderen, als wel den valiede behoefligen buiten het werkhuis ondersteuning te weigeren en dit aantal (adult able-bodied out-door) te doen afnemen. We zien nu dat ook dit volkomen gelukt is in geheel Engeland en Wales. Niet alleen heeft het aantal adult able-bodied out-door paupers de vermindering der out-door paupers bijgehouden, maar die overtroffen. Sneller vermindert het aantal ondersteunde valiede behoefligen buiten 't werkhuis dan het aantal der totaal out-door paupers, want terwijl in 1853 er nog 6.7 adult able-bodied aangetroffen werden op de 42.7 out-door paupers d. i. ruim 15%, zoo was de verhouding in 1893 aldus: 2.4 adult able-bodied op 19.3 out-door paupers d. i. slechts 12%. Verder zien we, dat het aantal volwassen valiede behoefligen *in* het werkhuis constant blijft per 1000 zielen, doch in verhouding tot de overige bewoners van het werkhuis (het totaal breidt zich uit) geringer wordt; in 1893 worden in verhouding tot de overige bewoners van het werkhuis minder valiede volwassenen aangetroffen (15%) dan in 1853 (16%). Aan valiede behoefligen is zooveel mogelijk onderstand buiten het werkhuis geweigerd, wat een groote vermindering van *dat* aantal tengevolge had doch *geen invloed uitoefende op het aantal valiede personen, die in het werkhuis onderkomen zochten*. Het doel der wetgeving van 1834 en volgende jaren wordt dus, zooals hier blijkt, hoe langer hoe meer bereikt; out-relief wordt in 't algemeen steeds minder en in-door relief neemt langzaam grooteren omvang aan. Valiede personen krijgen in mindere

getale onderstand buiten 't werkhuis doch melden zich daarna niet in grootere getale bij het werkhuis aan.

Voor een stelsel van werkhuisen een zeer gunstig resultaat; doch is hiermede de armoede verminderd?

Is het stelsel aan te bevelen? Hierover later.

Ten slotte iets over de elf afdeelingen (Divisions).

In de verschillende „Divisions”, waarin Engeland en Wales verdeeld zijn in zake armenzorg, wordt de armenwet op zeer verschillende manieren toegepast. Londen (de Metropolis) is de eenige Division waarin het aantal in-door paupers, dat der out-door paupers overtreft.

Hieronder (bladz. 30) volgt een overzicht van de 11 Divisions met in de eerste plaats het aantal inwoners in iedere Division en het aantal Unions. Vervolgens staat er bij opgegeven hoeveel op 1 Jan. 1893 per 1000 zielen der bevolking bedroeg het aantal in-door paupers, out-door paupers, benevens de som dezer twee categoriën uitmakende het totaal aantal armen, dat ondersteund werd.

In de volgende kolommen 7, 8 en 9 zijn evenzoo uitgerekend per 1000 zielen der bevolking het aantal volwassen valiede behoefigen in het werkhuis (adult able-bodied in-door paupers), het aantal volwassen valiede behoefigen buiten het werkhuis ondersteund en het totaal aantal volwassen valiede behoefigen.

In de kolommen 10, 11 en 12 staan vermeld: het percentage van volwassen valiede in-door paupers, op het geheel der in-door paupers, het percentage van volwassen valiede out-door paupers op het geheel der out-door paupers, en het percentage van alle volwassen valiede behoefigen op het geheel der behoefigen.

Eindelijk in de laatste kolom staat hoeveel het geheele armwezen in iedere Division per hoofd der bevolking gekost heeft. Om het overzicht eenigszins gemakkelijk te maken, heb ik in de (op bladz. 29) voorafgaande tabellen de Divisions gerangschikt onder de opschriften, die boven iedere kolom staan en wel zóo dat telkens het eerst genoemd wordt de Division, die het hoogste cijfer bevat óf aan in-door paupers óf aan uitgaven voor armwezen (duurte) óf aan totaal aantal paupers etc. etc.

Conclusiën hieruit te trekken lijkt mij gewaagd, wanneer men de toestanden in de Divisions niet kent, terwijl die toch zeker wel eenigen invloed zullen hebben op de hoegrootheid der ondersteunde behoefigen.

Vast volhouden aan een streng principe kan zeer veel doen, doch komen er meer lieden zich aanmelden in district A dan in district B, dan zal het aantal ondersteunden in het district A ook in den regel een hooger cijfer vertoonen dan in het district B.

Hoewel de volgende opmerking meer thuis behoort onder de afdeeling

„financiën” (hierna te bespreken), zoo vinde zij toch hier als de eenige conclusie, die ik waag te trekken, een plaats.

Het komt mij dan zeer opmerkelijk voor dat de twee Divisions, die het eerst komen in de rij van in-door paupers en sterk zich hebben verklaard vóór de toepassing van in-door relief, dat die zelfde twee Divisions (Metropolis en South Eastern) ook de grootste kosten moesten besteden aan armenzorg, waardoor dan een vermoeden rijst dat het in-door-relief-systeem niet goedkoop is.

Interessante conclusies zouden zeker te trekken zijn, wanneer deze over alle elf Divisions verdeelde opgaven over een groot aantal jaren liepen.

In-door.	Duurte.	Totaal der Paupers.	Out-door.
Metropolis.	Metropolis.	South Western.	South Western.
South Eastern.	South Eastern.	Eastern.	Eastern.
North Western.	North Western.	Welsh.	Welsh.
West Midland.	Eastern.	South Midland.	South Midland.
Eastern.	South Midland.	South Eastern.	North Midland.
South Midland.	Welsh.	West Midland.	West Midland.
South Western.	West Midland.	Metropolis.	South Eastern.
Northern.	North Midland.	North Midland.	Northern.
North Midland.	North Western.	Northern.	York.
York.	York.	York.	North Western.
Welsh.	Northern.	North Western.	Metropolis.

Ad. a. b. o. d.	Ad. a. b. i. d.	Gunstige verhouding in- en out-door ¹⁾ .	Ad. ab. b. in-door plus out-door.
Eastern.	Metropolis.	Metropolis.	Eastern.
Northern.	North Western.	North Western.	Northern.
Welsh.	South Eastern.	South Eastern.	Metropolis.
South Western.	West Midland.	West Midland.	South Eastern.
North Midland.	Eastern.	York.	South Western.
South Midland.	Northern.	Northern.	Welsh.
South Eastern.	South Western.	South Midland.	West Midland.
West Midland.	South Midland.	North Midland.	South Midland.
York.	York.	Eastern.	North Western.
North Western.	North Midland.	South Western.	North Midland.
Metropolis.	Welsh.	Welsh.	York.

¹⁾ Gunstig wordt de verhouding genoemd, wanneer het aantal in-door paupers groot en het aantal out-door paupers klein is.

DIVISIONS.	Gemiddelde bevolking in 1892.	Unions.	Aantal paupers ondersteund per 1000 zielen der bevolking.			Adult able-bodied.			Percentage van adult able-bodied paupers op			Kosten van arnwezen per hoofd der bevolking.
			In-door.	Out-door.	Total.	In-door.	Out-door.	Total.	In-door.	Out-door.	Total.	
Nort Western.	4 740,681	42	6.6	12.9	19.5	1.4	2.0	3.4	12.2	15.5	17.4	4— 2 ¹ / ₂
Metropolis . . .	4,263,294	30	14.9	12.0	26.9	2.2	1.8	4.0	14.7	15.0	14.8	11— 8 ³ / ₄
West Midland.	3,272,151	82	6.5	21.1	27.6	1.06	2.4	3.64	16.3	11.3	12.5	5— 2 ¹ / ₂
York	3,261,696	62	4.2	16.5	20.7	0.74	2.1	2.84	16.6	12.7	13.5	4— 1
South Eastern.	2,918,717	98	7.6	20.4	28.0	1.35	2.5	3.85	18.4	12.2	13.9	6— 4
South Western.	1,914,181	79	5.3	32.9	38.2	0.9	2.9	3.8	17.0	8.8	9.9	6— 3 ¹ / ₄
South Midland.	1,899,773	64	5.6	23.3	28.9	0.8	2.6	3.4	14.2	11.1	11.8	5— 11 ³ / ₄
Northern	1,895,278	39	4.6	19.2	23.8	0.99	3.2	4.19	21.5	17.1	17.9	4— 0 ⁸ / ₄
North Midland.	1,829,259	45	4.6	21.8	26.4	0.7	2.37	3.07	15.2	10.9	11.6	5— 2
Welsh	1,802,632	52	3.9	28.8	32.7	0.4	3.1	3.5	12.5	10.7	10.7	5— 5 ¹ / ₄
Eastern	1,606,684	55	6.1	29.3	35.4	1.03	3.9	4.93	17.0	13.3	13.9	6— 2 ¹ / ₄
	29,403,346		7.0	19.6	26.6							

AFDEELING III.

UITGAVEN VOOR ARMWEZEN.

De uitgaven voor het Engelsche armwezen heeft men niet verdeeld, zooals men misschien denken kon, in 2 rubrieken: in-door relief en out-door relief, maar in 6 rubrieken: (blue book LXVI).

1. *In-maintenance.*

Hieronder verstaat men alle uitgaven voor onderstand en verzorging van armen in werkhuisen en andere instellingen, staande onder contrôle van de Board of Guardians zelf of van speciaal aangestelde bestuurders.

(Die instellingen zijn: district schools, infirmaries, sick asylums, asylums for imbeciles and idiots, schools for deaf and dumb or blind).

Onder deze uitgaven worden ook gebracht de kosten voor onderwijs en begrafenis en voor dagelijksch gebruik, zooals voor vuur, licht, schoonmaak, in die instellingen.

Niet worden er onder gerekend: de bezoldigingen van beambten en de kosten voor uitrusting en onderhoud der genoemde gebouwen.

2. *Out-Relief.*

Dit is ondersteuning van armen buiten het werkhuis en buiten de andere reeds genoemde instellingen. Deze uitgaven heeft men gespecificeerd onder 4 hoofden:

a. onderstand in geld (in money), *b.* betalen van schoolgelden (school-fees), *c.* onderstand in natura (in kind), *d.* uitgaven voor uitbestede (boarded out) kinderen.

Er is over 't algemeen niet vastgesteld welke vorm van bedeeeling de voorkeur verdient, het geven van geld of van naturalia (voedsel, kleeren etc.). Alleen is er bepaald, dat, wanneer de Relieving Officer of Overseer bevoegd zijn in dringende gevallen direct ondersteuning te geven, dat dan alléén het geven van onderstand in *natura* geoorloofd is, en verder dat ook zelfs de Board of Guardians aan valiede mannen buiten 't werkhuis geen ondersteuning mag geven, dan half in geld en half in natura. [Hierbij kan dan aan valiede personen ecnige arbeid worden opgedragen om te verrichten. Deze soort van werkverschaffing buiten 't werkhuis (volgens de Out-door Labour Test Order van 1852) komt echter weinig voor]. De uitgaven van sub *a* zijn meestal ongeveer 9 maal grooter dan die sub *c*.

Zie hiervoor blue book bl. 832; uitgegeven:

in het halve jaar eindigende 25 Maart (Lady-day) 1892: in geld £ 1009853; in natura £ 119029

in het halve jaar eindigende 29 Sept. (Michaëlmass-day) 1892: in geld £ 1053366; in natura £ 113324.

Het betalen van bijdragen voor schoolgelden ten behoeve van behoeftige kinderen is in zwang gekomen sedert de schoolwetten van 1870, 1876

en 1880 (Educational acts) in Engeland een leerplicht hebben ingevoerd zonder dat hiervoor een voldoende aantal kosteloze scholen is opgericht. Ouders, die niet bij machte zijn het schoolgeld te betalen, kunnen zich tot de Guardians wenden, die na onderzoek van de gegrondheid der aanvraag voor kinderen van 5—14 jaar een toeslag geven aan de ouders, en wel tot een maximum van 3 pence per week voor ieder kind. De ouders blijven hierdoor toch nog geheel vrij in de keuze eener school. Nadat de Elementary Education Act van 1891 dit onderwerp nader geregeld heeft, zijn de uitgaven sub *b* zeer sterk verminderd.

Het Boarding-out system d. i. het uitbesteden van kinderen.

Deze materie is geregeld in de Boarding-out Order van 25 Nov. 1870 en in een tweede Order van 10 Sept. 1877.

In de districten, waar dit systeem is ingevoerd, bestaat een aparte commissie hiervoor: de „Boarding-out Committee”, die er voor zorg draagt geschikte huisgezinnen voor de arme kinderen op te sporen en te blijven nagaan, wanneer de kinderen er geplaatst zijn. Waar het systeem goed toegepast wordt, schijnt 't gunstig te werken. Maar moeielijk schijnt 't te zijn om geschikte gezinnen te vinden (daar de kinderen niet armoedig maar ook niet weelderig opgebracht mogen worden) en om goed toezicht te blijven houden. Voor ieder kind wordt 4 shilling (*f* 2.40) per week betaald, niet meegerekend schoolgeld en medische hulp. Binnen 1½ Mijl van het pleeghuis moet zich een school bevinden en de woning van één der leden van het comité mag niet meer dan 5 Mijlen van het pleeghuis verwijderd zijn.

(Verder wordt door de Engelsche overheid ten behoeve van arme kinderen gebruik gemaakt van opleidingsschepen, ambachtsscholen en emigratie). In alle rapporten (1892/93) der inspecteurs vindt men de meening uitgesproken, dat de opvoeding der kinderen zooveel mogelijk buiten het werkhuis moet plaats hebben, om hen in hun jeugd niet reeds vertrouwd te maken met de gedachte behoeftig te zijn en voorbeschikt tot levenslange armoede (infected with what is called the pauper taint). Zij vallen dan later zoo vaak weer in het werkhuis terug. Eén inspecteur Mr. H. Lockwood (blue book bl. 76) gaat niet meê met hen, die deze laatste meening zijn toegedaan, en voert als bewijs een statistiek aan over 54 werkhuisen waarin op 15 Maart 1892: 5550 volwassenen opgenomen waren, waaronder 67 mannen en 101 vrouwen, die hun opvoeding in het werkhuis hadden genoten en van die 67 mannen waren er slechts:

- 24 die gezond en alléén door eigen schuld weer teruggevallen waren; want van de overigen waren:
- 23 zwakhoofdig
- 17 gebrekkig
- 3 slecht van oogen.

Van de 101 vrouwen, die hare opvoeding genoten hadden in het werkhuis, waren er slechts zeventien, die geheel gezond teruggevallen waren door eigen schuld, voor de overigen bestonden andere redenen.

Het 22ste jaarverslag van de L. G. B. over 1892/93 beschrijft de uitgave van out-relief als volgt: The expenditure on „Out-door relief” comprises the charges for all relief, whether afforded in money or in kind, school fees, schooling and other expenses incurred with respect to paupers relieved out of the workhouses or other institution (d. z. districts-scholen, hospitalen, gestichten voor blinden, dooven en stommen, etc.) above referred to, exclusive of: the salaries of officers, the charges for relief stations, and the expenditure on the maintenance of lunatics in asylums, registered hospitals, and licensed houses.

Bchalve dat men hier weer de salarissen, evenals bij de in-maintenance, voor een afzonderlijke rubriek bewaard heeft, zoo is men hier óók voorzigtiger te werk gegaan, dan bij de scheiding van in- en out-door paupers, wat de behoeftige krankzinnigen betreft. Onder out-door paupers werden, zooals we gezien hebben, ook de Pauper Lunatics genoemd, die *buiten* 't werkhuis doch *in* andere gestichten verpleegd werden. Hier bij de uitgaven worden de kosten voor pauper lunatics niet onder out-door relief gerekend, en geheel afzonderlijk opgegeven, zooals blijkt uit 3.

3. *Maintenance of Lunatics in Asylums, Registered Hospitals, and Licensed Houses.*

De behoeftige krankzinnigen (pauper lunatics) worden verpleegd voor een klein gedeelte in het werkhuis; dat zijn alleen de ongeneeslijke en niet gevaarlijke.¹⁾ De kosten hiervan worden gebracht onder *in*-door relief. De gevaarlijke en zij die voor genezing vatbaar zijn, worden verpleegd in graafschaps of stedelijke krankzinnigengestichten, (County or Borough Asylums) verder in particuliere gestichten, die voor oprichting toestemming noodig hebben (Licensed Houses or Registered Hospitals) en eindelijk in particuliere woningen (Unlicensed Houses); in de laatste mag slechts één persoon tegelijk opgenomen worden. Ieder armbestuur moet zijn eigen behoeftige krankzinnigen bekostigen.

De uitgaven nu voor pauper lunatics, die niet verpleegd worden in 't werkhuis, worden hier apart opgegeven. Een overzicht van uitgaven voor alle behoeftige krankzinnigen is niet mogelijk, omdat, zooals we reeds

¹⁾ Art. XLV van de wet van 1834 bepaalt dit.

And be it further enacted, that nothing in this act contained shall authorize the detention in any workhouse of any dangerous Lunatic, insane Person, or Idiot, for any longer Period than Fourteen Days; and every Person wilfully detaining in any Workhouse any such Lunatic, insane Person, or Idiot, for more than Fourteen Days, shall be deemed guilty of a Misdemeanor: Provided always, that nothing herein contained shall extend to any Place duly licensed for the Reception of Lunatics and other insane Persons, or to any Workhouse being also a County Lunatic Asylum.

zeiden, de kosten voor de in het werkhuis verpleegden onder in-maintenance begrepen zijn. Verder bevat deze rubriek zeer inconsequent, wèl de salarissen voor beambten en ook de kosten voor uitrusting en onderhoud der gebouwen.

4. *Workhouse and other Loans repaid and Interest thereon.* Dit zijn de aflossingen en rentebetalingen van aangegane leeningen, toegestaan door de wet van 1834, voor het bouwen of huren van werkhuisen of voor het emigreeren van behoeftigen naar de Britsche koloniën.

5. *Salaries and Rations of officers.* Bezoldigingen van alle beambten van het armwezen met uitzondering van de boven sub 3 genoemde beambten der krankzinnigegestichten.

6. *Other expenses of, or immediately connected with, relief.* De uitgaven aan het armwezen verbonden, waarvan de voornaamste zijn kosten van uitrusting, onderhoud en herstel der gebouwen, voor zoover die niet uit de aangegane leeningen kunnen bestreden worden. Verder de te betalen belasting van die gebouwen, bureaukosten etc.

De uitgaven voor deze verschillende rubrieken zijn 't laatst van 't jaar 1892 opgegeven in het jaarverslag van 1892/93.

Hieronder laten we deze tabel volgen, die vooral merkwaardig is wat de rubrieken in-maintenance en out-relief betreffen:

De jaren eindigen telkens 25 Maart (at Lady-day).

	In-maintenance.	Out-relief.	Maintenance of lunatics in asylums, etc.	Loans and Interest.	Salaries and rations of officers.	Other expenses.	Total.
	£	£	£	£	£	£	£
1862	1133286	3155820	482425	183477	668447	454466	6077921
1869		3677379					
1872	1515790	3583571	742483	278566	871402	945867	8007403
1882	1831595	2626375	1059460	351203	1087641	1296523	8232472
1892	2044062	2374380	1331733	644709	1496340	1194009	8847678

De uitgaven voor in-maintenance zien we langzamerhand stijgen, daarentegen die voor out-relief, na in 1869 als maximum de belangrijke som van 3.677.379 pond sterling bereikt te hebben, gestadig dalen om in 1892 bijna even groot te zijn als de in-maintenance. Deze verhouding zou nog geheel anders worden wanneer de uitgaven voor rubriek 3 (pauper lunatics) gesplitst werden in drie deelen: één deel voor rubriek 5 (de salarissen) verder het grootste deel voor in-maintenance en verreweg het kleinste voor out-relief (dit laatste wat betreft uitgaven voor uitbesteden van behoeftige krankzinnigen bij particulieren); dan zou zeker de eerste rubriek de 2de reeds overtreffen. De uitgaven voor pauper lunatics zijn onrustbarend gestegen. Ook de overige uitgaven nemen alle merkbaar toe.

't Kan ons dan ook niet verwonderen, wanneer we alle 6 rubricken gadeslaan, waaronder de out-relief de eenige is die daalt, dat dan de totaal uitgaven ook een grooteren omvang aannemen.

Bij deze totaal uitgaven moet men natuurlijk ook de uitbreiding der bevolking in 't oog vatten, om een al of niet gunstig oordeel uit te kunnen spreken. 't Is dan ook zeer merkwaardig van 1813 af het getal inwoners te plaatsen naast het bedrag, dat als armbelasting geheven wordt en het bedrag dat voor onderhoud uitgegeven is.

Het laatste is aanmerkelijk minder dan hetgeen aan belasting opgebracht wordt, daar van die ontvangen poor-rates nog veel andere zaken bekostigd worden, die niets met armenzorg te maken hebben. In de twee daaropvolgende kolommen (5 en 6) hebben we naast elkaar geplaatst deze zelfde bedragen, per hoofd der bevolking gerekend. In de kolommen 7 en 8 staat naast elkaar, hetgeen opgebracht moet worden van één pond sterling belastingplichtig vermogen voor poor-rate in 't algemeen en voor de uitgaven voor poor-relief (alle 6 rubricken) in het bijzonder.

Ten slotte zijn de éénheidsprijzen van het graan opgegeven om te doen zien, dat daling en rijzing in den prijs van het graan geen invloed uitoefenen.

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
JAREN.	Gemiddelde bevolking.	Bedrag als belasting (poor-rate) geheven in ponden sterling.	Bedrag aan poor-relief uitgegeven (alle 6 rubricken) in ponden sterling.	Kolom 3 per hoofd der bevolking gerekend.	Kolom 4 per hoofd der bevolking gerekend.	Opgebracht moet worden als poor-rate, van ieder £ van het belastingplichtig vermogen.	Opgebracht moet worden voor poor-relief alléén, van ieder £ van het belastingplichtig vermogen.	Graanprijzen per Imperial Quarter.
		£	£	Sh. — d.	Sh. — d.	Sh. — d.	Sh. — d.	Sh. — d.
1813	10150615	8646841	6656106	17 — 0 ¹ / ₂	13 — 1 ¹ / ₂			180 — 9
1821	11978785	8411893	6959251	14 — 0 ¹ / ₂	11 — 7 ¹ / ₂			54 — 9
1831	13897187	8279218	6798889	11 — 1 ¹ / ₁₀	9 — 9 ¹ / ₂	(in 1847)	(in 1847)	67 — 8
1841	15906829	6351828	4760929	7 — 11 ³ / ₄	5 — 11 ³ / ₄	2 — 0 ⁴ / ₅ (in 1850)	1 — 6 ⁹ / ₁₀ (in 1850)	65 — 3
1851	17773324	6778914	4962704	7 — 7 ¹ / ₂	5 — 7	2 — 1 ⁴ / ₅	1 — 7 ³ / ₁₀	39 — 11
1861	19902713	7921619	5778943	7 — 11 ¹ / ₂	5 — 9 ³ / ₄			55 — 10
1871	22501316	11610920	7886724	10 — 3 ³ / ₄	7 —	2 — 1 ⁹ / ₁₀	1 — 5 ³ / ₅	49 — 8 ¹ / ₂
1881	25714288	13302088	8102136	10 — 2 ¹ / ₂	6 — 3 ¹ / ₂	1 — 11 ¹ / ₂	1 — 2 ³ / ₁₀	43 — 7
1891	28762287	15563794	8643318	10 — 9 ¹ / ₂	6 —	2 — 0 ³ / ₅	1 — 1 ³ / ₅	32 — 8
1892	29081047	15642020	8847678	10 — 7	6 — 1	2 — 0 ¹ / ₁₀	1 — 1 ⁹ / ₅	37 — 2

¹) De opgegeven getallen van de kolommen 2, 3 en 9 zijn over de jaren 1813, 1821, 1831 en 1841 overgenomen uit Philips. Voor het jaar 1813 is de volkstelling genomen van 1811. De andere cijfers zijn uit het meergemelde rapport over 1892/93 van de Local Government Board. De berekening van kolom 8 komt niet voor in het blue book; hierin is Aschrott gevolgd (bl. 439) wat de jaren 1871 en 1881 betreft; de andere jaren zijn naar zijn voorbeeld

De bevolking is in 1892 zooals we zien bijna 3-maal grooter dan in 1813, terwijl de opbrengst van de geheven poor-rate nog geen 2-maal grooter is geworden; de druk dezer belasting is dus op de bevolking niet verzwaard. We zien dan ook in kolom 5 dat per hoofd der bevolking deze belasting in 1892 niet zoo groot is als in 1813. Reeds vóór 1834 zien we de cijfers in kolom 5 dalen; ná de hervormingswet (van 1834) dalen de cijfers sterk en blijven staan op bijna de helft van 't cijfer van 1813, evenwel nemen ze van af 1871 tot op den huidigen dag een grooter omvang aan zonder toch te komen op de hoogte van vóór '34.

Een veel juister maatstaf schijnt echter te zijn de druk, dien de belasting uitoefent op het belastingplichtig vermogen en dan is een veel gunstiger werking waar te nemen. Jammer dat eerst in 1847 deze berekening voorkomt in de rapporten en daarna enkel over '50 en '56, om van af 1866 geregeld jaarlijks te geschieden. Verrassend is 't uit deze enkele cijfers reeds te bemerken dat de conclusie, die we zooeven getrokken hebben uit de berekening van den belastingdruk per hoofd der bevolking na het jaar 1841, minder juist is, daar in werkelijkheid volgens de vertrouwbare opgaven van het blue book de druk dezer belasting op het pond sterling van het belastingplichtig vermogen in 1892 geringer is (2 sh.—0¹/₁₀ pence) dan in 1847 (2 sh.—0⁴/₅ pence).

Zooals reeds is gezegd worden uit de opbrengst dezer poor-rate vele andere uitgaven bestreden, die met poor-relief weinig te maken hebben (openbare gezondheid, straatwegen etc.), zoodat 't voor ons veel meer van belang is na te gaan hoe de cijfers waren in diezelfde jaren voor poor-relief alléén. Terwijl de bevolking van Engeland en Wales in 1892 bijna 3-maal grooter is dan in 1813, zien we dat de sommen voor poor-relief uitgegeven, vermeld in kolom 4, in 1892 nog geen anderhalfmaal gestegen zijn. Deze uitgaven hebben dus geen gelijken tred gehouden met de uitbreiding der bevolking en we zien dan ook dat in 1892 de kosten per hoofd komen op minder dan de helft, vergeleken bij 1813. Vóór 1834 zien we de kosten per hoofd der bevolking reeds dalen van 13 sh. 1¹/₅ pence tot 9 sh. 9¹/₃ pence; ná 1834 schommelen die getallen tusschen 5 en 7 shilling met dien verstande dat ze vóór 1870 gemiddeld lager zijn dan daarna. Zien we, per hoofd der bevolking gerekend, de uitgaven zich in geen vaste richting bewegen, wat betreft den belastingdruk (alleen voor poor-relief) echter op één pond van het belastingplichtig vermogen, kunnen we van af 1847 tot en met 1892 een gunstig regelmatige daling

---

uit het rapport berekend. De poor-rate doet zich in de steden veelal voor als een woningbelasting (in zekeren zin verteringsbelasting dus) en op het platte land als een belasting op de netto opbrengst van het *gepachte land* (meer inkomstenbelasting). Hierbij dient opgemerkt te worden dat in Engeland het gezamenlijk grondbezit in handen is van een klein aantal eigenaren, die het land voor langen tijd verpachten aan landbouwers. De gewone duur eener „lease” (verpachting) is 99 jaar.

waarnemen van 1 sh. $6\frac{9}{10}$ pence tot 1 sh. $1\frac{3}{5}$ pence. Hieruit is dus deze conclusie niet gewaagd dat in Engeland de druk der armbelasting op het belastingplichtig vermogen, wat betreft de uitgaven voor armwezen alléén, steeds lichter geworden is, wat over 't algemeen als een gunstig teeken beschouwd kan worden. Toch verwondert het ons dat met een vermindering van het gemiddeld aantal paupers (in- en out-door samen) van 48 op de 1000 inwoners gedurende 1853 tot 25 op de 1000 inwoners in 1893, die belastingdruk nog niet geringer kon wezen.

Zoeken we hiervoor een verklaring in de détails, dan zal het ons duidelijk worden dat er eenige oorzaak voor bestond. Voorcerst brengt iedere vermeerdering van ondersteunde in-door paupers een veel grootere vermeerdering van kosten voor onderhoud en verzorging met zich mee.

De in-door paupers namen als volgt toe, bl. 17:

1862 —	132236
1872 —	149200
1882 —	183374
1892 —	186607

De kosten voor hun onderhoud en verzorging (in-maintenance):

1133286
1515790
1831595
2044062

Ten tweede brengt iedere vermeerdering van ondersteunde in-door paupers een noodzakelijke uitbreiding van personeel met zich mee, waaraan ook veel kosten verbonden zijn; de salarissen stegen zeer sterk:

1862 :	668447 £
1892 :	1496340 £

Mede een gevolg van uitbreiding van in-door relief zijn de vermeerdering van kosten in de rubriek Loans and Interest, voornl. voor aanbouw van werkhuisen:

1862 —	183477
1892 —	644709

Daarbij komt natuurlijk een vermeerdering van kosten voor onderhoud en uitrusting dezer gebouwen alsmede bureaunkosten, welke onder „Other expenses” een bedenklijk cijfer bereikten:

1862 :	454466
1892 :	1194009

De pauper lunatics (buiten het werkhuis) zijn zeer sterk toegenomen, maar de kosten hiervoor, waaronder salarissen en uitrusting van gebouwen, namen nog veel meer toe:

Pauper lunatics 1862	—	25102	de kosten hiervoor:	482425
1872	—	36527		742483
1882	—	48343		1059460
1892	—	60202		1331733

Terwijl nu het aantal in-door paupers in 1892, 1.4 maal grooter is geworden dan in 1862,								
zijn de uitgaven voor in-maintenance	„	„	1.8	„	„	„	„	„
„ „ salarissen	„	„	2.2	„	„	„	„	„
„ „ loans etc.	„	„	3.2	„	„	„	„	„
„ „ other expenses	„	„	2.4	„	„	„	„	„
Terwijl het aantal pauper lunatics	„	„	2.4	„	„	„	„	„
zijn de uitgaven hiervoor	„	„	2.7	„	„	„	„	„

Het eenige wat vermindering van kosten moet teweeg gebracht hebben is de vermindering van het aantal out-door paupers; doch niet met gelijke snelheid verminderden de kosten.

Hierbij moeten we in aanmerking nemen dat onder de out-door paupers de pauper lunatics mee gerekend zijn en dat onder de kosten van out-relief de uitgaven voor pauper lunatics niet vallen.

Voor een juiste berekening zullen de pauper lunatics van dit aantal out-door paupers dienen afgetrokken te worden.

				De kosten bedroegen:
Out-door paupers 1862:	784.906	(waaronder paup. lun. 25.102)	.	3155120
„ „ 1872:	828.000	(„ „ 36.527)	.	3583571
„ „ 1882:	604.915	(„ „ 48.343)	.	2626375
„ „ 1892:	558.150	(„ „ 60.202)	.	2374380

Trekken we dit aantal pauper lunatics van het aantal out-door paupers af, dan zien we dat:

Bij een 1.5 maal kleiner worden van dit aantal out-door paupers de kosten slechts 1.3 maal minder worden. Na al deze bijeen gebrachte argumenten zal misschien de conclusie niet gewaagd zijn dat het in-door-relief-systeem wanneer 't goed doorgevoerd wordt, met zijn gebouwen en legers van ambtenaren een duur stelsel is. En omdat steeds meer deze richting van in-door relief uitgestuurd wordt zal die vermeerdering van kosten steeds grooter worden en de belastingdruk *niet* even snel verminderen, als het totaal der paupers in aantal afneemt.

Evenals in de vorige afdeeling willen we hier een enkel woord zeggen over de Divisions en wel over de ongelijkmatigheid van toepassing der wet in die districten; we meenen dit het eenvoudigst te doen door een tabel te geven met de uitgaven voor in-maintenance en out-relief in 1892 berekend per hoofd der bevolking van ieder district.

DIVISIONS.	In-maintenance.	Out-relief.	Total.
	sh. d.	sh. d.	sh. d.
Metropolis.	3— 7	0—10 ³ / ₄	11— 8 ³ / ₄
South Eastern	1— 6 ¹ / ₂	1— 8 ¹ / ₄	6— 4
South Western.	0—10 ³ / ₄	3—	6— 3 ¹ / ₄
Eastern.	1— 2	2— 5 ¹ / ₄	6— 2 ¹ / ₄
South Midland.	1— 0 ⁸ / ₄	2— 2 ¹ / ₄	5—11 ¹ / ₂
Welsh	0— 8 ¹ / ₂	3—	5— 5 ¹ / ₄
West Midland.	1— 1 ¹ / ₂	1— 7	5— 2 ¹ / ₂
North Midland.	0—10 ¹ / ₄	2— 2 ¹ / ₄	5— 2
North Western	1— 1 ¹ / ₂	0—10 ¹ / ₄	4— 2 ¹ / ₂
York.	0— 9 ¹ / ₂	1— 4 ¹ / ₂	4— 1
Northern.	0— 9 ¹ / ₄	1— 3 ¹ / ₂	4— 0 ³ / ₄
gemiddeld	1— 4 ³ / ₄	1— 7 ¹ / ₂	6— 1

AFDEELING IV.

DE GESTICHTEN WAARIN BEHOEFDIGEN EEN ONDERKOMEN KUNNEN VINDEN.

De geheele staatszorg voor behoeftigen in Engeland zouden we kunnen verdeelen in de volgende takken:

1. bedeeeling in geld en natura.
2. verpleging in Workhouses.
3. opvoeding en onderwijs aan arme kinderen.
4. verpleging van zieken, krankzinnigen, idioten, doofstommen en dergelijken.
5. verpleging in de Casual Wards.

Van de gestichten waarin behoeftigen een onderkomen kunnen vinden zullen we achtereenvolgens bespreken de „Casual Wards” en de „Workhouses,” de overige zijn op 't oogenblik van minder belang.

I. Casual Wards.

Aldus worden genoemd zoowel afzonderlijke gebouwen als ook gedeelten van het werkhuis waarin worden opgenomen Casual Paupers.

Onder Casual Pauper wordt verstaan volgens de „Pauper Inmate Discharge and Regulation Act” van 1871 „any destitute wayfarer or wanderer” een behoeftige dus, die rondzwerft of werk zoekt maar juist *niet* zijn domicilie van onderstand heeft in de plaats waar hij zich aanmeldt.

Zoodra we deze klasse van zwervenden in 2 rubrieken verdeelen, komt de moeilijkheid om hen verstandig te helpen helder uit. Onder hen bevinden zich werkzockende arbeiders, die van verdienste verstoken, zonder geld, een onderkomen voor den nacht zoeken, en die men gaarne zelfs kosteloos zou willen helpen zoodat ze den volgenden dag in de plaats van aankomst werk en loon zouden kunnen vinden.

Maar onder hen bevinden zich ook beroepsbedelaars, lediggangers, die een lui leven, met bedelen zonder arbeid, verkiczen boven een werkzaam bestaan. Ook zij zullen opnemng vragen voor den nacht na hun overdag gebedeld geld, zooals Aschrott 't uitdrukt: „verzehrt, verzocht und verjubelt zu haben.”

Hoe zullen zulke Casual Wards nu dienen ingericht te worden?

Behandelt men alle casual paupers ter wille van de eersten met zachtheid, geeft men hun kosteloos een menschwaardig onderkomen, dan zullen er vele goeden zeker door gebaat worden, maar in grooten getale zullen ook de beroepsbedelaars opkomen, en van het aangename en goedkoope nachtlogies willen gebruik maken om den volgenden dag ergens anders te logeeren, na eerst de landstreek afgebedeld te hebben.

Er is zelfs groote kans dat hierdoor de bedelarij aangemoedigd wordt, dat spoedig het grootste aantal bezoekers uit zulke vagabundeerende lieden zal gaan bestaan, iets wat een allerverderfelijksten invloed uitoefent op de overige opgenomenen in wie nog eenige fierheid schuilt. Want niets werkt meer demoraliseerend op den werkellozen arbeider dan de aanblik van een troep vroolijk- en lustig-levende rondtrekkende bedelaars.

Behandelt men allen, die opnemng verlangen, met groote gestrengheid, laat men hen zwaar werk verrichten, als contrapraestatie voor verleend nachtlogies, dan zullen zeker de rondtrekkende bedelaars, vooral wanneer aan het arbeiden streng de hand gehouden wordt, weg blijven, doch hierdoor stuit men weer op andere klippen.

Een dergelijke strenge behandeling is dan meestal te hard voor het betere deel (de rondtrekkende werkellooze arbeiders) en het eentonige werk dat er verricht wordt (steenkloppen en touwpluizen) helpt hen niet aan een betrekking. Maar ook werkt men indirect de huur-slaapsteden in de hand, welke nachtverblijven door de echte bedelaars tegen betaling van een deel der opgezamelde aalmoezen zullen betrokken worden, en dat die huizen dikwijls broeinesten zijn van allerlei kwaad, behoeft nauwelijks gezegd te worden.

Dergelijke inrichtingen zijn dus moeilijk voor beide doeleinden te gebruiken; doch bestaan ze eenmaal, dan zal verplichte arbeid zeker noodzakelijk blijken. Dit heeft men in Engeland ten minste ondervonden.

Vóór 1842 kon ieder, die zonder middelen van bestaan was (really destitute) een onderkomen vinden in het werkhuis, en kon er blijven zoolang hij wilde. Toen werd er druk misbruik van gemaakt door bede-

laars, die zich 's avonds aanmeldden en 's ochtends weer vertrokken, zonder iets te hebben gearbeid, waardoor de werkhuizen dikwijls den naam van „pauper hotels” kregen. Bij de wet van 1842 heeft men dit misbruik willen tegengaan door te bepalen, dat de Guardians aan ieder, die in het werkhuis opgenomen werd, eenig werk *konden* opdragen, dat dan *moest* verricht worden; onder sanctie van een bestraffing als „Idle and Disorderly Person” (bl. 43). Overal waar deze maatregel werd toegepast, bemerkten de Guardians het gunstig resultaat, dat bedelarij en vagabundage verminderden. Daarom ging de wet van 1871 (The Pauper Inmate Discharge and Regulation Act) verder op den ingeslagen weg voort, door te bepalen dat het verplichtend was voortaan aan de opgenomen casual paupers een te verrichten taak op te dragen, en hen nimmer vóór 11 uur van den morgen (later veranderd), die op den dag van opneming volgde, te ontslaan. Bij recidive werd deze termijn verlengd tot 9 uur des morgens van den derden dag ná de opneming. Voor de casual paupers was een bepaalde arbeid dus verplichtend gesteld; voor de overige opgenomenen in 't werkhuis bleef 't facultatief, overgelaten aan de Board of Guardians.

In 1882 is er een nog scherpere wet gemaakt, afzonderlijk gegeven voor de casual paupers, en wel de wet van 18 Dec. van dat jaar; het is de „Regulation with respect to Casual Paupers,” waarbij het *celstelsel* werd voorgeschreven.

„De opneming in de Casual Wards”, zegt Aschrott, „geschiedt op bevel „van den Relieving Officer, ¹⁾ of den Overseer, en kan bij onverwijld „noodzakelijkheid zonder dit bevel worden toegestaan door den directeur „van het werkhuis (in de bovengemelde afzonderlijke afdeeling) of ook door „den „superintendent” (directeur) van den „Casual Ward” (als afzonderlijk „gebouw).

„Voor de Metropolis geldt nog dit bizondere, dat daar in de „Casual „Wards” ook worden opgenomen zij, die door de politie hulpeloos ge- „vonden worden.

„De „Casual Wards” zijn tot opneming van personen geopend in den „zomer (April—September) van af 6 uur, in den winter van af 4 uur des „namiddags. De opgenomene wordt eerst onderzocht om te zien of hij „geld of andere zaken van waarde bij zich heeft, welke hem dan afge- „nomen worden. Daarna neemt hij een bad en krijgt een kleeding der „inrichting aan, terwijl zijn eigen kleeren na gereinigd en gedesinfecteerd „te zijn voor hem bewaard worden. De kosten van onderhoud zijn speciaal „voorgeschreven, en geringer dan in het werkhuis. Volgens de nieuwe wet „moet ieder opgenomene een afzonderlijke cel als slaapkamer hebben, doch

¹⁾ Vóór 1872 geschiedde de opneming ook op bevel v. politie-ambtenaren, die hierd oor de plichten v. Assistant-Relieving Officers vervulden; daar de taak der politie-dienaren hierdoor te veel verzwaaard werd, zijn zij door de Local Government Board hiervan ontheven.

„dat celsysteem is nog weinig doorgevoerd (zie de straks te noemen „rapporten).

„Het van de opgenomenen gevorderde werk bestaat voor de mannen „nog steeds in steenen kloppen en touw pluizen (het maken van „werk” „om de schepen mede te breeuwen); voor de vrouwen in huiselijken arbeid of ook touw pluizen. De directeur wijst aan ieder opgenomene een „voor zijne krachten passende taak aan, waarbij hij evenwel gebonden „is aan minimum en maximum grenzen.

„Wanneer iemand de opgegeven taak weigert te verrichten, de voorgeschreven verordeningen niet opvolgt, een valschen naam opgeeft of „een valsche verklaring aflegt, wordt hij in rechten vervolgd en gestraft „als „Idle and Disorderly Person.” Wanneer hij zijn bekomen kleeren of „eigen kleeren opzettelijk vernielt, dan wordt hij als „Rogue and Vagabond” gestraft. De straf is niet gering: bij niet behoorlijk verrichten „van het werk 14 dagen dwangarbeid, en bij ongehoorzaamheid aan den „directeur minstens een maand dwangarbeid. Een lijst met de op te leggen straffen is steeds aanwezig ter inzage en waarschuwing.

„Na eerst met de voorschriften bekend gemaakt te zijn wordt hem een „formule te onderteekenen gegeven, waarin hij uitdrukkelijk verklaart „zich aan alle bepalingen te zullen houden. Daarna worden volledige inlichtingen omtrent zijn persoon gevraagd, waarbij iedere valsche opgave „zwaar gestraft wordt. Wanneer het blijkt dat hij nog 4 pence (= 20 „cent) baar geld bezit, dan wordt hem opneming geweigerd als zijnde „not „destitute.”

„Zijn zij eenmaal opgenomen, dan moeten ze in de inrichting blijven „tot 9 uur 's morgens van den 2^{den} dag na de opneming, met dien verstande, dat de opgedragen arbeid in ieder geval verricht moet zijn. „Heeft de „pauper” reeds eenmaal in die maand zijn toevlucht tot de „Ward” genomen in dat district, dan moet hij minstens blijven tot 9 uur „van den 4^{den} dag ná de opneming. In den duur der detentie geldt de „Zondag, als een dag waarop niet gewerkt wordt, niet mee. Deze voorschriften, wat betreft den duur der detentie, zijn van facultatieve aard. „De „Guardians” kunnen in het algemeen of in 't bijzonder voor enkele „klassen van personen daarvan afwijken, en verder heeft de directeur „der „Casual Ward” de zelfstandige bevoegdheid in gevallen van verzachtende omstandigheden een vroeger ontslag te doen plaats hebben.”

Dit over de tegenwoordige inrichting. Hoe gaat 't nu in de praktijk? Naar de officieele opgaven zeer gunstig; (schreef Aschrott in 1886).

Voordat we dit nader onderzoeken, heb ik 2 tusschenvoegingen:

Vooreerst iets over de merkwaardige straffen, die op deze personen worden toegepast en die dagteekenen uit 't jaar 1824, en vervolgens iets over het sedert 1882 ingevoerde celsysteem.

Deze straffen zijn afkomstig van de wet van George IV, de Vagrants-act van het jaar 1824. De vagebonden worden in deze wet verdeeld in 3 klassen: bij recidive gaat de eerste in de tweede, de tweede in de derde klasse over:

- 1°. De „Idle and Disorderly Persons”, die gestraft worden met hoogstens één maand dwangarbeid. Hiertoe wordt gerekend iedere bedelaar die rondzwerft, of die op openbare plaatsen een aalmoes vragend wordt aangetroffen.
- 2°. De „Rogues and Vagabonds”, waaronder, behalve de recidivisten van de eerste klasse, gerekend worden vagebonden, die in onbewoonde gebouwen etc. gevonden worden, zonder middelen van bestaan.
Zij worden met hoogstens drie maanden dwangarbeid gestraft.
- 3°. De „Incorrigible Rogues”, waartoe behooren de recidivisten der tweede klasse en ook de „Rogues” en „Vagabonds”, die zich hebben schuldig gemaakt aan gewelddadig verzet tegen de politie. Hun straf is hoogstens één jaar dwangarbeid, waarbij toegelaten is het toedienen van „peitschenhiepen” bij mannelijke individuen.

De voordeelen van het celsysteem, sedert 1882 bij de „Regulation with respect to casual paupers” voor 't eerst in de Casual Wards ingevoerd, worden in de rapporten over 1892/93 der inspecteuren van de verschillende „Divisions”, waarin Engeland en Wales inzake armwezen verdeeld zijn, meermalen aangetoond. We zullen hier enkele gedeelten van die rapporten laten volgen:

Mr. W. A. Peel (Inspector for the District [er zijn 14 van zulke districten] comprising the Union-Counties of Bedford, Hertford, Huntingdon, and Northhampton, and parts of Cambridge and Middlesex) zegt, nadat hij het dalen en rijzen der getallen van casual paupers heeft besproken:

„Om weder eene daling in het leven te roepen, zooals die gelukkig in „eenige der voorgaande jaren (vóór 1893) plaats had, raden zij, die „gerekend worden hierover het best te kunnen oordeelen aan, een algemeen „aannemen en invoeren van het celsysteem, het vasthouden gedurende 2 „nachten en een werktaak, waaraan streng de hand gehouden wordt, omdat „dan velen een gemakkelijker weg zullen zoeken, daar slechts 10 % der „z.g.n. werkeloozen ernstig naar werk verlangen.”

Mr. H. Lockwood (Inspector for the District comprising the Union-Counties of Norfolk and Suffolk, and parts of Essex and Cambridge) geeft om te bewijzen, dat het celsysteem, vergeleken bij vroegere maatregelen, volstrekt niet hardvochtig is, een voorbeeld hoe men in den ouden tijd dacht over de luie bedelaars, die nu voor een groot deel nog de Casual Wards vullen. Hij haalt William Harrison aan, die in 1577 over de „idle beggars” aldus schreef:

„Maar ten slotte zijn 't allen dieven en rupsen op den boom der samenleving, volgens het woord Gods niet gerechtigd om te eten, hetgeen zij toch doen; bovendien lekken zij het zweet van het hoofd van den landbouwer, en om zichzelf van overdaad te voorzien, berooven zij Gods armen van hetgeen hun toekomst, terwijl zij de weldaden, hen door welgezinde lieden bewezen, op een zeer goddelooze en afschuwelijke wijze doorbrengen. De straf, die geëischt wordt voor menschen van deze soort, is zeer streng. Als de schurk gevangen wordt en 't is bewezen dat hij een landlooper is, wordt hij onmiddellijk veroordeeld tot een strenge geeseling, en wordt hij gebrandmerkt en gestoken met een gloeiend ijzer van een duim dikte, door het kraakbeen van het rechteroor, hetgeen dient tot een bekendmaking van zijn goddeloos leven en straf hiervoor; als hij ten tweede male gevat wordt, moet hij weer gegeeseld worden en op dezelfde wijze gestoken worden door het linker oor, en moet hij tot dwangarbeid veroordeeld worden (and sent to service) en als hij daaruit weg loopt vóór dat een jaar verstreken is en hij weer gevat wordt, dan wordt hij als een misdadiger ter dood gebracht.”

Deze strenge straffen, gaat Mr. Lockwood voort, schijnen echter weinig verbetering in den toestand gebracht te hebben, want Harrison verhaalt verder, „dat het aantal bedelaars sedert de 60 jaren dat de straf is toegepast, nog is toegenomen, en dat bij een onderzoek bleek, dat er wel 20 soorten van „geheime praktijken van dit goddeloos gepeupel” bestonden.

Verder de Heer *Lockwood*:

„De landlooperij is tegenwoordig de wanhoop van armbesturen, bovenmatige gestrengheid faalde 300 jaar geleden, heeft sedert steeds gefaald en zou in ieder geval in onzen tegenwoordigen tijd niet geduld worden. Ik kan geen meer afschrikkende wijze van onderstand bedenken, die tegelijk de goedkeuring van het publiek wegdraagt, dan een algemeen en uniform doorgevoerde verlenging van opsluiting; als bewijs vóór deze meening is het wel waard op te merken, zooals men kan zien uit het bijgaand verslag, dat het aantal ondersteunde landloopers in Dec. 1883, 29 % minder bedroeg (in zijn district) dan in 1882, waaruit ten minste afgeleid mag worden, dat de General Order van 18 Dec. 1882, die strengere opsluiting voorschreef, gedurende het eerste jaar van zijn bestaan eenigermate de landlooperij onderdrukte. En hoewel het aantal gedurende de volgende jaren weer meer is toegenomen, zoo kan toch niet beweerd worden dat de aanwas plaats had in weerwil van de Order van 1882, daar alleen gedurende het jaar daarop volgende de gegeven voorschriften zijn toegepast. Indien het voor den behoeftige, zoo dikwijls hij niet bewijzen kon, dat er overvloedig werk te vinden was of dat hij ijverig zocht, een voorwaarde van onderstand werd, zich te onderwerpen aan b.v. een week strenge tucht (niet als straf) en arbeid, dan zou er gelegenheid bestaan tot onderzoek, hulp en verbetering van omstandig-

heden, iets wat onmogelijk is onder het tegenwoordige systeem, dat geheel oppervlakkig is in werking en toepassing. Voor de zooveelste maal moet hier weer in herinnering gebracht worden, dat wanneer niet zoo ondoordacht aalmoezen gegeven werden, de landlooperij onmogelijk zulk een uitbreiding zou hebben gekregen als nu; dat wanneer het publiek kon overtuigd worden, dat ondersteuning in den waren zin van het woord d. i. ná grondig onderzoek veel méer dienstig is voor den behoeftigen zwerveling (destitute wayfarer), het dán eerst zou kunnen gebeuren, dat de stroom van misplaatste liefdadigheid gestuit werd en het leven op straat, zooals het heet, veel van zijn aantrekkelijkheid zou verliezen, die het nu ontgezeglijk bezit voor het grootste gedeelte van hen, die dat leven leiden, 't zij hun achteruitgang oorspronkelijk te wijten is aan ongeluk of aan een aangeboren tegenzin in geregeld werk."

Mr. Dawson's rapport. (Inspector for the District comprising the Union-Counties of Durham and Northumberland and parts of Cumberland and the North Riding of Yorkshire).

„De verandering (in celsysteem) heeft een merkwaardigen indruk op de landloopers gemaakt. In enkele weken is het aantal teruggebracht op een vierde gedeelte van het aantal van het vorige jaar, in een zelfde tijdsverloop.

En iets verder: „In de Easington Union, waar het celsysteem werd ingevoerd, daalde het aantal van 2880 tot 1338”.

Mr. Bircham's rapport (Inspector for the District comprising North and South Wales and Monmouthshire).

„De landlooperij is sterk toegenomen”.

„De maatregelen voor deze klasse van personen (casual paupers) genomen, zijn in vele Unions, voornamelijk in Noord-Wales niet voldoende, en de middelen om een geschikte werктаak te bepalen in vele gevallen niet toereikend. Het is niet mogelijk om in zulke Unions de landloopers voor langer dan één nacht te herbergen en het stelsel van kleine gemeenschappelijke „Wards”, overbevolkt als ze dikwijls zijn, is volgens mijn meening zeer slecht. In zulke „Wards” kan zedelijkheid, noch minder tucht gehandhaafd worden; besmetting kan zich gemakkelijk voortplanten, terwijl de zeer noodige en gewichtige uniforme behandeling eenvoudig onmogelijk is”.

„En mogen Boards of Guardians zichzelf gelukwenschen met het geringe aantal der opgenomen landloopers in hun eigen Union, wat niet dikwijls voorkomt, dan is dit toch nog ten koste van andere Unions en de geheele maatschappij. Het is echter moeilijk, de Guardians van kleine Unions te bewegen tot bouwen van „Wards” met afzonderlijke cellen voor de casual paupers, hoewel het met 't oog op zedelijkheid, reinheid en tucht verreweg de beste toepassing is, vooral voor kleine Workhouses (de Casual Wards zijn hier dus een afdeeling van het werkhuis) waar het aantal beambten

klein is en geschikt toezicht slechts kan verkregen worden door de landloopers van elkaar te scheiden.

Na deze 2 tusschenvoegingen herhalen we weer de vraag hierboven gedaan.

Hoe gaat 't in de praktijk?

Naar de officieele opgaven, schreef Aschrott in 1886, zeer gunstig, want in het jaar 1883, het eerste jaar ná de nieuwe wet, werden gemiddeld dagelijks ondersteund in de Casual Wards van geheel Engeland en Wales 4790 pers. tegen 6114 in het vorige jaar. En in de Metropolis was de werking vrij wat gunstiger, want daar viel het aantal van 814 per dag op 482 per dag.

Nemen we echter de jaren over een grooter tijdsverloop, dan valt van die gunstige werking niet veel te bemerken.

De meest belangrijke jaren van af 1858 (zie blue book) waren de volgende:

Jaren.	totaal cas. paupers.	Jaren.	totaal cas. paupers.
1858	2706	1882	6144
1860	1905 (minimum)	1883	4790 (jaar ná de wet)
1869	7483 (maximum)	1889	6504
1870	6061	1890	4929
1873	2700	1893	6888
1881	6979		

En voor de Metropolis is de werking op den duur volstrekt niet gunstig geweest.

Jaren.	totaal cas. paupers. ¹⁾	per 1000 zielen.
1873	603	0,17
1882	814	0,21
1883	482	0,12
1886	578	0,14
1887	738	0,18
1888	1136	0,27
1889	960	0,23
1890	858	0,21
1891	842	0,19
1892	919	0,21

Maar al had de wet, volgens de officieele opgaven, nu eens tot vermindering van het aantal casual paupers gelcid, dan zouden we, volgens Aschrott, daaruit nog niet mogen concludeeren, dat de toestand gunstiger is geworden en wel om de volgende redenen.

Vooreerst ontsnappen geheel aan onze waarneming de door vele lief-

¹⁾ Gemiddeld aantal opgenomen gedurende de Vrijdagnachten van iedere week.

dadige verenigingen opgerichte toevluchten (refuges), die de strekking hebben de dakloozen 's nachts op te nemen.

Deze particuliere inrichtingen zijn juist in de wintermaanden geopend, waardoor dan ook in de officieele opgaven 's winters bijna geen vermeerdering van casual paupers valt waar te nemen.

Maar vervolgens, zegt Aschrott, moeten we geen vleidend oordeel over de Casual Wards uitspreken, omdat verreweg de meerderheid der opgenomen, zooals hem door persoonlijk en plaatselijk onderzoek is gebleken, niet bestaat uit beroeps-bedelaars maar uit lieden, die tijdelijk zonder werk zijn en nog te veel eergevoel bezitten om te bedelen. De beroeps-bedelaars en vagebonden vinden de behandeling veel te onaangenaam streng en kunnen allicht een paar dubbeltjes bij elkaar bedelen om een onderkomen te vinden in de Common Lodging Houses, waar ze voor dien prijs nachtligging kunnen krijgen en daarbij de veel aangenamer positie hebben van betalend publiek te zijn. Zoo heeft de gestrengheid der Casual Wards de zeker niet gewenschte uitwerking, dat het slechte gespuis zich er aan onttrekt en zijn toevlucht neemt tot logeerhuizen zonder toezicht, die een zeer gevaarlijke verzamelplaats worden van allerlei ontuig, van het daglicht en justitie schuwend volk, terwijl de hulpbehoevende werkman, die in ellende verkeert, maar nog te fier is om te bedelen, veroordeeld wordt om een deel van zijn leven te slijten in de dompige atmosfeer van de Casual Ward, die eigenlijk niet veel meer is dan een gevangenis ¹⁾.

In plaats van aangewakkerd tot werken, bezielde met nieuwen moeden strijd om 't bestaan weer te beginnen, staat de werkeloze daar om 9 uur 's morgens, geheel vrij maar ook zonder iets op zak, ontevreden over het verrichte steenkloppen of touwpluizen, zonder eenige aanwijzing hoe werk te vinden.

Dit deel van het Engelsche armwezen schijnt wel, zooals Aschrott zegt, het zwakke punt te zijn en het meest voor verbetering vatbaar. Een kleine verbetering is hierin aangebracht bij een Generaal Order van 11 Juni 1892 (blue book bl. 15) waarbij als regel wordt aangenomen, dat de casual paupers 's zomers half 6 en 's winters half 7 's morgens kunnen ontslagen worden om werk te zoeken, wanneer ze hun opgelegde taak verricht hebben.

Hoeveel beter zou 't niet zijn voor de opgenomenen, wanneer in plaats van het geestdoodend steenkloppen en touwpluizen, iets anders kon gevonden worden, werkzaamheden waarin opvoedende kracht ligt, en die ook productiever zijn, waardoor de arme zwerver niet geheel platzak de

¹⁾ Een Journalist, die zelf 2 nachten en één dag hierin heeft doorgebracht, geeft een alles behalve rooskleurige beschrijving van het verblijf aldaar in de Pall Mall Gazette van 9 Maart 1885. (Aschrott, bl. 367.)

wereld behoeft in te gaan maar het verheffend gevoel kan hebben, met eigen verdicnd geld zijne eerste behoeften te bestrijden. We draaien hier altijd in denzelfden vitieusen cirkelgang rond, evenals bij iedere werkverschaffing; productieve arbeid werkt verheffend op den arbeider, maar concurreert op onnatuurlijke wijze met de producten van vrije nijverheid; steenkloppen en touwpluizen doet niet veel nadeel aan de vrije nijverheid, maar werkt ook niet verheffend op den arbeider. Daar hiervoor wel vooreerst geen oplossing zal gevonden worden, is 't in ieder geval een goede maatregel de casual paupers te helpen nadat ze de „Ward” verlaten hebben, door hun namen kosteloos in te schrijven in registers van werkzoekenden. Particuliere verenigingen zouden zeker hier nuttig kunnen werken. Iets is er evenwel gedaan op dit stuk n.l. de goed-oppassende ontslagene kan een „Way Ticket” krijgen, dit is een brief met opgegeven reisroute, waardoor de behoeftige op vast aangegeven plaatsen (bread stations) brood of nachtlgies in een „Ward” kan krijgen (met verminderde werkuren).

Dit stelsel (Berkshire system) ten gunste van de hulp verdienende werkelozen kan wel nuttig werken; voor bedelaars is het veel te lastig zich aan een vooruit opgegeven reisroute te binden. Alleen bij algemeene doorvoering zal over een al of niet gunstig resultaat kunnen geoordeeld worden.

A A N H A N G S E L.

Ter vergelijking met deze gestichten voor rondzwerfende lieden, zou ik hier iets willen bijvoegen over gestichten, met hetzelfde doel in *Duitschland* door particulieren in 't leven geroepen, namelijk de:

Natural Verpflegungs-Stationen en Herbergen zur Heimath.

Bronnen: CONSTANTIN LIEBICH, „Obdachlos“, Bilder aus dem sozialen und sittlichen Elend der Arbeitlosen. Berlin 1894.

LOUIS RIVIÈRE. La répression de la mendicité et l'assistance par le travail en Prusse (extrait de la revue pénitentiaire, bulletin de la société générale des prisons). 1894 Melun.

ARVÈDE BARINE, Les „sans travail“ in: Revue Hebdomadaire du Journal des Débats. 5 Mai 1894.

Dr. FREIHERR VON REPTZENSTEIN (praeadvies): Fürsorge für Obdachlose. (Schriften des deutschen Vereins für Armenpflege und Wohlthätigkeit, Siebzehntes Heft). 1893.

Ongeveer met hetzelfde doel als in Engeland de Casual Wards, treft men in Duitschland aan de „Natural Verpflegungs-Stationen“. Een verschilpunt is echter dit, de Casual Wards zijn staatsinstellingen, die van de opgebrachte armbelasting worden onderhouden, terwijl deze Verpflegungs-Stationen aan particulier initiatief hun ontstaan te danken hebben en van particuliere bijdragen, dikwijls vermeerderd met gem. subsidie onderhouden worden. In ongeveer 1880 heeft Pastor Bodelschwingh met behulp van talrijke edeldenkende en offervaardige particulieren een vereeniging in 't leven geroepen, met het doel het rondtrekken van bedelaars tegen te gaan. Men heeft daartoe ingericht de Natural Verpflegungs-Stationen, gebouwen, die nu over geheel Duitschland verspreid en zóo geplaatst zijn, dat de rondtrekkende behoeftigen om de 4 of 6 uur gaans een dergelijk „toevlucht voor daklozen“ vinden. Er waren in 1891: 1957 (nu ruim 2000) „Stationen“, die jaarlijks 1½ millioen mark kosten. Ze zijn bestemd voor hen, die rondtrekken om werk te zoeken, maar nog niets hebben kunnen vinden en niets bezitten, niet voor hen die nog eenige verdienste hebben. Er is nl. bepaald, dat alléén opgenomen kunnen worden in de Stationen zij, die nog geen 60 pfennig bezitten. Zij, die nog zooveel aan baar geld bij zich hebben, worden verondersteld

een onderkomen te kunnen huren in een of andere slaapstee of ook in de meer religieuse „Herbergen zur Heimath” (waarover hieronder). Het schoone doel van deze Verpfl. Stat. is juist, om hen, die niets bezitten maar ijverig naar werk zoeken, in staat te stellen al rondtrekkend en werkzoekend door eigen arbeid den kost en nachtverblijf te verdienen en wel zóo, dat zij onderweg niet behoeven te bedelen. (Zij, die van de Natural Verpflegungs-Stationen wenschen gebruik te maken, krijgen een „Wanderschein”, een soort reispas, waarop de groote wegen staan aangegeven, die van de eene naar de andere Station moeten gevolgd worden; bij iedere Station wordt dit papier afgestempeld, zoodat men direct kan zien welke weg gevolgd is.) Des avonds wordt de inrichting voor de bezoekers opengesteld. De nietsbezittende werkeloze krijgt gratis avondeten (meelsop met brood), nachtverblijf, ontbijt en middageten, om in den namiddag verder te kunnen trekken. Hiervoor moet hij evenwel 2 of 3 uur eenigen arbeid verrichten, bestaande in hout kloven, steenen kloppen of iets dergelijks, dat gemakkelijk door ieder kan verricht worden. Er bestaat volgens Liebich de gewoonte, dat voor 't naar bed gaan door den binnenvader een hoofdstuk uit den bijbel wordt voorgelezen. De slaapgelegenheden zijn zeer verschillend: hiér moeten de opgenomenen aangekleed op een bank zich neerleggen, dáar vinden ze bedden met een weinig stroo en een wollen deken, waarbij het in 't laatste geval verplichtend is gesteld zich geheel uit te kleeden, om zooveel mogelijk ongedierte uit de bedden te weren. De lust om den voorgeschreven arbeid te verrichten, schijnt niet heel groot te zijn, ten minste Rivière vertelt ons, dat zoowat $\frac{1}{7}$ der opgenomenen 's ochtends vroeg weet te ontkomen, om niet genoodzaakt te zijn tot werken. Natuurlijk loopen ze hun middagmaal hierdoor mis; dit pleit echter niet vóór het gehalte der rondtrekkenden!

De rapporten, die Liebich van zijn verloopen berichtgevers heeft opgezameld, zijn natuurlijk sterk afkeurend getint, maar zullen evenals de officieele opgaven wel wat partijdig zijn. (Liebich zelf heeft niet evenals Paulian het bedelaarsleven meegemaakt).

Moge 't evenwel waar zijn, dat de behandeling en het voedsel in sommige Stationen bepaald slecht te noemen zijn, dan is dit zeker wel een groote fout bij die inrichtingen; want zulke vóorkomende gevallen brengen dikwijls het geheele systeem, waaraan toch een goede gedachte ten grondslag ligt, in discredit bij anderen, en vertrouwen bij 't publiek is voor iedere instelling van liefdadigheid wel een hoofdvereischte om te slagen.

Belangrijk is zeker het oordeel over deze Natural Verpflegungs-Stationen van een man van gezag in zake armenzorg als den heer Dr. Freiherr von Reitzenstein.

Op de 13de jaarvergadering v. d. „Verein für Armenpflege und Wohlthätigkeit” gehouden 25 en 26 Mei 1893 te Görlitz bespreekt hij als praeadviseur ook deze inrichtingen.

Hij is over 't algemeen zeer ingenomen met deze manier om de rondtrekkende werkeloozen te helpen; toch raadt hij aan niet geheel blind te zijn voor de fouten, die het tegenwoordige stelsel nog aankleven, en hij somt achtereenvolgens 3 dingen op, die in het vigeerende stelsel veranderd moeten worden.

1°. Wil het stelsel nuttig werken, dan moeten de Stationen over het geheele land verspreid zijn, zóo dat almoezen geven geheel overbodig geworden is, en niet hier en daar nog in zwang blijft doordat er in die streken geen Verpflegungs-Stationen zijn. Von Reitzenstein meent dat de krachten van de vereenigingen hierin te kort zullen schieten, en dat vooral waar op het platte land het vereenigingsleven niet zoo volledig ontwikkeld is, de staat de behulpzame hand zal behooren te bieden.

2°. In het tegenwoordige stelsel is niet voldoende gelet op de *eigenwaarde, die behoefligen kunnen bezitten*, en is het eigenlijke doel uit het oog verloren om n.l. den werkeloozen behulpzaam te zijn in het *zoeken naar arbeid*. Om die personen te onderscheiden van de luiaards, aan wie deze soort hulp toch verspild is, heeft men tot nog toe geen ander middel gevonden dan het vorderen van eenigen arbeid en het aangeven van een vaste route van het eene naar het andere Station. De voorgeschreven arbeid mist dikwijls zijn doel, daar in kleine plaatsen het vaak — vooral 's winters — onmogelijk is een passend werk te vinden terwijl hout kloven en steenen kloppen niet voor ieder geschikt is. Verder is een voorgeschreven route niet altijd dienstig voor werk zoeken, en kan ieder die dien weg niet wil volgen gemakkelijk er af komen door af en toe een nieuwen wandelpas te vragen. Noodzakelijk komt 't v. R. voor, dat iedere Verpfl. Station tevens arbeids-beurs is, waarbij de groote steden als centrale arbeidsbeurzen dienst zouden kunnen doen.

3°. Als derde bezwaar tegen het bestaande stelsel voert de praeadviseur aan dat de grondslag van het geheele systeem berust op het *loopen* van de werkeloozen langs de wegen van de eene plaats naar de andere. Vervoer per spoor of per boot gaat veel vlugger en snelheid is noodig omdat 't vaak juist een kwestie van tijd is om een opengevallen betrekking te verkrijgen. Maar ook, zou ik hier willen bijvoegen, komen de rondtrekkenden, wanneer ze langs de wegen *loopen*, veel eerder in verzoeking om te bedelen en om de herbergen onderweg aan te doen dan wanneer ze per boot of per spoor reizen.

Zij die nog iets bezitten, hetzij verdiend of gebedeld, prefereeren boven deze Natural Verpflegungs-Stationen verre de z.g.n. Herbergen zur Heimath, gesticht door de Herbergs Verein. Het doel is om tegen geringe betaling den behoefligen een goed onderkomen voor den nacht te verschaffen in groote, goed en gezellig ingerichte huizen. Het is er netjes, ietwat weelderig zelfs; als voorschrift geldt o. a. dat er bloemen op de venster-

banken moeten staan. Het geheel draagt veelal een religieus karakter, bijbelsche spreuken en platen bedekken de wanden. Hoewel zij bestemd zijn voor rondtrekkende werkzoekenden, komen er veel bedelaars, die van het overdag gebedelde aldus zich een goedkoop en aangenaam nachtverblijf weten te verschaffen. De nachtkaarten zijn van verschillende prijzen, in sommige 15 pfennig (9 cent) en 25 pfennig (15 cent) in andere 40, 50, 60 pfennig of 1 Mark (afzonderlijke kamers). Men kan alles bekomen tegen goedkoop tarief; alleen alle alcohol wordt geweerd. De eerste inrichting van dien aard is in 1849 te Berlijn opgericht. In 't geheel zijn er 364 van zulke „Herbergen zur Heimath” met 12600 bedden. In Berlijn alleen zijn er 42 van deze armen-hotels, 2 van religieusen aard en 2 van neutralen aard. Wanneer alle opgenomenen hun papieren hebben vertoond en ingeschreven zijn, komen ongeveer 9 uur 's avonds een paar politie-agenten om te onderzoeken of er zich ook verdachte personen onder de aanwezigen bevinden. Daarna wordt evenals 's morgens gebeden en bijbel gelezen; dan naar de verschillende slaapzalen. Hier zorgt men zooveel mogelijk dat geen ongedierte meegebracht wordt; op 't commando „ontkleeden” moet ieder naast 't bed met ontbloot bovenlijf blijven staan, opdat de rondgaande beambte hen onderzoeke of er ook sommigen onrein zijn, die dan oogenblikkelijk verwijderd worden. Een zeer nuttige instelling hierbij is, dat de binnenvader tevens een arbeids-bureau houdt, waaraan de werkgevers opgeven wat voor werklieden ze noodig hebben; de knappe werklooze arbeiders worden op deze manier nog wel eens geholpen aan een vaste betrekking.

We gaan nu verder met de, op bl. 48 afgebroken, bespreking van de gestichten, waarin behoeftigen in Engeland een onderkomen kunnen vinden; reeds behandelden we

I. CASUAL WARDS; we gaan nu over tot:

II. WORKHOUSES.

Het oorspronkelijke idee van het „Workhouse” zal wel geweest zijn, den behoeftigen, die werken konden en voor wie de wet van Koningin Elisabeth (1601) arbeid voorschreef en andere ondersteuning verbood, in die inrichting dien arbeid te geven, om hun eigen onderhoud te laten verdienen, en tevens een gewenschte scheiding mogelijk te maken tusschen hen die werken wilden en de luien die geen hulp waard waren. Ik weet echter niet of het werkhuis na zijn ontstaan reeds spoedig ook ouden, gebrekkigen, kinderen en zieken opgenomen heeft. Het kan wel zijn, dat toen de wet van George I (v. 1723) het in-door-relief-systeem algemeen wilde invoeren, men verzuimde speciale inrichtingen in 't leven te roepen, doch hiervoor het bestaand werkhuis gebruikte ¹⁾. Zeker is het, dat deze benaming van werkhuis een parodie werd, nadat de Gilbert's act in 1782 voorschreef, dat juist alléén ouden, gebrekkigen en kinderen er in moesten opgenomen worden, terwijl valiede behoeftigen daarbuiten werk dienden te krijgen. Door een en ander is het werkhuis bewoond geraakt met deze gemengde bevolking, zooals we die tegenwoordig nog aantreffen, niettegenstaande de wet van 1834 de „Workhouses” wecr aan hun oorspronkelijke bestemming wilde doen beantwoorden.

En dat het hiermede ernst was, blijkt uit een rapport v. 1839, waarin de Poor Law Commissioners for England and Wales hun meening duidelijk hebben uiteengezet:

De regelen die we geven, zoo schreven ze ongeveer, zijn te splitsen in 2 soorten:

de eene soort dient om de goede orde te handhaven, noodzakelijk waar zoo'n groote verscheidenheid van personen aanwezig is;

de andere om de werkhuisen niet tot armhuisen te maken, maar tot werkhuisen in de juiste beteekenis van het woord — Workhouses in the proper meaning of the term.

Wat nu deze wettelijke regelen van het werkhuis betreft, we zullen met een enkel woord hier slechts de twee voornaamste opnoemen, die

---

¹⁾ Volgens de rapporten uit het blue book 1892/93 doet zich tegenwoordig, vooral in de Metropolis, een neiging voor om sommige klassen van personen, o.a. zieken, niet langer in het werkhuis, doch in speciale inrichtingen te verzorgen.

in den vorm van General Orders door de Local Government Board zijn afgekondigd.

De een is een strenge Order v. 21 Dec. 1844, de „Out-door Relief Prohibitory Order”, ter uitvoering v. art. LII wet 1834.

De tweede is de „Out-door Relief Regulation Order” v. 14 Dec. 1852, ook ter uitvoering van hetzelfde art. van de wet v. 1834, maar de bepalingen der eerste wet eenigszins verzachtende, voornamelijk gemaakt om toegepast te worden in groote steden.

Art. 1 der Out-door Relief Prohibitory Order ¹⁾ die nog lang niet in alle „Divisions” is doorgevoerd geeft reeds dadelijk aan, welke de personen zijn die in 't algemeen opgenomen zullen worden in het Workhouse:

„Ieder valiede persoon, man of vrouw, onderstand vragende aan een „Parish” (gemeente) in een der Unions, zal geheel opgenomen en onderhouden worden in het werkhuis van de Union, te zamen met die familieleden (van zulk een val. pers.) die bij hem of haar inwonen, en niet „zichzelf onderhouden kunnen; zoo ook gaat de vrouw met den (valieden) „man mee, voor 't geval zij gehuwd is en zij bij hem inwoont.”

De sanctie op deze verbodsbepalingen van out-relief bestaat hierin, dat de „Auditor” zoo'n strijdigen post op de out-relieflijst eenvoudig voor onwettig (disallowed) verklaart en die post alsdan voor de private rekening van de Guardians komt.

Het art. zelf laat echter reeds vele uitzonderingen toe, gevallen waarin aan valiede personen wél out-relief gegeven mag worden.

- a. bij plotselinge en dringende noodzakelijkheid.
- b. bij ziekte, ongeval, invaliditeit of geesteszwakte van den aanvrager of een van zijn familieleden.
- c. voor begrafenskosten.
- d. aan een weduwe (zonder kinderen) in de eerste 6 maanden van haren weduwlijken staat.
- e. aan een weduwe met echte kinderen, die zich zelf nog niet kunnen voeden, doch dan moet die weduwe gedurende haar weduwlijken staat geen onechte kinderen ter wereld brengen.
- f. aan een vrouw wanneer het hoofd der familie, die de verplichting tot onderhoud van zijn gezin heeft, gevangenisstraf of hechtenis ondergaat.
- g. aan vrouwen of kinderen van mannen die dienst doen bij leger of marine.
- h. in andere gevallen, waarin de echtgenoot of vader gescheiden van de familie leeft, en die familie hulpbehoevend is.

In de gevallen *f*, *g* en *h* wordt de vrouw als weduwe aangemerkt en is de ondersteuning dus aan dezelfde beperkende bepalingen gebonden als genoemd zijn sub *d* en *e*.

¹⁾ Zie W. G. Lumley (Assistant Secretary to the Poor Law Commissioners): The General Orders of the Poor Law Commissioners now in force, Londen 1847, bl. 309.

Al deze uitzonderingen zijn bij elkaar nog al vele.

Uitzondering *a* is rekbaar: in de praktijk wordt de uitdrukking „plotseling en dringend noodzakelijk” echter nog al streng geïnterpreteerd daar (zie blz. 26) van de 15984 ondersteunde valiede out-door mannen slechts 210 om deze reden onderstand kregen.

Zooals reeds vroeger is gezegd hoort het eerste deel van *b* hier niet thuis.

Menschen die om redenen van: eigen ziekte en invaliditeit onderstand ontvangen, krijgen dit niet als able-bodied maar als not able-bodied en behoren m. i. onder de laatsten gerangschikt te worden. Van het totaal valiede out-door mannen: 15984, bedroeg het aantal om deze reden ondersteund: 8820.

Niettoegenstaande de bepalingen *a* tot en met *h* nog al uitzonderingen toelaten, vond de L. G. B. de regeling nog te streng voor de groote steden, wat de „Out-door Relief Regulation Order” ten gevolge had.

Volgens deze wet mogen vrouwelijke valiede behoeftigen ondersteuning buiten het werkhuis bekomen zonder eenige restrictie.

Wat de valiede mannen betreft, zij kunnen vooreerst ondersteuning krijgen buiten het werkhuis in de gevallen door de Out-door Relief Proh. Order genoemd (plotsel. en dring. noodzak., ziekte, ongev., inval. etc.) maar ook in nog andere gevallen (o. a. werkeloosheid) maar dan moeten de volgende bepalingen in acht genomen worden.

- a.* hij krijgt alleen ondersteuning onder voorwaarde den arbeid te verrichten, dien de Guardians hem voorschrijven (labour test), welk werk verricht wordt onder contrôle van een afzonderlijken superintendent of out-door labour¹),
- b.* de ondersteuning zal in geen geval mogen zijn een toeslag op het loon (no relief in aid of wages) dus hij die nog iets verdient, krijgt haar niet.
- c.* de ondersteuning zal in geen geval mogen bestaan in baar geld, doch de helft moet bestaan in voedsel, kleeding etc.

Beide wetten handelen verder over de gevallen waarin bij wijze van uitzondering „non resident relief” is toegelaten, d. i. onderstand aan hen, die buiten den gewonen ondersteuningskring wonen, en over sommige bedelingen, die steeds onwettig verklaard mochten worden.

Zoo de bedeling die gegeven wordt ter betaling van huishuur, en ook die, welke gegeven wordt tot het beginnen eener negotie.

Verder zijn de B. of G. tot het geven van een of andere *soort* onderstand volmaakt vrij.

¹) In de rapporten der districts-inspecteuren, voorkomende in het blue book '92/93, vinden we voorbeelden dat de B. of G. op deze wijze werk verschaffen met laten fijn kloppen van steenen, aanleggen van wegen, maken van wandelpaden en dergelijke. (Zie blue book bl. 97, rapport Mr. Dawson.)

De bovenvermelde behoeftigen, die bij uitzondering ook buiten het werkhuis ondersteund mogen worden, behoeven in die gevallen nog lang niet altijd werkelijk onderstand te krijgen. De B. of G. *mag* hen buiten 't werkhuis, helpen maar kan *altijd* besluiten iedere aanvraag te beantwoorden met een opneming *in* het werkhuis. Op dit laatste bestaat één uitzondering: wanneer een arme door ouderdom en invaliditeit *geheel* ongeschikt is voor ecnig werk, dan kunnen 2 vrederechters, waarvan 1 persoonlijk bekend moet zijn met deze omstandigheden, bevelen dat er onderstand gegeven moet worden *buiten* 't Workhouse (zie art. XXVII wet 1834 in de noot ¹).

Deze en dergelijke bepalingen (art. 54, 101, 103) in de wet van 1834 doen denken aan een recht op onderstand van den kant van de behoeftigen.

Over het al of niet bestaan van een recht op onderstand in Engeland wordt verschillend gedacht.

Mr. N. G. Pierson schreef in de Gids van 1872, op bl. 53:

„Engeland verkeert in een toestand, dien het met weinig landen gemeen „heeft; de arme bezit er sedert geruimen tijd een *recht op onderstand* „en dit recht kan hem niet opeens ontnomen worden.”

Hiervoor haalt Mr. Pierson geen bewijzen aan doch zal waarschijnlijk Prof. Fawcett, het parlamentslid, als autoriteit hebben geraadpleegd en wel het werk van dien schrijver „Pauperisme, its Causes and Remedies” hetwelk hij in het gemelde Gidsnummer bespreekt.

Aschrott, de man die het laatst en zeer grondig het Engelsche armwezen bestudeerd heeft, is een geheel andere meening toegedaan: hij ontkent een *recht op onderstand* uitdrukkelijk: (bl. 153).

„Von der Anerkennung eines Rechts auf Unterstützung im streng juristischen Sinne kann nämlich *nicht* gesprochen werden. Wenn dem Armen ein „juristisches Recht auf Unterstützung gegeben wäre, so müsste die gerichtliche Verfolgung des so begründeten Anspruchs im Wege der Klage, und im Falle einer unrechtmässigen Verweigerung der Unterstützung, „die Einklagung eines Schadenersatzes zulässig sein. Beides aber ist „thatsächlich nicht der Fall. Es ist vielmehr nur bestimmten Behörden „vom Staate die Verpflichtung auferlegt, die Armen zu unterstützen, und „diese Verpflichtung hat einen lediglich öffentlich-rechtlichen Charakter”.

¹) Art. XXVII. And be it further enacted, that in any Union wick may be formed under this Act it shall be lawful for any Two of His Majesty's Justices of the Peace usually acting for the District where in such Union may be situated, at their just and proper Discretion, to direct by order under their Hands and Seals, that Relief shall be given to any adult Person who shall from Old Age or Infirmity of Body be wholly unable to work, without requiring that such Person shall reside in any Workhouse: Provided always, that One of such Justices shall certify in such Order of his own Knowledge, that such Person is wholly unable to work, as aforesaid; and provided further, that such Person shall be lawfully entitled to relief in such Union, and shall desire to receive the same out of a Workhouse.

Om te kunnen spreken van een recht op onderstand is het niet voldoende dat er hulp verleend wordt aan hem of haar, die zich als behoeftige aanmeldt, is het niet voldoende, dat de staat zelfs uitdrukkelijk verklaard heeft deze verplichting op zich te nemen tegen zekere voorwaarde, maar moet aan den behoeftige het recht gegeven worden om onder zekere omstandigheden, wanneer zekere criteria aanwezig zijn, onderstand te kunnen *eischen*.

Een recht brengt noodzakelijk een bevoegdheid tot *eischen* (hoc beperkt ook) met zich mede.

Het kan wel zijn dat een stelsel van staatsarmenzorg als het Engelsche bij de lagere volksklasse een meening doet ontstaan dat een ieder, arm geworden, recht heeft om van den staat onderstand te vorderen, maar van zulk een uitgedrukt recht wordt in de wet van 1834 nergens gesproken.

Wel komen hier en daar zooals we reeds zeiden, bepalingen voor, die aan recht op onderstand doen denken.

Zoo regelt het genoemde art. 54 ¹⁾ onder meer het geval, dat een behoeftige die niet woonachtig is in zekere Parish, bij den Overseer van die Parish aanklopt om onderstand.

Weigert de Overseer zulk een persoon de gevraagde hulp, wat licht voor kan komen onder het excuus „gij hoort hier niet thuis”, en heeft die behoeftige een ondersteuning dringend en noodzakelijk nodig dan kan de vrederechter den Overseer bevelen, hem het hoognoodige te verschaffen.

Blijft de Overseer na dit bevel nog weigeren, dan wordt de weerspannige voor 2 vrederechters geroepen en veroordeeld tot een boete, die een som van „Five Pounds” (£60) niet mag overschrijden.

Natuurlijk zal dit veelal een moreel dwangmiddel zijn om den Overseer te noodzaken in gevallen van dringende noodzakelijkheid onderstand te geven, maar al is zijn verplichting hiermede wel uitgedrukt, *niet* het recht om te *eischen* aan den kant van den behoeftige.

Er staat ook niet, dat de behoeftigen van de betaalde boete ondersteund worden; zoodat wanneer de Overseer blijft weigeren deze dringend-noodzakelijk te helpen arme ongeholfen blijft. Een recht op onderstand kan men dit zeker niet noemen. Wel een *verplichting* van den Overseer om in geval van dringende noodzakelijkheid te moeten helpen.

---

¹⁾ Art. LIV. . . . : Provided always, that in Case such Overseer shall refuse or neglect to give such necessary Relief in any such Case of Necessity to poor Persons not settled nor usually residing in the Parish to which such Overseer belongs, it shall and may be lawful for any Justice of the Peace to order the said Overseer, by writing under his Hand and Seal, to give such temporary Relief in Articles of absolute Necessity, as the Case shall require, but not in Money; and in case such Overseer shall disobey such Order, he shall, on Conviction before Two Justices, forfeit any Sum not exceeding Five Pounds which such Justices shall order: . . . .

Doch laten we terug keeren tot de Workhouses.

Hoevele werkhuizen er zijn, is mij niet bekend. De wet beveelt, dat in iedere Union en in elke afzonderlijke (niet met andere tot één Union vereenigde) Parish één werkhuis moet zijn; er waren in 1892, 648 Unions en afzonderlijke Parishes dus dit is zeker het geringste aantal van werkhuizen dat bestaan zal.

Wel wordt in het blue book opgegeven het aantal beambten der werkhuizen (en Casual Wards) in 1892 aanwezig n.l.

Chaplains	563
Masters (steward or superintendent)	765
Matrons	776
Schoolmasters	266
Schoolmistresses	419
Porters	614

Het oppertoezicht over het werkhuis komt toe aan een commissie uit de Guardians: de Visiting Committee of wanneer de Guardians verzuimen deze commissie te benoemen, aan een door de L. G. B. benoemden bezoldigden Visitor. De dagelijksche leiding berust bij den Master of the Workhouse. Hij waakt over de geheele inrichting, hij zorgt voor kleeding, ligging, voedsel, werkzaamheden en handhaving der orde, hij houdt nauwkeurig opteckening van alle voorvallen, gebeurtenissen, etc.

In dit bestier wordt hij terzijde gestaan door een „moeder” (Matron of the Workhouse) die meestal tevens zijn echtgenoot is; aan haar is meer speciaal de zorg opgedragen voor de vrouwelijke opgenomenen en de kinderen beneden de 7 jaar. Behalve de Master en Matron doen nog dienst een dokter, een geestelijke, een schoolmeester, ziekenoppassers en een portier. (Hun plichten zijn neergelegd in een Order van 1847).

De grootte der werkhuizen verschilt nog al wat; in het kleinste Workhouse (in Wales) vonden in 1883 ongeveer 12 personen onderkomen, terwijl het grootste Workhouse in Londen in de Union of St. Marylebone in dat zelfde jaar, 1867 opgenomenen herbergde; in 1891 bedroeg dit 1554, een gevolg van de overbrenging van verschillende categorieën personen naar andere gestichten.

De Workhouses verschillen voornamelijk van de Casual Wards hierin, dat in de Workhouses een meer *blijvende* hulp verleend wordt aan alle behoeftigen, die woonachtig zijn *in* dezelfde Union of Parish, waartoe *ook* het Workhouse behoort, terwijl in de Casual Wards alleen tijdelijke hulp, soms alleen nachtlogies, verleend wordt aan dóorttrekkende behoeftigen, die *in* de standplaats van de Ward *geen* domicilie van onderstand hebben; in het Workhouse is arbeid *niet* altijd verplichtend, in de Casual Wards *wel*.

Opneming. De opneming in het werkhuis heeft plaats:

1°. na een schriftelijk bevel van de Guardians geteekend door den Clerk.

2°. na een voorloopig bevel van den Relieving Officer of den Overseer, dat door een definitieve beslissing van de Guardians moet gevolgd worden.

3°. zonder voorafgaand bevel, is de toestemming van den „Master” voldoende, doch alleen in dringende gevallen, waarop weder de approbatie van de B. of G. moet volgen.

Ieder nieuw opgenomene moet zich eerst onderwerpen aan een medisch onderzoek; in geval van ziekte heeft opneming in de ziekenzaal plaats, voor besmettelijke ziekten en krankzinnigen zijn speciaal ingerichte afdelingen, terwijl gevaarlijke krankzinnigen niet langer dan 14 dagen mogen blijven (art. 45 wet '34 ¹⁾). De gezonden krijgen verder een bad ²⁾ en daarna een voorgeschreven kleeding; hun eigen kleren worden gereinigd, bewaard en teruggegeven bij het verlaten der inrichting.

Indeeling in klassen. Wordt een geheele familie opgenomen dan worden man, vrouw en kinderen van elkander gescheiden en onder één van de volgende klassen gebracht:

- 1°. Mannen *niet* tot werken in staat.
- 2°. Mannen boven 15 jaar, tot werken in staat.
- 3°. Jongens van 7—15 jaar.
- 4°. Vrouwen *niet* tot werken in staat.
- 5°. Vrouwen boven 15 jaar, tot werken in staat.
- 6°. Meisjes van 7—15 jaren.
- 7°. Kinderen beneden de 7 jaar.

De verschillende klassen hebben geen verkeer met elkaar, maar blijven streng gescheiden. Ouders mogen hun opgenomen kinderen éens per dag zien, moeders worden meermalen toegelaten tot hun kinderen beneden de 7 jaar. Echtgenooten boven de 60 jaar mogen ná de wet van 1847 samenwonen.

Discipline en strafbepalingen. Op 't gelui van een klok wordt 's morgens opgestaan, een half uur later appèl gehouden, ontbeten, de arbeid begonnen, ieder in zijn afdeling, het middageten gebruikt en 's avonds naar bed gegaan. De orde, die er gehandhaafd wordt, is voorbeeldig; men

¹⁾ Art. XLV. And be it further enacted, that nothing in this Act contained shall authorize the Detention in any Workhouse of any dangerous Lunatic, insane Person, or Idiot, for any longer Period than Fourteen Days; . . .

²⁾ Dat wel voor reinheid gewaakt wordt blijkt hieruit, dat iedere week zoo'n bad herhaald wordt, tenzij de geneesheer 't bepaald verbiedt; hierbij geldt als één van de regels: „Under no pretence whatever is the patient's head to be put under water.”

heeft een evenwicht weten te bewaren tusschen menschelijke behandeling en noodzakelijke strenge voorschriften. Dobbelspel, alcohol en rooken zijn streng verboden ¹⁾ alleen mogen gekregen sigaren en tabak opgerookt worden in de buitenlucht, in den tijd tusschen de maaltijden en het begin van den arbeid. Het meebrengen van boeken en couranten door den opgenomene is niet geoorloofd, doch de Guardians zorgen voor voldoende en geschikte lectuur en moedigen 't lezen zelfs zeer aan. Bezoeken mogen eens per week ontvangen worden, waarbij echter de binnenvader of moeder tegenwoordig moet zijn, voornamelijk met het oog op het binnensmokkelen van verboden voorwerpen. Des Zondags wordt door den huisgeestelijke een godsdienstoefening gehouden, waarbij zij die tot een ander geloof behooren niet tegenwoordig behoeven te zijn, maar toestemming kunnen bekomen buiten het werkhuis een godsdienstoefening van hun geloof bij te wonen. Willen de opgenomenen het werkhuis voor een oogenblik verlaten, dan moeten ze hiervoor een voldoende argument kunnen aanvoeren, zooals het zoeken naar werk, het bezoeken van een dichtbij wonend familielid enz., waarover de Guardians, of ook de Masters, volgens ontvangen instructies beslissen. Voor het geheel-verlaten van het werkhuis staat altijd de gelegenheid open; toch moet dit eerst aangevraagd worden en er verloopt zóoveel tijd tusschen de aanvraag en de toestemming, als noodig is om de noodzakelijke schikkingen te treffen (b.v. terug geven van kleeven.) De Guardians hebben tegenwoordig de bevoegdheid om te bepalen, dat toestemming tot vertrek eerst 24 uur ná de aanvraag gegeven wordt, welke tijdruimte verlengd wordt tot 48 uur wanneer de behoeftige reeds éénmaal in diezelfde maand opgenomen en ontslagen was geweest, en tot 72 uur wanneer dit reeds 2 of meermalen plaats had. De werkzaamheden, waarover hieronder zal gesproken worden, moeten met de noodige vlijt en zorgvuldigheid worden ten uitvoer gebracht.

Ter handhaving van de discipline zijn zeer uitvoerige strafbepalingen gemaakt. Wanneer iemand een der 13 lichte overtredingen begaat, wordt hij als „disorderly” gestraft met onthouding van voedsel gedurende hoogstens 48 uren. Wordt een dezer lichte overtredingen herhaald binnen 7 dagen of wordt een der 8 zwaardere overtredingen begaan, dan wordt de delinquent gestraft als „refractory” met eenzame opsluiting gedurende hoogstens 24 uur. De eerstgenoemde straf wordt

¹⁾ Op enkele feestdagen is het gebruik van spiritualiën toegelaten, zoo onder anderen op Kerstmis; daar het verschil in gebruik maken van deze vergunning nog al uiteenlopend was heeft de L. G. B. een rondschrjven gezonden d/d 15 December 1892 aan de verschillende B. of G. waarin gewezen werd op het groote verschil in uitgaven hiervoor per hoofd der bevolking v. d. onderscheidene werkhuisen: uit den staat die daarbij gevoegd was blijkt, dat dit alcoholgebruik in het eene werkhuis 7 sh. 8 pence, in het andere slechts 0 sh. 25 pence bedroeg per hoofd der opgenomenen. (hierbij was echter ook de „infirmary” begrepen) blue book bl. 67 en 35 en LXXXV.

opgelegd door den Master, de tweede soort door de Guardians. Toch kan de „binnenvader” op eigen gezag in sommige gevallen opsluiting bevelen van hoogstens 12 uur. Lijfstraffen zijn toegelaten in den vorm van tuchtiging met een roede, doch alleen bij jongens en wel eerst 2 uren ná het begaan van de overtreding. Deze roede moet vooraf door de Guardians zijn onderzocht en goedgekeurd; wel een bewijs dat niets aan hun waakzaam oog ontsnapt.

Voedsel en werkzaamheden. De maaltijden, drie in getal, worden behalve door zieken gebruikt in de eetzaalen. Het dagelijksch menu is vastgesteld voor alle werkhuizen in een Order van de Poor Law Board van 16 Febr. 1848, dus iets ná het optreden van de Board. De spijslijst, die we hieronder laten volgen, is per persoon berekend en voor mannen bestemd; de vrouwen krijgen iets minder, terwijl voor zieken een geheel ander voedsel wordt bereid. Later is bij wijze van proef in sommige werkhuizen voor één enkelen dag in de week als middagmaal visch ingevoerd, dat door goedkoopte en voedzaamheid uitstekend schijnt te voldoen.

Het ontbijt en het avondeten bestaan dagelijks uit 1 Liter meelpap en $\frac{1}{4}$ Liter melk; het middageten is verschillend en wel:

Zondag en Donderdag. 112 gram gekookt vleesch en 336 gram aardappelen met groenten.

Maandag. $\frac{3}{4}$ liter vleeschsoep en 196 gram brood.

Dinsdag en Vrijdag. $\frac{1}{4}$ liter soep en 392 gram „suet pudding” met stroopsaus.

Woensdag. $\frac{1}{2}$ liter soep en 168 gram brood.

Zaterdag. 1 kilo gestoofd vleesch met aardappelen.

Nadat we gezien hebben hoe de behoeftigen in de werkhuizen opgenomen en behandeld worden, komt de vraag aan de orde welke werkzaamheden worden er verricht.

We weten, dat de reorganisatoren met de verandering in 1834 bedoeld hebben de werkhuizen niet langer te laten blijven wat ze waren, maar ze te maken tot „Workhouses in the proper meaning of the term”, met andere woorden huizen, waarin ieder die opgenomen zou worden ook naar zijn beste krachten zou arbeiden.

Toch is het werk niet, zooals in de Casual Wards, gebiedend voorgeschreven, maar heeft men gemeend de Board of Guardians hierin geheel vrij te moeten laten. En zoo kan thans dit plaatselijk armbestuur voor sommige klassen van personen arbeid *niet* verplichtend stellen en aan andere een werktaak voorschrijven, die naar behooren moet verricht worden.

Om een juist denkbeeld te krijgen van het tegenwoordige werken in

de werkhuizen zullen we de volgende vragen trachten te beantwoorden:

- a. Van welke opgenomenen kunnen we veronderstellen dat zij flink werken kunnen en hoeveel zijn er van die soort aanwezig?
- b. Welke arbeid zou voor hen het meest geschikt zijn?
- c. Welke arbeid wordt er thans verricht?

a. Alleen de *volwassen valiede behoeftigen* kunnen we veronderstellen dat tot flink werken in staat zijn; kinderen krijgen onderwijs en zieken etc. kunnen geen arbeid verrichten.

Van oudjes boven de 60 jaar is ook geen flinke arbeid meer te vergen. Het doel dat met hun opneming beoogd wordt, zal wel voornamelijk zijn een goedkoope manier van pensionneeren te vinden voor al of niet be-
wezen diensten aan de gemeenschap.

Een indeeling van personen naar den leeftijd wordt in het blue book niet gemaakt, we moeten ons tevreden stellen op onze vraag hoeveel kunnen er flink werken, ten antwoord te krijgen, zooveel adult able-bodied paupers zijn er in het werkhuis. Het percentage ad. a.-b. p. op het totaal werkhuis-bewoners bedroeg, zooals we op bl. 25 kolom 3 reeds zagen, in

1853	gemiddeld	16,66	0/0
1863	"	16,41	0/0
1873	"	12,69	0/0
1883	"	11,59	0/0
1893	"	15,38	0/0

Een veel practischer indeeling, waardoor we veel beter antwoord krijgen op onze vraag, is door Goschen gemaakt ¹⁾ (voorkomende in het 21^e jaarlijksche rapport van de Poor Law Board 1869). Hij geeft een classificatie der opgenomenen in de werkhuizen der Metropolis alleen, en doet dit als volgt.

In alle werkhuizen te zamen van de Metropolis waren in 1868 aanwezig:

6000 zieken (waaronder behoeftige kraamvrouwen)	}	39 0/0
5000 oude of zwakke personen die medische hulp noodig hebben		
1700 zwakhoofdigen (imbeciles)		6 1/0
2400 kinderen		8 0/0
10500 gezonde oude lieden boven de 60 jaren		37 0/0
3000 volwassenen tot werken in staat.		10 0/0
<u>28600</u> ²⁾		<u>100 0/0</u>

¹⁾ Vermeld bij Aschrott bl. 310.

²⁾ Dit getal 28600 voor bewoners van alle werkhuizen in de Metropolis stemt niet overeen met de opgaven in het blue book (bl. 267) van het aantal *in-door paupers* in de Metropolis.

Aschrott beweert dat deze verhouding in 1886 nog zoo was, voor de Metropolis niet alleen, maar voor geheel Engeland en Wales met deze wijziging, dat in de werkhuizen buiten Londen *meer* kinderen aanwezig waren. We treffen dus slechts 10 % valiede behoeftigen in de werkhuizen aan en hoe zijn nu deze arbeiders? Aschrott heeft persoonlijk de Engelsche werkhuizen bezocht, en heeft juist op deze zoogenaamde able-bodied paupers bijzonder gelet; meestal, zoo schrijft hij (blz. 311), antwoordde de Master op mijne desbetreffende vragen: „Wij hebben „vele valiede personen in de inrichting, maar menschen die als zoodanig „op de arbeidsmarkt zouden kunnen optreden zóer weinige.” Aschrott gaat zelfs zoover van te verklaren, dat van deze 10 % nog geen 1 % lichamelijk en geestelijk in staat is den strijd om 't bestaan zelfstandig te voeren, en dat dit éene procent nog hoofdzakelijk uit Ieren bestaat. „Mehr als 9 % sind Leute, welche zwar noch in arbeitfähigen Alter sich „befinden und an keinem speziellen, eine ärztliche Behandlung erfordernden „Gebrechen leiden, aber es ist der wirkliche Abhub der menschlichen „Gesellschaft. Es sind Personen, denen Verirrung oder Verthierung auf „den Zügen geschrieben steht; Gestalten, wie man sie in den Gefäng- „nissen sehr häufig findet, und von denen jeder Verständige sagen wird: „Es ist im Interesse der Allgemeinheit wie der betreffenden Individuen „selbst, dass dieselben so viel als irgend möglich von der Aussenwelt „abgesperrt werden.

„Es mag traurig sein, dass die Zahl der durch eigene Fehler und Lasten heruntergekommenen Insassen eine so grosse ist, und wir wollen ganz „dahingestellt sein lassen, ob die Zahl derselben in England eine grössere „ist, als anderswo.

„Die bezüglich dieser Personen zu treffenden vorbeugenden Maassregeln „gehören nicht in das Gebiet des Armenwesens, sondern sind bei ganz „anderen Materien zu behandelen; was speziell England anbetrifft, nach „unserer Auffassung vor allem unter dem Kapitel: *Maassregeln gegen die „Trunksucht!*” ¹⁾

Maar wat blijft er nu over van de vervulling der fiere leuze: „Work- „houses in the proper meaning of the term”? Een waarlijk niet veel gunstiger beschrijving van lateren datum (1893) heb ik gevonden in het rapport van Mr. Baldwin Fleming, Inspector for the District Com- „prising the Union-Counties of Dorset and Southampton, and parts of „Wilts and Surrey (blue book bl. 80).

Tot de in-door paupers (in datzelfde jaar = 35965) behooren echter ook behoeftigen die buiten 't werkhuis doch *in* sommige gestichten verpleegd worden.

Het aantal adult-table-bodied bedroeg volgens 't blue book 5330 terwijl slechts 3000 tot werken in staat waren!

¹⁾ 't Is of 't voor ons land geschreven is; ook bij ons zijn in de meeste werkinrichtingen een groot deel der opgenomenen alcoholisten.

„A considerable number of Workhouses inmates are returned as able-bodied, but in the Country Unions very few are so in fact. They are classed „as able-bodied because they are under 60 and are not on the workhouse „medical relief book, but the *large majority* of them, for one reason or „another, are *incapacitated from earning their own livelihood* by regular „work.”

b. Welke arbeid zou voor hen het meest geschikt zijn?

Voor de lieden boven de 60 jaren (de 37 0/0) dat zijn zij, die gedurende hun leven gewerkt hebben maar niets hebben overgespaard of kunnen sparen en zij die nimmer gewerkt hebben, voor die oudjes, die nu als behoeftigen zijn opgenomen, zouden we iederen arbeid dien ze maar kunnen verrichten, mits die niet te zwaar is, geschikt achten. Onderhouden moeten ze toch worden en zoolang allerlei sociale verbeteringen (zoals o. a. leerplicht, betere opvoeding en gedwongen verzekering) geen einde hebben gemaakt aan den abnormalen toestand, dat iemand die levenslang hard werkt, op zijn ouden dag gebrek kan lijden, komen ze toch ten laste van anderen 't zij particulieren of gemeenschap, en wordt een zeker kapitaal voor hun onderhoud aan de vrije nijverheid onttrokken.

Er behoeft niet gezorgd te worden voor terugkeeren in de maatschappij en opvoedende kracht in den aard der werkzaamheden, want deze oudjes, eenmaal opgenomen, zullen er toch meestal tot hun dood blijven. Het eenige waarop gelet moet worden is voor dit doel zoo min mogelijk kapitaal te verbruiken en daarom zouden we allen arbeid geschikt achten, die in hun bevattig ligt, opdat nog zooveel mogelijk de uitgaven voor onderhoud gedekt worden. Het nadeel te concurreeren met de vrije nijverheid zal hier uiterst gering zijn, omdat menschen boven de 60 jaar veelal niet in staat zijn werkzaamheden te verrichten, die in de maatschappij een zelfstandig bestaan kunnen opleveren.

Voor de overige valiede behoeftigen, voor wie de opneming geen pensionneering is (de 100/0) moet ons een geheel ander doel voor oogen staan; we hebben op enkele uitzonderingen na hier te doen met hen, die door onbekwaamheid, domheid, gebrek aan energie etc. etc. den levensstrijd daarbuiten opgaven om zich onder de hoede te stellen en aan de zorg toe te vertrouwen van het armbestuur. Wat zal voor hen 't geschiktste werk zijn?

Die arbeid, die hun zelf weer den moed en energie teruggeeft om op eigen kracht te vertrouwen en den strijd om het bestaan vol te houden, die arbeid, die hen handigheid leert, die het verstand prikkelt, die hen verheft, die hen doet terug verlangen naar de vrije maatschappij losgemaakt uit de knellende banden van strenge tucht en slaafsche onderworpenheid welke in het werkhuis noodzakelijk zijn.

Terugkeeren in de maatschappij moet hoofdzaak blijven, terugkeeren,

gesterkt en gebeterd door een verblijf in het werkhuis; en wanneer dat gelukt is, dan zal blijken dat het kapitaal dat hiervoor aan de vrije nijverheid onttrokken is, niet improductief is besteed. 't Zal geen kwaad kunnen, dat men in concurrentie treedt met de vrije nijverheid door hen tijdelijk die werkzaamheden te laten verrichten, die ze juist weer na hun terugkeer in de maatschappij noodig hebben, wanneer die leertijd slechts tijdelijk is en wanneer ze daarna ook weer terugkeeren in de maatschappij. Een opvoedend element moet er liggen in de werkzaamheden, die ze te verrichten krijgen, 't moet vooral geen geestdoodende eentonige arbeid zijn. Voor een heel enkele, die feitelijk reeds energie genoeg bezat, zal vervelend werk een prikkel zijn tot terugkeeren in de samenleving; de meesten zullen verleeren 't geen ze kenden, zullen wennen aan den eentonigen arbeid, die een verstompden invloed op hun moraliteit uitoefent, zij die juist zoo'n behoefte hebben aan moreele opheffing.

Nadat we hebben besproken, waaraan de werkzaamheden moeten beantwoorden, zijn we als 't ware benieuwd te hooren hoe dat practische Engelsche volk ons ook in dezen weer is voor gegaan. Groote teleurstelling! Het overal wakende centrale hoofdarbestuur (Loc. Gov. Board) heeft maar matig aan dit belangrijke vraagstuk zijn aandacht geschonken, de tot in de kleinste bijzonderheden doordringende Guardians hebben op een enkele uitzondering na, maar weinig schijnt 't hierover gedacht.

Even als vóór 50 jaren bestaan de werkzaamheden voor *allen* hoofdzakelijk uit het pluizen van oud touw tot werk (Oakum Picking), voor het breeuwen van houten schepen en booten, en uit steenen kloppen. Men heeft dit veeleer toegepast als straf, dan zich bemoeid met de vraag hóe opvoedende bezigheden te verschaffen. Zeer terecht zeide Mr. E. Williams op een conferentie over armenzorg in het district ¹⁾ North Western in 'tjaar 1882 (Aschrott bl. 316):

„There are no relevating influences in our present system. It is generally admitted that workhouse-labour has never yet been made practicable, that the enforced labour now being performed, is in many instances done at an actual loss to the rate payers, and that it is enforced not with the idea of gain but as a species of punishment or deterrent against the habitual pauper.”

Voor enkele werkhuisen gelden uitzonderingen. Mr. John Clark heeft in 1883 op een conferentie in het Yorkshire district een verslag uitge-

---

¹⁾ Ieder jaar wordt een Central Poor Law Conference gehouden en in de verschillende districten districts-conferences. Waarom treft men in Duitschland b.v. wel aan een Verein für Armenplege und Wohlthätigkeit en in ons land niet? Waarom bestaat bij ons ook niet een tijdschrift voor Armwezen, zooals dat vroeger bestaan heeft? Algemeen is de klacht, dat we nog zoo weinig weten van armenzorg, waarom dan ook niet meer openbaarheid, meer samenwerking meer bespreking, meer licht?

bracht van een persoonlijk onderzoek naar den arbeid, die in werkhuizen verricht werd; hierbij kwam aan 't licht dat in sommige Workhouses behalve touwpluizen en steenkloppen ook andere werkzaamheden in zwang waren en wel: borstels binden, matten vlechten, houtkloven, werken in den koornmolen en bijeenbinden van bosjes brandhout (Firewood Bundling).

Uit het bovenstaande blijkt dus, dat men op enkele uitzonderingen na, niet verder is gekomen, dan steenen kloppen en touw pluizen. We zouden bijna geneigd zijn te gelooven, dat waar een practisch volk als het Engelsche na jarenlange ondervinding geen betere resultaten heeft verkregen, die resultaten ook wel ceuwig op zich zullen laten wachten. Maar toch lijkt 't mij vreemd, dat er geen bewijzen zijn van aanhoudend ernstig pogen om de werkzaamheden te veranderen, dat we b.v. in de blue books geen uitvoerige verslagen vinden over dien arbeid in de werkhuizen, daar 't toch een zaak van zoo groot gewicht is.

Zij die wanhopen of de Workhouses ooit in de toekomst zullen worden werkhuizen in den eigenlijken zin van het woord, zullen tevens tegenstanders moeten zijn van een werkhuis-stelsel als in Engeland. Want als 't dáar niet gelukt, waarom zou 't dan hier *wel* gelukken?

Werkhuizen nu zonder opvoedend element acht ik meer *na-* dan *voor-*deel voor een staat.

Over de *vóor-* en *nádeelen* van een werkhuizen systeem is veel gezegd en geschreven; we zullen ze volledigheidshalve hier opnoemen; we hebben hierbij voornamelijk geput uit Aschrott en het meergemelde blue book.

VOORDEELEN:

1. *Opvoedende kracht.*

a. voor de opgenomenen zelf. De onderwerping aan een strenge discipline, de gebondenheid in beweging en levenswijze, verbonden aan het verblijf in een werkhuis, doen de positie van den vrijen werkman aantlokkend toeschijnen en sporen alzoo aan tot werken en sparen voor tijden van werkeloosheid, ziekte of ouderdom;

b. voor de behoeftigen, die buiten het werkhuis staan. Zij zullen afgeschrikt worden óf door 'tgeen ze van armen hooren over het strenge werkhuis met zijn eentonig werk óf door zelf reeds eenmaal een werkhuisleven meegemaakt te hebben; ze zullen afgeschrikt worden en, wetende dat dit voor hen de eenige onderstand is dien ze kunnen krijgen, meer hun krachten inspannen om er buiten te blijven.

2. *Het doet de bedeelingen verminderen.*

a. De bedelingen door de burgerlijke armbesturen worden na de aanbieding van onderstand in het werkhuis natuurlijk zeer ingekrompen. Zij kunnen ook met meer recht bedceeling weigeren aan valiede armen.

b. Maar ook de bedelingen door particulieren zullen er door vermindern. Bij de particulieren vestigt het de overtuiging, dat bedceeling niet alleen schadelijk maar ook geheel onnoodig is, nu ieder onderstand in het werkhuis kan bekomen en deze voordcelen zijn niet gering; men vindt het nu niet hardvochtig meer van zich zelf een bedelaar af te wijzen.

Bedeeling toch kweekt luiheid, zorgeloosheid en al dergelijke ondcugden, die vaak oorzaak zijn van armoede. *Bedeeling* doet de positie van den bedeelde aantrekkelijker schijnen dan die van den vrijen werkman. Of werkt 't soms niet demoraliseerend op den vrijen werkman, wanneer hij met de grootste krachtsinspanning 't hoofd even boven water kunnende houden, ziet dat zijn buurman zich niet inspant en veel ruimer en zonder zorg bijna geheel van de bedceeling leeft?

Bedeeling doodt de energie van hem en zijn huisgenooten dáar, waar juist een weinig *meer* inspanning van alle arbeids-krachten voldoende zou zijn om de dikwijls zoo geringe bedceeling te vervangen.

Mr. F. Lloyd Murray Browne ¹⁾, inspecteur van een der districten, laat zich over dit laatste in zijn rapport aldus uit:

„Het is tastbaar onmogelijk, dat menschen kunnen leven van het ellendige bedrag van 2 shilling 6 pence (*f* 1.50) of 3 shilling 6 pence (*f* 2.10) per week, wat de gewone bedceeling is. En als regel geldt dat Unions, die het meeste out-relief geven, het minste bedrag aan ieder persoon uitdeelen. Zij bedceelen velen, maar geven niemand genoeg om van te leven. Dit wettigt de veronderstelling, dat de armen buiten hunne bedceeling andere bronnen van inkomsten hebben, hetzij door eigen verdienste of door hun kinderen of door vrienden of anderszins. Indien dat het geval is, indien namelijk out-relief éen der vele bronnen van inkomsten is, is 't gemakkelijk te begrijpen, dat, indien die bron heeft opgehouden te vloeien, de gaping kan aangevuld worden door een kleine vergrooting der andere inkomsten. Een weinig meer loon, een weinig meer hulp van kinderen of vrienden en de zaak is in orde.”

Alle bedceeling werkt verslappend op den ijver en werklust van den arme of, zooals in dit rapport staat: „it damps the exertions of the recipient to rise permanently into a better position”, want hij weet, dat, wanneer hij door werken zijn levensomstandigheden verbetert, die toelage ophoudt.

¹⁾ Inspector for the District comprising the Union-Counties of Berks, Bucks, Oxford, and parts of Middlesex, Surrey, Warwick and Worcester.

3. *Door het onttrekken van de slechtste werkkrachten aan de vrije nijverheid* (door opneming hiervan in het werkhuis) komt er een neiging tot stijgen van den loonstandaard. Bedeeling doet juist de loonen in de vrije nijverheid dalen, daar het vaak een toelage op 't loon wordt. Dit wordt betoogd door Mr. Murray Browne in zijn gemeld rapport. Ook andere inspecteurs wijzen hierop.

4. *Het werkhuis geeft den onderstand die juist voldoende is*, niet te veel en niet te weinig. Mr. J. S. Davy toont de moeilijkheid aan voor een Relieving Officer om te weten wat en hoeveel hij geven moet, waarbij het best mogelijk is, dat hij te veel geeft, zoodat de arme overdaad heeft, maar ook dat hij te weinig geeft, zoodat de behoeftige toch honger lijdt. In het werkhuis weet men zeker, dat hij geen honger lijden zal, maar ook, dat hem niet te veel zal toekomen.

5. *Door de opgegeven werктаak en den voortdurenden omgang met den behoeftige is misleiding*, wat betreft de werkkrachten der opgenomenen, zoo goed als geheel *onmogelijk* gemaakt.

6. *Door het eenvoudige werk*, dat meestal opgegeven wordt (touw-pluizen en steenkloppen), komt men bijna *niet in concurrentie* met de vrije nijverheid, iets wat anders bij bijna alle werkverschaffingen een groot nadeel blijft.

7. *Het aantal ondersteunden neemt in den regel af*, wanneer het werkhuis-principe wordt gchandhaafd. Verscheiden voorbeelden lezen we hiervan in de rapporten der inspecteurs. Zoo o. a. in het rapport van Mr. J. S. Davy.

De oorzaak, zegt Davy ongeveer, van het verschillend percentage van ondersteunden op de hoegroothed der bevolking, in de verschillende Unions, waar de levensstandaard dezelfde is, moet gezocht worden in de verschillende methoden van toepassing van de armenwet door de Guardians.

In de „Petworth Union” is het percentage van armen op de bevolking 4,5 % en in Thakeham is het 2,4 %, eenvoudig omdat de Petworth Guardians 87 % van hun onderstand buiten het werkhuis geven, terwijl de Thakeham Guardians slechts 71 % aan out-relief besteden.

NADEELEN:

1. *De kosten van oprichting en onderhoud van gebouwen en administratie*, noodzakelijk bij een dergelijk stelsel zijn zeer hoog en vallen bij een stelsel van armbezoekers geheel weg. Tevens zal het bezoldigen van ambtenaren hier veel meer voorkomen dan bij het laatste stelsel. Deze bedenkingen zijn echter van bloot financieelen aard en mochten achterstaan bij de vraag: wat is voor het algemeen belang en het staatswelzijn het nuttigste? Ook zal dit laatste op den duur het goedkoopste zijn.

2. *Door de opneming in het werkhuis wordt de familieband feitelijk*

verbroken en worden man, vrouw en kinderen, door in de inrichting geheel van elkander afgescheiden te leven, er aan ontwend met elkander om te gaan, wat verkeerd moet werken, wanneer het doel is hen weer zoo spoedig mogelijk aan de maatschappij terug te geven. Bij enkelen kan 't wel een prikkel zijn om het werkhuis te verlaten, terugverlangende naar den huiselijken haard, anderen zullen zich integendeel wennen aan het zorgelooze bestaan en misschien opzien tegen de zorgen, van onderhoud voor vrouw en kinderen, welke na terugkeer in de maatschappij zich vanzelf weer zullen voordoen. Dat dit ontwennen aan het familieleven niet denkbeeldig is, bleek in 1847 toen 't geoorloofd werd dat echtgenooten boven de 60 jaren voortaan bij elkander mochten wonen en een zeer gering getal zich hiervoor opgaf. Misschien dachten velen zooals het oudje die, toen de inspecteur Hedley met Aschrott de werkhuisen in zijn district bezocht en in een dier inrichtingen vroeg of iemand zich over iets te beklagen had, naar voren trad en zijn ontevredenheid te kennen gaf over den directeur die hem bevolen had, wegens plaatsgebrek, met zijn vrouw één cel te betrekken, en op de vraag van den inspecteur waarom hij niet met zijn schoone wederhelft wilde samenwonen, antwoordde „omdat in de afdeling voor getrouwde lieden het rooken verboden is.”

Misschien is de lust tot samenwonen van bejaarde echtelieden echter wat grooter geworden nu de L. G. B. een General Order heeft uitgevaardigd, van 3 Nov. 1892, waarbij het gebruik van tabak mitsgaders snuif geoorloofd is verklaard voor alle not able-bodied personen, en in sommige werkhuisen van het district van den inspecteur Peel behalve tabak ook extra thee gebruikt mag worden door de opgenomenen boven 60 jaar, „much to the delight of the old people.”

3. *De omgang van de verschillende opgenomenen met elkander, heeft een verkeerden invloed op de meesten.* Dit argument is van kracht voor alle inrichtingen, waarin vertoeven menschen van niet hooge levensopvatting. Voor de gevangenen heeft 't geleid tot 't stelsel van afzonderlijke opsluiting. Bij de Casual Wards, waarin het rondtrekkende arme volk van allerlei slag een onderkomen vindt heeft dit ook aanleiding gegeven tot het op vele plaatsen invoeren van het celsysteem. Of dit celsysteem in het werkhuis voor able-bodied personen ook noodig zal blijken? Aschrott beweert op grond van zijn eigen onderzoek, dat het gehalte der opgenomenen in Engeland van dien aard is, dat omgang met elkander niet heel veel kwaad meer kan doen; „wer aber wirklich englische Workhouses selbst gesehen hat, der wird diese Behauptung (dat die omgang kwaad kan uitrichten) als eine rein theoretische bezeichnen müssen, die hervorgegangen ist aus einer sentimentalen Ueberschätzung, des wahren Charakters derjenigen Klasse der Bevölkerung, welche um öffentliche Unterstützung anhält”.

4. *De opvoedende kracht* in het stelsel gelegen is *niet heel groot* in de praktijk.

a. *Voor de opgenomenen zelf.*

De gestrenge discipline doet voor enkelen slechts den terugkeer in de maatschappij aanlokkend toeschijnen, terwijl de vervelende arbeid die er meestal verricht wordt, de energie der opgenomenen doodt en hen gewent aan een machinale centonige bezigheid zoodat de zucht naar uit-treding langzamerhand afstompt. En juist dat mag niet; de luiards en leegloopers moeten geprikkeld worden tot flink werken, bezielde worden met moed om den strijd om 't bestaan weder *in* de maatschappij te gaan voeren; en dit doen de werkhuizen niet; ze zullen meestal zijn wat ik doode armenzorg zou willen noemen, die armenzorg, die onder alle tijds-omstandigheden in alle moderne staten, op en neer gaande met gunstige en ongunstige sociale toestanden, gedurende de eerste eeuwen zeker nog noodig zal zijn, die armenzorg, die geen *verbetering* in den toestand brengt maar die den toestand houdt zooals die is. De werkhuizen zullen doode armenzorg zijn *omdat* ze bevolkt worden met ouden, zieken en gebrekkigen voor wie geen opvoeding meer noodig is, personen die er dikwijls levenslang blijven.

Van opvoedende kracht kan alleen sprake zijn voor de valiede behoeftigen, die het of aan lust tot werken of aan bekwaamheid of aan werk zelf ontbreekt en voor hen is geen hulp, geen opvoeding te vinden *in* werkhuizen ten minste niet als ze zijn gelijk in Engeland. Aan hen moet ingeblazen worden lust tot den arbeid, aan hen moet geleerd worden bekwaamheid in een vak, aan hen moet verschaft worden degelijke productieve arbeid en hoe is daaraan te voldoen door steenenkloppen en touwpluizen?

Maar hoor ik reeds opmerken, laat ons dan werkhuizen oprichten waarin geen steenen geklopt of touw geplozen wordt maar waarin opvoedende productieve arbeid aangeboden wordt. Zeker, dan zal er opvoedende kracht uitgaan van het werkhuis, maar dan zullen er zooveel zich aanbieden dat de inrichting bezwijkt aan al te groote onkosten want *geen werkhuis hoe ook ingericht, heeft ooit zich zelf kunnen onderhouden*. Misschien zal iemand de opmerking maken, dat die al te groote toeloop vermeden kan worden door te bepalen dat het verblijf hoogstens een paar weken of maanden zal mogen duren en dat men voortdurend slechts een bepaald aantal plaatsen beschikbaar kan stellen; dit zal misschien aanbeveling verdienen, maar hierdoor worden de kosten zeker niet minder, terwijl de instellingen den naam van werkhuizen eigenlijk niet meer verdienen, doch nuttige ambachtsscholen geworden zijn.

b. *Voor behoeftigen buiten het werkhuis.*

Onder de voordeelen van een werkhuis-stelsel hebben we ook gereleveerd den gunstigen invloed, dien het hebben kan op de behoeftigen, die

buiten het werkhuis staan, doordat ze namelijk afgeschrikt worden door de groote gestrengheid die er heerscht en het onaangename van den arbeid.

Hieraan hecht ik *geen* grooter waarde dan aan de opvoedende kracht, die er ligt in het *niet* bedeelelen en het geheel aan zich zelf overlaten van den behoeftige.

Zouden de luiards, dronkaards, verkwisters en al dergelijke typen, zooals we die bij Paulian ¹⁾ en Liebich ²⁾ en in de Rotterdamsche mededeelingen ³⁾ onder het opschrift „uit de praktijk” vermeld vinden, zich zelf *meer* aanpakken, er *betër* aan toe zijn. wanneer een armbestuur in plaats van eenvoudig afwijzen hen aanbiedt een verblijf in zulk een streng werkhuis dat zij er in dit gestelde geval *geen* gebruik van willen maken? Ik geloof dat dit voor *hen* geen verschil maakt; in beide gevallen zijn ze geheel aan zich zelf overgelaten en wie kan ernstig meenen, dat bij zulke typen de eerste blik zal vallen op hun eigen krachten, op de voordeelen van een gebeterd leven?

Ze zullen zeker naar andere hulp uitkijken, hun troost „*ergens anders*” zoeken; en dat ergens anders is veelal de ongeorganiscerde uit duizend monden aalmoezen brakende particuliere liefdadigheid.

Wat baat 't wanneer de staat tot een luiard zegt „indien gij niet in mijn strenge werkhuis wilt komen arbeiden dan . . . help ik u niet,” wanneer diezelfde luiard daarna in het troebele water der particuliere liefdadigheid gaat visschen? Maak eerst dat troebele water helder, concentreer eerst alle liefdadigheid, zorg eerst dat allen samenwerken onder de gouden spreuk onzer voorvaderen „eendracht maakt macht,” hef eerst die al te groote zucht naar geheimhouding op (laten gerust allen weten wat allen doen!) dan en dan eerst is 't *mogelijk* dat een door het strenge werkhuis afgeschrikte zich zelf *moet* helpen.

Maar dan ligt niet in het strenge *werkhuis* die opvoedende kracht naar buiten, doch *in de geconcentreerde als één denkend mensch werkende liefdadigheid*.

En laten we nu de andere categorie van valiede behoeftigen nemen; de werkeloze arbeiders, die werken willen en werken *kunnen* maar geen werk vinden, zullen zij *eerder* werk vinden wanneer zij door het strenge werkhuis afgeschrikt worden, dan wanneer hen bedceeling geweigerd wordt?

Om dezen twijfelachtig opvoedenden invloed uit te oefenen heeft de staat of de gemeente of wie dan ook, geen strenge werkhuisen noodig, men vaardige een proclamatie uit waarin staat dat voortaan b.v. alléén ouden,

¹⁾ Louis Paulian, Paris qui mendie, 1893.

²⁾ Liebich (zie hierboven bl. 45).

³⁾ „Maandelijksche mededeelingen van de vereeniging tot verbetering van Armenzorg.”

zieken en gebrekkigen in of buiten gestichten geholpen, doch valiede behoeftigen *niet* meer ondersteund zullen worden.

[Na hetgeen hier sub *b* gezegd is, is het bijna onnoodig te verklaren dat ik de meening van den Heer G. H. Hintzen, neergelegd in zijn uitmuntend praeadvies ¹⁾, dat voor de najaarsvergadering van 1894 van de Vereeniging voor Staathuishoudkunde en Statistiek geschreven was, niet deel.

De praeadviseur zegt in zijn pleidooi vóór werkhuisen, 't volgende:

„Maar daarentegen hecht ik zeer veel waarde aan de *opvoedende kracht* ²⁾ „van het werkhuisstelsel voor de armen, die er *niet* ²⁾ mede in aanraking „komen, en die wel armlastig zouden worden, indien hun uit de open- „bare kassen bedeeeling werd aangeboden.” Zooals reeds zooeven gezegd is, de opvoedende (?) kracht ligt in het *weigeren* der bedeeeling aan sommige personen.

Iets verder wordt gezegd:

„Voortreffelijk ingerichte werkhuisen in Londensche districten, waar „het stelsel met gestrengheid wordt toegepast, staan soms nagenoeg „ledig en hebben in het ongunstigste jaargetijde slechts weinige ver- „pleegden. In Engeland is met het stelsel ruime ervaring opgedaan; „hoewel ook daar de meeningen ver uiteenloopen, aarzelen vele philan- „thropen, die met zachtmoedigheid en toewijding in het belang der armen „werkzaam zijn niet, het stelsel aan te bevelen, en het voor een goed „ingericht armwezen onmisbaar te achten.”

Aan het eind van het pleidooi:

„De wet stelle regelen vast voor den vorm waarin van overheidswege „in den *nood* ²⁾ der valiede armen moet worden *voorzien* ²⁾; zij schrijve „voor de grootere gemeenten de oprichting van werkhuisen gebiedend „voor....”

De Heer Hintzen heeft misschien niet zulk een bedoeling met deze regelen gehad, maar zooals ze daar staan in het praeadvies, zou men meenen dat de schrijver op grond van de ervaring in Engeland opgedaan, aanraadt het oprichten van werkhuisen als in sommige Londensche districten, om daarmee in den *nood* der valiede behoeftigen te *voorzien*. Men kan toch niet zeggen, dat door oprichting van werkhuisen als in Engeland, indien Aschrott en Fowle ten minste geloof verdienen, *voor-*

¹⁾ De vragen waarover praeadvies zou uitgebracht worden waren toen:

a. Behoort het beginsel der armenwet, dat de burgerlijke overheid slechts bij gebleken volstrekte onvermijdelijkheid onderstand mag verleenen, te worden gewijzigd, en zoo ja, in welken zin?

b. Door wie behooren de kosten der openbare armenzorg te worden gedragen?

Praeadviseurs waren de Heeren G. H. Hintzen, Hugo Muller en H. Pyttersen Jzn.

²⁾ De cursiveering is van mij.

zien wordt in den nood der valiede behoeftigen, die . . . er hoofdzakelijk buiten blijven?]

5. *Invloed op het publiek* (zie onder de voordeelen 2 sub b). De kans, dat de gegoeden de bedeelingen zullen staken, in de meening dat een ieder onderstand in het werkhuis kan bekomen is gering bij een systeem als het Engelsche, dat door zijn groote gestrengheid en centonig werk de sympathie van het publiek volstrekt *niet* heeft. Door medelijden bewogen zal dan de ongeorganiseerde liefdadigheid een grooteren omvang krijgen, waardoor de bedeelingen, die men wilde tegengaan, eenvoudig aan het oog van den staat ontsnappen.

De armbesturen die zelf het werkhuis hebben opgericht, zullen in den regel wel minder bedeelen, doch andere armbesturen staan gelijk met de zoeven genoemde particulieren.

6. *Een nadeel speciaal van het Engelsche stelsel*, hoewel volstrekt geen noodzakelijk gevolg van een werkhuis-stelsel, is dat de besturen der werkhuisen niet tevens arbeidsbeurzen houden, zooals we dat bij de Herbergen zur Heimath in Deutschland vinden, waardoor ze op de hoogte blijven van aanvraag naar werkkrachten. Bestaat in een land een geheel net van *afzonderlijke* arbeidsbeurzen, dan is het natuurlijk voldoende zich hiermee in verbinding te stellen.

7. *Het werkhuisen-systeem heeft in Engeland de aandacht van den Staat afgeleid van de noodzakelijke concentratie en organisatie van particuliere liefdadigheid.*

Heeft men bij onze overzeesche naburen zijn doel bereikt?

Wanneer het doel was minder uit te geven voor out-relief en beperking van hulp aan out-door paupers, dan moeten we volmondig „ja” antwoorden.

Maar wanneer we als eisch stelden, dat door de reorganisatie van 1834 en volgende jaren de werkhuisen werkelijk plaatsen zouden worden, waarin flink gewerkt wordt, oefen- en opvoedingsscholen voor de gezonden van lichaam, die om eene of andere abnormaliteit den strijd om het bestaan staakten en behoeftig werden? Dan zeker niet, want 't zijn nóg, zooals Fowle zegt, „houses of cheerless comfort”; „it is neither school, infirmary penitentiary, prison, place of shelter, or place of work, but *something that comes of all these put together.*”

Wanneer we van de reorganisatie van 1834 en volgende jaren hadden verwacht, dat landlooperij verminderd zou zijn, dan zijn we teleurgesteld, want de rapporten over 1892 van de inspecteuren staan vol klachten over toeneming hiervan.

Wanneer we hadden verwacht dat de staat met zijn uitgebreid, gesalarieerd en gecentraliseerd armbestuur, met zijn armbelasting nu ook

het geheele armwezen zou omvatten, de eenige armverzorger zou zijn of tenminste op de hoogte zou zijn van, en samenwerken met, particuliere vereenigingen van armenzorg, dat de staat éénheid had gebracht in armverzorging, wanneer we ten slotte hadden verwacht dat de armoede zelf verminderd zou zijn, dan zijn we alweer teleurgesteld.

Want vele zijn de particuliere vereenigingen en particulieren, die niet ingenomen met het machinale werkhuisen-systeem, die bewogen door de groote armoede, zelf de hand aan den ploeg hebben geslagen, ieder op zichzelf, ieder op eigen manier, zoodat elke eenheid ontbrak.

En het was niet de staat die eenheid trachtte te brengen in armenzorg, maar een particuliere vereeniging de „London Charity Organisation Society.” ¹⁾

Dáar, in London, had men het werkhuis-stelsel het voortreffelijkst in praktijk gebracht, dáar was men er eindelijk in geslaagd het in-door-relief-systeem te doen zegevieren, dáar was op 1 Januari 1893 het getal ondersteunde in-door paupers tot out-door paupers bijna als 15 tot 12 per 1000 zielen; dáar was de verhouding van in-maintenance tot out-relief (gedurende 't half jaar 1892 eindigende „at Michaëlmass-Day”) als 1 sh. 8³/₄ pence tot 0 sh. 5 pence per hoofd der bevolking, maar ook dáar was noodig de „Charity Organisation Society” om de reuzentaak te beginnen van éénheid te brengen in de chaotische verwarring van door elkaar heen werkende *particuliere* vereenigingen.

---

¹⁾ Van deze Charity Organisation Society, opgericht 1870, werd mij op aanvraag welwillend een rapport toegezonden en wel het „Annual report of the Council” over 1891/92, Uit de „rules” ontleen ik het volgende:

I. The Society is formed for the purpose of Organising Charitable Relief and Repressing Mendicity, and may be referred to under the short title of „The Charity Organisation Society.”

II. It shall consist of a federation of District Committees, whose general principles of action shall be determined by a Central Council.

Verder lees ik in een voorafgaande beschrijving van deze vereeniging:

The Charity Organisation Society consists of a federation of 39 District Committees, one or more in each of the Poor Law Divisions of the Metropolis; and of a Central Council at which every Committee is represented.

In dit centrale bestuur (council) hebben behalve de jaarlijks gekozen vertegenwoordigers van de districts-commissiën ook zitting de vertegenwoordigers van liefdadigheids-instellingen, die met deze vereeniging samenwerken. Men heeft zooveel mogelijk de wijkverdeeling van de Board of Guardians gevolgd en overal wordt samenwerking met dit lichaam gezocht. In de rapporten van de districts-commissiën (voorkomende in 't gemeld „annual report”) lezen we meestal gunstige berichten hierover en vaak gebeurt 't dat een lid van de districts-commissie tevens benoemd wordt tot Guardian.

Zeer weinig ondersteunt de Vereeniging zelf; ze dient meer als gids voor degenen die zich aanmelden, door hen te verwijzen naar de voor die aanvraag passende vereeniging. Niet alleen in Londen werkt de Charity Organisation Society heilzaam, maar ze staat ook in correspondentie met 77 zelfde of soortgelijke vereenigingen in Engeland, met liefdadige vereenigingen in Schotland, Ierland, alle landen van Europa, Amerika, Australië en Afrika.

Men kan de uitgebreide ongeordende particuliere liefdadigheid als 't ware als een gevolg beschouwen van het streng volhouden van het „workhouse-princip”.

Want wat doet de staat?

De staat blijft steeds beloven ieder behoeftige te zullen helpen, maar blijft ook nog altijd voorwaarden aan de te verleenen hulp voor valiede behoeftigen verbinden, die als toetssteen bij het onderzoek naar de hulpwaardigheid van hen die behoeftig zijn ten eenemale onbruikbaar blijken.

Het aanbieden van hulp onder voorwaarde steen te moeten kloppen en touw te moeten pluizen zal een waarschuwing zijn voor de besten onder de valiede behoeftigen om daar niet te komen, want ze weten vooruit dat wanneer ze zeker deel van hun leven in die huizen van „Cheerless Comfort” hebben doorgebracht en daar hebben gegeten, gedronken, geslapen en gewerkt, dat ze dan weer zullen staan in dezelfde maatschappij zonder hulp, misschien verleerd 'tgeen ze vroeger kenden.

En het aanbieden van onderstand aan het slechtere deel, aan de onwaardige valiede behoeftigen, onder voorwaarde van onderworpen te zijn aan strenge tucht en hard werken zal deze individuen juist afschrikken.

Hoe het werkhuis van de Whitechapel Union zijn devies „Rendering „the Workhouse educational as well as deterrent” in praktijk wil brengen met *goede* resultaten is mij niet duidelijk.

Opvoeden door dergelijke werkzaamheden is niet wel mogelijk en wat zal het resultaat zijn van afschrikken, immers dat juist *zij* afgeschrikt worden die opvoedende hulp 't meest noodig hebben.

Wat moet er dan worden van die twee categorieën, die goede en slechte hulpeloozen? niemand heeft hen een uitweg gewezen, door niet één band zijn ze meer verbonden aan de samenleving, wat zullen ze doen, wat zal 't gevolg zijn van dat afwijzen, wat anders dan exploiteeren van particuliere liefdadigheid, dan bedelen of erger nog, misdaad.

In schijn slechts heeft 't Engelsche werkhuisstelsel het vraagstuk, wat te doen met hen die *wel* werken kunnen maar om de een of andere reden behoeftig zijn, opgelost. In werkelijkheid heeft de Engelsche staat arm- en ziekenhuizen opgericht en evenals onze wetgever het groote vraagstuk onaangeroerd gelaten.

Wanneer we het Engelsche staats-armenzorgstelsel in vogelvlucht konden beschouwen, dan geloof ik dat we zouden zien een krachtig gecentraliseerd bestuur en vele navolgenswaardige voorschriften, dat we zouden zien vele oude, zieke en gebrekkige behoeftigen, ondersteund van de geheven armbelasting en weinige valiede armen verrichtende hun eentonigen arbeid in de werkhuisen, en nog minder valiede armen bedeed daarbuiten, en dat we ook zouden zien een *weinig* ontwikkeld beginsel van individualiseering van armenzorg. *En in dit laatste ligt de groote fout.*

Het bezoeken der out-door bedeeden is uitsluitend overgelaten aan be-

zoldigde armbezoekers onder den titel van Relieving Officers; wanneer we hun aantal, dat in 1892, 1584 bedroeg, met nog 118 Assistant Relieving Officers, plaatsen tegenover het getal van ruim 550 000 out-door paupers, dan staan we verbaasd over het geringe aantal armbezoekers, doch dan begaan we tevens de fout voor alle out-door paupers een bezoek noodig te achten. Gemiddeld schijnen de Rel. Off. voortdurend zoo ongeveer 200 gevallen in hun out-door-relief-list ter onderzoeking ingeschreven te hebben. Doch dit is veel te veel voor één persoon.

Er is te weinig armbezoekend personeel. Het is niet wel mogelijk dat iemand op 200 huisgezinnen het oog houdt en zoolang de Local Government Board hierin geen verandering brengt, is het niet de schuld van de plaatselijke armencommissies, wanneer niet iedere behoeftige behoorlijk nagegaan wordt.

De klacht hierover geuit door Mr. Davy, Inspector for the District comprising the Counties of Sussex and Kent, and parts of Surrey, schijnt mij hierom volkomen verklaarbaar:

„Het is een moeilijke, ja soms een wanhopige taak voor een Board of „Guardians, te zorgen dat de Relieving Officers hun geheelen tijd opofferen „voor hun betrekking, werkelijk zelf de bedeeing uitreiken en niet alleen „van tijd tot tijd een armbezoek brengen, maar voortdurend de behoeften „der armen in het oog houden.”

Omdat nu het beginsel van individualiseering van armenzorg zoo gebrekkig ontwikkeld is bij onze overzeesche naburen, daarom moeten we bij hen geen oplossing zoeken van de vraag, wat te doen met individuen die *wel* werken kunnen, maar om de een of andere reden behoeftig zijn.

Want juist in die individualiseering van armenzorg ligt de oplossing van dit vraagstuk, theoretisch zoo eenvoudig, practisch zoo verbazend moeilijk, voor zoover de oplossing ten minste langs dezen weg te vinden is.

Wat moet er met die menschen gebeuren? Het is niet voldoende dat de staat de schouders ophaalt en hen overlaat aan particuliere en kerkelijke liefdadigheid. Zij moeten geholpen worden, maar niet door *de* groote particuliere en kerkelijke liefdadigheid; ieder moet geholpen worden door één hooger staand medemensch en die helpende hand moet terwille van grooter invloed en voorkoming van bedrog een deel zijn van één groote organisatie.

Zou het wenschelijk zijn, dat de staat bij ons eveneens zulk een werkhuisstelsel invoerde?

Veel zal de wetgever, die geroepen zal zijn onze armenwet te verbeteren, zeker ter navolging kunnen vinden in de Engelsche armenwetten, die van zooveel practischen zin getuigen, die de vruchten zijn van onderfinding van eeuwen.

Zeker is navolgenswaardig het principe van éénheid waarop als een

vaste basis het geheele systeem berust, de macht waarmede het armenzorg-ministerie is bekleed, de jaarlijksche rapporten van de Local Government Board, die in den vorm van blue books uitkomen, de algemeene en plaatselijke Congressen, waarop de belangrijkste quaesties in zake armenzorg besproken worden, maar *niet* moeten we tot voorbeeld nemen de afwachtende houding, het stilzitten tegenover de ongeorganiseerde particuliere liefdadigheid, niet moeten we als beginsel aannemen aan valiede behoeftigen alleen arbeid aan te bieden, wanneer we geen andere oplossing gevonden hebben dan een stelsel van quasi-werkhuizen als in Engeland.

Onze tegenwoordige samenleving is er volstrekt niet mee gebaat, wanneer we een zekeren vorm van staatshulp krijgen die den toestand niet beter maakt, daardoor zal de gedachte alweer worden afgeleid van de noodzakelijke concentratie van liefdadigheid, de vervulling van de schoone leuze onzer verstandige voorvaders: „Eendracht maakt macht”!

Deze concentratie en organisatie lijkt mij de eerste taak van iederen modernen staat in zake armenzorg, al 't andere komt later.

Moge de Nederlandsche staat hierin een schoon voorbeeld geven!

A A N H A N G S E L.

Evenals bij de „Casual Wards” zou ik hier iets willen bijvoegen over Duitschland, om te doen uitkomen hoe geheel anders dáar deze materie geregeld is. (De bronnen staan vermeld op bl. 49 hierboven).

In Duitschland evenals in vele andere landen wordt bedelarij bestreden door repressieve en preventieve maatregelen.

De staat en de provinciën zorgen voor repressieve maatregelen: de staat door zijn gevangenissen en de provinciën door „Arbeitshäuser”, iets als onze rijks-werkinrichtingen; de gemeenten en particulieren zorgen te zamen voor preventief optreden, zoowel door 't verschaffen van werk en anderszins, als door 't geven van nachtverblijf en voedsel aan rondzwervende dakloozen.

Berlijn met zijn omstreken, vormend één der 16 provinciën van het koninkrijk Pruisen, heeft als zoodanig het „Arbeitshaus” te Rummelsburg, waarheen o. a. gezonden worden zij die veroordeeld zijn wegens het zich schuldig maken aan „arbeitsscheu”. De gemeente Berlijn heeft een „Städtisches Obdach”, terwijl particulieren gezorgd hebben voor „Natural Verpflegungs Stationen” (zie bl. 49), 4 „Herbergen zur Heimath” en een „Arbeiter Kolonie” voor landbouw en industrie.

Van de stadstoevlucht volgt hier een korte bespreking.

HET „STÄDTISCHES OBDACH” TE BERLIJN.

Het „Städtisches Obdach” is verdeeld in 2 afzonderlijke afdeelingen:

1. *Toevlucht voor huisgezinnen.*

Ieder huurder, die wegens wanbetaling verdreven is uit zijn woning, of alleen of met gezin, kan zich aanmelden bij het burgerlijk armbestuur of politiebureau en daar een kaart bekomen voor toelating tot het asyl. Hij wordt hier gevoed en bekomt nachtverblijf voor een tijd, die feitelijk de 5 dagen niet mag te boven gaan, maar in de praktijk wel eens tot 12 verlengd wordt; zijn meubels worden voor hem opgeborgen na eerst behoorlijk gedesinfecteerd te zijn. Wanneer de verhuurder beslag heeft gelegd op den inboedel, dan treedt de directie in onderhandeling met

hem, ten einde hem te bewegen zijn onderpand tegen voorloopige gedeeltelijke betaling van de verschuldigde som te willen afstaan.

Tegenover al de weldaden echter, die hem bewezen worden, is de verdreven huurder ook verplicht met den noodigen ijver in den kortst mogelijken tijd een nieuwe woning of slaapstede te zoeken en onmiddellijk dit ter kennis te brengen van de directie, waarna hem dan nog een kleine som ($\pm$ 12 Mark) wordt ter hand gesteld tot bestrijding der eerste onkosten. Zoekt hij niet met voldoende ijver naar een nieuw verblijf, of wordt hij alwêr uit zijn nieuwe woning verdreven, dan wordt hij nog ééns gewaarschuwd en daarna vervolgd wegens „arbeitsscheu” en opgezonden naar het werkhuis te Rummelsburg. Het gemiddeld aantal opgenomen bedraagt 384. In 't geheel waren er van 1 April 1891 tot 1 April 1892 in dit toevlucht opgenomen 2.201 huisgezinnen, uitmakende 10.469 personen. Elke kamer bevat 12 à 20 bedden. Mannen en vrouwen zijn streng van elkaâr gescheiden; kinderen beneden de 6 jaren volgen de moeder, van 6—14 worden ze afzonderlijk ondergebracht, boven de 14 jaren volgen de meisjes hun moeder, de jongens hun vader. Kinderen van 6—14 ontvangen onderricht op een speciaal ingerichte school gedurende eenige uren per dag.

2. *Toevlucht voor vrouwen en mannen.*

Vrouwen komen hier niet veel, ofschoon voor haar een afzonderlijke afdeeling is ingericht; we zullen 't hier alleen over de mannenafdeeling hebben.

Men wordt in deze kostelooze toevlucht voor dakloozen over 't algemeen minder voorkomend behandeld, dan in de vroeger besproken Natural Verpflegungs Stationen of Herbergen zur Heimath.

Het gebouw bevindt zich te Berlijn achter de toevlucht voor huisgezinnen en staat 's avonds voor een ieder, die geen dak boven 't hoofd heeft, open van af 4 uren tot 's nachts 2 uren; bij hevige koude zelfs gedurende den geheelen nacht.

Bij het zich aanmelden, 's winters soms meer dan 2000 personen in één nacht, moeten allen hun namen opgeven en hun papieren toonen, opdat de met contrôle belaste ambtenaren kunnen nagaan wie voor het eerst komen, welke verdachte personen zich onder de gasten bevinden, en wie zich reeds 5 malen in dezelfde maand hebben aangemeld; vijf nachten in één maand is het maximum voor een ieder; hij die zich de 6de maal aanmeldt, wordt vervolgd wegens „arbeitsscheu”.

Daar het voor de administratie van een toevlucht als te Berlijn een onmogelijkheid is, alle zich anmeldende individuen op te schrijven en na te gaan, wie voor 't eerst, wie reeds meermalen kwamen en wie verdacht kunnen zijn, heeft men in de praktijk een andere methode gevolgd, die echter minder nauwkeurig werkt.

En dergelijke contrôle, hoe dan ook, is in ieder geval noodig, daar

allen, die voor 't eerst komen, een waarschuwing moeten ontvangen en allen, die reeds 5 malen in die maand kwamen, of verdacht zijn vervolgd moeten worden.

Nu gaat het in de praktijk (volgens Liebich) aldus:

Iederen avond, wanneer zoo ongeveer 50 of 60 personen zich in de wachtkamer bevinden, komt een beambte binnen en roept: „Allen die voor 't eerst hier zijn, vóorkomen.” Habitué's hebben nieuweren reeds ingelicht zich in geen geval op te geven en liever de ontdekking door het straks te noemen contrôlemiddel te risqueren, dan van af het oogenblik dat zij zich opgeven onder toezicht der politie te staan. De nieuweren ontvangen de volgende waarschuwing:

Gegeven te Berlijn den zooveelsten.

„N. N., van beroep . . . . ., geboren den . . . . . te . . . . ., wordt gewaarschuwd zich binnen 5 dagen een onderkomen, d. i. woning en middelen van bestaan te verschaffen; wanneer dit niet geschiedt en wanneer hij niet *bewijzen* kan, dat hem dit mislukt is, niettegenstaande alle aangewende moeiten, wordt hij gestraft wegens „arbeitsscheu”. Hem wordt ook uitdrukkelijk in herinnering gebracht, dat volgens § 361 N°. 8 van het Strafwetboek voor het Duitse Rijk deze straf bestaat in hechtenis van 6 weken en vervolgens (§ 362) ter beschikking stellen van de politie, om te worden vervoerd naar een „Arbeitshaus” (onze rijkswerk-inrichting).”

Om er voor te zorgen, dat de nieuweling niet zal verzuimen zich op te geven, dat de behoeftige niet meer dan 5 maal zal komen, dat een verdacht persoon niet ontsnapt aan de politie, zou het zekerst contrôlemiddel wel zijn alle namen op te schrijven tijdens de huisvesting.

Dit is echter even onmogelijk als bij het binnentreden.

In de praktijk doet men maar een greep uit de menigte en zoo wordt iederen avond een der slaapzalen van $\pm$ 70 personen (er zijn 40 zalen) geheel onderzocht, alle namen der zich daar bevindende opgenomen in het register opgeschreven en alle papieren zorgvuldig nagekeken. Wee! dengeen, die zich niet voor de eerste maal heeft opgegeven of ontdekt wordt voor de 6e maal in dezelfde maand gekomen te zijn of die verdacht is bij de politie. In dit systeem van onderzoek is echter eenige regelmaat niet te vermijden en de slimsten weten zich dan ook handig te bedienen van 't feit, dat iedere zaal een beurt krijgt.

Vóor het naar bed gaan wordt een bad genomen. In de slaapzalen wordt uitgekled en daarna gaan 60 à 100 personen tegelijk onder de douches of in het bad, ('t laatste alleen voor oude lieden). De kleeren gaan naar de desinfectieoven en worden ná het bad teruggegeven. Alles gaat op commando: uitkleeden, zeep halen, kranen open: en een lauw-warme regen daalt neer op alle behoeftigen die daar staan in adamskostuum. Na hun kleeren weer te hebben terug bekomen worden de slaapzalen opge-

zocht, waar hen als avondeten soep en brood wacht en daarna de nachtelijke rust op een houten brits met dikwijls voor meerdere personen één dek. Verdienen de verhalen van Liebich geloof, dat er in de toevluchten gespeeld en gevochten wordt, dat er handel gedreven wordt en dat zelfs de ondergeschikte beambten hieraan meedoen, zij, die een oogenblik later de orde met stokslagen mochten handhaven, dan is 't zeker, dat die inrichtingen nog lang niet zijn zooals ze wezen moeten. 's Morgens om half 5 klinkt het commando: kribben toeslaan (de houten kribben kunnen door een scharnier in het midden toegeslagen worden, zóo dat het voeten-eind op het hoofdeind komt) en een half uur later wordt de morgensoep uitgedeeld. Wanneer allen hiermede gereed zijn wordt er appèl gehouden van hen die den dokter wenschen te raadplegen en van hen die zich bij het politie-bureau hebben te vervoegen, de overigen kunnen vrij heengaan.

Van 1 April 1891 tot 1 April 1892 heeft dit stedelijk toevlucht voor dakloozen in Berlijn in 't geheel opgenomen 334.670 personen, waaronder 318.707 mannen en 15.963 vrouwen. Van dit totaal zijn

	vrij vertrokken	302.171	
met waarschuwing	„	22.020	
voor den vrederechter gebracht	8.705	om wegens „arbeitsscheu” veroordeeld te worden.	
naar het hospitaal	„	989	
gearresteerd door de politie		783	
gestorven in de inrichting		2	
	totaal	334.670	

HOOFDSTUK II.

Werkhuizen in Nederland.

Na het Engelsche werkhuis-stelsel besproken te hebben, willen we zien wat in Nederland onder werkhuisen verstaan wordt.

Het woord werkhuis komt in Nederland voor in twee beteekenissen: *gedwongen werkhuis* en *vrijwillig werkhuis*. De *gedwongen werkhuisen* (bedelaarswerkhuisen, *dépôts de mendicité*), die vroeger, dikwijls geheel zelfstandig door een gemeente of provincie opgericht werden om bedelaars op te sluiten en tot werken te dwingen, komen thans als zoodanig niet meer voor, maar zijn vervangen door onze rijkswerkinrichtingen. De *vrijwillige werkhuisen*, die tegenwoordig meestal werkinrichtingen genoemd worden en waarmee we ons hier alleen zullen bezighouden, hebben in den loop der tijden verschillende benamingen gehad.

In de eerste regeringsverslagen over het armwezen, uitgebracht 28 Dec. 1816 (over 't jaar 1815) en 9 Maart 1818 (over de jaren 1816 en 1817) worden ze: *vrijwillige werkhuisen* genoemd. In de latere regeringsverslagen over de jaren 1818—1850 heeten ze: *werkplaatsen van liefdadigheid*. In 1851 treffen we een overgangstoestand aan, als 't ware een voorbereiding tot de splitsing van 1852, en worden ze genoemd onder: *instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen in of buiten daartoe ingerichte werkplaatsen*. In het regeringsverslag over 1852 is een scheiding gemaakt en wel in: *instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen in daartoe ingerichte werkplaatsen* en *instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen op andere wijze dan in daartoe ingerichte werkplaatsen*. De splitsing is gemaakt naar aanleiding van eenige opmerkingen, welke de tabel der werkplaatsen van liefdadigheid, bij het verslag van 1850 gevoegd, bij de commissie uit de Tweede Kamer der Staten-Generaal, in wier handen dat verslag was gesteld, had doen ontstaan, zooals het regerings-verslag over 1852 vermeldt. Deze splitsing, die o.a. ten gevolge had dat de opgaven veel nauwkeuriger werden, zoodat er in 1852 17 instellingen *meer* werden opgegeven dan in 1851, welke voor het meere deel reeds jarenlang bestonden, is aldus gebleven tot nu toe.

Onze werkinrichtingen treffen we nu aan onder de instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen *in* daartoe ingerichte werkplaatsen.

Behalve deze namen, die in de officieele verslagen voorkomen, vindt men in het spraakgebruik ook nog de woorden: armenfabricken, als spin- en breifabrieken, verder werkinstituten, werkinrichtingen, werkhuisen en dergelijke, waarmede echter dezelfde soort instellingen bedoeld wordt.

Het woord werkhuis, hetzij gedwongen of vrijwillig, beteekent dus bij ons iets geheel anders dan het Engelsche Workhouse. Meer op deze Workhouses zouden gelijken onze armenhuizen, zooals het reg.-versl. over 1891 ze noemt, (reg.-versl. over 1850: arm- of werkhuisen; reg.-versl. over 1854: armen- of armen- en werkhuisen), waarin verpleegd worden ouden, gebrekkigen en kinderen en waaraan dikwijls óók werkinrichtingen zijn verbonden, welke echter niet dienen om de opgenomenen loon in plaats van bedeeling te verschaffen, maar veeleer om hen bezig te houden en de kosten van verpleging zooveel mogelijk goed te maken, terwijl verpleging hoofdzaak blijft. Een verschilpunt is evenwel dat de armenhuizen bij ons, evenals alle instellingen van weldadigheid, uitgaan of van de gemeenschap of van kerkelijke of van particuliere vereenigingen en nimmer van een speciale armbelasting worden bekostigd, terwijl de Workhouses uitgaan van de gemeenschap en geheel bestreden worden van de in een Union opgebrachte armbelasting.

Onze armenhuizen behooren met de weeshuisen, de gestichten voor oude en gebrekkige lieden, de gestichten voor oude lieden en kinderen te zamen, de huizen voor bestedelingen, de proveniershuizen, de huizen voor kostkooper of hofjes, de gast- of ziekenhuizen en de gestichten voor krankzinnigen tot de godshuizen.

Er bestaat ten onzent geen vaste terminologie, de woorden armenhuis en werkhuis worden dikwijls gebruikt om een zelfde instelling mede aan te duiden, werkhuis en werkinrichting worden vóór en dóór elkaar genoemd; ik zou de volgende vierledige onderscheiding willen voorstellen.

1. *Armenhuizen*: huizen waarin geheel verpleegd worden oude en gebrekkige behoeftigen, die niet meer werken kunnen.
2. *Armen-werkhuisen*: huizen waarin geheel verpleegd worden oude en gebrekkige behoeftigen, die nog *wel* werken kunnen ofschoon ze in de maatschappij geen bestaan kunnen vinden. In de werkinrichting aan het gesticht verbonden zullen de behoeftigen *verplicht zijn te arbeiden*. Geheele verpleging is echter hoofdzaak en de arbeid bijzaak, doch gewenscht, zoowel voor de opgenomenen zelve als tot tegemoetkoming in de kosten van verpleging.
3. *Werkhuizen* d. z. werkinrichtingen *met nachtverblijf*, huizen waarin valiede behoeftigen (geen oude of gebrekkige) komen arbeiden tegen genot van geheele verpleging. 't Verschil tusschen de armen-werkhuisen en deze instellingen is, dat hier werken hoofdzaak is, dat hier valiede behoeftigen, die tijdelijk werkeloos zijn, komen arbeiden, terwijl in armen-werkhuisen oude mannen en

- vrouwen, die nog werken kunnen, voor goed opgeborgen worden.
4. *Werkinrichtingen*: dit zijn werkplaatsen waarin *alleen overdag* behoeftigen komen werken tegen genot van voedsel en loon of ook alléén geldelijke belooning; de instellingen kunnen geopend zijn óf het geheele jaar door óf alleen gedurende de wintermaanden.

Daarna komen de „instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen buiten werkinrichtingen” en *daarna* komen geheel afzonderlijk de pogingen nu en dan aangewend om in buitengewone omstandigheden en tijdelijk, werkelozen in zeker vak met werkverschaffing te helpen.

De armenhuizen en armenwerkhuisen zouden dan kunnen gebracht worden onder de godshuizen, voor de overige instellingen blijft de thans gevolgde *afzonderlijke* bespreking gewenscht. De *werkhuisen* en *werkinrichtingen* hierboven bedoeld hebben eenige overeenstemming met onze vroegere *rasp- en spinhuizen*, want hoewel deze *tuchthuizen* onze toenmalige gevangenen waren, was ook veelal 't doel hunner oprichting het tegengaan van bedelarij en lediggang en was het principe er mede uitgesproken, dat het geven van werk een geheele ommekeer in den mensch kon teweeg brengen en dit principe lag ook later meestal ten grondslag aan de oprichting van werkplaatsen van liefdadigheid, waarin behoeftigen, die anders zouden moeten bedelen, werk konden bekomen.

In dit opzicht stemmen dus de rasp- en spinhuizen met de latere *werkinrichtingen* overeen, zooals we ook zien zullen uit de eerste afdeeling van dit hoofdstuk, waarin meêgedeeld wordt hoe schrijvers uit dien tijd over die rasp- en spinhuizen dachten, welk doel er mede beoogd en welk resultaat er van verwacht werd.

Een verschil echter is dit: in de *tuchthuizen* werden geen vrijwillige arbeiders opgenomen, terwijl in de latere *werkinrichtingen* juist opnemng van *vrijwilligers* hoofddoel was. Doch er is een overgang op te merken van die *tuchthuizen* tot de werkplaatsen van liefdadigheid. Dien overgang vinden we het duidelijkst waar te nemen bij het Friesche Lands Tuchten Werkhuis (1610) en het Tuchthuis te Middelburg (1642) welke instellingen geheel tot de *tuchthuizen* behoorden, maar waarin ook vrijwilligers konden geplaatst worden, personen die van werk verstoken waren; verder vinden we dien overgang bij het Nieuwe Werkhuis te Amsterdam (1782) waarin ieder, die 3 jaren in de stad gewoond had en buiten werk was, kon komen arbeiden zoolang hij wilde, maar 't welk in den eersten tijd van zijn bestaan tevens tot tuchthuis voor vrouwen en jongens diende; eindelijk vinden we een overgang bij sommige *werkinrichtingen* uit het begin dezer eeuw, waarin uitsluitend *vrijwilligers* werden opgenomen, maar waarin ook wel bedelaars en leegloopers tot arbeid gedwongen werden. Uit onze *tuchthuizen* zijn als 't ware voortgekomen: onze *gevangenen*, *rijkswerkinrichtingen*, *rijksopvoedingsgestichten* en *instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen*.

De reden waarom dus hier vooreerst de rasp-, spin- en gedwongen werkhuizen besproken worden is deze: omdat onze tucht- en werkhuizen de oorsprong zijn van, en een overgang vormen tot onze werkinrichtingen en we tevens bij de bespreking gelegenheid hebben een overzicht te geven van de denkbeelden over bedelarij en lediggang uit dien tijd en te zien, hoe men toen er reeds op bedacht was, arbeid als voornaamste geneesmiddel hiertegen aan te wenden.

Ik stel mij voor de stof van dit hoofdstuk aldus te verdeelen:

- 1^e afdeeling. Tucht- en Werkhuisen.
- 2^e afdeeling. Pogingen tot het algemeen invoeren van werkinrichtingen.
- 3^e afdeeling. Onze vroegere werkinrichtingen.
- 4^e afdeeling. Onze tegenwoordige werkinrichtingen.

AFDEELING I.

TUCHT- EN WERKHUIZEN.

- Bronnen: JOHN HOWARD. The State of the Prisons in England and Wales with preliminary Observations and an Account of some foreign Prisons and Hospitals. 1792. (Holland blz. 44—46.)
- Mr. M. S. POLS. Leiddraad van strafrecht en strafverdering. 1890.
- J. WAGENAAR. Beschrijving van Amsterdam, stuk II (1765) bl. 250 vlg.
- JACOBUS KONING. Geschiedkundige aantekeningen betrekkelijk de lijfstraffelijke rechtsoefening te Amsterdam voornamelijk in de 16^e eeuw. 1828.
- HISTORIE VAN DE WONDERLIJCKE MIRAKELËN/ die in menichte ghebeurt zijn/ ende noch dagelijks ghebeuren/ binnen de vermaerde Coopstadt Aemstelredam: In een plaats ghenacmpt het Tucht-huys, ghelegghen op de Heylighe-wegh. Anno 1612 by Marten Gerbrantz.
- N. S. CALISH. Liefdadigheid te Amsterdam. 1851.
- W. EEKHOFF. Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden de Hoofdstad van Friesland. 1846. 2 deelen.
- BLEYSWEIJCK. Beschrijving der stad Delft. 1667.

In 't laatst der 16^e eeuw ontstond een neiging om de zware straffen als doodstraf, geeselen, verminken en brandmerken te vervangen door zachtere straffen en uit dien tijd dateert ook de opkomst van het gevangenisstelsel en van onze toen buitenlands vermaerde tuchthuizen. In dit stelsel van tuchthuizen (behalve deze waren er in de steden overal verspreide hokken of torens, waarin gevangenen werden opgesloten) vinden we reeds de kiem van het beginsel, later 1625 door Hugo Gro-

tius in zijn „De jure belli ac pacis” neergelegd, dat het doel der straf drieledig moet zijn: in de *eerste* plaats beveiliging der maatschappij, hetzij door den dood, door onschadelijkmaking of door verbetering van den misdadiger; in de *tweede* plaats verbetering van den misdadiger als zelfstandig doel tegenover hem en eerst in de *derde* plaats, afschrikking voor anderen.

Rasphuizen waren tuchthuizen voor mannen.

Spinhuizen waren tuchthuizen voor vrouwen.

AMSTERDAM.

In Amsterdam had men in dien tijd een rasphuis, een spinhuis en een werkhuis, die met het verbeterhuis te zamen de tuchthuizen uitmaakten.

Verbeterhuis
1496 of 1694.

Het verbeterhuis was „minder in rang” dan 't spin-, rasp- of werkhuis, stond onder een Betermeester of Kastelein, aangesteld door Burgemeesteren, en diende tot opneming van mannen en vrouwen van een slecht levensgedrag en van hen, die niet goed bij 't hoofd waren. De Betermeester huurde 't huis van de stad, beheerde 't geheel zelfstandig en op eigen risico, maar mocht niemand opnemen buiten toestemming van 't gerecht en moest jaarlijks alle personen aan schout en schepenen „vertoon”. Sommigen beweren, dat er reeds een verbeterhuis bestond in 1496 „an 't Sinte Anthonyspoirte”, anderen dat 't 1694 is opgericht en wel in een huis dat „eertijds gebruikt was om in hetzelfde schurft, zeere hoofden en diergelijke onreine ongemakken te genezen.” In 1765 stond 't aan de Stadswal of Schans ten Oosten van de Weteringpoort. Dit in 't kort over het verbeterhuis; we zullen nu nagaan wanneer en met welk doel rasp-, spin- en werkhuis waren in 't leven geroepen.

Rasphuis
1596.

Wagenaar vertelt ons in zijn „Beschrijving van Amsterdam” dat 't gerecht reeds in 1578 zwaarigheid maakte „om dieven ter dood te verwijzen” en voor hen een andere straf bedacht moest worden en Jacobus Koning in zijn „Geschiedkundige Aanteekeningen” citeert uit de Confessie-Boeken van de jaren 1586—1589 dat 17 Maart 1589 Schepenen, bij het behandelen van de zaak van zekeren 16-jarigen jongeling, die zich aan dieverij en het opensluiten van huizen had schuldig gemaakt, besloten om met Burgemeesteren en 36 Raden te beraadslagen „omme „conige bequame middel te vinden, ende in te stellen, dat men zooda- „nige burgerskinderen in stadigen arbeyt zoude mogen onderhouden, „om alzo van haer quade gewoonte ontwent en beteringe van leven ver- „wacht te werden.”

Koning meent dat dit wel de eerste aanleiding geweest is tot het gereedmaken van het Rasphuis. Dit stemt overeen met 't geen we bij Wagenaar verder lezen, dat n.l. ongeveer 1589 er eene resolutie is genomen door de vroedschap, waarin uitdrukkelijk gelezen wordt: „dat „schepenen zwaarigheid maakten, om sommige kwaaddoenders, overmids „hunne jonkheid, capitaal te straffen en dat zulks gelegenheid gaf tot

„het besluit, om een huis tot castyement van deselve te stigten, en „daartoe te neemen het Clarissenklooster.” Het was dus met een oogmerk van menschlievendheid, zooals Koning zegt, dat men er toe overging een instelling in 't leven te roepen om de misdadigers niet alleen te straffen maar ook zedelijk te verbeteren ¹⁾.

Het Clarissenklooster werd nu ingericht tot rasphuis of mannentuchthuis en in Februari van 't jaar 1596 kwamen er de eerste 12 gevangenen in.

Het doel was dus oorspronkelijk om jeugdige misdadigers te verbeteren en daarna terug te geven aan de maatschappij. Doch er kwamen niet alleen jongens in, maar ook sterke mannen, die dikwijls „messen en ander geweer” bij zich hadden en 't gebeurde zelfs wel dat ze zich tegen den een of anderen maatregel krachtig verzett'en, waarom dan ook in 1597 aan bestuurders de macht gegeven werd om ten koste van alles de orde te handhaven en alzoo „door 's lands Staaten Octrooi werd verleend dat Regenten en Opzieners niet zouden gestraft worden, wanneer bij tegenweer een tuchteling gedood werd” en waarna in 1598 Regenten door Schout, Burgemeesteren en Schepenen nog werden gerechtigd om de tuchtelingen „op te sluiten en ze te straffen met onthouding van spijs en drank, met stokslagen en zelfs met roeden-, reepen- of touwslagen.”

De werkzaamheden bestonden in den beginne uit 't maken van trijpwerven en weven van wollen en satijnen bombazijnen, doch dit duurde niet lang en de hoofdbezigheid werd en bleef het raspen van hout (waarvan het rasphuis het monopolie kreeg) n.l. campeche-hout, sapanhout, St.-Maartens- of stokvischhout, visethout etc., tot het maken van verf; het raspen geschiedde met een 6 of 8 dubbele zaag.

Jeugdige misdadigers werden hier ook wel in geplaatst „om een ambacht te leeren” zooals Koning verscheidene malen in het Justitieboek van 1618 en 1622 vindt vermeld.

„In den beginne schijnt men in dit Huis,” zegt Koning, „ook te hebben opgenomen sommige bedelaars, die door voorgewende lichaamsgebreken het medelijden der ingezetenen zochten gaande te maken, doch die, nauwelijks in dit gesticht overgebracht, weldra en als in één oogeblik van hunne vermeende kwalen genezen werden.”

Hierover bestaat een alleraardigst pamflet uit dien tijd, dat hier boven vermeld is, waarin een gravure voorkomt voorstellende de binnenplaats van 't rasphuis, waarop afgebeeld staat al datgene wat de tuchtelingen deden en gedaan werden; dit laatste ziet op eene kastijding waarbij ver-

¹⁾ Voor hun geestelijke opvoeding werd in 't licht gegeven „Spreuken van Salomo en andere gedeelten van Oud en Nieuw Testament, ghedruckt ten nutte ende profijte van de Tuchthuyze binnen der stede van Aemstelredam opherecht.”

Eerste druk bij Peeter Geevaerts 1599 uitgekomen.

meld staat: „dit is een, die met dag-olie gesmeert wort, om de leden van de strammicheyt te ghenesen.”

Van de vele voorbeelden in het boekje genoemd, laat ik hier het tweede volgen, het is geschied zooals op den kant vermeld staat in Februari 1604: „Jan de Latrie gheboren tot Marche en Famine ghelegghen int „Hertoghdome van Lutzenborgh, oudt zijnde omtrent sessendertich jaren, „was belast ende beladen met een sware ellendighe koortse, zoodat hij „niet een lidt aen sijn lichaem hadde, dat hij conde stil houden sonder „zitteren ofte beven, soodat hij alle menschen die hem dagelijcx op der „strate saghen leggen, seer eerbarmelijck was, waer door vele gheoor- „deelt hebben, indien hij int Tucht-huys waer, dat *S. Raspinus* (de 8 „dubbele zaag) hem wel ghenesen soude, ghelijck het oock wel ghebleken „heeft, want int Tuchthuys ghebracht sijnde, ende soo haest hij sijne „offerhanden, door den goeden middelaer *S. Ponus* (de arbeid), met goe- „der devotie aenghevanghen hadde, is hij begonnen te ghenesen, ende „hoe langer hij sijn devotie soo continueerde, is hij eyndelijck door den „selven middelaer gheheel ghezondt, frisch ende starck geworden, soodat „hij een wijle daer naer (naedat hij het voorsz: huys met eenighe ponde „gangbaer in coopmanschappe tot Aemstelredam ¹⁾ vereert, ende sijn stock „daer hij te voren qualijck op steunen konde, tot een teecken zijnder „ghenensinghe daer ghelaten hadde) met groote blijdschap de Regenten „des voornoemden huyses hooghlijck bedanckende zijnes weeghs daer „uyt ghegaen is.”

In 1765 waren er 43 personen in dit tuchthuis. John Howard deelt mede, dat er bij sijn bezoek in 1776, — 54 personen waren; in 1781, — 55 en in 1783, — 51 en dat de 8 dubbele zaag $\pm$ 80 pond, zóo zwaar was voor 't gebruik, dat velen er een breuk van kregen; hij roemt verder de goede orde en netheid.

Een afzonderlijke afdeeling was sedert 1603 ingericht tot „geheime tuchthuis” waarin de z. g. n. *wittebroodskinderen* geplaatst werden d. w. z. kinderen van eerlijke en gegoede ingezetenen, die een ongeregeld leven leidden; de opneming mocht niet geschieden buiten voorkennis van 't gerecht. Voor hen was 't arbeiden niet verplichtend. Met dit geheime tuchthuis was John Howard niet ingenomen 't was gelijk aan andere verbeterhuizen en hiervan zegt hij „There are many of these rooms, or houses of confinement in Holland, called *verbeterhuizen*. The regulations of some of them I collected; but as they are liable to abuse, and contrary to the general notions of public justice, I cannot but wish that they were universally suppressed.”

Spinhuis 1596. Dit tuchthuis in 1596 opgericht in het vroegere Klooster van Sint

¹⁾ Dit ziet op de opbrengst van het werk, die geheel ten bate van 't huis was.

Ursula ¹⁾ was voor vrouwelijke personen bestemd; men kan het doel leeren kennen uit 't opschrift, dat boven den ingang was aangebracht:

Om schamele Meyskens, Maegden en Vrouwen,
't Bedelen, leechgaen en dool-wech te schouwen,
Is dit Spinhuis ghesticht, soo men hier sien mach;
Elck laet sich niet verveelen noch rouwen,
Uyt charitaet, hieraen de handt te houwen,
Wie weet wat hem oft de zijne noch geschien mach.

Later werden er ook in geplaatst ontuchtige vrouwen en zij die diefstal of eenig ander misdrijf begaan hadden, zoodat 't bovenstaand rijmpje niet meer toepasselijk was. Nadat 't in 1643 afgebrand en in '45 opgebouwd was, heeft men dan ook een meer algemeen opschrift gekozen (woorden van Hooft):

Schrik niet. Ik wreek geen quaet: maar dwing tot goet
Straf is mijn hand: maar lieflijk mijn gemoet.

Waarboven geplaatst was een voorstelling van de „Tuchtiging” een vrouw met twee tuchtelingen, van welke zij den een met een geesel dreigt.

In 1765 waren er ± 60 tuchtelingen aanwezig. De werkzaamheden bestonden eerst uit spinnen, doch na 't afnemen der linnenweverijen, voornamelijk uit linnennaaien. Als inkomsten hief 't o. a. een belasting, die iets heeft van ons vergunningsrecht, n.l. ieder die wijn, bier, brandewijn of tabak wilde verkoopen of een „drooggasterij” wilde houden, moest tegen betaling een „biljet” halen aan 't „Vrouwen-Tugthuis.”

Zooals we zien zullen werd in 1654 het werkhuis onder de regenten van 't spinhuis gebracht. Het spinhuis bleek op 't eind der 18^e eeuw te klein en ondoeltreffend te zijn en daarom werden alle gevangenen in het Nieuwe Werkhuis (in 1782 geopend) overgebracht. John Howard verhaalt dat in 1776 er 32 en in November 1781, 40 tuchtelingen waren, waarop hij laat volgen: „at my visit in June 1783, the prisoners were „all removed into the new Workhouse.”

De oorsprong van dit werkhuis was het in 1650 opgerichte armenkinderen-werkhuis in een der pakhuizen van de W. I. Maatschappij, leegstaande door 't verval dier maatschappij, ná 't verlies van Brazilië in de 17^e eeuw. Spoedig werden hierin ook bedelaars en lediggangers geplaatst en werden er afzonderlijke regenten voor benoemd.

In 1654 is dit werkhuis onder 't bestuur gekomen van de regenten

¹⁾ In 1765 aan de Oude-zijds-achterburgwal hoek Spinhuissteeg, waar in 1851 nog de hoofd-directie van politie was gevestigd.

van het spinhuis, dat meer bemiddeld was. Er werd tevens op den 13^{den} Aug. van dat jaar een keur gemaakt, bepalende dat ieder die voor de eerste maal op bedelarij betrapt werd, 6 weken in 't werkhuis moest blijven, voor de tweede maal 3 maanden en voor de derde maal gegeeseld en gebannen zou worden.

Het huis had 3 verdiepingen: de *eerste* was de vrouwenwerkzaal, waar ze bezig werden gehouden met: touwpluizen, hennepkaarden, spinnen, weven, naaien etc.; de *tweede* was voor slaapzalen en ziekenkamers bestemd en de *derde* was de mannenwerkzolder, waar peper- en verfhoutzakken en vloerkleeden gemaakt werden.

De bevolking bestond voor 't meerendeel uit bedelaars (in 1765 waren er 14 mannen en 58 vrouwen) maar ook uit hen, die voor een licht misdrijf door 't gerecht er in gezet werden en uit hen, die er om wandelgedrag (zoo o. a. dronkenschap) door Diaconie of vrienden besteed werden, van welke soorten er te zamen 13 mannen en 29 vrouwen waren; in 't geheel dus 114 verpleegden. Al deze personen nu uit dit werkhuis en de gedetineerden van 't spinhuis zijn overgebracht naar het in 1782 bewoonbaargestelde Nieuwe Werkhuis.

Het Nieuwe Werkhuis 1782.

Dit gebouw 't welk vervangen moest zoowel 't spinhuis als het oude werkhuis werd gesticht ten gevolge van een besluit van de vroedschap van 5 Jan. 1779 en geopend in 1782. Het stond in Amsterdam in de Weesper-Kerkstraat bij de Plantage. Dit is 't zelfde werkhuis, dat we later zullen opgenoemd vinden onder de werkplaatsen van liefdadigheid en dat bij gemeenteraadsbesluit van 18 Nov. 1874 als zoodanig is opgeheven en herdoopt met den naam van armenhuis (zie gemeenteverslag Amsterdam over 1874 en hierachter).

LEEWARDEN.

Over het tuchthuis van Leeuwarden vinden we het een en ander bij W. Eekhoff in zijn stedsbeschrijving (2^e deel, blz. 22.)

Bij de toeneming der bevolking was ook hier ter stede het getal armen en de klasse van luijaards en lediggangers vermeerderd; vooral ook, toen, ná het aftrekken van de Spaansche bende, de provincie minder krijgsvolk in dienst had dan vroeger. Levende van de algemeene goedwilligheid waren ze gevaarlijk geworden voor de veiligheid der ingezetenen van den staat, welke ze ieder oogenblik trachtten te belagen. De Stedelijke Regeering achtte het nu haar plicht, tegen dit gevaar te waken, en het was daarom, dat ze den 20^{en} Julij 1598 besloot „om hyer binnen der „Stadt een Tuchthuys te funderen.” Behalve dat hier de gewone veroordeelden een plaatsing vonden, werd in het jaar 1600 bevolen dat ook „alle bedelaars van den Staat opgenomen als mede, dat al de personen, „welke wegens policie-overtredingen door den Geregten der stad veroordeeld waren, in het Tuchthuys geplaatst zouden worden om te „werken.” Dit scheen voor Leeuwarden van groot nut te zijn. De Staten

Stadstuchthuis 1598.

van Friesland nu wilden eenigen tijd later een dergelijk tuchthuis voor geheel Friesland oprichten en wel onder den naam van „Lants Tuchthuys.” Daar zij hiervoor geen geschikt gebouw hadden, was hun oog gevallen op het Stadstuchthuis van Leeuwarden, dat gevestigd was in het voormalige Klooster der Grauwe Bagijnen.

Na conig loven en bieden, werden de Staten en de Stadsregeering 't eens en zoo werd 11 Julij 1609 „de Grauwe Bagijnen Kercke, met „alle haer annexen ende toebehoren, zoe well oude als nyeuwe gebouw „van camren, galerien ende anders, mit sampt den inboelen, provisie „ende andere roerlijke Guederen daer inne wesende,” door de Stad aan de Staten verkocht voor 8300 gulden (alleen de klok in den toren bleef het eigendom van de stad!) om het in te richten „tot eenen gemenen „Lants-Tuchthuys.”

De Staten waren eindelijk op dit denkbeeld gekomen om dit tuchthuis op te richten, omdat alle andere pogingen vruchteloos gebleken waren om „die Leedichgangers, stercke Bedelaers, ende andere vreemde Vagabonden te bedwingen,” en ook omdat, „nogh boevenjachten, nogh 't uitrijden van ruiters het uitloopen en gaerden (bedelen) van de (afgedankte) „soldaten te platte Lande” had kunnen beletten”.

In 1610 was de inrichting van dit Lands Tucht- en Werkhuis met een bestuur, bestaande uit 4 „Curatoiren” of voogden en 2 „Moeren” of voogdessen, benevens de Tuchtmeester geheel tot opneming gereed. Hierbij werd nu tevens bepaald, dat het gebouw mede ingericht zou worden „tot een Werk- ende Ambachtshuys,” eensdeels voor bedelaars en ledigloopers, en anderdeels (en dit is het *oudste voorbeeld* dat ik hiervan gevonden heb) voor vrije lieden, welke hierin werk mochten komen zoeken, „sonder crenckinge ofte besmettinge van hun ecre, reputatie, goede naem „ende faem.”

Lands Tucht- en Werkhuis 1610.

Lang heeft dit provinciaal werkhuis niet bestaan; 6 jaren later, dus in 1616, is het opgeheven.

Doch reeds spoedig daarna deed zich het gemis zeer sterk gevoelen; evenwel duurde het ruim 40 jaren vóór een nieuw Lands Tucht- en Werkhuis verrees. De toestand was echter onhoudbaar geworden; uit alle oorden van de provincie kwamen klachten tot de Staten „dat de in- „gesetenen deser Lande door Vagabonden, ledige en loye Bedelaers seer „jammerlycke worden geplaecht ende geëxactioneert,” zoodat de Staten een nieuw werkhuis lieten aannemen voor 64,500 Gld., dat 26 Sept. 1661 gereed was. Het geheel had een vierkanten vorm, terwijl de binnenruimte door een middelpad in twee binnenplaatsen verdeeld was. De hoofdingang was versierd met de wapens der Provincie en der 8, tot de oprichting gecommiteerde, leden der Staten (ieder dezer 8 heeren ontving voor de moeite 400 Gld. van de Staten) alsmede het jaar der oprichting en het opschrift:

Werk- en Ambachtshuis 1661

Leges, jura Fides, frisys araeque focique,
Hac Solâ remanent, integra tuta domo.

Dat het doel der oprichting niet was een gevangenis te stichten maar een werkhuis, blijkt uit het plakkaat dat nu uitgevaardigd werd, waarbij alle bedelarij streng werd verboden, „met last aan alle besturen van Grietenijen, Steden, Kerken, Armen enz. om dit verbod te handhaven en om „alle loye ende ledige inlandtsche ofte vreemde Bedelaers, so Mans, „Vrouwen als Kinderen, Vagebonden, Nachtbidders, Keesjagers, Sweert- „dansers, Nieuwjaerssinghers, Heydens ende anderen diergelijcke, in „desen Werck- ende Ambachtshuyse over te senden, om aldaer onder- „holden ende een ambacht geleert te worden, om haer eygen kost sonder „beswaringe van andere te kunnen verdienen,” met machtiging om indien zij zich tegen hunne dienaars te weer stelden, hen „*des noot met hagel „te mogen schieten.*”

Daarenboven werden alle armen, die zich zelve niet meer konden onderhouden, bevolen zich in „desen Werck- ende Ambachtshuyse te „begeven, om aldaer, boven d' onderhoudinge van hun kost en dranck, „een eerlyck ambacht te leeren, sonder krenckinge van hun eere, goede „naem ende faem, even of sy luyden in een gast ofte weeshuys, wierden „onderhouden.”

De handhaving der orde en de administratie schijnen echter niet goed geweest te zijn, want reeds één jaar na de oprichting kregen de Gedeputeerde Staten het bericht van den Secretaris van het bestuur dat „de zaken van het Tuchthuys in het wild liepen.” Opstand tegen bewakers en verbreking van muren, over welke onvastheid luide klachten werden geuit, waren aan de orde van den dag en al straffe men iedere overtreding, evenals een voorgekomen poging tot brandstichting, met opsluiting en geeseling, de rumoerige geest onder de opgenomenen was niet gemakkelijk te bedwingen. Bewaking buiten 't gebouw was ook niet voldoende zoodat zelfs bij lichte dagen „geheele troepen ontvlugten.”

De met groote moeite ingevoerde strenge discipline en verbetering van de geheele inrichting zouden juist beginnen goede vruchten af te werpen, toen in 1754 het geheele gebouw op zekeren nacht afbrandde, zoodat niets dan de muren overbleven. Hoelang Leeuwarden toen zonder tuchthuis geweest is, blijkt uit het opschrift van het nieuwe gebouw dat op dezelfde plaats opgetrokken werd:

'S LANDS TVGT : EN WERKHUIS GEBOUD A° 1661
AFGEBRAND 12 Nov. 1754 HERBOUD A°
1755 EN 1756.

Het vroegere Latijnsche inschrift werd weer daarboven geplaatst met

toevoeging van eenige regels, op brand en herstelling betrekking hebbende. Bestendig bleef het bestuur verbeteringen aanbrengen, voorgelicht door eigen ondervinding en voorbeelden van elders. Discipline werd streng gehandhaafd en de werkzaamheden uitgebreid, zoo o. a. werd in 1762 een bontredcrij en dekenfabriek in het huis opgericht. In 1782 werd in het midden van de binnenplaats een gebouw gezet, bestemd tot ziekenkamer en tot vertrekken voor krankzinnigen en personen, die wegens slecht gedrag door hunne verwanten hier besteed werden. Dat het bestuur ten slotte geslaagd is met zijn reorganisatie blijkt uit de lof, die John Howard en anderen er over verkondigden; zoo roemt een beschrijving uit dien tijd het gesticht met deze loffelijke woorden: dat er waarschijnlijk in de geheele Republiek niet een zoo wel ingericht Tucht- en Werkhuis gevonden werd ¹⁾.

Niet zoo geheel hiermede tevreden was de stad Leeuwarden zelf; zie hier haar klacht: „ofschoon een gedeelte van het nieuw opgerichte Lands „Tucht- en Werkhuis (in 1661) bestemd was tot een Werk- en Ambachts- „huis, waarin ieder arme zich ter bekoming van harden arbeid kon begeven, „zoo is 't evenwel ligt te begrijpen, dat het gemeen er niet gemakkelijk „toc kwam, om zich ongedwongen in een gevangenhuis te begeven, en „te doen opsluiten. Hoc loffelijk het oogmerk der Staten met die instel- „ling ook ware, Leeuwarden trok er in dit opzicht weinig vruchten van. „Na verloop van een dertigtal jaren, waarin de bevolking en de behoeften „der stad veel waren vermeerdord, deed de drukkende last van het onder- „houd der toenemende menigte en gezonde bedelaars en huije lediggangers, „met welke de armenkas en de goedwilligheid der burgers bezwaard „waren, zich meer dan ooit gevoelen. Het deed de armverzorgers naar „middelen omzien, ten einde deze tocneming tekeer te gaan, en om door „aanwending van de krachten der armen zelven, ter verbetering van hun „lot en ter vermeerdering der fondsen tot onderhoud bij te dragen. Men Werkhuis voor de armen. 1695. „besloot een werkhuis voor de armen op te rigten.”

Dit kwam in 1695 tot stand.

Van het tuchthuis te Delft kan men bij Bleyswijck de geschiedenis der oprichting vinden, die vooral merkwaardig is om de motieven, die worden aangevoerd, waaruit men ziet, wat men in dien tijd er mede voor had. Toen hij zijn boek in 1667 schreef was men juist bezig met de oprichting. Er zijn twee octrooien verleend voor de oprichting, *de eene* zonder uitwerking en *de laatste* met 't gewenschte gevolg.

DELFT. 1667.

Het eerste Octrooi verleend door de Staten van Holland en West-Friesland om een tuchthuis op te richten, is van 1614. Dit octrooi „siet

¹⁾ Bij Kon. besluit van 4 Nov. 1821 werd dit gesticht tot een van 's Rijks groote gevangnissen voor crimineel veroordeelden bestemd.

„op een societeyt ofte gemeenschap tusschen die van de Stadt en 't „platte Landt (voor soo veel als dit geconcipieerde Werck-huys soude „aengaen) ende dat met intentie en oogmerck omme beyder districten „te suyveren van d'overlastige importuniteyten der Truggelaers/ vaga- „bonden/ nachtlopers en allerhande gespuys van leuye onnutte Ledig- „gangers/ die onder pretext van Aelmoesen te bidden/ langers der „goeden luyden deuren/ dickwils den tijdt en gelegentheydt der plaetsen „verspiedende haere kromme klauwen komen te slaen in eens anders „goedt/ sich alsoo uyt de gedaente van jammerlycke Bedelaers. in sle- „pende Roofvogels veranderende. Alsulck geboefte allerwege op te „vangen en hier tot werck te dwingen/ was doen het deffeyn van de „vereenighingh deser overheden/ soo van Delft als Delflandt/ hoe-wel het- „selfde op soodanigh een wyse om sonderlinge redenen geen voortgangh „genomen heeft.”

Het tweede Octrooi, dat wel gevolg heeft gehad is weer „van de „Hooge Overheydt, de Staten van Holland ende West-Vriesland,” om „alhier/ gelyck in sommige andere steden oock een Werck-huys ofte „Tucht-huys op te mogen rechten/ met sodanige exemptionen en vrijdom- „men als alle andere Gods-huysen genieten,” (hiermee stonden ze in rang „gelijk) en wel met 't doel „omme alle de Bedelaers en Vagabonden „soowel van 't platte Landt als van de Stadt in het voorsz. huys te „sluyten en met arbeyden haer kost te laten winnen/ maer oock om „veelerhande misdadigers en boosdoenders (die de bescheydenheidt der „Rechters niet geraden vinden soo haest aen den Lijve te straffen) hier „een tijdt langh op te sluyten/ en is 't doonlyck tot bekeeringe te brengen.”

In dit laatste komt weer geheel 't gevangeniswezen boven. Wat de opneming der misdadigers in de tuchthuizen betreft, Bleyswijck werkt dit nog iets verder uit en zegt: „En dese Huysen dienen niet alleen voor „capitale Delinquanten/ die na rigeur van de Wetten geheel of ten naesten „bij de Doot hebben verdient/ maar oock die eenigerley soorte van minder „strafwaardige fouten hebben begaen/ die dan alleen voor een seeckeren „tijdt (geproportioneert na de groote der misdaden) gevangen gchouden „werden; onder anderen brengt men hier ook in/ verwilderde vrouw- „luyden van een dissoluyt en geabandonneert leven/ die door haer groote „onkuysheydt alle schacmte hebben uytgeschut en afgeleyt/ en vervolgens „alle deugt en zedighcyt uyt haer herte hebben verdreven/ moctende hier „een tijdt langh haer welige zinnen missen/ en door een gedwongen „godult de dertelheydt hares vlees leeren mortificcieren. Eyndelijck men „herbercht hier allerhande ongebondene moetwillige en wederspannige „mensen/ die Godlijcke en wereltlijcke wetten ongehoorzaem zijn en „daer men onder den burgerlijcken ommevangh geen landt mede te be- „zeylen weet.”

En hierbij geeft Bleyswijck, die zeer met dit tuchthuisstelsel inge-

nomen is, de meening van Hugo de Groot¹⁾: „misschien soude de ver-
 „wijsing ten arbeyt niet minder misdadigers van haer quaed doen af-schrik-
 „ken, als de Doot self; en 't geen den Christenen voornamelijk te con-
 „sidereren staat, daer soude te gelijk tijdt gegeven werden van berouw
 „te bewijzen, 't geen nu altemets door de schielijckheyt der straffe afge-
 „sncden werdt; en seecker, Constantinus de Groote, soo haest hij de
 „Christelijcke Religie hadde aengenomen, soo heeft hij in verscheyde
 „soorten van misdaden de halsstraffen verboden, die naderhant vermits
 „de stoutheyt der quaectwillige menschen, weer ingevoert syn, gelijk
 „d'Historien ons getuygen.”

John Howard heeft ons land bezocht in 1776, 1778, 1781 en 1783 en heeft toen ons gevangeniswezen bestudeerd; hij was over 't algemeen, behalve wat de verbeterhuizen betrof, ingenomen met hetgeen hij hier vond vooral met het werk-systeem van onze tuchthuizen, waaraan de stelregel „Make them diligent, and they will be honest” ten grondslag lag. Hij geeft in 't kort een beschrijving van de rasp- en spinhuizen, die hij bezocht heeft en die hij behalve in Amsterdam, Delft en Lceuwarden nog aangetroffen had te Rotterdam, Middelburg, Breda, Gouda, Leiden, Haarlem, Groningen, Zwolle en Utrecht en hij besluit zijn beschrijving met deze woorden: „I leave this country with regret, as it affords a large „field for information on the important subject I have in view. I know „not which to admire most, the neatness and cleanliness appearing in „the prisons, the industry and regular conduct of the prisoners, or the „humanity and attention of the magistrates and regents.”

Merkwaardig hierná, is 't geen we bij Ludwig in zijn „John Howard's Nachrichten fortgesetzt” (1791) lezen over den directeur van het *Nieuwe Werkhuis*: „Man kan dem residirenden Gouverneur mit allem Rechte „einen hohen Grad von Unmenschlichkeit und Miszbrauch des Zutrauens, „welches man zu ihm hat, anrechnen.”

We hebben dus gezien dat de rasp- spin- en werkhuisen als 't ware een tweeledig doel hadden; vooreerst waren 't gevangnissen waarin de misdadigers, volgens een voor dien tijd nieuw systeem en als een uiting van zachtere en beschaafdere volkszedes, door 't geven van arbeid aan een geregeld ordelijk leven gewend werden, opdat ze gebeterd weer in de maatschappij konden terugkeeren, maar in de tweede plaats waren het werkinrichtingen *met* nachtverblijf, in tegenstelling met de onze, om bedelarij en lediggang tegen te gaan; zulke luiards leerden er werken voor hun eigen onderhoud.

Ook dit was een uiting van zachtere zedes: men had de bedelaars en lediggangers vroeger gegeeseld en gebrandmerkt, opgevangen en ver-

¹⁾ Annotatien over het Nieuwe Testament (Mattheus 5 vers 4.)

bannen, men had op hen geschoten, men had hen geteekend door kleet of insigne, *niets* van dit alles had geholpen, nu zou men trachten hen te verbeteren door 't geven van arbeid. En hierin juist stemmen ze overeen met de meeste werkinrichtingen, die we hierna zullen bespreken; want welke argumenten men ook vindt aangevoerd voor de oprichting dezer instellingen, steeds leest men daarbij, dat nu ook door deze aanbieding van arbeid, de gewone verontschuldiging voor bedelarij en lediggang „we hebben geen werk”, niet meer met goeden grond zal kunnen aangevoerd worden.

AFDEELING II.

POGINGEN TOT HET ALGEMEEN INVOEREN VAN WERKINRICHTINGEN.

Twee zulke pogingen zijn mij bekend, beide uitgaande van het Prov. bestuur van Holland.

Bij de eerste poging wilde men werkhuizen oprichten.

Bij de tweede poging wilde men den valieden behoeftigen werk aan hunne woningen verschaffen.

EERSTE POGING.

Bronnen: DECREETEN VAN HET PROV. BESTUUR VAN HOLLAND.
— deel II en 12. Sept 1797—Jan. 1798.

Reeds vroeg heeft de Provincie Holland pogingen aangewend om te komen tot een betere regeling van het armwezen. Het Prov. bestuur had een open oog voor de misbruiken, die van den oudsten tijd af ingesloten waren en geleid hadden tot uitputting der armkassen zonder dat de toestand beter, veel eerder erger was geworden; het was vast overtuigd dat gezonde bedelaars, dat luie valiede nietsdoeners, de liefdadigheid exploiteerden ten nadeele van de werkelijk behoeftigen, die hulp en steun verdienden. Om aan dezen toestand een einde te maken, had dit bestuur aan een commissie opgedragen een rapport uit te brengen, over het al of niet wenschelijke van het invoeren van werkhuisen en over de kosten, die hieraan verbonden zouden zijn. Twee rapporten waren hiervan het gevolg, het eene van 6 October 1797 en het andere van 12 Jan. 1798, beide uitgebracht in de vergadering van het Prov. bestuur van Holland.

In het eerste rapport werd gewezen op het voordeel dat gedwongen werkhuisen boven vrijwillige hadden; waarbij als voorbeeld werd aangehaald het groote Provinciaal Tucht- en Werkhuis te Vilvoorden, waarin

ieder, die opgenomen werd, verplicht was het handwerk uit te oefenen dat hij verstond, of anders in 14 dagen tijd een handwerk te leeren, waartoe in het gesticht de gelegenheid bestond. Den mannen werd daar geleerd katoen en wol klaar te maken voor het spinnewiel, opdat de vrouwen en kinderen het verdere spinwerk konden verrichten. Wanneer iemand onwillig of ongepast was, dan werd hij zóo „rigourens gestraft” dat dit zelden een 2^e maal voorkwam.

Verder bestond er een uitgaanskas voor ieder opgenomene, waarin dikwijls zulk een aardig sommetje aanwezig was, dat de behoeftige bij het verlaten van het gesticht van dat geld eenigen tijd zijn noodzakelijke uitgaven kon bestrijden, iets wat van groot voordeel was bij het zoeken naar een betrekking. Het kwam daarbij ook wel vóór dat zoo'n vroegere bedelaar nu gewend aan bezigheid een vast bestaan in de vrije nijverheid kon vinden.

Dit was zulk een goed voorbeeld, dat de commissie aanraadde alom in de steden zulke werkhuizen op te richten.

In het tweede rapport, dat de zaak verder uitwerkte, was de commissie van die meening grootendeels teruggekomen, maar stelde nu vóór de plakaten tegen bedelarij te vernieuwen, daarin strafbaar te stellen niet alleen het bedelen maar ook het *geven* van aalmoezen aan bedelaars, daarin de armeninstellingen te gelasten alleen ouden, zieken, gebrekkigen en weezen te bedeeien met geld en kleeren, doch nimmer te bedeeien hen die „gezond en magtig zijn tot den arbeid.” Wat betreft deze laatsten, gaf de commissie het Provinciaal bestuur in overweging de municipaliteiten van dit gewest ten ernstigste aan te manen, „om zo veel de locale „situatie der plaatsen zulks maar eenigszins gedooft, eenig Gebouw „onder derzelve Jurisdictie gelegen, te doen employeeren tot een openbaar „Werkhuis, om daarin alle bedelende Personen te plaatsen, en om verders „daarin aan te neemen alle zodanige Personen, die tot den arbeid geschikt, „geen ander werk kunnen bekomen, ten einde aan alle dezelve den „noodigen arbeid te verschaffen, mitsgaders om de alzo op te richten „Werkhuizen, zoo veel mogelijk, in te richten op den voet van het „Werkhuis te Amsterdam.”

Steden moesten alle afzonderlijk een werkhuis hebben; dorpen konden zich combineeren. Aan het Provinciaal bestuur werd verder de raad gegeven te moeten komen in de kosten van onderhoud dezer inrichtingen, door aan ieder aldus opgericht werkhuis te vergoeden 4½ stuiver per dag voor ieder opgenomen persoon, zijnde dit ongeveer de kosten van het onderhoud en voeding, die voor het werkhuis te Amsterdam geldende waren.

Hierop zou een besluit genomen worden den 22^{en} Febr. 1798. In Februari is echter de naam van Provinciaal bestuur van Holland veranderd in dien van „Intermediair Administratief bestuur van het voor-

malig gewest Holland," en met deze verandering schijnt tevens het plan tot oprichting der werkhuisen van de baan geschoven te zijn.

TWEEDE POGING.

Bronnen: Voornaamste stukken getrokken uit de handelingen van de Algemeene Armencommissie over het Departement van Holland. Den Haag 1805. 3 deelen.

Het initiatief tot deze tweede poging is genomen door den Heer Meerman, lid van het Departementaal bestuur, in een vergadering van dat bestuur van 25 Jan. 1804.

Door oorlog, redeneerde de Heer Meerman, en velerlei andere omstandigheden is groote armoede ontstaan in het Departement Holland, ja in de geheele Bataafsche republiek. Waarschijnlijk nog onder invloed van vroeger te grooten welstand was men gewoon een z. i. geheel verkeerde methode van bestrijding der armoede te volgen. Men gaf „met ruime hand zonder vaste regels" geld en voedsel aan een ieder, die zich behoeftig noemde, terwijl de ware arme dikwijls gebrek leed. Vooral was 't gewaagd een dergelijke ondersteuning te geven aan hem of haar, die nog wel in staat waren, althans gedeeltelijk in hun onderhoud te voorzien, waarom hij dan ook sterk aanraadde, op 't goede voorbeeld van de Hamburger instellingen, aan dezulken liever een hen passend werk te verschaffen. 't Was daarom dat hij de volgende vraag aan het Dep. bestuur wenschte vóór te leggen:

„Is er, behoudens de voortdurende plaatselijke zorgen en verordeningen „omtrent het armbestuur, van wege deze vergadering, in dit opzicht, „eenige maatregel in 't werk te stellen, om in den dringenden nood „van zoo veele duizende behoeftigen, krachtadiger dan tot nu toe geschied „is, te voorzien, op het principe van hun, door een aangewezen arbeid, „voor zoo verre zij er voor geschikt zijn, in staat te stellen, zich zelven, „althans gedeeltelijk, te onderschragen, zonder dat hieruit eenige nadee- „lige invloed ontstaat, op de overal standgrijpende Fabrieken of hand- „werken? Hoe zou het bestuur hierin moeten handelen, welke arbeid zou „hiervoor geschikt zijn?" Op deze vragen had de Heer Meerman zelve nog geen antwoord gereed, maar dit wist hij zeker: straatbedelarij moest geweerd worden, hij die weigerde te werken moest hiertoe gedwongen worden. Nadat dit voorstel in handen was gesteld van de Gecombineerde Commissie van Armbestuur en Oeconomie, werd door deze sub-commissie uit het Dep. bestuur, eenige weken later gerapporteerd dat een goede reorganisatie van armenzorg hoc wenschelijk ook voor geheel Holland, zeer bezwaarlijk zal zijn tot stand te brengen in een land, waar alles over zooveel raderen loopt als bij ons, waar men zoo moeilijk met oude ge-

bruiken en gewoonten breekt, waar het Dep. bestuur zoo weinig, het Plaatselijk bestuur zoo veel te zeggen heeft. Dat, naar haar meening, beter gehandeld werd door te benoemen een Algemeene armencommissie in den Haag en het Plaatselijk bestuur in iedere gemeente uit te noodigen, Plaatselijke armen-commissies aan te stellen, die met de Algemeene armen-commissie in verbinding moesten blijven. Daarom werd ernstig aangeraden, opdat de proef niet dadelijk op tegenwerking zou stranden, toch vooral niet te veel te bevelen; men moest meer met overreding het doel trachten te bereiken en uitdrukkelijk aan de stedelijke besturen verzekeren, dat in geenen deele op hun gezag inbreuk zou worden gemaakt.

De taak van de Plaatselijke commissies zou hierin bestaan:

Eenheid te brengen in armenzorg, samenwerking te verkrijgen tusschen Diaconiën en andere armbesturen en zelf aanvullend op te treden.

Hierna benoemde het Dep. bestuur een „Algemeene Armencommissie over het Departement van Holland”, bestaande uit 10 ongesalarieerde leden, later met één gesalarieerden klerk en stelde een Instructie van 19 April 1804 voor dit lichaam vast. Deze commissie was met geen macht bekleed en zou alleen verzoekend optreden. Art. 9, 10 en 11 van de Instructie geven de grondbeginselen aan.

Het beginsel waarop de geheele inrichting moest gegrond zijn was deze: *de behoeftigen zooveel mogelijk in eigen onderhoud te laten voorzien.*

Om dit te bereiken zou aan hen, die werken konden, arbeid worden gegeven. Het zou verder de taak der commissie zijn „zich au fait te stellen „van die soorten van arbeid, die met het meeste nut of ingevoerd of „voordgezet of beoefend kunnen worden en bij welker verkoop het minst „behoeft gesuppleerd te worden,” terwijl 't de voorkeur verdiende „nieuwe „takken van industrie te favoriseeren, of ten minste zulke, die geen „voornaam object van bearbeiding” tot hiertoe in het Departement hadden uitgemaakt. Daartoe zou de Commissie de beroemdste buitenlandsche inrichtingen en de bekendste werken, die hierover in het licht gekomen waren bestudeeren. Art. 14 bepaalde verder, dat voortaan alle bedelarij streng zou geweerd worden, terwijl het voorafgaande artikel vaststelde, dat bij iedere hervatte ordinaire vergadering van het Dep. bestuur (d. i. om de drie maanden) een rapport moest worden ingediend door de Commissie van Armbestuur en Oeconomie, hiertoe in staat gesteld door de Algemeene armencommissie. Het eerste 3-maandelijksch rapport van 27 Juli 1804 vermeldde reeds enige samenwerking van de Algem. armen-comm. met sommige Plaatselijke commissies. Intusschen werd er steeds voortgearbeid aan de uitwerking van het reorganisatieplan.

In dezelfde vergadering, waarin het eerste rapport vastgesteld was, diende de Heer van Breugel, lid der commissie, een zeer beredencerd voorstel in, dat nog geheel op onzen tijd toepasselijk is.

Het was hem voorgekomen dat er meer *samenwerking* moest bestaan tusschen de verschillende armbesturen en een *voortdurende omgang met en toezicht over* de armen *onmisbaar* was geworden. Daarom achtte de Heer van Breugel maar één weg den juisten: *Eenheid brengen in de wanorde*. Hij stelde daarom vóór in iedere Stad of Plaats een „Algemeen toezicht” over de armen te stichten en het toezicht als volgt in te richten.

De stad wordt verdeeld in een groot aantal wijken of buurten.

Elke buurt staat onder *dagelijksch* toezicht van een aantal opzichters. Een zeker aantal wijken wordt vereenigd onder een collegie van 4 of 5 Directeuren of Richters, aan wie de opzichters *wekelijks* verslag doen van den armenstaat in hun wijk.

Deze afdeulingscommissies zijn weer ondergeschikt aan de Plaatselijke armencommissie, aan wie ze om de *14 dagen* of *maandelijks* verslag doen, omtrent den toestand in de wijken onder hen ressorteerende.

De Plaatselijke armencommissie stelt regelen vast voor bedeeeling enz. en zendt om de *3 maanden* eene getrouwe beschrijving van het armwezen dier stad bij de Algem. armencommissie in. *Merkwaardig is 't zeker dat we hier in ruwe trekken dezelfde uitstekende grondbeginselen van verdeeling van arbeid en samenwerking terugvinden, die in onzen tegenwoordigen tijd het Elberfeldsche stelsel terecht zulk een beroemdheid hebben bezorgd.*

Ook stelt de Heer van Breugel een onderzoek in naar de werkzaamheden, die het best verricht zullen worden door de behoeftigen.

Hij komt tot de conclusie „dat de ondervinding in ons Vaderland, „zoowel als in andere landen, leert, dat er geen handwerk is, dat arme „personen beter kunnen verrichten, dan de bereiding van het vlas, en al „wat daaruit kan gemaakt worden als garen, linnen servetgoed enz. en „wel om de volgende redenen.”

- 1°. Omdat de ruwe stof nooit ontbreekt en licht te bekomen is.
- 2°. Omdat het bewerkte goed altijd van de eerste noodwendigheid is en daarom nooit onverkocht kan blijven.
- 3°. Omdat het spinnen, tweernen en weven zich gemakkelijk laten leeren.
- 4°. Omdat mannen, vrouwen en kinderen daaraan werkzaam kunnen zijn.
- 5°. Omdat elk huisgezin den arbeid in zijn eigen woning kan verrichten.
- 6°. Omdat het een bestaan geeft voor een ieder, die vlijtig daaraan wil arbeiden.
- 7°. Omdat het werk betaald wordt bij het pond of bij de el, en men kan nagaan hoeveel en welke stof daaraan gebruikt wordt.
- 8°. Omdat het loon zich bepaalt, niet alleen naar de hoeveelheid, maar ook naar de deugd van het werk, en naarstigheid, kunst en vlijt.
- 9°. Omdat geen Fabrick daar mede benadeeld wordt, integendeel de bleekerijen, een voorname tak van bestaan in ons land, daarmee zullen begunstigd worden.

10°. Omdat de kosten van aankoop van grondstoffen, van oprichten van spin- en weefscholen, van administratie en het verlies bij verkoop, gemakkelijk te berekenen zijn.

De Algem. armencommissie nam daarop het besluit in het algemeen te handelen naar het plan van den Heer Van Breugel.

In het 2e rapport van 27 Oct. 1804 en 3^e rapport van 9 Febr. 1805 worden eenige antwoorden van Plaatselijke commissies meegedeeld;¹⁾ de zaak had echter niet den gewenschten voortgang. Een voorstel was nu ingekomen en goedgekeurd om een vergadering te houden in Den Haag van gecommiteerden der Plaatselijke armencommissies te zamen met gecommiteerden uit de Algem. armencommissie. Vooruit zou aan de Plaatselijke commissies een ontwerp van inrichting gestuurd worden om daarover dan ter vergadering te beraadslagen „blijvende daarbij steeds aan de „Plaatselijke commissies, niet alleen de faculteit, om hunne gronden „daartegen in te brengen en aan te toonen, in hoeverre de daarbij ge- „poseerde stellingen voor hunne stad minder zouden berekend zijn, maar „ook desverkiezende daarvan volkomen af te wijken.” Een dergelijk gebrek aan macht kon niet bevorderlijk zijn voor het welslagen der plannen. Dit rondgezonden ontwerp getuigt van een schoon streven en van een practischen gezonden zin; doch terwijl de Algem. armencommissie te weinig rekening hield met de finantieele lasten, die aan de organisatie verbonden waren (men wilde niet alleen aanvullend optreden maar spoorde de andere armbesturen aan, armen die zij niet goed konden onderhouden, aan de Plaatsel. commissies over te geven, waarna ze dan als stadsarmen zouden geholpen worden) werd te veel rekening gehouden met de aloude vrijheid der particuliere en kerkelijke armbesturen; men legde hen niet eens de verplichting op, om op bepaalde tijden opgaven te doen van hunne verrichtingen; ja verzekerde uitdrukkelijk dat ze geen haar in hun vrijheid gekrenkt zouden worden, maar dat de organisatie alleen diende tot vermindering van *hunne* uitgaven.

Het grondidee was, de behoeftigen het werk thuis in hunne woningen

¹⁾ Antwoorden n.l. op een vroegere circulaire met vraagpunten, die we in 't kort hier laten volgen:

1. Hoe groot is 't getal der armen van elke gezindheid in uw plaats?
2. Hoeveel zijn er onder dezen tot werken in staat?
3. Hoe worden de kerkelijke fondsen geadministreerd; zijn er andere fondsen, welke en hoe geadministreerd; hoe groot is het getal armen dat uit de inkomsten van ieder dier fondsen zou kunnen worden onderhouden?
4. Heeft er tusschen de administratie der kerkelijke, particuliere en publieke fondsen eenige samenwerking plaats waardoor dubbele bedeeeling wordt uitgesloten?
5. Zijn er inrichtingen in uw plaats om de armen-jeugd tot een werkzaam leven op te leiden?
6. Zijn er middelen in het werk gesteld om aan de behoeftigen arbeid te verschaffen; zoo ja, welke?
7. Worden die middelen nog toegepast; zoo neen, welke zijn de redenen daarvan?

te laten verrichten en alleen de volwassenen, die niets kenden en de kinderen in spin- en breischolen te laten onderwijzen. In de algemeene stellingen, die het ontwerp-reglement voor het Plaatselijk armbestuur voorafgingen en in welke het doel wordt kenbaar gemaakt, dat de Algem. armencommissie nastreefde, waren de grondbeginselen neergelegd waarnaar gehandeld zou moeten worden.

(Art. I.) Eene wel ingerichte Maatschappij behoort niet belast te zijn met het onderhoud van onnutte Lediggangers en Bedelaren, want Lediggang en Bedclarije zijn de vuile bronnen van ondeugd, ongodsdienstigheid en zedeloosheid, dewelke met nadruk tegengegaan en geweerd moeten worden, zoo men niet wil blootgesteld zijn aan de onheilen, dewelke daaruit te verwachten zijn; (II) daarom is voor een ieder arbeid noodzakelijk en moct hij, die onwillig is, gedwongen worden te werken. (III) Zelfs ouden en gebrekkigen zullen zich met eenigen arbeid moeten bezig houden, (IV) waartegenover de Maatschappij van haar kant verplicht is te zorgen voor hen, die niet werken kunnen door gebrek van geest- en lichaamsvermogens." (V) Voor deze geheele organisatie is zeer noodig een „gestadig, uitgebreid en wel aaneengeschakeld toezicht." (VI) Het zal niet verstandig zijn direct alle armen van andere armbesturen over te nemen, (VII) men zal moeten beginnen met de stadsarmen, (VIII) waarna men zich kan verstaan met de andere armbesturen over de verdere overneming. (IX) Werkt de organisatie goed dan zullen die armbesturen wel van zelf meewerken. (X) Om vertrouwen te wekken is verder openbaarheid van de verrichtingen van het bestuur noodig. (XI) Een ieder zal moeten meewerken tot welslagen. (XII) Salarissen aan besturen zullen op een enkele uitzondering na, niet gegeven worden. (XIII) Niemand moet voortaan meer ondoordacht aalmoezen geven, (XIV) maar teekenen op een te openen inschrijving, (XV) dan zullen de volgende zaken onderwerpen van overdenking kunnen uitmaken: arbeid, kleëren, onderwijs, woning, voedsel, werkplaatsen voor werkverschaffing en voorkoming van armoede. (XVI) Zijn de onkosten in 't begin wat groot, de regeling zal eenmaal tot groote bezuinigingen leiden. (XVII) Zoodra de regeling in werking is moet bedclarij streng geweerd worden.

Het ontwerp-reglement, dat hierop volgde, bepaalde dat in iedere stad een Hoofdcommissie door den raad zou worden benoemd; deze Hoofdcommissie zou districtscommissiën aanstellen en deze districtscomm. weer armvoogden voor de wijken, waarin de stad verdeeld zou worden. Aan deze armvoogden was het onderzoek naar den staat der armoede opgedragen, waarbij in beginsel aangenomen werd, dat iedere armvoogd nooit meer dan 50 arme personen (zegge 50!) onder zijn opzicht zou hebben. Bij voorkeur zouden tot deze betrekking gekozen worden regenten van armen- en godshuizen en armverzorgers van particuliere of kerkelijke besturen. Bij de in werking brenging van de Fabrieken, Werkzalen en

Spinscholen zou in 't bijzonder gelet worden op: godsdienst en goede zeden, opvoeding van de jeugd, goede orde en het toepassen van straffen en belooningen.

Op de vergadering van gecommitteerden der Plaatselijke armbesturen, die daarna in den Haag gehouden is, werden geen principieele bezwaren tegen dit ontwerp-reglement geuit. Het bleek op die vergadering dat in 18 steden reeds dergelijke armencommissiën benoemd waren en men daar reeds min of meer op dezen weg van arbeidverschaffing gevorderd was.

Op het vraagpunt, dat nu aan de orde was gesteld: welken arbeid de Stedelijke commissies goedkeurden om de arme personen mede bezig te houden, kwamen de volgende antwoorden: den Brielle wilde den armen *veldwerk* verschaffen. Delfshaven wilde met *nettenbreijen* arbeid geven, Edam, Gouda, Hoorn en Monnickendam met *wolspinnen*, Leiden zoowel met *wolspinnen* als met het oprichten van een *tapijtfabriek*, Haarlem met het oprichten van een *katoenspinderij*.

De gecommitteerden van Monnickendam gaven verder te kennen dat hare wolspinnerij zóo in trek was, dat er handen te kort kwamen, waarop die van Leiden zich aanboden om de wol voor de fabriek van Monnickendam te laten spinnen. Behalve de genoemde steden waren nog ter vergadering tegenwoordig: Amsterdam, Delft, Gorinchem, 's Hage en Rotterdam. De armencommissies van Heusden, Enckhuizen, Schiedam, Zevenbergen en Naarden waren niet vertegenwoordigd. Om zooveel mogelijk vooruit de kosten te berekenen, die noodig zullen zijn tot oprichting en instandhouding der instellingen raadt de Algem. armencommissie de Plaatselijke commissies aan, aldus te werk te gaan.

Vooreerst te onderzoeken hoeveel armen (van het burgerlijk armbestuur) te hunnen laste zullen komen; heeft men dit getal vastgesteld, dan moet voor iedere plaats berekend worden hoeveel die personen noodig zullen hebben om van te leven. Hiervoor moeten lijsten opgemaakt worden van de getalsterkte der gezinnen, waarbij wel in het oog moet worden gehouden dat 2 alleen wonende personen meer noodig zullen hebben dan 2 bij elkander wonende, dat de kosten per hoofd van 3 bij elkander wonende personen alweer minder zijn, enz.; dat een kind van 12 jaar en daarboven zooveel noodig heeft als een volwassen mensch; een kind van 5—12 jaar ongeveer $\frac{3}{4}$, een kind van 1—5 jaren $\frac{1}{2}$ en een zuigeling nauwelijks $\frac{1}{4}$. De Algem. arm-commissie daalde zelfs zoo in bijzonderheden af, dat in 't algemeen werd aangegeven wat een man en wat een vrouw noodig hadden voor kleeding, ligging, voeding, brand en huisvesting (opgegeven blz. 12 Dl. II Voorn. Stukken etc.). Waren deze kosten van noodzakelijke levensbehoeften voor ieder gezin of alleenwonend persoon vastgesteld, dan moest nagegaan worden, wat sommige van hen nog verdienden, waarvoor noodig zou zijn, in iedere stad nauwkeurige lijsten

op te maken van de hoegrootheid van de daglooncn in die plaats, en verdiensten in alle „ambachten, fabrieken, neeringen, handteeringen en kostwinnings." Daarna zou moeten nagegaan worden, hoeveel behoeftigen in staat waren tot arbeiden of meer te arbeiden dan ze reeds deden, welk werk hen dan tegen loon moest gegeven worden. Dan wist men hoeveel de behoeftigen met mogelijkheid zelf konden verdienen, welk montant afgetrokken van het benoedigde levensonderhoud aantoonde hoeveel er bij moest worden gesuppleerd als bedeeing. Telde men hierbij de verdere onkosten op, die noodig zouden blijken tot inrichting der lokalen, aanschaffing van gereedschappen, salarissen van opzichters en onderwijzers enz., dan had men daarmee een overzicht gekregen van de totaalkosten, die aan de organisatie zouden verbonden zijn.

Verder werd aangeraden, den behoeftigen zoo min mogelijk baar geld in handen te geven, maar kleeren en voedsel (oprichting van spijskokerijen werd als bezuiniging aangegeven), daar zij vooreerst meestal slechte financiers waren en in de tweede plaats de commissie door aankoop in het groot beter en goedkooper aan de benoedigdheden kon komen. De kleeren zouden door behoeftigen zelf gemaakt kunnen worden, wat misschien minder voordeelig zou zijn, maar zooveel te meer leerzaam en opvoedend. Op voorbeeld van Hamburg (dat geheel tot model gekozen was) werd aangeraden de huishuur door de commissie zelf te laten betalen, zonder die aan de behoeftigen in handen te geven, waardoor toezicht op den goeden toestand der woningen meteen mogelijk en achterstalligheid van huur met alle daaruit voortkomende slechte gevolgen, vermeden kon worden.

Over het algemeen had de Algem. armencommissie niet heel veel succes op hare nuttige wenken, die ze niet naliet voortdurend te geven aan de Plaatselijke besturen en mismoedig moest ze erkennen, dat overreding tot het goede niet alleen bij machte was in een zoo groot aantal steden een éenvormig en verbeterd armbestuur tot stand te brengen! Nu en dan evenwel kreeg ze betere resultaten van haar onvermoeid streven onder de oogen: Enkhuizen zond ter approbatie een zeer uitgewerkt en goed doordacht reglement in 48 artt. met eenige bijlagen; art. 33 hiervan bepaalde dat onderstand zou gegeven worden niet in geld maar zooveel mogelijk in huisvesting, kleeding, voedsel, brandstoffen en dergelijke. Verder zou bij 't stuk of gewicht gewerkt worden en zouden spijsuitdeelingen plaats hebben ter aanmoediging; voor de contrôle was de stad verdeeld in 13 wijken enz. enz., alles geheel in den geest van het door de Algem. armencommissie gezonden ontwerp. [In de bijlagen was berekend hoeveel de armen per persoon aan onderhoud zouden kosten, hoeveel aan kleeding enz. en hoeveel ze daarentegen konden verdienen. De 413 volwassenen met 473 kinderen, die als behoeftig zouden geholpen worden, hadden jaarlijks noodig f 64,800 en konden verdienen een som van f 50,000, zoodat jaarlijks f 14,800 zou moeten

worden bijgelegd behalve de kosten van het aanleggen van een grondkapitaal van / 6000.] Ook van Rotterdam kwam goed bericht n.l. dat een wolfabriek voor armen in gereedheid zou gebracht worden; van Schiedam dat een spinnerij was opgericht; van Heusden dat een „armen wollen-saaijetspinderij en kousenfabriek” was in 't leven geroepen, maar dat de werkzaamheden gestaakt waren door geldgebrek, voortkomende uit slechte betaling der geachte clientèle [zoo had men o. a. van het Bureau van betaling van de Nationale Armee sedert Juni (men schreef nu November) 1806 geen penning geld geïnd: na herhaalde aanvragen had men geen andere betaling kunnen krijgen dan / 2818 aan assignatiën eerst over drie maanden inwisselbaar]. Amsterdam echter zond bericht dat 't liever met de reorganisatie wilde wachten, totdat de vrede voor goed bevestigd zou zijn, waarop de Algem. armen-commissie zeer terecht antwoordde, dat juist wanneer de nood het hoogst was, de hulpverschaffende maatregelen het noodzakelijkst waren.

Uit de correspondentie met de Plaatselijke armen-commissie van den Haag blijkt duidelijk de veranderde meening der Algem. armen-commissie. In deze stad was men nl. eerst van plan alleen een werkinrichting te openen en daarin ieder op te nemen, die zich zou aanmelden; het toezicht over de armen wilde men overlaten aan de bestaande armbesturen. Was de Algem. armen-commissie in den aanvang van haar bestaan van meening, dat het zwaartepunt der reorganisatie lag in het verschaffen van arbeid, nu was zij geheel omgekeerd; het groote nut dier voorgestelde wijziging was voornamelijk gelegen, schreef zij, in het *toezicht* dat over de behoeftigen voortaan zou worden uitgeoefend, in den *persoonlijken omgang* met de armverzorgers, die werkende als organen van één gecentraliseerd geheel het „*groote oogmerk van zedelijke en godsdienstige verbetering*” na moesten streven. Zij waarschuwde tegen de meening als zouden de werkinrichtingen op zichzelfstaand zulk een gunstig resultaat hebben en als argument haalde zij aan, een „irreprochabel getuigenis”, afgelegd door den Algemeenen Raad van Administratie over alle de Godsen Gasthuizen te Parijs:

„L'expérience a démontré que les ateliers de charité les mieux conduits „couvrent avec une peine infinie la dépense qu'ils occasionnent, puis que „tous ceux qui ont spéculé, sur le travail des pauvres se sont ruinés, ou „ont fait succomber les pauvres, sous le poids d'un travail excessif et les „ont fait mourir de faim. C'est à dire qu'on se ruine, quand on veut „faire travailler le pauvre, en lui payant son travail un prix égal a celui „que reçoit un ouvrier du même genre.”

De Algem. armen-commissie keurde 't verder in de Plaatselijke Haagse commissie af, dat zij van plan was de armen der Diaconiën en andere armbesturen kosteloos over te nemen.

De Plaatselijke Haagse commissie heeft zich hierná gedragen zooals

de Algem. armen-commissie 't verlangde en riep een organisatie in 't leven, die later door de Algem. armen-commissie als voorbeeld werd aangeprezen aan alle andere steden. Hunne (de Haagsche) reglementen als: een „instructie voor de commissarissen in de arme districten”, een „instructie voor de armverzorgers,” een „generaal reglement op de spin-, brei- en „weverijen” (van 53 artt.) „instructiën voor den directeur, magazijnhoudster „en boekhouder,” werden als evenzoovele modellen rondgezonden aan alle Plaatselijke armen-commissies. Nuttig waren zeker de bepalingen in deze reglementen dat de districtscommissies éens per week vast vergaderden, dat de armen dagelijks bezocht werden door den wijkknecht, wiens bevindingen door den armverzorger dagelijks gerapporteerd werden aan de wijkcommissarissen, dat de armverzorger persoonlijk minstens éens in de maand alle armen in zijn wijk bezocht en minstens éens in de 5 maanden met den wijkcommissaris; dat de armverzorgers boeken hielden waarin ieder arme een afzonderlijk folio had, waarop alles stond opgeteekend wat ze van zulk een persoon wisten, naam, woonplaats, ouderdom, kinderen, oorzaken van armoede, gedrag, geschiktheid tot werken, bedeeing die ze reeds ontvingen enz. welk boek eveneens eenmaal in de 3 maanden overhandigd werd aan den Wijk-commissaris. Om de onwilligen en luien te straffen stelde de Algem. armen-commissie voor een algemeen Dwang- Ambacht- of Werkhuis op te richten voor de geheele provincie Holland; maar zoolang ze er buiten kon, wilde de Algem. armen-commissie niets van dwangmaatregelen weten, ze verwachtte dan ook veel méer van een goed gecentraliseerd toezicht, waarbij voornamelijk het oog gericht werd op de moreele opheffing der ongelukkigen. In een rondschrijven aan alle Plaatselijke armen-commissies, werden deze beginselen nog eens duidelijk uiteengezet. Het heette daarin, „dat het oogmerk van het Departementaal Bestuur en van de Algem. armen-commissie „geenszins is, om ontwerpen te maken van winstgevende armen-fabrieken, „de welke de ondervinding leert dat, hoe wijselijk ook ingerigt, op den duur uit „de daartoe bijgebrachte fondsen *niet kunnen bestaan* en op zichzelf „*geen zedelijke verbetering* van het arm-wezen, door de commissie bedoeld „kunnen te weeg brengen: maar om een algemeene armvoogdij of ver- „zorging daar te stellen, waardoor de behoeftigen onder een gestadig „uitgebreid en aaneengeschalkeld toezicht gebracht, tot werkzaamheid, „godsdienst, deugd en goede zeden worden opgeleid, niet door middelen „van dwang en geweld, maar langs zachte wegen, eigen aan den mensch- „lievenden aard van zoo eene inrichting. Dat het verlies hetwelk men op „het werk der armen kan verwachten verre van schadelijk, voor de maatschappij bij de uitkomst moest voordeelig zijn. Dat de inrichting niet „bestendig zijn kan, zonder de medewerking van de gegoede ingezctenen, „dewelke bij het bestaan en in stand houden van dezelve zooveel belang „hebben, en zonder het benoemen en aanstellen van een *zeer groot getal*

„armvoogden of verzorgeren uit de gegoeede Burgerij, dewelke door enkele „menschlievendheid bewogen met afzien van alle bate en gewin zich tot „deze edele bediening laten gebruiken.” Woorden welker strekking op onzen tegenwoordigen tijd nog geheel toepasselijk is.

In Hamburg, dat weer als voorbeeld wordt aangehaald, werd één armverzorger over 10 huisgezinnen of 50 personen aangesteld; de ondervinding heeft echter geleerd, schrijft de Algem. armen-comm. dat dit nog te veel behoeftigen zijn, om door één persoon behoort te worden nagegaan. Van de nadeelen, die den werkinrichtingen voor behoeftigen meestal aankleven was de commissie zóo doordrongen, dat toen Lodewijk Napoleon ná de aanvaarding van het koningschap de werkhuizen en werkinrichtingen voor armen wilde bevoordelen door vrijstelling van belastingen en door geregelden afkoop van staatswege van de geproduceerde goederen, zij zich streng hiertegen verzett'e, bewerende dat door een dergelijke kunstmatige instandhouding van zulke fabrieken, de vrije nijverheid te veel schade zou lijden, dat door al te gemakkelijk maken van aankoop en verkoop, de prikkel tot zuinig beheer zou afstompen, *dat oprichting van werkhuizen op zichzelf, in hoe grooten getale ook, niet veel tot verbetering van den toestand zou bijdragen, want dat de hoofdoorzaak gelegen was in het zedenbederf der behoeftigen zelf, dat dus de eenige weg ter verbetering gelegen was in morcele opheffing van het individu en dat daarvoor geregeld toezicht in de eerste plaats onmisbaar was.*

Jammer dat de Algem. armen-comm. juist nú, nadat ze door ondervinding en studie van het onderwerp, gezonde denkbeelden omtrent armenzorg had verkregen en den goeden weg was ingeslagen, nu ze zich reeds in verbinding had gesteld met, en tot voorlichting had gediend voor de Dep. Comm. tot de Zaak der Armen, resideerende te Utrecht, zóo mismoedig was geworden door de weinige sympathie en medewerking die ze ondervond van de Plaatselijke commissies, door het halsstarrig weigeren der kerkelijke en particuliere armbesturen tot samenwerking, zóo mismoedig, . . . dat ze de verandering in het bestuur, door de nieuwe orde van zaken onder het Koningschap, als een welkome gelegenheid te baat nam om haar taak den 1^{en} Juni 1807 als geëindigd te beschouwen, wachtende op een nieuwe aanstelling van het bestuur van de twee departementen van Amstelland en Maasland.

Wanneer toen was voortgegaan met het bevorderen der zoo onmisbare samenwerking tusschen de verschillende armbesturen, wanneer toen de zoo gewenschte organisatie van armenzorg door een centraal bestuur als de Algem. armen-comm. met kracht was doorgezet, niet alleen in Holland maar in geheel Nederland, hoeveel verder zouden we dan nu geweest zijn in 1895!

Wij moeten met schaamte bekennen: gezonde begrippen van armenzorg bestonden er reeds 90 jaren geleden in ons eigen land. . . . Wij hebben verzuimd ze in praktijk te brengen!

Twee steden hebben tot voorbeelden gediend voor Holland, nl. Hamburg en München. Van Hamburg nam men de geheele organisatie over met het systeem der werkverschaffing in de huizen der behoeftigen; van München uit werd men beïnvloed door de in die stad geldende, wel wat al te weeke begrippen van hulp en werkverschaffing aan armen. Over beide instellingen werden in 't Hollandsch vertaalde beschrijvingen uitgegeven door de Algem. armen-comm. van Holland, ter leering en aanprijzing.

Deze instellingen zijn zéér belangrijk, zoowel voor dien tijd als voor den onzen; korte beschrijvingen van beide instellingen komen voor in Bijlage I achter dit proefschrift gevoegd.

AFDEELING III.

ONZE VROEGERE WERKINRICHTINGEN.

Ná de uitvoerige bespreking van onze Rasp- en Spinhuisen, waaruit als 't ware onze gevangenissen, rijkswerkinrichtingen, rijksopvoedingscholen en werkinrichtingen voor behoeftigen ontstaan zijn en die ik daarom hier vermeldenswaard vond, en ná de uitvoerige bespreking der voor zoover mij bekend is in ons land alleenstaande poging van de prov. Holland om een systeem van werkverschaffing voor behoeftigen in alle steden door te voeren, mag ik van het geduld van den lezer niet vergen, mij te volgen bij de behandeling, stuk voor stuk, van de vroegere werkinrichtingen in ons land, over welke ik een en ander heb kunnen vinden en dit te meer daar ik van plan ben, de thans in ons land nog bestaande instellingen van dien aard, ieder afzonderlijk te beschrijven.

In Bijlage II heb ik daarom alle gegevens door mij verzameld over onze vroegere werkinrichtingen in chronologische volgorde meêgedeeld, een verzameling die misschien eenige waarde kan hebben voor particulieren of liefdadige vereenigingen die van plan zijn of werkinrichtingen of een systeem van werkverschaffing in een armenzorgorganisatie in te voeren. Hier wil ik in 't kort iets meêdeelen over onze vroegere instellingen, als een overgang van het reeds behandelde tot onze thans nog bestaande werkhuizen.

Bronnen: Zie hiervoor in Bijlage II de bronnen, die boven iedere afzonderlijke bespreking geplaatst zijn.

De alleroudste voorbeelden van het aanbieden van arbeid aan valiede behoeftigen treft men in *ons* land aan in het begin der 17^e eeuw, zooals we reeds bij de bespreking der Tuchthuizen zagen. De gelegenheid om

te komen arbeiden, voor een ieder, die niet in eigen onderhoud kon voorzien, werd het eerst opengesteld door sommige Tuchthuizen. Hiermede is Friesland begonnen en wel in 1610 door in zijn Lands Tuchten Werkhuis te Lecuwarden (zie bl. 79 hierboven) aan iederen werklooze aan te bieden, daar te komen arbeiden „sonder crenckinge ofte besmettinge van hun eere, reputatie, goede naem ende faem.” Daarna stelde Middelburg ongeveer in 1658 haar Tuchthuis voor vrijwilligers open. Maar hiervan werd niet veel gebruik gemaakt, de valiede behoeftigen hadden er iets tégen, te komen werken in huizen waarin oók gevangenen werden opgesloten. Om dezelfde reden kwamen zij niet gaarne arbeid zoeken in het later (in 1782) opgerichte Nieuwe Werkhuis te Amsterdam, dat ook nog tot Tuchthuis voor vrouwen en jongens diende, en het in 1817 te Middelburg geopende bedelaarswerkhuis.

De eerste eigenlijke Werkinrichting, alleen bestemd voor valiede behoeftigen, werd reeds in 1664 te Middelburg door de Diaconie tot stand gebracht, en bestond uit een weverij van wollen stoffen en lakens. Daarna komt het Zijde-Windhuis te Amsterdam, dat ten tijde der Fransche refugiés schijnt opgericht te zijn, dus iets ná 1685 (Edict van Nantes), de inrichtingen te Balk en Heerenveen en het in 1695 door Leeuwarden in 't leven geroepen „Werkhuis voor Armen”, waarin gesponnen en geweven werd. In het laatst der vorige en in 't begin van deze eeuw kwamen deze instellingen méer voor en 't liefst onder den naam van fabrieken; zoo o.a. bestond er te Haarlem in 1772 een Diaconie-armenfabriek en in 1795 een kousenfabriek voor behoeftigen; te Hoorn in 1777 een schilder- en behangselfabriek, een grauwdockfabriek en een fabriek voor vloerkleeden, gangloopers en paardendekens; te Monnickendam in 1802 een spin- en weeffabriek; te Heusden in 1805 een kousenfabriek; te Zwolle in 1821 een fabriek van „saayetten en wollen kousen.” Ja zelfs nog in 1854 werd te Devonter een armenfabriek opgericht. Thans wordt de naam fabriek voor deze instellingen weinig meer gebruikt.

Den naam van fabriek koos men vroeger niet willekeurig, maar men gaf hem aan deze instellingen, vooreerst om de behoeftigen niet af te schrikken door den naam van Werkhuis en vervolgens omdat de stichters bij de oprichting de mogelijkheid volstrekt niet uitgesloten beschouwden om even als in de vrije nijverheid eenige winst te behalen. De finantieele verwachtingen, die men in 't algemeen van werkinrichtingen voor behoeftigen had, waren dikwijls niet gering, ook al doopten de oprichters hunne instelling niet met den naam van fabriek. Om hiervan een enkel voorbeeld te noemen, te Enkhuizen richtte men in 1780 een Economisch-Werkhuis op, waarin gesponnen, geweven, gebreid en touw geplozen zou worden. Het grondkapitaal ad f 1600 werd geleend bij aandeelen van f 50 waarvoor jaarlijks 3% rente zou worden betaald, echter eerst ná 5 jaren, dus 15% na iedere 5 jaren; werd er meer winst gemaakt

dan zou daarmee afbetaald worden hetgeen door Aalmoezeniershuis en Diaconie renteloos voorgesloten was; de dan nog overblijvende winst zou voor de helft toekomen aan deze beide instellingen, voor de andere helft aan participanten. En wat is er uitgekomen van deze schitterende financiële verwachtingen?

Werkelijk heeft men tot 1800 telkens na iedere 5 jaren 13% à 15% kunnen uitkeeren aan aandeelhouders en in die jaren het renteloos voorschot aan Aalmoezeniershuis en Diaconie kunnen teruggeven, maar andere rentelooze voorschotten kreeg men daarvoor in de plaats en een legaat van f 6000 dat spoedig tot f 3000 geslonken was; steeds achteruitgaande stond de inrichting in 1804 geheel stil. Toch was dit nog één van de gunstigste voorbeelden.

Daartegenover kunnen we andere werkinrichtingen stellen met minder rooskleurige financiële resultaten.

In Zutphen begon de Stads Wolspinnerij en Breijerij in 1807 met f 20,000; reeds in 1809 werd dit grondkapitaal aangevuld tot f 30,000; in 1812 was dit geheel onvoldoende en kwam er een splitsing waardoor een deel op zich zelf zou trachten te staan en een ander deel met het grondkapitaal van f 20,000 intact bleef. Reeds in 1825 was de geheele instelling verlopen in een werkverschaffing van wolbreien en strikken voor rekening van een fabrikant, die jaarlijks nog eens f 850 subsidie moest ontvangen.

De Haagsche Vlasspinnerij en weverij werd in 1805 opgericht van een kapitaal van f 32,000 door particulieren bijeengebracht; jaarlijks moesten inschrijvingen en giften de tekorten dekken en toen de burgerij minder goedgeefs werd, moest in de behoefte voorzien worden door een klimmende gemeente-subsidie, die in 1861 reeds f 7500, dat was ongeveer 2-maal zooveel als de bijdrage van particulieren beliep; in 1864 is de instelling dan ook opgeheven.

Nog veel treuriger resultaat leverde Amersfoort op. In 1819 werd het Werkinstituut opgericht omdat de burgerij zoo klaagde over bedelarij en te kennen had gegeven liever de aalmoezen te willen besteden aan een werkhuis dan aan losse giften voor luie leegloopers. Een inschrijving echter van f 12,000 benodigd voor de oprichting werd niet volteekend; het ontbrekende werd door verkoop van stadsgoederen tot dit bedrag aangevuld. Verder zou de stad jaarlijks f 1200 geven of f 24,000 in eens en zouden jaarlijksche bijdragen gevraagd en 3-maandelijksche collecten gehouden worden. Deze bijdragen en collecten leverden echter niet veel op, zoodat reeds in het 1^e jaar van het bestaan der inrichting de som van f 24000 door verkoop van stadsgoederen moest gefourneerd worden; het grondkapitaal was nu op f 36000 gebracht. Het tweede jaar bracht weer nieuwe uitgaven en wederom verkocht de stad haar goederen om het kapitaal op f 50000 te brengen. Doch in het derde jaar bleek dit

nog ontoereikend en drong de Commissie, die aan 't hoofd der inrichting stond, aan op een armbelasting.

Hiertegen meende de Stedelijke regeering zich te moeten verzetten en raadde aan, de inrichting te beperken. Dit had, zooals licht te begrijpen is, een spoedig verval ten gevolge; reeds in 1825 werd de instelling geheel opgeheven. Een kapitaal van *f* 50,000, waarvan ruim *f* 40,000 aan verkochte stadsgoederen, was in de werkinrichting gestoken; de verkoop van al het resteerende bracht slechts een som op van *f* 2650.

Vele inrichtingen begonnen evenals Amersfoort in het vaste vertrouwen alléén van de bijdrage van particulieren te kunnen bestaan, doch moesten na eenigen tijd dikwijls de treurige ervaring opdoen, dat de sympathie der ingezetenen niet van langen duur is, zoodra finanticele offers moeten worden gebracht. Ook ondervond men in dien tijd zeer sterk de tegenwerking van alle ondernemingen der vrije nijverheid, aan welke nadeel werd toegebracht door het debiet der in de werkinrichtingen vervaardigde goederen, terwijl de werkinrichtingen van hun kant klaagden over den geringen afzet van het fabricaat; zoo zat Heusden, dat een enkele maal met de leverantie van het rijk begiftigd werd, dikwijls met 2500 paren onverkochte kousen en meende de inrichting te Amersfoort, die 't liefst aan winkeliers leverde, door tegenwerking van dien kant er toe te moeten besluiten, wilde zij niet met al het verwerkte goed blijven zitten, evenals in een winkel, in 't klein te gaan verkoopen. Merkwaardig is 't ook te zien hoe sommige dezer stichtingen van werkinrichtingen met werkplaatsen waarin flink gearbeid wordt, verlopen tot instellingen, die aan eenige behoeftigen wat werk in hunne woningen verschaffen en daarna geheel verdwijnen.

Zoo begon in 1778 het Stadsfabriekhuis te Middelburg met in de lokalen der inrichting werk te verschaffen, maar gaf na eenige jaren bestaan te hebben, ook arbeid aan behoeftigen mee naar huis; in 1824 werkten slechts 11 pers. *in* en 57 buiten de inrichting; daarna werd alleen werk in de woningen te verrichten gegeven; in 1838 was de geheele instelling verlopen en werd zij opgeheven. Even zoo ging het met het bedelaars-werkhuis te Middelburg; in 1817 geopend, had het in zijn bloeitijd een wol- en linnenfabriek binnen zijn muren; langzamerhand werden ook buitenwerkers geholpen en in 1854 bestonden de eenige werkzaamheden, die verricht werden voor het huis, in straatvegen en straatwieden door een 25 externen. En, om een voorbeeld uit den lateren tijd aan te halen: de in 1854 te Deventer opgerichte fabriek liet eerst uitsluitend *in* hare lokalen arbeiden; 7 jaren later echter werd door 18 mannen *in* de inrichting en door 480 vrouwen in hunne woningen gewerkt; in 1881 waren er nog slechts 1 fabrieksarbeider en 87 buitenwerksters; in 1892 is de instelling opgeheven.

De loonen, die door de inrichting werden uitbetaald, waren nog al

verschillend; zeker wel het minste loon werd betaald door de Deventer dweilgoedfabriek n.l. van 60 cents tot f 1.50 per persoon en per week; het gemiddelde loon werd door het Groningsche werkhuis betaald n.l. van 75 cent tot f 4 per persoon en per week; het meest konden de arbeiders van het Economische werkhuis te Enkhuizen verdienen en wel, een weekloon van f 2 tot f 7 toe.

Waren de loonen laag, dan konden de behoeftigen daarvan natuurlijk niet leven en was bijbedeeling door armbesturen noodig. Men was dikwijls verplicht gering loon te geven, omdat door gebrekkigheid van werk, slecht debiet en kosten van administratie, er wel eens minder voor loonen overbleef dan de sommen bedroegen, die voor de werkverschaffing waren bijeengebracht, zoodat de werklieden minder geld in handen kregen door deze werkverschaffing, dan 't geval zou zijn bij verdeling der bijeengebrachte sommen. Maar al waren de omstandigheden veel gunstiger, al kon men, zooals te Middelburg de Commissie „Loon voor Werk”, een dagloon per persoon van f 0,75 geven en al werden daar bij een jaarlijksche bijdrage van f 4820 gedurende de jaren 1853—1857, in die zelfde jaren bijna tweemaal zooveel n.l. jaarlijks f 7467 aan loonen uitbetaald, dan nog waren de bestuurders zelven niet altijd tevreden over het resultaat. De Heer Cramer, de president van deze Commissie „Loon voor Werk”, te Middelburg, achtte het ten minste nog een open vraag, of de behoeftigen finantieel niet méer gebaat zouden zijn met *bedeeling* van de bijeengebrachte sommen (in dit geval f 4820), waarbij ze echter den gheelen dag de gelegenheid zouden hebben in de vrije nijverheid nog wat te verdienen, *dán* met het geven van een *dagtaak* en het verdienen van loon (in dit geval f 7467)!

Reeds vroeg bestond de meening, dat voornamelijk op de jeugd moest gewerkt worden, wilde men op den duur er in slagen de armoede te keer te gaan; met een enkel woord werd bij de Tuchthuizen immers al melding gemaakt van het opnemen van jeugdige nietsdoeners tot het aanleeren van een ambacht; in 1805 trachtte ook de Algem. armencomm. in Holland een geheele organisatie van spin- en breischolen in 't leven te roepen; in 1807 richtte Zutphen en in 1821 Zwolle dergelijke scholen op, niet zoozeer om de kinderen deze takken van arbeid te leeren, als wel hen te gewennen aan een arbeidzaam leven.

Ten slotte wil ik nog van de vroegere werkinrichtingen vermelden, dat sommige in verband stonden met een geheele reorganisatie van het armwezen, meestal dan gelijktijdig in zoo'n plaats ingevoerd. Zoo vinden we o.a. dat te Haarlem reeds in 1772 door de Ned. Herv. Diaconie een geheel nieuw reglement werd gemaakt, waarbij de stad in een zeker aantal wijken werd verdeeld, met voor iedere wijk een aantal armbezoekers, die moesten onderzoeken welke behoeftigen, zoowel ouden als jongen, nog zouden kunnen arbeiden; aan hen zou voortaan geen bedeeling ge-

geven worden, zoolang ze niet eerst zooveel ze konden, hadden gewerkt in het op te richten werkhuis. Verder zijn bekend de reorganisaties in de prov. Holland in 1805 en een nieuw ingevoerd systeem van werkverschaffing in 1818 en 1819 te Velp, in welke kleine gemeente een tweetal Directeuren den last hadden om de 14 dagen een onderzoek in te stellen naar den staat der behoeftige gezinnen. Zoowel vroeger als, gelijk we later zullen zien, tegenwoordig werkten en werken de meeste instellingen *niet* in overleg met andere armbesturen, iets wat als een groot gebrek beschouwd moet worden.

AFDEELING IV.

ONZE TEGENWOORDIGE WERKINRICHTINGEN.

Bij deze bespreking onzer tegenwoordige werkinrichtingen heb ik het laatste, over 1891 ¹⁾ verschenen, regeeringsverslag „van de verrichtingen aangaande het armbestuur,” tot leidraad gekozen, niet omdat het zoo uitmunt door duidelijkheid, maar omdat er geen ander uitgangspunt bestaat. Ik kan echter niet zeggen, dat de kennismaking met dit verslag zeer aangenaam geweest is: het heeft al te veel het karakter van over vele officieele raderen geloopt te hebben, van het product te zijn geweest van verkeerde of verkeerd begrepen opgaven; het geeft geen duidelijke voorstelling wat eigenlijk onze werkinrichtingen voor behoeftigen betekenen en welke *ondervinding* in die instellingen is opgedaan, 't is een mededeelen en tegelijk groepeeren van cijfers, waaraan we weinig hebben. De opgaven zooals die door de instellingen zelf aan de regeering werden verstrekt, zouden voor ons van veel meer belang geweest zijn, we hadden, met nadere inlichtingen, daaruit den toestand kunnen leeren kennen van iedere instelling afzonderlijk.

En deze afzonderlijke mededeelingen nu, mist juist het regeeringsverslag. Het geeft iets onvolledig-algemeens, iets officieels; men kan duidelijk zien dat de vervaardiger niet weet of Gouda of wel Leiden de beste resultaten heeft opgeleverd en wat 't verschil is tusschen Kampen en Scheemda of Leerdam.

't Behoeft nauwelijks gezegd te worden dat een dergelijk verslag niet veel waarde heeft.

Om ons te rechtvaardigen zullen we in ruwe trekken weergeven, hoe dat verslag over de werkinrichtingen is ingericht. Dit is met een paar woorden mede te deelen; het bestaat uit: *een algemeene bespreking* en uit *tabellen*.

¹⁾ Dat nu eerst het verslag over 1891 is verschenen, is op zich zelf reeds een groot bezwaar; sedert 1891 zijn er instellingen opgeheven en nieuwe bijgekomen, zooals we later zien zullen:

Zoowel de algemeene bespreking als de tabellen vervallen in twee hoofdgroepen:

1°. *Instellingen tot werkverschaffing aan behoeftigen in daartoe ingerichte werkplaatsen.*

2°. *Instellingen tot werkverschaffing aan behoeftigen op andere wijze dan in daartoe ingerichte werkplaatsen.*

De eerste instellingen zijn de eigenlijke werkinrichtingen, die we hier bespreken zullen; onder de andere vallen voornamelijk de bemoeiingen van particuliere en kerkelijke vereenigingen en van burgerlijke armbesturen, om behoeftigen werk aan hunne woningen te verschaffen: hierover zullen we telkens zeer kort zijn.

Wat vinden we nu in de *algemeene bespreking* der instellingen tot werkverschaffing *met* werkplaatsen?

Deze instellingen zijn evenals alle instellingen van weldadigheid volgens de armenwet verdeeld in vier categoriën.

Art. 2 der Wet tot regeling van het Armbestuur van 28 Juni 1854 (S. No. 100) onderscheidt:

- a. Staats-, provinciale- of gemeente-instellingen, door de burgerlijke overheid geregeld en van harentwege bestuurd;
- b. instellingen eener kerkelijke gemeente, bestemd voor de armen eener bepaalde godsdienstige gezindte, en vanwege die kerkelijke gemeente geregeld en bestuurd;
- c. instellingen door bijzondere personen of door bijzondere, niet kerkelijke, vereenigingen geregeld en bestuurd;
- d. instellingen van gemengden aard, in welker regeling of bestuur door de burgerlijke overheid en vanwege eene kerkelijke gemeente of door bijzondere personen of bijzondere, niet kerkelijke vereenigingen, gezamenlijk wordt voorzien.

We vinden in de algemeene bespreking van de instellingen *mét* werkplaatsen, vooreerst genoemd het aantal instellingen sub a, sub b, sub c en sub d, vervolgens hoeveel personen gewerkt hebben in alle instellingen sub a, sub b, sub c en sub d; daarna in 't kort de werkzaamheden der afzonderlijke inrichtingen en eindelijk, hoeveel door de instellingen sub a, sub b, sub c en sub d, is uitgegeven aan onderhoud en verzorging der opgenomen personen, aan onderstand en hoeveel ze ontvangen hebben aan collecten en subsidiën.

Nu is het verre van mij te beweren, dat deze groepeerings van cijfers geen groot nut heeft, maar 't zou toch veel belangrijker zijn, gegevens en resultaten mede te deelen van *iedere* inrichting afzonderlijk.

De eenige vergelijking tusschen de verschillende instellingen, bevat een lijstje van opgehaalde collecten en een lijstje, dat de subsidiën noemt, die door gemeentebesturen aan werkinrichtingen verstrekt zijn en wel van de instellingen sub a (over 1891):

aan Delft	f 4766	van de instellingen sub c:	aan de Rijk	f 700
„ Leiden	„ 2340		„ Krommenie	„ 100
„ Bolsward	„ 1787		„ Wormerveer	„ 500
„ Drachten	„ 1541		„ Hoogeveen	„ 500
„ Kampen	„ 5573			totaal f 18607
„ Meppel	„ 800			subsidie.

Waar in deze algemeene bespreking nog eenige kenmerkende bijzonderheden verteld worden van de afzonderlijke instellingen, daar worden de opgaven tegelijk onbetrouwbaar; zoo vind ik in de werkzaamheden opgegeven, dat Krommenie, Wormerveer en Zaandam *land- en tuinarbeid* lieten verrichten in 1891, iets wat bij nader onderzoek (zie de afzonderlijke bespreking) bleek geheel onjuist te zijn. Zoo komen zinsneden in dit verslag voor, die doen veronderstellen, dat de bewerker niet op de hoogte was van den toestand b. v.:

„In het werkhuis te Leiden, zoo mede in dat te Gouda, hadden de „arbeiders weder het voorrecht, om, wanneer zij op een andere wijze werk „vonden, de inrichting te verlaten en daarin terug te keeren, wanneer „dat werk was afgelopen.” Dit doet ons allicht denken, dat het iets exceptioneels zou zijn voor Leiden en Gouda, wanneer we niet wisten, dat het juist *een eigenaardigheid is van alle werkinrichtingen*, gedurende den tijd dat ze geopend zijn. Verder: „Daar dit herhaaldelijk voorkwam, „hield men in die inrichting geen registers op naam en konden hare „besturen het getal personen, aan wie werk was verschaft, niet mededeelen.”

In Leiden worden registers op naam gehouden om aan de Diaconiën te kunnen mededeelen, of een behoeftige meer of minder dan 4 dagen in de week aanwezig is geweest; zou het zooveel meer moeite kosten om aan de regeering opgave te doen van het aantal personen? Thans geeft Leiden alleen het getal werkdagen op.

De beschrijving der 2^e groep n.l. der instellingen, die werk verschaffen op andere wijze, is evenzoo ingericht en evenmin gunstig uitgevallen. En hoe is 't nu met de tabellen?

Deze zijn 8 in getal, 4 voor de instellingen mót werkplaatsen en 4 voor de andere.

De eerste tabel noemt voor alle instellingen sub *a* en *d* het aantal personen, aan welke werk is verschaft en de uitgaven; boven aan de tabel is een 19-ledige indeeling gemaakt met even zoo vele opschriften en wel: *Kolom 2*: Getal instellingen; *Kol. 3, 4, 5, 6, 7*: Aantal personen aan welke werk is verschaft.

Kol. 8: Herstelling en onderhoud, belastingen en verdere lasten van roerende en onroerende bezittingen, met uitsluiting van de gebouwen in welke de werkinrichtingen zijn gevestigd en van de daarin voorhanden meubelen.

Kol. 9: Herstelling, onderhoud, belasting en verdere lasten van de

gebouwen waarin de werkinrichtingen zijn gevestigd en van de daarin voorhanden meubelen en alle kosten van beheer.

Kol. 10: Aankoop van grondstoffen en werktgereedschappen.

Kol. 11: In geld uitbetaald arbeidsloon.

Kol. 12: Voeding en alle verder onderhoud en verzorging van in de instellingen gehuisveste en voor voeding van de daarin niet gehuisveste, maar gevoede personen.

Kol. 13: Subsidiën aan andere instellingen van weldadigheid.

Kol. 14: Renten van opgenomen of verschuldigde kapitalen.

Kol. 15: Aflossingen van kapitalen, belegging van gelden door aankoop van vaste goederen of effecten, door vestiging van hypotheeken of op andere wijze met inbegrip der kosten van aankoop en der bijbetaalde op de aangekochte effecten verschenen renten.

Kol. 16: Nadeelge saldo's van vorige dienstjaren.

Kol. 17: Alle in de vorige kolommen niet begrepen uitgaven.

Kol. 18: Optelling der kol. 8—17.

Kol. 19: Waarde van vervaardigde voorwerpen, grondstoffen en werktgereedschappen volgens het slot der rekeningen *over het dienstjaar* in de magazijnen voorhanden.

Links aan den zijkant staat een vierledige indeeling, naar de grootte der gemeenten, waarin de instellingen gevestigd zijn:

gem. v. 3000 zielen en minder; gem. v. 3001—10000 zielen; gem. v. 10001—20000 zielen; gem. v. meer dan 20000 zielen.

Aan den achterkant van de tabel staan de namen der gemeenten waarin de instellingen gevestigd zijn, eveneens gerangschikt, 4 ledig, naar de uitgebreidheid der bevolking, waarbij het bestuur en de werkzaamheden voor ieder afzonderlijk opgegeven zijn.

Tabel en achterzijde vullen elkaar echter *niet* aan, zoo staat er b. v.:

		Getal personen aan welke werk is verschaft.						8
		Getal instellingen.	In de instelling gehuisvest en gevoed.	In de instelling gevoed maar niet gehuisvest.	In de instelling noch geh. noch gev. maar daar in werk.	Niet in de instelling maar in hunne woningen werkende.	Optelling der kolommen 3 tot en met 6.	
1		2	3	4	5	6	7	
Gemeenten van 3001 tot 10000 zielen.	instell. <i>a</i> {	gesubsidieerd	3		145		145	
		niet gesubsid.	2	23	15		38	
	instell. <i>a</i> {	gesubsidieerd						
		niet gesubsid.						
	Totaal	5	23		160		183	

En aan de achterzijde staat nu vermeld, dat deze 5 gemeenten van 3001—10000 zielen, zijn: Bolsward, de Lemmer, Meppel, Scheemda en Zuidwolde.

Doch wat heeft men hieraan, wanneer men niet weet in welke van die 5 gemeenten zich nu het zeldzame geval voordoet, dat de behoeftigen ook gehuisvest worden?

Door eenige uitbreiding te geven aan deze tabellen zou dit bezwaar opgeheven kunnen worden. Wanneer nl. kolom 2 van opschrift veranderde en voortaan in plaats van „getal instellingen” daarboven werd gezet: „gemeenten in welke de instellingen gevestigd zijn”, dan zouden de getallen 3 en 2 plaats maken voor de namen der gemeenten en aldus iedere instelling afzonderlijk behandeld worden.

Verder zou ik de kolommen 10 en 19 willen splitsen: ik zou afzonderlijk willen opgenoemd zien het bedrag besteed voor den aankoop van grondstoffen en het restant grondstoffen op het einde van het dienstjaar in magazijnen voorhanden; dan is mét het restant van het vorige jaar, te berekenen hoeveel ieder jaar aan grondstoffen wordt uitgegeven. Worden de aangeschafte en overblijvende werktuigen even zoo afzonderlijk vermeld, dan is ook uit te rekenen hoeveel jaarlijks dáarvoor de uitgaven zijn.

Ook bij kolom 12 is splitsing noodig; in het algemeen is het wenschelijk, dat de twee administratiën van geheel-verpleegden (voeding, nachtverblijf, kleeren etc.) en voor dag-verpleegden niet samenvloeien; hier zullen afzonderlijk moeten vermeld worden: *a.* kosten van voeding der in de instelling gehuisveste personen; *b.* alle verder onderhoud en verzorging dier personen; *c.* kosten van voeding der *niet* gehuisveste personen. In deze tabel mis ik ook de afzonderlijke opgaven van de salarissen der directeuren en verder toeziend personeel. Deze kunnen begrepen zijn óf onder de kosten van beheer van kolom 9, óf onder de „overige uitgaven” van kolom 17 óf onder de uitbetaalde loonen van kolom 11. De salarissen zijn nog al varieerend bij de verschillende instellingen en zijn wel waard om afzonderlijk vermeld te worden.

De *tweede* tabel noemt de ontvangsten van alle instellingen sub *a* en *d*. Hier treft men weer dezelfde indeeling op den linker zijkant van het blad aan en verder 13 kolommen met opschriften.

Kol. 1. Renten van effecten etc. *Kol.* 2. Erfstellingen, legaten en schenkingen volgens het Burg. Wetb. *Kol.* 3. Collecten etc. *Kol.* 4, 5, 6. Subsidiën van andere instellingen, gem. en prov. *Kol.* 7. Opgenomen gelden. *Kol.* 8. Aflossingen en hypotheeken, koopprijzen van verkochte roerende en onroerende goederen, te gelde gemaakte effecten etc. *Kol.* 9. Opbrengst van vervaardigde voorwerpen in het dienstjaar verkocht. *Kol.* 10. Voordeelige saldo's van vorige dienstjaren. *Kol.* 11. Alle in de vorige kol. niet begrepen ontv. *Kol.* 12. Optelling van kol. 1—11. *Kol.* 13. Waarde van vervaardigde voorwerpen, grondstoffen en werk-gereed-

schappen volgens het slot der rekening over het *vorig* dienstjaar voorhanden. Voor de gewenschte splitsing van kol. 13 verwijs ik naar 't geen hierboven van kol. 19 gezegd is.

Zijn de opgaven als hierboven gesplitst en afzonderlijk vermeld voor iedere inrichting dan is hier reeds uit op te maken hoe elke instelling jaarlijks finantieel gewerkt heeft.

In de *derde* tabel worden van alle instellingen sub *b* en in de *vierde* tabel van alle instellingen sub *c* de volgende mededeelingen gedaan.

Kol. 2. Getal instellingen. *Kol.* 3, 4, 5, 6, 7. Aantal personen aan welke werk is verschaft. (Verder de uitgaven in de kol. 8--11). *Kol.* 8. Kosten van beheer. *Kol.* 9. Voeding en alle verder onderhoud en verzorging van in de instellingen gehuisveste en voor voeding van de daarin niet gehuisveste, maar gevoede personen. *Kol.* 10. Hetgeen het verder uitgegevene voor grondstoffen, werk-gereedschappen en in geld uitbetaalde arbeidsloonen meer bedraagt dan de waarde van de vervaardigde voorwerpen en alzoo als onderstand is te beschouwen. *Kol.* 11. Optelling van kol. 8—10. (Verder de ontvangsten kol. 12—16). *Kol.* 12. Erfstellingen legaten en schenkingen volgens 't Burg. Weth. *Kol.* 13. Collecten etc. *Kol.* 14, 15 en 16. Subsidiën van andere instell., gem., prov. *Kol.* 17. Optelling van kol. 12—16. De opgaven zijn in deze tabellen veel minder uitvoerig dan in de tabellen voor de instellingen sub *a* en *d*. Ter wille van duidelijkheid en nauwkeurigheid, zou 't zeker groote aanbeveling verdienen over deze instellingen dezelfde (gesplitste) opgaven te publiceeren, als over de instellingen sub *a* en *d*. De reden van de stiefmoederlijke behandeling dezer inrichtingen, moet zeker gezocht worden in de woorden van art. 10 der gemelde Armenwet van 1854, 't welk luidt als volgt:

„De besturen van alle instellingen van weldadigheid doen jaarlijks, „binnen den daarvoor door den Min. van Binnenl. Zaken aangewezen termijn, en in den door dezen voor te schrijven vorm, ten behoeve van „het verslag bij art. 195 der Grondwet bedoeld, aan het Gemeentebestuur „opgave van het getal der door hen ondersteunden of verpleegden; van „het beloop hunner uitgaven voor beheer en voor onderstand van allerlei „aard, en van dat hunner inkomsten door collecten, inschrijvingen of „andere vrijwillige bijdragen en subsidiën.”

„De besturen der burgerlijke en gemengde instellingen doen daarenboven alle verdere opgaven, door de Regeering noodig geacht.”

Ik zie niet in, waarom onder het begrip „uitgaven voor beheer en voor onderstand van allerlei aard” niet alle wetenswaardige bijzonderheden zouden kunnen begrepen worden, de uitgaven betreffende en wel speciaal de afzonderlijke kosten besteed voor grondstoffen, werk-gereedschappen, arbeidsloon en voeding, dan ware met de gegevens van de tegenwoordige kolom 10, ook de waarde der vervaardigde voorwerpen ge-

makkelijk te berekenen, waardoor de afdeeling ontvangsten veel vollediger zou kunnen worden.

In plaats van, dat deze uitlegging zou indruischen tegen de ratio legis, vind ik veeleer steun voor deze interpretatie, in de Memorie van Toelichting van den ontwerper Min. van Reenen.

Het heet daar, dat de regeering voornamelijk het oog heeft op de „uitkomsten der verrichtingen van de instellingen van weldadigheid” en dat jaarlijks de Staten-Generaal door het verslag „tot volledige kennis van den toestand” moeten kunnen komen en tot „beoordeelen” moeten worden in staat gesteld en verder dat de aard der opgaven omschreven is en beperkt „tot hetgeen voor de bewuste kennis wordt vereischt, „met *uitsluiting* van hetgeen betrekking heeft tot de *bezittingen* der „instellingen; eene zaak, waarvan de niet-openbaar making door hare „besturen op hoogen prijs wordt gesteld.”

En op de klacht van de Comm. van rapporteurs, dat dan van de kerkelijke en particuliere instellingen „eigenlijk de geheele administratie wordt bloot-„gelegd en dat deze bepaling inderdaad een zijdelingsche rekenplichtig-„heid aan de burgerlijke overheid voorschrijft”, antwoordt de Minister in zijn Memorie van Beantwoording alleen dit, dat „de gevolgtrekkingen „van verkeerde inmenging van het openbaar gezag, van bedekte verant-„woordelijkheid of zijdelingsche rekenplichtigheid, van krenking van „rechten en vrijheden en wat dies meer zij, ten eenenmale ongegrond „en alleen het gevolg zijn van het niet in het oog houden der onder-„scheiding, tusschen het blootelijk doen van opgaven of mededeelingen „ter kennisneming in het algemeen staatsbelang, en het onderwerpen der „uitkomsten van het beheer aan de beoordeeling en de goed- of afkeuring „van het openbaar gezag”, zonder dat tegengesproken wordt de door de Commissie van rapporteurs uitgesproken bedoeling van de regeering, om de administratie der instellingen geheel bloot te leggen; later wordt nog eens herhaald dat „de regeering wenscht in het algemeen belang het door haar te leveren verslag zoo volledig mogelijk en daardoor nuttig te doen zijn.” Dus het was de bedoeling van de regeering om de kerkelijke en particuliere instellingen, alleen vrij te stellen van het doen van opgaven aangaande hun *bezittingen*.

Daarom zie ik niet in, waarom 't noodig is dat hier in tabel 3 en 4, de uitgaven zoo kort en onduidelijk worden samengevat. De regeering kan toch zeker niet bedoeld hebben op die wijze een volledig en nuttig verslag te willen leveren?

In *kolom 9* heeft men weer, evenals in *kolom 12* van de uitgaven der instell. sub *a*, de gewenschte splitsing (zie boven over deze *kolom 12*) niet aangebracht en wat rechtvaardigt in *kolom 10* de uitrekening van het vage begrip *onderstand*? Wat rechtvaardigt de geheel subjectieve en twijfelachtige uitspraak van den vervaardiger dat *onderstand* hier is:

waarde grondstoffen + arbeidsloon + waarde werktgereedschappen verminderd met de opbrengst der werkzaamheden? De meening heeft zeker vóórgezet, dat als onderstand te beschouwen is, al hetgeen de vervaardigde goederen minder hebben opgebracht dan de onmisbare hulpmiddelen, die tot de vervaardiging vereischt waren. Maar waarom worden dan alleen grondstoffen, arbeidsloon en gereedschappen in rekening gebracht en waarom ook niet de voeding en bij gcheele verpleging de verdere kosten van onderhoud, en zijn de kosten van gebouwen, vuur en licht, de administratie-kosten, de kosten voor degelijk toezicht niet even noodzakelijk?

En welk licht verspreidt deze opgave van kosten voor onderstand? Laten we aannemen dat hiervoor *f* 100 genoemd staat; dan kon 't evengoed zijn, dat de grondst. *f* 2500, de gereedsch. *f* 100 en de arb.l. *f* 500, d. i. te zamen *f* 3100 hadden bedragen en de opbr. der goederen *f* 3000; als dat de grondst. *f* 2500, de gereedsch. *f* 100 en de arb.l. *f* 1500 d. i. te zamen *f* 4100 hadden bedragen en de opbr. der goederen *f* 4000. In beide gevallen is het fictieve begrip onderstand *f* 100, maar in 't laatste geval is oneindig voordeliger gewerkt dan in het eerste en het zou juist nuttig zijn wanneer het verslag ons in een dergelijk geval de redenen hiervan mededeelde.

Had de vervaardiger zich maar gehouden aan de uitspraak van het regeeringsverslag van 1854 (bl. 117 van de afzonderlijke editie): „Het is niet mogelijk met juistheid te bepalen, welk gedeelte van de uitgaaf dezer instellingen als onderstand te beschouwen is.”

Doch verkeeren we in de meening, dat als onderstand is te beschouwen al datgene wat op de werkverschaffing is moeten toegelegd worden, dan dienen van *alle* uitgaven alléén afgetrokken te worden de opbrengsten van den arbeid, want dit zijn de eenige *zuivere* inkomsten. Geen subsidies, geen legaten, geen giften of collecten kunnen als zoodanig beschouwd worden, geen renten van effecten, want de effecten zijn belegd *niet* van de opbrengst der goederen (geen werkinrichting werkt met winst), maar van giften en dergelijke; ook geen voordelige saldo's van vorige dienstjaren zijn zuivere inkomsten, daar ook deze uit giften zijn samengesteld.

Maar mocht de regeering soms grond vinden voor deze beperkte en onvolledige opgaven in het gemelde art. 10, dan zou ik verre de voorkeur geven aan het hiermede corresponderende art. 16 van het ontwerp-Thorbecke, hetwelk aldus luidde:

„De besturen aller instellingen van weldadigheid doen jaarlijks, binnen „den daarvoor door het Departement van Binnenlandsche Zaken aange- „wezen termijn, over den staat hunner instellingen en de uitkomsten van „hun beheer, ten behoeve van het verslag bij Art. 195 der grondwet „gevorderd, de opgaven die van wege dat Departement worden gevraagd.

„Over den aard en vorm dier opgaven worden door Ons algemeene voorschriften gegeven.”

Ik zou dus in 't kort, gaarne zien: 1°. dat de tabellen van alle „instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen in daartoe ingerichte werkplaatsen”, geheel of in ieder geval meer dan thans, op gelijke wijze werden ingericht, met inachtneming van de bovengenoemde splitsingen in de opgaven en 2°. dat die opgaven voor iedere instelling afzonderlijk werden vermeld.

Hetzelfde geldt voor de op gelijke wijze ingerichte (4) tabellen van „de instellingen ter werkversch. aan behoef. op andere wijze dan in daartoe inger. werkpl.”.

Aan de tabellen zou ik een algemeene bespreking willen vooraf zien gaan waarin (gedeeltelijk tabellarisch) de verdere bijzonderheden vermeld werden van *iedere* instelling *afzonderlijk*, met een korte mededeeling der resultaten. Van deze bijzonderheden komen mij de volgende vermeldenswaard voor:

Naam en grootte van de gemeente waarin de instelling gevestigd is, aantal gebouwen, straat. — Bestuur. — Aard der werkzaamheden. — Tijden van werkverschaffing. — Al of niet nachtverblijf en werkuren. — Voorwaarden van opneming. — Aantal personen, die in het afgeloopen jaar gewerkt hebben, aantal verpleegdagen, maximum personen op zekeren dag en minimum personen op zekeren dag, mannen, vrouwen en kinderen. — Welke belooning gegeven wordt: geldelijk loon, óf voedsel en geldelijk loon, óf geheel onderhoud. — Op welke wijze de loonen berekend worden: óf naar de behoeften van het gezin, óf bij 't stuk en bij de maat, óf een vast dagloon, óf naar hetgeen de opbrengst der goederen meer bedraagt dan de waarde der grondstoffen, etc. etc. met bijgaand tarief. — Hoe hoog het loon is, dat één persoon op één dag verdienen kan: maximum, minimum en gemiddeld. — Welk voedsel gegeven wordt, hoeveel dit bedraagt per heele portie voor één persoon. — Wordt geheel onderhoud gegeven, hoeveel dit bedraagt per persoon en per dag. — Welke ondervinding besturen hebben opgedaan in zake loonsbepaling en werkzaamheden. — Of er samenwerking bestaat tusschen besturen dezer instellingen en andere armbesturen. — Ten slotte zal het noodig zijn dat de vervaardiger van het verslag dezer werkinrichtingen, alle instellingen eens of tweemaal per jaar persoonlijk bezoekt.

Laten we nu aan de hand van het regeeringsverslag een overzicht trachten te geven van onze tegenwoordige werkinrichtingen.

Het totaal dezer instellingen bedroeg over 1891, zooals het verslag ons zegt: 77 ¹⁾ n.l.

¹⁾ Het totaal der instellingen van Weldadigheid, strekkende ten behoeve of ter verzorging van armen was in 1891 als volgt:

1. Besturen voor huiszittende armen	4225
2. Genootschappen die aan schamele armen onderstand verleen	255
3. Commissiën of vereenigingen, die gedurende de wintermaanden uitdeelingen doen van levensmiddelen en brandstoffen.	112

30 instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen in daartoe ingerichte werkplaatsen,

47 instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen op andere wijze dan in daartoe ingerichte werkplaatsen.

Van de 30 werkinrichtingen werkten er in 1891 reeds 6 niet meer en van de 24 overige zijn er in 1892 2 opgeheven, zoodat 22 dezer instellingen met werkplaatsen thans nog bestaan in Nederland.

Deze 22 instellingen zijn als volgt gegroepeerd:

sub a : 9; *sub b* : 2; *sub c* : 11; *sub d* : 0 = totaal 22.

Van de 47 opgenoemde instellingen ter werkversch. op andere wijze, werkten er in 1891 reeds 7 niet meer; de 40 overige zijn aldus gegroepeerd:

sub a : 5; *sub b* : 4; *sub c* : 30; *sub d* : 1 = totaal 40.

Deze beide soorten instellingen zijn verder te verdeelen naar de grootte der gemeenten, waarin de instellingen gevestigd zijn:

Gemeenten	Instell. met Werkpl.	Instell. op andere wijze.	Totaal.
van 3000 zielen en minder	5	6	11
„ 3001—10000 zielen	8	16	24
„ 10001—20000 „	5	7	12
„ boven de 20000 „	4	11	15
	<u>22</u>	<u>40</u>	<u>62</u>

En zijn op de volgende wijze verspreid over de provinciën.

Provincie.	Bevolking in 1893.	Instell. met werkpl.	Instell. op and. wijze.	Totaal.
Zuid-Holland . . .	1,021,000	5	3	8
Noord-Holland . . .	895,000	5	6	11
Gelderland	528,000		10	10
Noord-Brabant . . .	524,000		2	2
Friesland	336,000	3	4	7
Overijsel	306,000	1	5	6
Groningen	281,000	2	8	10
Limburg	265,000			
Utrecht	232,000	1	1	2
Zeeland	204,000	1		1
Drenthe	137,000	4	1	5
		<u>22</u>	<u>40</u>	<u>62</u>

4. Genootschappen tot het verleenen van onderstand aan behoeftige kraamvrouwen.	55
5. Godshuizen, andere dan ziekenhuizen (n.l. weeshuizen, gestichten voor oude en gebrekkige lieden, gestichten van oude lieden en kinderen te zamen, huizen voor bestedingen, armhuizen, proveniershuizen en huizen voor kostkoopers en hofjes).	760
6. Ziekenhuizen.	86
7. Instell. tot Werkversch. aan beh. in daartoe ingerichte werkpl.	30
8. Instell. tot Werkversch. aan beh. op a. w. dan in daart. inger. werkpl.	47

totaal 5570

We zullen nu achtereenvolgens de 22 werkinrichtingen, welke bestaan we ontdekt hebben door het gemelde regeeringsverslag, ieder afzonderlijk behandelen en moeten daarbij opmerken, dat zelfs niet getracht is de door ons aangegeven methode van bespreking te volgen, omdat daarvoor de noodige gegevens ontbraken. Ik kan natuurlijk niet anders mededeelen, dan hetgeen ik uit verslagen en uit verschillende inlichtingen van besturen of directeuren ben te weten gekomen; doch al werden mij meestal met de grootste bereidwilligheid allerlei gegevens verstrekt en al heb ik van de voornaamste werkinrichtingen uniforme vragenlijsten beantwoord gekregen, zoo is 't mij toch niet gelukt aangaande al die instellingen dezelfde soort bijzonderheden te verzamelen.

Om het verschil, dat dikwijls bestaat tusschen het regeeringsverslag en de werkelijkheid te doen uitkomen, zal telkens vóór de bespreking van iedere instelling opgenoemd worden, hetgeen dat verslag er over vermeldt. Ná de 22 instellingen zullen we nog enkele andere werkinrichtingen bespreken, die deels niet in het regeeringsverslag vermeld zijn, als behoorende tot instellingen ter voorkoming van verval tot armoede, en deels ná 1891 pas zijn opgericht en als zoodanig eerst later in de tabellen der regeeringsverslagen zullen opgegeven worden.

Vooraf ga hier een enkel woord over de „instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen op andere wijze dan in daartoe ingerichte werkplaatsen” en die eigenlijk minder tot ons onderwerp behooren. We hebben gezien dat het regeeringsverslag over 1891 nog 47 van zulke instellingen vermeldt, waarvan echter slechts 40 in werking waren. Er zijn niet veel kerkelijke en gemeentelijke en vooral particuliere armbesturen, die zich niet voor langer of korter tijd hebben bediend van de een of andere soort van werkverschaffing, zonder dat daarvoor speciale werkplaatsen werden gebouwd. Ze treden dan meestal op als leveranciers van grondstoffen en te gelijk als koopers van de gefabriceerde goederen; de werkzaamheden die op deze manier, door behoeftigen verricht worden zijn volgens het regeeringsverslag over 1891: Wolspinnen, touwpluizen, breien van allerlei sajetten en wollen goederen, weven van wol of haar, naaien, matten maken, vlas braken, hout hakken en dergelijke. Of ook, zij verschaffen werk met laten zoeken en kloppen van steenen, graven van grind, maken en verbeteren van wegen, ontginnen van heide of betélen van duingronden.

Bronnen: Verslagen van 10- en 25-jarig bestaan der werkinrichting tot weging der bedclarij te Gouda. Uitgebracht 1859 en 1875 door den Voorzitter van het bestuur den Heer W. J. FORTUYN DROOGLEVER.

Mededeelingen van het bestuur.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub c; gemeente van 10001—

20000 zielen; bestuurd voor rekening van bizondere personen; werkzaamheden netten en kousen breien, straatwieden enz.]

Oprichting.

De werkinrichting te Gouda opgericht in 1849, diende tot wering der bedelarij. „Geen stad was er in ons vaderland, zegt het verslag van 1859, „waar de bedelarij op grooter schaal werd gedreven dan in Gouda; „algemeen waren de klachten over den last, dien de bedelaars veroorzaakten, „over de onbeschaamde wijze, waarop ze zich aanmeldden, over de oneerbare wijze, waarop ze zich in 't openbaar vertoonden, over de verbazende „sommen, die aan hen werden uitgegeven, en over de onnutte zoo niet „misdadige wijze, waarop veel daarvan werd besteed. Maar het scheen „dat de behoefte vermeeerderde, naarmate meer gegeven werd.”

Na alle voor- en nadeelen rijpelijk overwogen te hebben besloot men dan ook in '49 tot oprichting van een werkhuis, opdat ná deze gelegenheid tot arbeiden, gebrek aan werk, door valiede behoeftigen niet meer zou kunnen worden aangevoerd als voorwendsel tot het vragen van een aalmoes. Men noodigde tevens alle ingezetenen uit, de giften, die ze gewoon waren aan leegloopers uit te deelen, bedragende meestal eenige centen daags, liever af te zonderen voor de vereeniging, opdat daaruit de onkosten der inrichting zouden kunnen worden bestreden. Zeshonderd ingezetenen traden op deze voorwaarde reeds dadelijk als leden toe. Een lokaal, de voormalige Latijnsche school aan den Groenen weg, werd kosteloos door het Gem.bestuur afgestaan en tot gebruik ingericht. De opening werd bepaald op 2 Jan. 1850.

Bestuur.

Het bestuur werd opgedragen aan 9 leden, terwijl verder 25 commissarissen uit en door de leden werden benoemd om alle zaken van aanbelang gemeenschappelijk met het bestuur te behandelen.

Opgenomenen.

Om alle bedelarij krachtig te kunnen weren, meende het bestuur als eenige voorwaarde voor de opneming te moeten stellen, het feit dat iemand behoeftig is en geen werk heeft kunnen vinden, zoodat in den eersten tijd eigenlijk een ieder die zich (het geheele jaar door) 's ochtends bij de opening der werkinrichting aanmeldde, voor dienzelfden dag werd opgenomen, met dien verstande, dat hij, eenmaal binnengelaten, het huis niet eerder dan 's avonds mocht verlaten. Een portier hield de wacht en grendelde de deur bij in- en uitgaan even als in gevangenissen. Later werd echter bepaald, dat men zich den vorigen dag moest opgeven (omdat gebleken was dat bij slecht weêr ook sommige gewone werklieden liever in de inrichting werkten dan daarbuiten) en verder dat geene kinderen beneden de 10 jaren, of moeders met kinderen zouden worden opgenomen zonder de vaders of mannen.

Daar reeds vóór de oprichting door sommigen de vrees was geuit, dat de toeloop wel eens te groot zou kunnen worden en de krachten der vereeniging zou overtreffen, had men de behandeling zoo min mogelijk aantlokkend gemaakt en bij veel werkuren ('s zomers van 's morgens

7 uur tot 's avonds half acht en 's winters van 8—7) een uiterst gering loon en eenvoudig voedsel aangeboden. Toch scheen in het begin die vrees niet ongegrond, daar het aantal behoeftigen, dat zich aanmeldde, van 119 op den openingsdag, 2 Jan 1850, reeds den 24 Januari was gestegen tot 448 personen om later evenwel weer te dalen tot een minimum van 16 personen (op zekeren dag in den zomer). Maar in de volgende jaren steeg het aantal hooger, in 1851 bereikte men op zekeren dag een maximum van 486 personen, in 1852 van 499 personen en in 1854 werd op 5 Jan. het grootste getal bereikt, dat ooit aanwezig is geweest, n.l. 936 personen (in dat jaar werd het voedsel op roggebrood gebracht); daarna zijn deze „maxima op zekere dagen”, weer sterk gedaald. Ook het totaal der opgenomenen begon ná 1854 gestadig te dalen, hetgeen kan blijken uit de volgende cijfers, die aangeven hoeveel personen gemiddeld per dag werden opgenomen in de volgende jaren:

	in 1850	80	in 1855/56	128	in 1860/61	52
	in 1851	100	in 1856/57	96	in 1861/62	86
	in 1852	124	in 1857/58	92	in 1862/63	60
1) in '53 in de 3 eerste maanden van '54	184		in 1858/59	55	in 1863/64	51
	in 1854/55	154	in 1859/60	39	in 1864/65	36

Toen nu in 1865 het getal opgenomenen zoo sterk gedaald was (het maximum bedroeg 50 en het minimum 18 op zekeren dag) en daarbij de financieele omstandigheden niet ongunstig waren, besloot het bestuur de gelegenheid te openen tot opneming van 24 mannen en 12 vrouwen in geheel verpleging, waardoor natuurlijk het totaal verpleegden weer eenigszins grooter werd. Steeg het aantal door de nieuwe afdeeling, die eigenlijk armenwerkhuis was, in 1865/66 tot 51 personen gemiddeld per dag en werd al schommelend in 1870/71 zelfs het getal 71 bereikt, daarna begon de vermindering van het aantal tot in 1876/77 (49 gemiddeld per dag), om na een kleine stijging (tot 50 gemiddeld per dag in 1877/78), verder te dalen tot 26 gemiddeld per dag in 1884/85; vervolgens werd schommelend stijgende in 1891/92 het getal van 47 gemiddeld per dag bereikt, in 1893/94 eindelijk, was dit aantal 46. Bedenkt men dat onder dit gemiddelde getal opgenomenen per dag 33 geheel verpleegden (oude mannen en vrouwen) aanwezig zijn, dan behoeft 't geen verderen uitleg, dat de eigenlijke werkinrichting, die eens zeer bloeiend was, thans niet veel meer beteekent met een gemiddeld getal van 13 arbeiders, allen ongeveer tusschen de 60 en 70 jaar. Ná 1875 is het getal dagverpleegden zeer sterk verminderd, zelfs zóo dat in de jaren 1884/85 en 1885/86 op de maximale dagen slechts 9 behoeftigen werkten en dat in die jaren het minimum dagverpleegden daalde tot 2.

De afdeeling oude mannen- en vrouwenhuis heeft uit den aard der zaak, een meer stationaire bevolking, doch ook het aantal dagverpleegden,

1) Door verandering in het boekjaar loopen ná '54 de jaren van 1 April tot 31 Maart.

gemiddeld 13 per dag, varieerde in 1893/94 niet veel gedurende winter en zomer, het waren meestal vaste klanten, het maximum kwam vóór gedurende de maand December (gem. 14) en het minimum N.B. in de maand October (gem. 11 per dag).

Werkzaamheden. In den bloeitijd dezer werkinrichting werden zeer vele takken van arbeid beoefend hoewel het bestuur eenigszins beperkt was in zijne keuze, omdat men als regel had aangenomen zoodanigen arbeid te laten verrichten, waarvoor men of omdat er zoo weinig voor betaald kon worden, of omdat het zoo onaanzienlijk, of omdat het zoo vervelend was moeilijk andere menschen kon vinden. Met die beperktheid in de keuze ging 't nogal, daar we lezen dat in de eerste jaren na de oprichting het volgende verricht werd:

Touwpluizen voor scheepswerk. — Kousen en sokken breien. — Zwavelstokken maken. — Matten van koe- en varkenshaar, touw, manilla en zelfkant maken. — Haar- en wolpluizen en spinnen. — Rotting schaven en vlechten. — Ketelhengsels maken. — Straat wieden. —

Haartrensen, — Touw kloenen. — Vlas spinnen en klaren. — Erwtten, boonen, tabak en lompen sorteeren. — Rijst stampen. — Snuif raspen. — Netten knoopen. — Hennepzelen weven. — Hennep beuken en schillen. — Veters maken. — Katoen dubbelen. — Koordslaan. — Koehaar kaarden. — Koestrengen maken. — Tapijtgoed uitrafelen. — Dozen plakken. — IJzerwerk schuren. — Spijkers recht kloppen. — Pijpedoppen maken. — Hout zagen en hakken. — Steen schoonmaken. — Klompen maken. — Gom schrappen. — Sneeuwvegen. etc.

Bovendien werden behalve voor bijzondere personen, voor het Gemeentebestuur de straten en pleinen, die der Gemeente toebehoorden, door de verpleegden gewied, de krenge uit de stads grachten en wateren opgevischt en begraven, en het stadsgesboomte van rupsennesten gezuiverd.

Later echter, omstreeks 1875, werden nog alleen de 8 cursief gedrukte werkzaamheden verricht, doch ook toen kon nog ieder lid der vereeniging opgenomen, voor zoover er geschikten waren, in dienst krijgen tegen betaling van 4 cent per uur van welke gelegenheid door de leden nog al eens scheen gebruik gemaakt te worden om water (er was een uitmuntende put) uit de inrichting te laten halen.

Het liefst laat men „in loon” werken d. i. particulieren geven grondstoffen in de inrichting ter bewerking en betalen daarvoor een zeker loon aan het bestuur (de arbeider krijgt een deel van het loon); doch wanneer zulk werk niet aanwezig is, geschiedt de arbeid voor eigen rekening.

In de laatste jaren zijn de werkzaamheden sterk ingekrompen mede een gevolg van het gehalte der opgenomen, zoowel geheel- als dagverpleegden. Een proef genomen met het maken van stroohulzen voor flesschen is schitterend mislukt, daar ze niet dan met groot verlies na jaren konden verkocht worden. Thans worden door de interne mannen van tijd tot tijd, wanneer de voorraad op is, nog wat zwavelstokken gemaakt en door de

oude vrouwtjes kousen voor het gesticht gebreid. De eenige arbeid, dien ik aantrof bij mijn bezoek, was touwpluizen en werd verricht door ongeveer 8 mannelijke internen ¹⁾ en tien dagverpleegden bij welke 2 categorieën geen onderscheid in uiterlijk en manier van werken was waar te nemen; de overigen deden huiswerk.

De belooning die de opgenomenen voor hun arbeid ontvangen bestaat uit gering geldelijk loon en eenvoudig voedsel.

Met opzet koos men zoodanig werk, dat weinig verdienste opleverde „ten einde de armen niet uit te lokken in de inrichting te komen, wanneer zij op eenige andere wijze in hun behoeften konden voorzien.” Het loon wordt aan hem die 't verlangt, iederen avond en aan de overigen één maal 's weeks uitbetaald. Klommen de loonen van gemiddeld 15 cent per week en persoon later tot 45 cent per week, thans bedragen ze zoo ongeveer 25 cent per week, voor ieder persoon. Wanneer leden der inrichting diensten van de behoeftigen vergen (hetgeen zelden meer voorkomt) dan wordt hiervoor 4 cent per uur (eertijds $2\frac{1}{2}$ c. p. u.) berekend. Touwpluizen ²⁾ wordt berekend tegen 5 á 6 cent het kilogram, kousen breien tegen 30 à 60 cent per paar en zwavelstokken maken tegen 50 à 80 cent de 100 bos. De helft wordt hen echter slechts in geld ter hand gesteld, zoodat de opgenomenen voor een kilo geplozen touw $2\frac{1}{2}$ cent ontvangen, de geheel verpleegden voor 100 bossen zwavelstokken 26 cent (23 cent voor 't bossen en 3 cent voor 't zwavelen) en de vrouwtjes voor een paar kousen 20 cent. Van dit geringe loon kunnen de dagverpleegden hunne uitgaven natuurlijk niet geheel bestrijden, zoodat de meesten in den regel van een of ander genootschap nog verdere ondersteuning ontvangen.

Behalve deze geringe geldelijke belooning krijgen allen gratis voedsel. Vroeger was dit: 's morgens roggebrood met water en melk; 's middags warm eten als: aardappelen met groenten, grutten en rijst met gekarnde melk en 's Zondags vleeschsoep met rijst of gort; 's avonds roggebrood met koffie. Eéns heeft men dit voedsel nog vereenvoudigd; toen n.l. den 5 Jan. 1854 het aantal behoeftigen was gestegen tot 936, zag de inrichting zich tot haar leedwezen verplicht, (om niet aan te groote kosten te bezwijken), de opgenomenen in 2 klassen te verdeelen en al wat niet tot kinderen, ouden of gebrekkigen behoorde, geen ander voedsel aan te bieden dan 's morgens, 's middags en 's avonds telkens $2\frac{1}{2}$ hektogram roggebrood en water. Dat hielp, want velen bleven nu weg, bewerende „dien hon-

¹⁾ Van de 34 geheel verpleegden, die bij mijn bezoek aanwezig waren, had 1 den leeftijd van 93 jaren bereikt; 6 waren tusschen de 80 en de 90 jaar oud; de overigen tusschen de 60 en 80; de jongsten werkten mee aan het touwpluizen. De dagverpleegden waren allen tusschen 60 en 70 jaar.

²⁾ Het touw wordt ingekocht voor f 10 de 100 kilo. Uit de 100 kilo ruw touw komt 60 kilo geplozen touw, dat verkocht wordt voor 30 cent het kilo of f 28 de 100 kilo. Het afval gaat naar den papiermolen en brengt nauwelijks f 5 de 100 kilo op.

denkost niet te willen eten" en „dat ze ligt zooveel konden verdienen, dat ze roggebrood en water hadden." De geheel verpleegden echter hebben nà 1865 cenig beter voedsel gekregen, hen werd 's morgens in plaats van roggebrood met water en melk, tarwebrood met koffie en melk verstrekt, verder 15 dekagram boter in de week en 2 avonden in de week gepelde gerst, meel of rijst met gekarnde melk en stroop. Thans is voor allen het roggebrood door bruin brood vervangen. Nà 1865 zien we dan ook de kosten voor voeding per persoon en per dag aanmerkelijk stijgen. Vóór dat jaar liepen deze kosten van $8\frac{1}{2}$ —13 cent per persoon en per dag, na '65 loopden ze van $16\frac{1}{2}$ —tot 20 cent, om thans 19 à 20 cent te bedragen.

In de eerste jaren, toen het aantal opgenomenen nog groot was, werden voor de contrôle aan ieder behoeftige bij het binnenkomen 3 genummerde blikken plaatjes gegeven, één voor 't ontbijt, één voor 't middageten en één voor 't avondeten, welke plaatjes moesten ingeleverd worden bij het in ontvangst nemen van het eten. Die plaatjes werden naar den leeftijd en aard der individuen in 4 soorten uitgegeven, n.l. voor heele, driekwart, halve en één kwart porties. Thans is deze maatregel natuurlijk, als geheel overbodig, afgeschaft.

Algemeene
mededoelingen.

De splitsing in 1865 in armhuis (waarin gewerkt wordt) met geheel verpleegden en werkinrichting met dagverpleegden is zeker niet bevorderlijk geweest voor den bloei der eigenlijke werkinrichting; er werden voor de geheel verpleegden bedden en uniforme-kleding aangeschaft, er werden badkamers voor hen in gereedheid gebracht, zij mochten des vóormiddags van 10—12 en des namiddags van 3—5 uren het gesticht verlaten, in één woord de interne verpleging van oude mannen en vrouwen werd hoofdzaak, terwijl de werkinrichting meer en meer verliep; zoodat thans het geheele gebouw bestaande uit 9 zalen voor de opgenomenen, 2 keukens, een graanzolder, 4 bergplaatsen voor goederen, een kantoor, 2 kamers voor den Directeur en een bestuurskamer, niet anders is dan oude mannen- en vrouwenhuis, waarin valiede internen en enkele uitwonende oudjes cenig luttel werk verrichten. En dit is jammer voor Gouda, in welke stad door de achteruitgaande pottenbakkerijen en vooral pijpenfabrieken, dringend behoefte aan een flinke werkinrichting schijnt te bestaan, en vooral jammer is 't, omdat de inrichting zoo flink begonnen was en zoovele klippen heeft weten te vermijden. Want behalve dat de orde er voorbeeldig gehandhaafd werd, was er vroeger steeds voldoende en afwisselend werk en goed debiet, terwijl geen enkele klacht werd vernomen van fabrikanten of werkbazen over concurrentie hen aangedaan. Aan de behandeling der opgenomenen werd verder de uiterste zorg besteed. Straf werd zelden toegepast en meestal was een vriendelijke vermaning voldoende, hoewel men toch ook streng wist te zijn, want hielp de herhaalde aanmaning niet, dan werd voor den

onwillige het middageten vervangen door water en brood en bij recidive werd hij onherroepelijk verwijderd. Om den opgenomenen eenige nuttige lessen in te prenten werden in de zalen zwarte borden opgehangen, waarop iedere week, in wit geverfde inschuifletters, verschillende spreuken van zedekundige strekking kwamen te prijken, als: Vreest God, eert den Koning; Een dronkaard maakt zich zelven en anderen ongelukkig; Die niet werkt zal ook niet eten; en dergelijke ¹⁾. Vóór iederen maaltijd wordt gelegenheid gegeven tot bidden en des Zondags wordt gezamenlijk ter kerk gegaan.

Ten slotte een woord over de financiën.

Het bestuur is er terecht trotsch op dat de geheele inrichting van giften en bijdragen van ingezetenen bestaat en nimmer gem. subsidie heeft nodig gehad, hoewel deze financieele belangstelling wel sterk verminderd is: in 1851 bedroegen de contributies en giften nog *f* 6775, in 1861 *f* 4329, in 1871 *f* 3403 en in 1894 slechts *f* 2545. Behalve van deze contributies leeft de inrichting van renten van haar opgespaarde saldo's en van voordeelen uit den arbeid, welke laatste bron van inkomsten echter voor een groot deel is opgedroogd. Voor de geheel verpleegden eindelijk ontvangt de inrichting een vergoeding van *f* 0.75 per persoon en per week van de arbesturen of particulieren, die de opneming verlangen.

De volgende staten van ontvangst en uitgaaf dezer werkinrichting over de jaren 1 April 1862—31 Maart 1863 en April 1893—31 Maart 1894 geven een overzicht van het geheele geldelijk beheer van voorheen en thans, (de staat over 1862/63 is uit Mr. Ooster overgenomen bl. 21 proefschrift „Werkinrichtingen” Utrecht 1864).

ONTVANGSTEN:

1862/63.	1893/94.
Contributiën . . . . . <i>f</i> 3205.44	Contributiën . . . . . <i>f</i> 2545.39
Giften . . . . . „ 636.66	en giften . . . . . „ 2545.39
Interessen . . . . . „ 398.28	Interessen . . . . . „ 1074.16
Verkocht werk . . . . . „ 3389.48	Verkocht werk . . . . . „ 839.71 ⁵
Personen in dienst genomen „ 178.15	Bijdragen voor geheel verpleegden. . . . . „ 1218.—
Verschillende ontvangsten. „ 373.92 ⁵	Saldo vorige jaren . . . . . „ 486.45 ⁵
totaal <i>f</i> 8181.93 ⁵	totaal <i>f</i> 6163.72

¹⁾ Bij mijn bezock was alleen deze spreuk van Paulus in de werkzaal van dagverpleegden opgehangen, terwijl op de slaapzaal voor interne mannen te lezen stond: „Geefst sterken drank dengene, die verloren gaat”; hoewel de laatste spreuk zeker van ernstige strekking is, zoo moest ik toch bij 't lezen onwillekeurig glimlachen, daar de directeur mij juist even te voren had verteld hoe de alleroudste in jaren op zijn 93ste jaar nog het slechte voorbeeld aan de jongeren had gegeven door op zekeren Zondagavond licht beschonken thuis te komen.

UITGAVEN:

1862/63.		1893/94.	
Gereedschappen	f 32.79	Waterleiding	f 54.56
Voeding	" 2900.83 ⁵	Voeding	" 2969.42
Werkloonen	" 603.53	Kleeding en reparatiën.	" 584.36
Verwarming en brandst.	" 478.72 ⁵	Verwarming en brandst.	" 351.25
Verlichting	" 112.49	Verlichting	" 105.06
Grondstoffen	" 2194.57	Grondstoffen, werklieden, geëmployeerden en bedienden.	} " 1350.62 ⁵
Salarissen.	" 734.—		
Bedienden uit de opgenomenen	" 230.37 ⁵	Drukloon en vergadering-kosten	" 22.90
Drukloon en vergadering-kosten	" 43.80	Wasscherij	" 368.19 ⁵
Wasscherij	" 40.04	Huisdienst	" 169.28
Huisdienst	" 135.22 ⁵	Verschillende uitgaven	" 22.07 ⁵
Verschillende uitgaven	" 20.26	Saldo	" 165.99 ⁵
Saldo	" 655.29 ⁵	totaal f 6163.72 ^b	
totaal f 8181.93 ⁵			

Bronnen: Catalogus der tentoonstelling van producten der Leidsche nijverheid (blz. 57 vlg.) 1889.
Mededeelingen van den Directeur.
Gemeenteverslag over 1852.

LEIDEN.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub *a*; gemeente van meer dan 20000 zielen; bestuurd door een commissie van 7 leden voor rekening der gemeente; werkzaamheden: linnen- en kokosweven, touw- en wolpluizen enz.]

Oprichting.

In 't gemeenteverslag over 1852 lezen we, dat een commissie benoemd wordt „tot het ontwerpen van een uitgewerkt plan *eenner inrichting ter wering der bedelarij* door het verschaffen van werk aan behoeftigen, hetzij naar het voorbeeld van *Gouda* of op andere wijze,” en dat daarvoor een som van *f* 15000 op de begrooting is uitgetrokken. Nadat het geïnstalleerd bestuur een circulaire verzonden had aan de burgerij, waarin gewezen was op de veelvuldige bedelarij en het verkeerde van aalmoezen geven, en waarin de hulp en steun van een ieder verzocht was, werd de opening bepaald op 13 Dec. 1852. De gemeente stelde de lokalen van het gewezen Caecilia gasthuis in de Vrouwenkerksteeg voor dit doel beschikbaar.

Het bestuur.

De werkinrichting wordt bestuurd door vier leden uit den gemeenteraad en drie leden daar buiten. De eersten treden af bij hunne periodieke aftreding als leden van den raad, de laatsten jaarlijks; zij zijn dadelijk herkiesbaar. Voor het bestuur zijn werkzaam een Directeur tevens boekhouder, en een kantoorbediende.

De opgenomenen.

Zij, die in de inrichting wenschen te worden opgenomen, moeten voorzien van een bewijs van onvermogen, afgegeven door een der buurtcommissarissen, zich bij den Directeur aanmelden des morgens tusschen 8 en 8½ ure. Wanneer zij worden toegelaten moeten zij aldaar blijven tot 's avonds te 7 uren, doch zijn vrij om de volgende dagen terug te komen of weg te blijven.

Opgenomen worden:

- a. Hoofden van gezinnen met of zonder hunne vrouwen of kinderen.
- b. Ongehuwden boven de 23 jaar.
- c. Gehuwde vrouwen zonder man, met of zonder kinderen, indien een bewijs wordt gegeven, dat de man afwezig is door gevangenisstraf, wegens ziekte, of wel, dat hij zijne vrouw heeft verlaten.
- d. Gescheiden vrouwen en weduwen met of zonder kinderen.

Zij, die in één week drie dagen zijn opgenomen, mogen 's Zondags komen eten. De kinderen gaan naar bewaar- of lagere school, zéer jonge kinderen blijven bij de moeder.

Op den openingsdag 13 Dec. 1854 meldden zich 53 volwassencn en 11 kinderen aan d. i. een totaal van 64 pers. doch in de volgende dagen breidde zich dit aantal uit en wel tot (op 31 Dec.) 206 pers. n.l. 139 volw. en 67 kinderen. Gemiddeld werden gedurende den loop van het jaar 1852, per dag 158 pers. opgenomen.

Om de schommelingen van het gemiddeld aantal verpleegden per dag, aan te geven heb ik hieronder telkens die jaren opgenoemd, waarin het gemiddeld aantal verpleegden per dag, laag of hoog was, zoodat tusschen de opgegeven jaren dit aantal regelmatig klom of daalde.

Jaren.	Volwassenen.	Kinderen.	Totaal	Gemiddeld per dag.
1852	2 082	921	3 003	158
1854	87 660	34 872	122 632	336
1859	31 565	10 964	42 529	117
1862	75 289	37 892	113 181	310
1865	39 831	14 425	54 256	149
1867	54 742	30 475	85 217	234
1876	24 577	6 421	30 998	84
1877	25 865	8 028	33 893	93
1884	21 482	2 659	24 141	66
1885	24 612	3 752	28 364	77
1888	23 655	3 918	27 573	75
1889	25 223	5 786	31 009	85
1890	23 196	4 556	27 752	76
1892	29 771	6 980	36 751	101
1893	28 996	6 277	35 273	97

In het jaar 1893 was de maand April het stilst, met gemiddeld 76 pers. per dag en de maand December het drukst, met gemiddeld 122 pers. per dag. Het maximum opgenomen op zekeren dag bedroeg in de laatste jaren ongeveer 450, maar was vroeger veel hooger. Tegenwoordig is het verschil in aantal verpleegden over de onderscheidene dagen niet heel groot daar 't meest alle vaste klanten zijn. Bij mijn bezoek op 29 Sept. 1894 waren er $\pm$ 65 menschen aan 't werken; 't was juist op een Zaterdag, een dag die met den Maandag de minst drukke dagen van de week zijn voor deze werkinrichting. Zaterdag is er markt in Leiden en beproeven sommigen liever met het een of ander karrewietje iets te verdienen, terwijl de Maandag door velen als rustdag wordt beschouwd.

De vier overige dagen van de week zijn de echte werkdagen. De behoeftigen zorgen wel gedurende deze 4 dagen der week present te zijn, want anders kunnen ze geen bedeeling krijgen van de Diaconie.

Een lijst met opgaven der namen en aantal dagen van opneming, wordt aan de Diaconie overgelegd en, ieder die geen 4 dagen in de week aanwezig is geweest, wordt als genoeg welgesteld beschouwd om ondersteuning te kunnen ontberen. Behalve een paar oudjes, die niet meer konden werken, en daarom slechts enkel voedsel en geen loon ontvingen, waren de 65 personen, die ik werkend aantrof aldus verdeeld over de 5 werkzalen: 28 mannen waren bezig met koffie lezen; 12 vrouwen eveneens; 10 mannen weefden linnen voor zoutzakken; 3 mannen weefden verschillende emballage; 6 mannen en 1 vrouw wonden 't garen op de spoelen voor de wevers; 3 mannen en 1 vrouw maakten zakken; 1 man fabriceerde cocosmatten.

Verder trof ik 2 kinderen aan, die in de werkzaal der vrouwen rondliepen en een zeer jong kind, dat in een teenen korfje op den grond heen en weer werd gewiegd.

Werkzaamheden. Deze bestaan uit loonwerk en eigen fabrikaat.

1. *Loonwerk* is het werk, dat tegen betaling der arbeidsloozen voor anderen wordt verricht.

2. *Eigen fabrikaat* zijn de goederen, die voor eigen rekening worden gemaakt en verkocht.

Het *loonwerk* bestaat voornamelijk in: koffie, erwten en boonen lezen en verder in haarpluizen, zakkenverstellen en alle andere voorkomende werkzaamheden. Het *eigen fabrikaat* is thans voornamelijk weven van behangsellinnen, zoutzakkenlinnen, verschillende emballage (linnen ter verpakking) en 't maken van cocosmatten. Verder wordt er, zoodra de voorraad op is en er bekwame werklieden zijn, cocos- en manillatapijt voor kamerkleeden en gangloopers geweven, (op de tentoonstelling van 1867 te Amsterdam gehouden, verkreeg de inrichting voor dit artikel een eervolle vermelding), dweilen, koedekken, onderkleeden, varkensharen matten, hemden en witte katoenen jassen gemaakt, en linnen, katoenen

en gonje zakken, terwijl het touwpluizen voor breeuwwerk als minste en vervelendste arbeid wordt gegeven aan hen, die niets verstaan of kunnen leeren. Het wolpluizen en breien is sinds 1881 niet meer verricht als te onvoordeelig. Het snijden van ijzeren schroeven is reeds lang vóór dien tijd niet meer onder de werkzaamheden genoemd. De verkoop geschiedt aan fabrikanten, winkeliers en particulieren zoowel in 't groot als in 't klein.

Om zoo min mogelijk te concurreeren met de vrije nijverheid, worden de cocosgoederen en dergelijke voor éen minstens even hoogen prijs verkocht als op de gewone markt, wat natuurlijk niet bevorderlijk is voor 't debiet, zoodat dan ook in het magazijn sommige stukken goed, jaren lang opgestapeld liggen eer ze een koper vinden.

Voeding en loonen. Voor den verrichten arbeid ontvangen de opgenomenen zoowel 3 maal daags voeding, als geldelijke belooning. De voeding is als volgt: 's morgens: 3 H.gr. roggebrood en kropbrood (ongebuid) met water en melk; 's avonds: dezelfde hoeveelheid brood doch nu met koffic; 's middags; een portie warme spijs, bestaande uit een der volgende gerechten; aard-appelen met groente; groene erwtensoop; bruine boonen; capucijner-erwtten; gort met karnemelk; rijst met karnemelk en 's Zondags vleeschsoep (dit laatste alleen voor 3-daagsche gasten). Kinderen beneden de 12 jaren ontvangen een halve portie. De kosten der dagelijksche voeding per geheele portie bedragen gemiddeld 12 à 13 cent. Behalve deze voeding, die de opgenomenen met hunne kinderen genieten, wordt hen voor verrichte werkzaamheden naar de maat of per stuk eenig geld uitgekeerd, welk bedrag loopt van 50 cent tot 2 of 3 gulden in de week; de som van f 3.— is echter als geldelijke uitkeering een hooge uitzondering en is slechts enkele malen voorgekomen. Deze geldelijke toelage wordt aldus berekend: stel u voor, dat een stuk geweven goed opbrengt f 6.— en dat daarvoor f 5.— aan grondstoffen was besteed, dan wordt die f 1.— geacht te zijn het loon voor den arbeider (administratiekosten etc. etc. worden geheel buiten rekening gelaten). Van deze f 1.— krijgt de werkmán de helft aan baar geld, de andere helft in voedsel. Dit is n. l. bij eigen fabrikaat; bij loonwerk krijgt de arbeider, de helft van 't geen de werkgever betaalt, in geld en de helft in voedsel.

Algemeene mededeelingen. De gebouwen bij de inrichting in gebruik, zijn het eigendom der gemeente en daarvoor kosteloos afgestaan. Het onderhoud komt ten laste der administratie. De levering der levensmiddelen wordt éenmaal 's jaars aanbesteed. De inschrijving mag alleen geschieden door ingezetenen der gemeente Leiden. Uit de gemeentekas wordt aan de inrichting een jaarlijksche subsidie uitgekeerd naar gelang van de behoeften.

Voor een overzicht van de geheele administratie volge hier een staat van ontvangsten en uitgaven over 1893. ¹⁾

Ontvangsten.	Uitgaven.
Opbrengst matten en cocos . . . f 281,23 ⁵	Onderhoud v. gebouwen. . . . . f 339,33
Leesloon (uitzoeken van erwten etc.) „ 2848,65 ⁵	Zaal- en keukengeredschappen. . . „ 96,26 ⁵
Opbrengst linnen en katoen . . . „ 9269,87 ⁵	Gereedschappen v. de arbeiders. . . „ 90,63
Diverse werkzaamheden . . . . . „ 219,55	Aankoop v. grondstoffen. . . . . „ 5840,98 ⁵
Subs. gemeente. . . . . „ 2840,—	Salarissen v. bedienden en adm.kosten „ 1954,97
Rente legaat Buzzi ²⁾ . . . . . „ 1160,—	Arbeidsloon uitbetaald. . . . . „ 3558,77 ⁵
Giften. . . . . „ 11,73	Voeding. . . . . „ 3963,47 ⁵
Buitengewone ontvangsten . . . . . „ 101,83 ⁵	Licht en brandstoffen. . . . . „ 760,12 ⁵
Renten v. legaten . . . . . „ 82,50	Diverse uitgaven . . . . . „ 199,09 ⁵
<u>f 16815,38</u>	Uitdeelingen. . . . . „ 11,73
	<u>f 16815,38</u>

Voor verplegingskosten per dag voor ieder persoon, wordt in 1893 opgegeven het geringe bedrag van 11 cent (het duurste jaar was 1892 met 14^{40/100} cent en het goedkoopste 1878 met 4^{43/100} cent per pers. en p. dag).

Dit bedrag van 11 cent wordt aldus berekend:

Het kapitaal was op 31 Dec. 1893 groot	f 10423,25
op 31 Dec. 1892	<u>f 10321,64</u>

Het kapitaal is dus in dat jaar toegenomen f 101,61, zoodat de instelling eigenlijk de subsidie van f 4000 (f 2840 + f 1160) niet noodig had, maar slechts f 3898,39. Deelt men nu dit bedrag door 35273, welk getal voorstelt het totaal der opgenomenen, zoowel volwassenen als kinderen, dan komt men tot het resultaat dat de totaal kosten per persoon en per dag ruim 11 cent bedragen hebben.

Deze berekening is er echter op toegelegd, om een gering bedrag voor onderhoudskosten, per persoon en per dag, te krijgen, maar is niet geheel juist. Om de som te vinden die de inrichting aan giften en gaven heeft ontvangen, moct vooreerst niet van de subsidie de denkbeeldig niet gebruikte som van f 101 afgetrokken worden, maar integendeel alle ontvangsten opgeteld worden die niet uit den arbeid zijn voortgekomen; van die som zal vervolgens dienen afgetrokken te worden de (geringe) kosten voor voeding van de kinderen alleen, dan zal het overblijvende aangeven de totale verplegingskosten voor de volwassen personen; welke som per hoofd der volwassenen berekend, alleen in vergelijking zal kunnen

¹⁾ Een overzicht van ontvangsten en uitgaven van 1852—1889 komt voor in gemelden catalogus blz. 62.

²⁾ In 1878 is door wijlen den heer Buzzi te Frankfort a/M. f 30,000 vermaakt aan de gemeente Leiden ten behoeve van het werkhuis. Deze som is door het gem.bestuur en ingevolge Raadsbesluit van 24 Jan. 1878, belegd bij het grootboek. De rente strekt in mindering van de subsidie.

komen met andere inrichtingen, die meestal enkel volwassen personen opnemen.

Toch is het resultaat, dat met een onttrekking uit de vrije nijverheid van een kapitaal van nog geen /4200 (alle ontvangsten, die niet uit de werkzaamheden voortkwamen) ruim /7500 aan loon en voedsel aan de behoeftigen rechtstreeks ten goede is gekomen, volstrekt niet ongunstig te noemen.

Bchalve deze belooning krijgen de opgenomenen, die 4 dagen of langer in de week in de inrichting vertoefd hebben, meestal nog een geringe bedee-
ling van de Diaconie ('s zomers $\pm$ 20, 's winters $\pm$ 30 cent in de week); met andere armbesturen bestaat geen dergelijke samenwerking.

Bronnen: Afschrift v. het reglement voor de Gemeente-Werkinrich-
ting van 12 Jan. 1875.

Afschrift verslag aan den Gemeenteraad van 2 Maart 1893.

Mededeelingen van den Directeur.

Regeeringsverslagen 1830 en 1850.

DELFT.

[Regeeringsverslag 1891: instelling sub a; gemeente van meer dan 20 000 zielen; bestuurd door 5 regenten voor rekening der gemeente; werkzaamheden: het spinnen en weven van kochaar, het maken van tapijten en het vervaardigen van kleedingstukken voor de Departementen van Algemeen Bestuur.]

Oprichting.

De tegenwoordige werkinrichting te Delft staande op den Ouden Delft is waarschijnlijk een voortzetting van de reeds in 1830 ¹⁾ in de regeeringsverslagen genoemde instelling, die onder toezicht stond van een „commissie over de armeninrichting” en waarin voor rekening van een fabrikant allerlei werkzaamheden werden verricht als: het vervaardigen van koe- en paardenharen vloerkleeden, paardenharen petten, later ook ransels, matrassen, en grauwe linnen zakken; in 1850 kwam daar nog bij het confectioneeren van kleedingstukken voor het Depart. van Kol. De werkzaamheden schenen echter weinig voordeel op te leveren, zoodat de fabrikant, die gesubsidieerd werd door het gem.bestuur en verder op eigen risico werkte, in 1868 het contract niet vernieuwde. De gemeente nam toen de financieel geheel uitgeputte instelling over en trachtte haar in de eerste jaren op denzelfden voet voort te zetten; helaas met even weinig succes. In 1875 werd een geheele reorganisatie in het leven geroepen, waardoor de kans op groote verliezen aanmerkelijk verminderde, terwijl de eventueele te korten jaarlijks door de gemeente in den vorm van subsidie zouden worden aangezuiverd. Het nieuwe reglement, 12 Jan. 1875 gemaakt en 9 Mei 1884 herzien, bevat nog de grondslagen der geheele onderneming.

¹⁾ De Directeur der Delftsche werkinrichting en de heer Ooster, in zijn proefschrift (1864), spreken beiden van een werkinrichting in 1856 door particulieren opgericht, en waaruit de tegenwoordige inrichting zou zijn ontstaan; 't geen hierboven wordt vermeld, heb ik uit de regeeringsverslagen geput.

Bestuur.

Art. 4 v. h. reglement bepaalt: „Het bestuur bestaat uit 5 Regenten, ze worden benoemd door den Gemeenteraad voor den tijd van vijf jaren; jaarlijks treedt éen der Regenten, volgens een door hen op te maken, aan Burgemeester en Wethouders mede te deelen, rooster af, doch is dadelijk weder herkiesbaar.

Opgenomenen.

Verder benoemt de raad: een Directeur, een boekhouder en een klerk. Om in de Werkinrichting te kunnen worden opgenomen wordt een door den Wijkmeester afgegeven en door den algemeenen Wijkmeester gecontrasigneerd bewijs vereischt. (art. 2 Reglement.)

Gehuwde met haar man levende vrouwen worden niet zonder man opgenomen, wel man en kinderen, terwijl de vrouw thuis blijft. In het eerste geval zouden vrouw en kinderen in de inrichting worden gevoed en de man elders den kost verdienen, iets wat niet met de bedoeling der stichting strookt.

De behoeftigen, die opgenomen worden zijn streng te onderscheiden in:

a. behoeftigen die in de inrichting over dag worden opgenomen en gevoed, en aan wie licht werk wordt verschaft als strippen van tabak, lezen van erwten etc. *voor rekening van derden* tegen een vast loontarief. (reorganisatie van '75),

b. huiszittende behoeftigen, aan wie confectiewerk voor de Depart. v. Algem. Bestuur ter vervaardiging wordt meegegeven; zij werken niet *in* de inrichting maar halen het gesneden goed af om dat thuis te bewerken.

De eigenl. bezoekers dezer werkinrichting (onder *a* genoemd) zijn meestal oude, gebrekkige en soms half idiote lieden waaronder vele permanente gasten; alleen in den winter komt 't wel eens voor dat mannen van middelbaren leeftijd onder hen worden aangetroffen. Ze moeten om opgenomen te worden, 's morgens om 8 uur present zijn en in de inrichting blijven tot 's avonds 7 uur of zooveel vroeger, als 't 's winters donker is. De mannen en vrouwen werken gezamenlijk in éen groote zaal (waar ook gegeten wordt) aan 3 rijen banken; bij wangedrag of ongehoorzaamheid worden de schuldigen oogenblikkelijk verwijderd. De kinderen *eten* alleen in de inrichting en gaan geregeld naar school. Het aantal op deze wijze verpleegden, bedroeg gedurende de laatste jaren in de zomermaanden 80 à 100 pers. per dag en in de wintermaanden 150 à 180, de kinderen meegerekend en die maken nog een groot deel der verpleegden uit; zoo waren b.v. op 1 Sept. 1894, 141 pers. opgenomen bestaande uit 51 mannen, 24 vrouwen en 66 kinderen (van 1—15 jaar).

Dat de werkverschaffing onder *b* genoemd, die geheel afzonderlijk staat en meer „tot voorkoming van verval tot armoede” dient, aan de instelling verbonden is, vindt alleen uit een historisch oogpunt een gereede verklaring. Zij heeft tegenwoordig alleen in zooverre iets met de eigenlijke werkinrichting te maken, dat ook de Directeur der werkinrichting er de hoofdleiding van heeft, bijgestaan door vrouwelijke hulp, en verder

dat *in* het gebouw der inrichting, 4 coupeurs uit de vrije nijverheid en 1 coupeuse voortdurend werkzaam zijn op een afzonderlijke zaal en ook enkele der behoeftigen gebruikt kunnen worden tot inpakken en wegbrengen van 't gemaakte goed. Aan ongeveer 450 kleermakers en naaisters wordt op deze wijze arbeid en loon verschaft ¹⁾.

De arbeid, aan de behoeftigen, *in* de werkzaal der inrichting opgedragen, bestaat in strippen van tabak (d. i. het trekken der nerven uit het blad) pluizen van touw en haar, lezen van erwten en boonen, kaarden van wol, plakken van zakken en dergelijk handwerk van den meest eenvoudigen aard, en met vermindering van zoodanigen arbeid, waardoor de nijverheid in deze gemeente kan worden benadeeld. Bij mijn bezoek waren 5 mannen bezig met 't plakken van papieren zakken, alle overigen, zoowel mannen als vrouwen, stripten tabak, waarvan juist een partij aangekomen was en afgewerkt moest worden. (Een oudje lag gerust te slapen, een man met verlamde hand eveneens). Voor particulieren wordt *niet* gewerkt, alleen voor kooplieden. Wel kan een particulier een matras laten schoon maken en oppluizen, maar wendt hij zich rechtstreeks tot de inrichting dan wordt hij verwezen naar den winkelier, voor wien de werkinrichting deze diensten gewoonlijk verricht. De op deze wijze ontvangen arbeid geschiedt voor de winkeliers, opdat deze niet zullen klagen over aangedane concurrentie. Het paardenhaar wordt dan geplozen, de wol geeraard, het overtreksel hersteld en het geheel als nieuw afgeleverd.

De arbeid voor de kleermakers en naaisters, aan hunne woningen verricht, bestaat in het vervaardigen van kleedingstukken voor het Nederl.-Indisch leger, waarvoor door het rijk alle grondstoffen worden geleverd en somtijds (o. a. in 1892) in het maken van nieuwe en herstellen van gedragen kleedingstukken ten behoeve v. d. schutterij, waarvoor door de gemeente eveneens het laken werd bezorgd.

Op eigen risico wordt niet gewerkt door de stedel. werkinrichting te Delft: verkocht behoeft er dus niet te worden.

De kleermakers en naaisters krijgen geen voeding, doch alleen loon volgens een vast tarief door regenten vastgesteld. De behoeftigen, *in* de inrichting werkende, ontvangen voedsel en geldelijk loon. Het voedsel bestond 's morgens en 's avonds uit roggebread met koffie; daar echter het roggebread weinig in den smaak viel is hiervoor in den loop van 1894 tarwebread in de plaats gekomen, wat driemaal 's weeks in een eigen bakkerij gebakken wordt.

¹⁾ In Leiden wordt ook door een dergelijke instelling confectiewerk vervaardigd voor Dep. v. Algem. Bestuur; daar heeft men veel juister deze werkverschaffing niet verbonden aan de Gem. Werkinrichting maar opgedragen aan de „Maatschappij van Weldadigheid ter voorkoming van verval tot armoede.” In het Gem. Verslag over 1892 staat dat in dat jaar f 30.000 op deze wijze aan arbeidsloon is uitbetaald; 80 à 90 kleermakers, ruim 100 naaisters en 80 breisters kregen daardoor werk.

's Middags wordt warme spijs opgedischt, bestaande uit soep, bruine boonen, gort of aardappelen met groente en reuzel. De voeding komt per geheele portie per dag op 20 à 25 cent, naar gelang de prijzen van levensmiddelen en brandstoffen. De porties voor kinderen zijn minder dan voor volwassenen; kinderen van 12—15 jaren ontvangen $\frac{3}{4}$, kinderen van 5—12 jaren de helft en van 1—5 jaren $\frac{1}{4}$ van een geheele portie.

Deze geheele werkverschaffing in het werkhuis, is eigenlijk een huur van de werkkrachten der opgenomen door de werkgevers uit de vrije nijverheid tegen een vast tarief, waarvoor de lokalen der instelling beschikbaar gesteld zijn. Het loon door de werkgevers verschuldigd, wordt echter niet rechtstreeks aan de behoeftigen uitbetaald, maar aan den Directeur. Ruim de helft van het loon, dat de werkgever aan den Directeur betaalt, krijgen de behoeftigen als geldelijk loon, het andere gedeelte is ten voordeele van de inrichting ter tegemoetkoming in de kosten van voeding en beheer, welk deel echter *lang niet de kosten van voeding alleen dekt*.

Voor een kilo tabak strippen b.v. krijgt de inrichting 6 cent; aan den arbeider wordt 4 cent uitbetaald.

Voor een kilo haarpluizen krijgt de inrichting 10 cent; aan den arbeider wordt 5 cent uitbetaald.

Voor een kilo wolkaarden krijgt de inrichting 30 cent; aan den arbeider wordt 15 cent uitbetaald.

Voor een Hectoliter erwten of boonenlezen krijgt de inrichting 60 cent; aan den arbeider wordt 45 cent uitbetaald.

Hiermede kan 40 à 60 cent in de week per persoon verdiend worden, waarbij dan de inrichting eveneens $\pm$ 50 cent voordeel heeft, terwijl $\pm$ f 1.50 in de week aan voedsel per persoon wordt uitgegeven. Met zakkenplakken, per stuk betaald, wordt als maximum f 1.90 in de week door de behoeftigen aan geldelijke belooning gebeurd. Voor hulp bij 't inpakken van confectiewerk bekomen zij die hiervoor gebruikt worden 3 cent per uur.

De gebouwen zijn het eigendom der gemeente. Evenwel bestaat de volgende administratief-finantieele verhouding:

De instelling betaalt jaarlijks f 700 huur voor 't gebruik der gebouwen, en 5 % interest van de f 8000 bedrijfskapitaal door de gemeente verstrekt. Een ander renteloos voorschot van f 8000, wordt jaarlijks door de gemeente aan de inrichting geleend en weer op 't einde van 't jaar door de inrichting aan de gemeente terugbetaald. Door jaarlijksche subsidies zuivert echter het gemeentebestuur alle tekorten aan, welke nog al afwisselend waren in de laatste jaren.

1885	subsidie f 3608.75	1891	subsidie . . . . f 4765.76
1886, 87, 88, 89,	„ geen.	1892	„ . . . . „ 5316.97 ⁵
1890	„ „ 1296.65 ⁵	1893	„ . . . . „ 4028.16 ⁵

In de vier jaren, waarin geen subsidie noodig was, werden met de winsten van het confectiewerk de tekorten gedekt.

Daar de eigenlijke werkinrichting voor behoeftigen en het confectiewerk onder één administratie gebracht worden, kan ik geen afzonderlijken staat van ontvangsten en uitgaven over de werkinrichting opgeven. Zuiverder ware het voorzeker, wanneer die 2 geheel afzonderlijk werkende instellingen, ook financieel geheel gescheiden werden; ze konden daarom toch nog wel door dezelfde directie, die in uitstekende handen is, blijven beheerd. In het verslag door het bestuur aan den gemeenteraad gedaan over 1892, lezen we over den toestand der eigenlijke werkinrichting, dat „zij meer en meer een blijvend toevluchtsoord wordt voor gebrekkigen en ouden”. Van gemeentewege wordt niet dan hoognoodig nog bedeed buiten het werkhuis. Verder bestaat er tusschen deze instelling en andere vereenigingen van armenzorg of diaconiën *geen* samenwerking.

Bronnen: Reglement voor het Stads Werkhuis te Kampen, van 15 September 1868.

Huishoudelijk Reglement van 27 October 1868.

Inzage van boeken en registers, en mededeelingen van den Directeur.

Regeeringsverslagen 1869 vlg.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub *a*; gemeente van 10001 — 20000 zielen; bestuurd door 5 regenten, van welke 3 uit den gemeenteraad en 2 uit de burgerij worden benoemd door den raad; werkzaamheden: maken van matten, weven van koedekken en dweilen, knopen, breien, houtkloven, biezen- en helmvechten, zagen, cokes kloppen enz.]

Het tegenwoordige werkhuis te Kampen in 1869 opgericht en uitgaande van het gemeentebestuur, kan niet als een voortzetting van de in 1816 bij le Jeune en in 1825 en volgende jaren in de Regeeringsverslagen genoemde instelling beschouwd worden, omdat die instelling reeds in 1867 opgeheven, (voor rekening van een fabrikant) aan behoeftigen kousen en sokken te breien gaf aan hunne woning, terwijl de tegenwoordige werkinrichting alleen *in* het huis laat werken en van geheel anderen aard is. „Haar doel is,” zegt het Regeeringsverslag over 1869, „wering van bedelarij, tegengaan van luiheid en zorgeloosheid en daardoor vermindering van bedeeeling.” Hoe de inrichting verder zou optreden volgt duidelijk uit art. 1 van het reglement:

„Het werkhuis is bestemd tot het opnemen gedurende den *dag* van „bchoeftigen, die *in staat zijn tot handenarbeid*. Voor het verrichten „hiervan ontvangen zij *voedsel* en een *gering loon*.”

(Art. 2 regl.) „Het bestuur bestaat uit 5 leden door den gemeenteraad „benoemd, 3 uit en 2 buiten den raad, de laatsten uit een dubbeltal door

KAMPEN.

Oprichting.

Bestuur.

„het bestuur van het werkhuis opgemaakt.” Verder benoemt de raad een Directeur en Boekhouder.

Opgenomenen.

Gedurende de wintermaanden, d. i. van 15 October—15 April wordt een ieder, die zich aanmeldt, opgenomen, uitgezonderd meisjes beneden 18 jaar en mannen beneden 23 jaar, (wanneer ook niet tevens de ouders zich aanmelden), en degenen die niet in Kampen hun domicilie hebben.

Gedurende de zomermaanden, d. i. van 15 April—15 October, is de inrichting alleen geopend voor oude en gebrekkige personen, die nog eenig werk kunnen verrichten. Een ieder, die opgenomen wil worden, moet zich aanmelden 's morgens om 8 uur en eenmaal toegelaten in de inrichting blijven tot 's avonds 6 uur.

Kinderen beneden de 12 jaren worden onder geleide naar school gebracht; meisjes boven de 12 jaar moeten één der naaischolen te Kampen bezoeken.

In het eerste jaar van zijn bestaan bezochten gemiddeld per dag 52 personen het werkhuis, dit aantal steeg tot 73 in 1871, om te dalen tot 29 gemiddeld per dag in 1874 en vervolgens weer te stijgen tot gemiddeld 58 personen per dag in 1879. Onder dit gemiddeld getal zijn echter zoowel volwassenen als kinderen begrepen. Eerst van af 1880 worden de kinderen afzonderlijk opgegeven, zooals blijkt uit het volgend tabelletje dat naast het totaal aantal behoeftigen, die gemiddeld per dag opgenomen werden, het aantal volwassenen en kinderen noemt.

Jaren.	Totaal.	Volwassenen.	Kinderen.	Jaren.	Totaal.	Volwassenen.	Kinderen.
1880	44	27	17	1887	61	41	20
1881	55	33	22	1888	65	42	22
1882	59	35	24	1889	73	48	25
1883	61	36	24	1890	60	44	15
1884	50	26	24	1891	62	47	15
1885	59	35	24	1892	60	42	17
1886	62	38	25	1893	48	37	11

Deze gemiddelde getallen, op de gewone manier gevonden door het aantal verpleegdagen door 365 te deelen, geven echter geen getrouw beeld van het afwisselend aantal individuen, die 's winters en 's zomers worden opgenomen; 's winters is hun aantal steeds grooter en bereikte zelfs eens een maximum van 220 personen op één dag; in de zomermaanden is hun aantal kleiner: er waren o. a. bij mijn bezoek in Augustus 1894 slechts 15 mannen en 1 vrouw aanwezig.

Werkzaamheden
en loon.

Door den tegenwoordigen Directeur, sedert 1888 met de dagelijksche leiding belast, is zoo veel mogelijk in den te verrichten arbeid een opvoedend element neergelegd. De opgenomenen, die niets kennen, worden aan den lichtsten arbeid gezet (het touwpluizen) waarmede het minste verdiend wordt, doch zoodra zij toonen voor iets beters geschikt

te zijn, wordt hen moeilijker en productiever arbeid gegeven. Ook aan de onwilligen wordt het touwpluizen als de vervelendste en minst betaalde arbeid opgedragen om hen naar beter werk te doen verlangen en tot ijver aan te zetten.

Het minste loon wordt door de opgenomenen verdiend met touwpluizen en sigarenzakjes plakken n.l. hoogstens 15 cent per dag en per persoon. Daarna komen eenige werkzaamheden, die met 25 cent per dag beloond worden n.l. vuurmakers vervaardigen, matten maken, houtzagen en kachelblokjes maken, diensten verrichten voor particulieren, cokes kloppen, spieringkistjes en latkisten spijkeren, voor welke laatste 2 bezigheden evenals voor het plakken van sigarenzakjes de werkgevers uit de vrije nijverheid de grondstoffen leveren. Om deze loonen van 15 en 25 cent per dag te verdienen, moeten de arbeiders echter een zekere hoeveelheid werk verrichten en wel: 3 kilo touw pluizen, 1000 sigarenzakjes plakken, 250 stuks vuurmakers maken, 100 kachelblokjes zagen en 100 kistjes spijkeren. Behalve deze werkzaamheden komen nog voor als meest productieve arbeid, het maken van spieringmandjes en groote vischmanden, van binnen met stroomatjes belegd; hiermee kunnen de arbeiders $f\ 2$ à $f\ 2,50$ per week verdienen. De onvoordeeligste arbeid voor het werkhuis is zeker wel het mattenmaken, daar hiermee bepaald verlies geleden wordt; het woord verlies beteekent hier evenwel niet hetzelfde als in de vrije nijverheid, want aldus opgevat zou met ieder zoeven genoemde bezigheid verlies geleden worden. Men spreekt bij werkinrichtingen van „geen verlies lijden” op een tak van arbeid, wanneer de opbrengst van het gefabriceerde de uitgaven voor de grondstoffen en loon dekt. Zoo wordt met het plakken van sigarenzakjes (waarvoor de werkgevers de grondstoffen leveren) niet verloren, omdat de werkgevers evenveel betalen aan het huis als het huis betaalt aan de arbeiders. Ook met touwpluizen wordt geen verlies geleden, want het ruwe touw wordt voor $f\ 14$ de 100 Kilo ingekocht en kost dus de inrichting met inbegrip van $f\ 5$ plusloon $f\ 19$.—; terwijl de 100 kilo ruw touw, 80 kilo geplozen touw oplevert (dat voor $f\ 18$ verkocht wordt) en 20 kilo afval, waarvoor de papiermolen $f\ 1$.— betaalt. Wanneer de opgenomenen diensten verrichten voor particulieren dan ontvangen zij meestal het $\frac{2}{3}$ van hetgeen de particulieren aan het bestuur betalen, als loon. Zoo betalen particulieren voor het laten verrichten van boodschappen en allerlei ander werk 40 cent per dag en ontvangen de opgenomenen hiervan 25 cent; zoo moeten werkgevers voor het spijkeren van 100 spieringkistjes 30 cent betalen, terwijl de arbeiders een loon ontvangen van 20 cent. Voor het maken der groote vischmanden eindelijk (1 M. lang $\frac{1}{2}$ M. breed $\frac{1}{2}$ M. hoog) ontvangen de arbeiders een vlechtloon van 10 cent voor iederen mand, terwijl een knap werkmans 4 manden per dag vervaardigen kan. Spieringkistjes en vischmanden worden uitgevoerd naar Engeland, Frankrijk, België en Zuid-Duitschland.

Evenals in Gouda is ook hier met het vervaardigen van stroohulzen voor flesschen een proef genomen, die evenals daar schitterend mislukt is; er kon niet geconcurrerd worden met het machinale fabrikaat. Behalve deze gewone arbeiders is er nog een keukenvrouw die *f* 2, een mandenmakersbaas die *f* 2.50 en een magazijnknecht die *f* 3.35 in de week verdienen, behalve den kost.

In Kampen doet zich het werkelijk zeldzame geval voor, dat een inrichting, die reeds van af 1869 bestaat, niet voortdurend achteruitging in aard en hoeveelheid der werkzaamheden, maar ná het optreden van den nieuwen Directeur in 1888 zelfs weer geheel herleefde; om dit duidelijk te maken volgt een tabel der werkzaamheden over 1887 (het jaar vóór het optreden van den nieuwen Directeur) over 1888 en 1893 met opgave der sommen, die de afzonderlijke takken van arbeid opbrachten.

	1887	1888	1893
touwpluizen.	<i>f</i> 1436.25	<i>f</i> 599.46 ⁵	<i>f</i> 567.33
afval touw	„ 12.81		„ 1.—
matten maken.	„ 131.90	„ 47.95	„ 4.40
stroohulzen maken	„ 11.90		
koedekken maken	„ 12.—	„ 12.—	
beuken- en eikenblokjes zagen „	74.35	„ 119.25	„ 33.12
cokes kloppen.	„ 206.—	„ 344.75	„ 670.12
dweilen maken.	„ 0.80	„ 0.12	
diverse werkzaamheden	„ 11.—	„ 119.61 ⁵	„ 4.25
		aardappelen schillen „	„ 1.50
		vischmanden vlechten „	„ 1529.07
		kisten spijkeren „	„ 41.64
		dienstverrichting „	„ 52.19
		vuurmakers „	„ 358.94
Totaal opbrengst der werkzaamheden	<i>f</i> 1897.01	<i>f</i> 1266.95	<i>f</i> 3263.57

In 1887 werkte men gemiddeld met 41 volwassenen per dag, in 1888 met 42 en in 1893 met 37, aan arbeidsloon werd verdiend in 1887: *f* 1408.28; in 1888: *f* 1535.22 en in 1893: *f* 2036.98.

Uit de opgaven over deze drie jaren blijkt, dat het touwpluizen, in 1887 de voornaamste arbeid, en waarschijnlijk op weg de *eenige* arbeid te zullen worden, in de volgende jaren werd teruggebracht tot een geheel ondergeschikte bezigheid, terwijl daarnaast een reeks nieuwe werkzaamheden worden ingevoerd en in bloei toenemen. Zooals we reeds vroeger zeiden voor een werkinrichting een zeldzaam verschijnsel.

Voeding.

Behalve het zooveen genoemde loon ontvangen de opgenomenen gratis voedsel voor den arbeid, dien ze verrichten. 's Morgens om 8 uur en 's avonds om 6 uur: roggebrood (telkens 6 ons) en koffie (samen 5 gram per hoofd) 's middags 12 uur warm eten en wel: Maandag, soep met groenten en rijst en een half ons vleesch; Dinsdag, Donderdag en Zaterdag, aardappelen

met groenten en rundervet ($1\frac{1}{2}$ lood); Woensdag, boonen met rundervet (2 lood); Vrijdag, erwtensoep met boter toeberaid. De behoeftigen krijgen bij het binnenkomen ieder een blikken plaatje, waarvoor ze om 12 uur hun eten inruilen. Vroeger stond voor Woensdag gort op het menu, doch deze voedzame spijs viel zóo weinig in den smaak der geälimenteerden, dat de meesten op dien dag wegbleven, zoodat de bepaling werd gemaakt dat een ieder die alléén Woensdags wegbleef niet meer toegelaten zou worden. In 1894 is hierin verandering gekomen en werd de voeding als boven vastgesteld, terwijl de gort met 3 ons brood op Zaterdag avond aan de opgenomenen mee naar huis wordt gegeven, tot middageten voor den Zondag. Het voedsel is van de beste kwaliteit en wanneer alle spijzen even smakelijk worden toeberaid als de soep, die ik zelf heb geproefd ('t was Maandag), dan valt hierover zeker niet te klagen.

Iemand, die niet in Kampen bekend is, zou zonder de noodige inlichtingen zeker nooit dit groote werkhuis kunnen ontdekken, want door geen opschrift of aanduiding verraadt het zijn bestemming. In de Groenestraat vindt men tusschen allerlei gewone huizen een klein antiek poortje waarop ingebeiteld staat: „LINNE-WEEVERS-GILDE-1665. Dit poortje doorgaande komt men langs een straatje op een soort binnenhofje, waar de woning van den Directeur is gelegen; daarachter en omheen strekken zich de werkzalen en ruime zolders van het Werkhuis uit. Er zijn 4 groote werkzalen en 2 kleine.

De instelling wordt gesubsidicerd door de Gemeente en heeft deze jaarlijksche bijdragen hoog noodig om haar tekorten te dekken, daar de eenige werkelijke inkomsten, de opbrengsten van den verrichten arbeid, lang niet toercikend zijn om alle uitgaven te bestrijden. Deze baten uit de werkzaamheden zijn echter ná het optreden van den nieuwen Directeur sterk vermeerderd. Om hiervan een overzicht te geven heb ik in de volgende tabel berekend, hoeveel de werkzaamheden gedurende de jaren 1882 tot en met 1887 gemiddeld per jaar opbrachten en hoeveel gemiddeld per jaar van 1888 tot en met 1893: er onder volgen de gemiddelde uitgaven in diezelfde perioden. Hetgeen de uitgaven meer bedragen hebben dan de ontvangsten werd zooals gezegd is, door subsidie aangevuld.

Staat der gemiddelde ontvangsten en uitgaven per jaar over de jaren:

	1882—1887	1888—1893
ONTVANGSTEN.		
Opbrengst der werkzaamheden:	f 1 520	f 2 951
UITGAVEN.		
Loonen.	f 1 376	f 1 837
Voeding	„ 1 860	„ 2 256

Grondstoffen	f 692	f 1 873
Salarissen.	„ 970	„ 697
Brandstoffen	„ 460	„ 452
Onderhoud gebouwen	„ 165	„ 248
Keuken gereedschappen	„ 36	„ 97
Belasting.	„ 17	„ 18
Onvoorziene uitgaven	„ 38	„ 38
Totaal der uitgaven	f 5 614	f 7 516

Terwijl dus de uitgaven over de jaren 1888—1893 gemiddeld jaarlijks 1.3 maal grooter waren dan gedurende de jaren 1882—1887, zijn de inkomsten uit den arbeid 1.9 maal grooter geworden. Het aantal behoeftigen die hebben gearbeid en loon en voedsel ontvingen, bedroeg gedurende de afzonderlijke jaren van 1882—1887, gemiddeld per dag 35 en gedurende de jaren van 1888—1893, gemiddeld per dag 43; het aantal kinderen, die alleen gevoed werden van 1882—1887, gemiddeld per dag 23 en gedurende de jaren van 1888—1893, gemiddeld per dag 17.

Bronnen: Jaarverslagen van 1888 tot en met 1894.
Mededeelingen van den Directeur.

ZAANDAM.

[Reg. versl.: over 1891: instelling sub *c*; gemeente van 10001—20000 zielen; bestuurd door bijzondere commissie; werkzaamheden: hout zagen, landarbeid en het vervaardigen van kledingstukken.]

Oprichting.

Het tegenwoordige werkhuis, geopend 13 Sept. 1887, is niet de eerste poging in Zaandam, tot het verschaffen van arbeid aan behoeftigen. Het regeeringsverslag van 1858 noemde reeds 2 instellingen ter werkverschaffing, de eene (arbeid: spinnen) uitgaande van den stichter der tegenwoordige instelling, de andere uitgaande van particulieren; door de laatste instelling werden ongeveer dezelfde werkzaamheden verricht, als nu nog abusievelijk opgegeven worden voor de thans bestaande werkinrichting.

Er werd gebedeld in Zaandam en veel gegeven. De luie bedelende leeglooper wist hiermede zijn voordeel te doen, terwijl de werkelijk hulpbehoevende dikwijls gebrek leed; de toestand verbeterde niet, al werden de uitgaven van armwezen, hoe langer hoe grooter. De vereeniging Plaatselijk Nut inziende, dat op deze wijze verkeerd werd welgedaan, nam na reeds een winter werk aan valiede behoeftigen verschaft te hebben, het initiatief tot oprichting van een vast werkhuis. De burgerij betuigde door geldelijken steun en anderszins haar instemming en zoo kwam onder een particuliere commissie het werkhuis tot stand, dat op bovengemelden datum begonnen, voortaan geopend zou zijn, wanneer de maatschappelijke nooden het zouden eischen, opdat de toestand zou geboren worden, „dat iedereen die ernstig naar werk verlangt, dit kan verkrijgen en door arbeid voorzien kan in de eerste behoeften van zichzelf en zijn gezin.”

Het gebouw, gelegen aan de Heerenstraat, door de vereeniging „Plaatselijk nut” als opstaller gebouwd op grond van de gemeente, werd in de eerste jaren kosteloos tot dit gebruik afgestaan en na het 3° jaar, van de vereeniging gekocht.

Het geheel is een lang, grootendeels houten, gebouw met in 't front de directeurswoning en daar achter de werkinrichting; deze is in hare geheele lengte met een gang doorsneden, terwijl zich rechts de werkzaal voor mannen en links die voor vrouwen bevindt; een deel der vrouwen-afdeling is met een houten hek afgescheiden en voor kinderspeelkamer bestemd.

Door de leden der vereeniging „Het werkhuis” wordt een raad van administratie gekozen van hoogstens 40 leden, welke zich splitst in een hoofdbestuur van 9 leden en in afzonderlijke commissies (voor de financiën, de voeding, den arbeid, het gebouw en het dagelijksch toezicht). De Directeur heeft een salaris van f 600 met vrijen kost en inwoning.

Zij die in deze inrichting wenschen te komen werken, moeten zich den vorigen avond opgeven voor den volgenden morgen. Komen zij dien dag niet en is niet vóór 7 uur 's morgens hiervan kennis gegeven, dan wordt dien persoon 3 dagen de toegang ontzegd. Nachtverblijf wordt niet verschaft, alleen wordt over dag gewerkt en 3 maal daags voedsel verstrekt in de inrichting. Het werkhuis wordt geopend naar gelang de werkeloosheid heerschende is: [de vroegste opening was 3 Sept. (en wel in 1889) de meest late opening was 22 October (in 1893)] en gesloten wanneer de zomer begonnen en het aantal opgenomenen zeer sterk gedaald is; deze sluiting geschiedde in de eerste jaren op 1 Augustus doch in 1894 het vroegst, n.l. op 1 Juni. Men had dus den kortsten termijn van sluiting in het jaar 1888 n.l. van 1 Aug.—3 Sept. en den langsten termijn in 1894 n.l. van 1 Juni—2 October (2 Oct. openingsdag in 1894). Getrouwde vrouwen en kinderen worden zonder den samenwonenden man en vader niet opgenomen, de kinderen gaan naar school. Het aantal opgenomenen met de tijden waarin gewerkt werd, waren als volgt: (waarbij opgemerkt moet worden, dat de jaren loopen van April tot April en dat onder het aantal verpleegden ook begrepen zijn de werkdagen noodig voor schoonmaken en onderhoud der gebouwen).

Aantal verpleegdagen van

Jaren.	Volwassenen ¹⁾ .	Kinderen.	Totaal der opgenomenen.	Werktijden.
1887/88	5 568	3 024	8 610	13 Sept.— 1 April.
1888/89	6 147	4 669	10 816	1 April— 1 Aug. en 3 Sept.— 1 April.
1889/90	6 367	4 395	9 762	„ — 15 Juli. „ 3 Sept.— „
1890/91	6 067	5 110	11 177	„ — 15 Juli. „ 15 Sept.— „
1891/92	7 101	7 450	14 551	„ — 10 Juli. „ 15 Sept.— „
1892/93	4 883	4 375	9 258	„ — 1 Juli. „ 22 Oct.— „
1893/94	4 440	4 874	8 314	„ — 1 Juli. „ 14 Oct.— „

¹⁾ Bijna uitsluitend mannen.

In de jaren 1889/90 en 1891/92 heerschten influenza-epidemieën, die geen invloed in een of andere richting schijnen uitgeoefend te hebben. Het maximum van opgenomenen eens ± 200 op één dag kwam telkens vóór in de maanden Januari en Februari; 's winters waren er meestal meer kinderen dan volwassenen, zomers bijna geen kinderen. In de laatste jaren zien we een vermindering van opgenomenen waarvan het bestuur niet als oorzaak kan opgeven de minder heerschende werkeloosheid, maar veel eerder 't treurige feit dat de armen „hunne bandelooze vrijheid” prefereeren boven geregelden arbeid, hetwelk particulieren nog aanmoedigen door geven zonder onderzoek.

Werkzaamheden.

Deze bestonden oorspronkelijk uit 3 categorieën.

1. Loonwerk d. i. het werk dat tegen betaling van arbeidsloon, voor particulieren in het werkhuis wordt verricht.

2. Eigen fabrikaat: 't geen op eigen risico wordt vervaardigd en verkocht.

3. Dienstbetoon: 't doen van boodschappen en ander werk buiten de inrichting voor particulieren.

1. Loonwerk: met het op bestelling: zagen van leggers, verstellen van zakken, maken van kinderspeelgoed (paardepooten), vervaardigen van vuurmakers, heeft men geen succes gehad; hoofdbezigheid was en bleef erwten, boonen, rijst, gort en dergelijke, voor fabrikanten uitzoeken. Het maken van vlottouw voor schepen is ook steeds minder geworden.

2. Eigen fabrikaat; na een jaar of 3 brandhout gezaagd en verkocht te hebben, werd deze werkzaamheid geheel opgegeven.

3. Dienstbetoon; deze tak van arbeid breidde zich spoedig uit en omvatte niet alleen allerlei werk voor particulieren (als schilder-, metselwerk, lossen van scheepvracht etc.) maar ook stadswerk, als stadsreiniging en sneeuwopruiming. Reeds spoedig (in 1891) werd dit laatste opgegeven, omdat de stad hierin gelegenheid vond goedkoop (50 cent per pers. en per dag) aan arbeiders te komen en er zodoende nadeel werd gedaan aan de andere arbeiders, die vroeger voor dit werk gebruikt werden tegen gewoon dagloon.

Ook het dienstbetoon voor particulieren is veel verminderd, zoodat op 't oogenblik de voornaamste, misschien voor dit jaar de eenige bezigheid zijn zal, het sub. 1 genoemde loonwerk; erwten, rijst, gort, boonen en dergelijke uitzoeken voor groothandelaren.

Voedsel en loon.

Als belooning voor den verrichten arbeid ontvangt de volwassene voedsel en geld (het laatste zijnde de helft van hetgeen de werkgevers aan de inrichting betalen). De voeding bestaat uit: 's morgens en 's avonds, telkens $\frac{1}{4}$ K.gr. ongebuild tarwebrood; 's middags, of uit aardappelen met groenten of uit erwtensoep met uien, alles met vet toebercid, en eenmaal per week vleeschsoep, waarin voor ieder persoon 1 H.gr. vleesch. Van erwten en boonen wordt de portie gerekend op $\frac{1}{2}$ Liter, van aardappelen op 1.2

K.gr. met de noodige groenten. Voor kinderen wordt naar gelang van den leeftijd $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$ of $\frac{1}{4}$ portie gegeven. De kosten voor voeding (2 kinderen voor een volwassene gerekend) bedroegen afwisselend 16 à 25 cent per hoofd en per dag. Het geldelijke loon bedroeg in de eerste jaren gemiddeld 16 à 18 cent per pers. (der volwassenen) en per dag, in de laatste 3 jaren gemiddeld 9 à 10 cent.

Samenwerking bestaat alleen met het burgerlijk armbestuur, in zooverre dat van wege dit lichaam niet bedeed worden de valiede armen, die weigeren in het werkhuis te gaan arbeiden. De opbrengst der werkzaamheden bedroeg in de eerste jaren ruim *f* 1000, doch werd, toen niet meer voor de gemeente gewerkt werd, in 1892 en volgende jaren, de helft minder. Subsidie ontvangt de instelling niet, al het tekort komende wordt door particuliere bijdragen aangezuiverd. De inrichting werkt niet voordeelig; de opbrengst der werkzaamheden kon vroeger de helft, thans nauwelijks $\frac{1}{5}$ van de kosten voor voeding dekken.

Bronnen: Verslagen van 1870 tot en met 1894.

Statuten van 12 Jan. 1870 en Huishoudelijk reglement van 1 Aug. 1871.

Mededeelingen van het bestuur.

Algemeene mededeelingen.

WORMERVEER.

[Reg. verslag over 1891: instelling sub *c*: gemeente van 3001—20000 zielen; bestuurd door een bizondere commissie. Werkzaamheden: weven, houtzagen, landarbeid en vervaardigen van kleedingstukken.]

Oprichting.

Om een verbetering aan te brengen in het armwezen te Wormerveer en om tegelijk een einde te maken aan het onverstandig bedeelelen, dat hier in zwang was, werd besloten tot oprichting van een werkhuis uit bijdragen van particulieren en een subsidie van de gemeente. Den 8sten November 1869 werd de werkinrichting opengesteld voor iederen behoeftige die wilde komen, zoo noodig 't geheele jaar door. De gebouwen staande op het Sluispad werden eerst gehuurd, doch na een paar jaar aangekocht.

Bestuur.

De statuten schijnen tot model gediend te hebben voor Zaandam, ten minste we vinden bijna woordelijk 't zelfde. Leden kiezen een Raad van Administratie van hoogstens 35 personen, zich splitsende in een hoofdbestuur van 7 personen, een commissie voor financiën, voor de voeding, voor het gebouw, voor den arbeid en voor het dagelijksch toezicht. Vroeger had de inrichting een directeur en onderdirecteur, thans alleen een directeur op een traktement van *f* 400, die tevens binnenvader is van een daar, naastgelegen oude mannen- en vrouwenhuis.

Opgenomenen.

Art. 23 van het huishoudelijk reglement zegt, dat tot het werkhuis toegelaten worden: „Mannen en met hen, hunne vrouwen en kinderen; weduwen met hare kinderen, en ongehuwde personen boven de 15 jaar.”

Art. 24: „Zij die vast werk hebben, zullen niet worden toegelaten dan op vertoon van een schriftelijk bewijs van den patroon of meesterknecht,

onder wien zij werkzaam zijn, dat er bij dezen geen werk voor hen is."

Art. 25: „Personen, welke bedeeing genieten van het burgerlijk arm-bestuur, of van eene der bestaande diaconiën, worden niet anders in het werkhuis opgenomen, dan op verzoek van het betrokken bestuur of der diaconie." In theorie is het werkhuis voor deze personen gedurende 't geheele jaar geopend, sedert 1880 werd de inrichting echter alleen des winters bezocht en in de laatste jaren slechts gedurende 6, 5 en 4 maanden. Bedroeg het totaal der verpleegden in 1873 (1 Jan.—31 Dec.) het maximale getal van 5613 volwassenen, 2949 schoolgaande en 640 zéer jonge kinderen, al fluctueerende daalde het in 1884 tot het minimum van 284 volwas-senen en 717 schoolgaande kinderen. Tengevolge van socialistische demonstra-ties tegen het werkhuis, steeg ettelijke jaren later het getal aanmerkelijk:

in 1889	waren er	2037	volwassenen,	2638	schoolgaande	kinderen.
in 1893	„ „	1865	»	2664	»	„

Tegenwoordig profiteeren ± 26 huisgezinnen 's winters van de werkin-richting, vrouwen komen er weinig. Er wordt gewerkt van 's ochtends 8 uur tot 's middags 4, 5, 6 of 7 uur, naar den tijd van 't jaar; nacht-verblijf wordt niet verschaft.

Werkzaamheden.

Ook deze indeeling is later geheel gevolgd door Zaandam. Art. 12 huishoudelijk reglement: De werkzaamheden zullen bestaan uit:

a. Loonwerk; *d. i.* werk, dat tegen betaling van arbeidsloon, voor anderen in het werkhuis wordt verricht. *b.* Eigen fabrikaat; *d. i.* het bearbeiten van goederen, welke voor rekening van de inrichting aangekocht en verkocht worden. *c.* Dienstbetoon; *d. i.* het doen van boodschap-pen en het verrichten van huiselijk werk enz., buiten de inrichting, ten dienste van particulieren.

Met het *eigen fabrikaat* is men niet gelukkig geweest; de weverij van dweilen en loopers stond het eerste jaar reeds stil door gebrek aan geschikte personen; met het maken van matjes van cocos en helm werd eenige jaren doorgegaan, maar wegens onvoordeeligheid eveneens opge-houden; het vervaardigen van biezen omhulsels voor chocoladeflesschen ging een tijd goed, doch door het in zwang komen der blikken bussen, werd dit fabrikaat niet meer gevraagd, zoodat thans nog een groote voor-raad onverkocht aanwezig is. Het later ingevoerde fabriceren van pek-kransen is ook geëindigd met een aanzienlijk deficit aan niet te verkoo-pen geproduceerde waar.

Beter ging het in 1881 met het zagen van kachelblokjes en het ver-kopen hiervan in de geheele Zaanstreek, wat nu nog één der voor-naamste bezigheden is. Ook het inrichten van een ijskelder in ditzelfde jaar begonnen, gaf 's winters werk aan behoeftigen en leverde geen nadeel op, door het ijs 's zomers te verkoopen aan 't ziekenfonds en aan banketbakkers, hoewel het bewaren met veel moeilijkheden gepaard ging.

Het „loonwerk," bestaande uit erwten en boonen lezen, heeft zich van

het begin af weten te handhaven en wordt nu nog verricht. Het vroeger onder dezen tak van arbeid voorkomende breien van kousen en pluizen van touw voor derden, of spinnen van doek voor een zeildoekfabriek, werd het een vóór het ander ná, spoedig gestaakt. De pogingen om als „dienstbetoon” buiten de inrichting de opgenomenen werk voor particulieren te laten verrichten, zijn door de ongeschiktheid en ruwheid der behoeftigen allerjammerlijkst mislukt. Ook is de proef, in 1893 genomen, om door straatschrobbers en baggerwerk velen, die liever niet in de inrichting kwamen werken, op deze wijze geheel buiten de inrichting een dagloon van f 1.— te bezorgen, na een paar weken door ongeschiktheid van t personeel gestaakt, om nimmer meer herhaald te zullen worden. Tegenwoordig zijn de werkzaamheden dus: kachelblokjes zagen, vullen van den ijskelder en erwten en boonen lezen, waar in het laatste jaar nog bijgekomen is, het kloppen van puin.

De voeding bestaat uit: 30 lood wittebrood en 20 lood roggebrood met koffie en melk, voor 's morgens en 's avonds; des middags, 5 ons erwten of boonen met vet, of 4 ons erwten als erwtensoep met vet, of ook 3 ons rijst of gort met stroop. Zondags [voor hen die 4 dagen in de week de inrichting bezocht hebben (art. 18 huishoudelijk reglement)]: rijstsoep (2 ons rijst) met stukjes vleesch; aardappelen worden niet opgedischt, daar de ondervinding geleerd had, dat het aantal door de opgenomenen geschilde aardappelen, dikwijls op wonderlijke wijze niet overeenstemde met het getal dat hiervoor was uitgegeven.

De eenheidsprijzen per portie wisselden gedurende al die jaren af van 15—20 cent. Over het geringe loon werd dikwijls door de opgenomenen geklaagd; toch was 't niet minder dan in andere inrichtingen van dien aard, waar als contrapraestatie voor arbeid, voedsel en eenig geld wordt gegeven; het bedroeg hier gemiddeld 10 à 15 cent per persoon en per dag. Het hoogste loon dat verdiend wordt, bedraagt f 2,80 per week en wel met puin kloppen. (Thans wordt $2\frac{1}{2}$ cent voor een kruiwagen zacht puin en 4 cent voor een kruiwagen hard puin, als kloploon betaald.) Voor erwten- en boonenlezen wordt 50 cent betaald, waarmee in doorsnede f 1.— per week verdiend wordt. Het vullen van den ijskelder wordt met f 0,25 per dag betaald, eveneens het zagen van kachelhoutjes (één vaam¹⁾, dagtaak voor 2 man f 0,50). Hij die 't hout rondbrengt krijgt 10 cent per kruiwagen.

De gebouwen zijn thans het eigendom van de vereeniging. De vroegere eigen broodbakkerij is sedert 1878 opgeheven. Om de uitgaven te

¹⁾ Vaam hier: 1 M. 70 cM. in 't vierkant en ter diepte van de lengte van 1 blokje d. i. $\pm$ 15 cM. Het vaam wordt voor f 5 verkocht, wat voor één blokje een waarde van $1\frac{1}{4}$ cent maakt. Het beukenhout hiervoor benodigd wordt van uit Zutphen aangevoerd, daar in de Zaanstreek slechts iepen groeien.

kunnen dekken, worden jaarlijks bijdragen van particulieren gevorderd en van de gemeente, welke sommen eens respect. *f* 2300 en *f* 1000 bedroegen, maar tot *f* 872 en *f* 500 zijn ingekrompen. 't Bestuur had dikwijls te kampen met luiheid en onwil der opgenomenen; wanneer een nicuwe werkzaamheid werd beproefd, dan arbeidden de behoeftigen zeer langzaam; was eenmaal, naar 't geen een mensch per dag kon verrichten, het loon voor een zekere hoeveelheid werk vastgesteld, dan werd om meer te kunnen verdienen veel harder gewerkt. Een ander voorbeeld leert, hoe het arbeid verschaffen tegen een vast loon aanleiding geeft tot traag werken. Voor 't vullen van den ijskelder werd steeds *f* 30 betaald d. i. aan 4 arbeiders gedurende een maand lang 25 cent per dag: toen nu het Bestuur in 1893 dit werk voor *f* 30 door behoeftigen liet aannemen, deden 4 arbeiders er over . . . . . 4 dagen, zoodat ieder bijna *f* 2 per dag maakte.

Voor Wormerveer geldt als bijzonderheid, dat een werkinrichting er feitelijk niet noodig is. De plaats is bloeiend; er wordt in den zomer grof geld verdiend door dezelfde arbeiders, die 's winters in de inrichting komen werken als behoeftigen. Een werkmán, die zooveel 's zomers verdient, dat hij 't geheele jaar dóór, *f* 15 à *f* 20 zou kunnen verteren per week, kan toch niet arm genoemd worden en toch zijn zij 't, die de inrichting gedurende de wintermaanden vullen. Een enkele uitzondering daargelaten, wordt in den regel door de arbeiders in den drukken tijd verteerd 't geen verdiend wordt. Zou 't bij een geconcentreerd armwezen niet mogelijk zijn, hen die weigeren 's zomers een deel van hun verdienste op te leggen, in den winter den toegang tot het werkhuis te ontzeggen?

Bronnen: Mededeeling van het Bestuur.

KROMMENIE. [Regeeringsverslag over 1891: instelling sub *c*; gem. van minder dan 3001 zielen; bestuurd door een bijzondere commissie; werkzaamheden: weven, houtzagen en landarbeid.]

Oprichting en bestuur. Door het achteruitgaan der talrijke weverijen en het vervangen van volwassenen door kinderen, in de bestaande spinnerijen, zakjesplakkerijen en blikfabrieken, waren in Krommenie vele handen werkeloos geworden en deed zich de behoefte aan een gelegenheid tot arbeiden, zeer sterk gevoelen. Men besloot in 1855 tot oprichting der tegenwoordige werkinrichting. Het bestuur is in handen van eenige particulieren, ingezetenen van Krommenie.

Opgenomenen. Zij die opgenomen wenschen te worden, moeten zich 's morgens vóór 8 uur aanmelden, want op dat uur wordt de arbeid begonnen, die tot 's middags 6 uur wordt voortgezet. Het aantal opgenomenen bedroeg in den winter van 1893/94 (alléén gedurende de wintermaanden, December, Januari, Februari en zoo noodig Maart, wordt gearbeid) afwisselend 30 tot

60 personen per dag, meestal mannen tusschen de 50 en 70 jaren, vrouwen komen hoogst zelden.

Werkzaamheden. Gedurende de eerste jaren van zijn bestaan, heeft het werkhuis ook wel eenigen landarbeid laten verrichten in den vorm van slooten graven, wegen maken etc., doch hiermede is sedert lang opgehouden. (Zie regeeringsverslag). Thans bestaan de werkzaamheden in het vervaardigen van vuurmakers, het weven van feilendoek (voor dweilen) en juttinge voor emballage (paklinnen), het spinnen van vlas, het zagen van hout tot kachelblokjes en het verrichten van diensten voor particulieren. Ook wordt, wanneer de gemeente een hoeveelheid puin noodig heeft voor 't maken van wegen, dit fijnkloppen aan de werkinrichting gegund.

Het vervaardigen van vuurmakers levert geen voordeelen op en behoort tot de onvoordeeligste bezigheden. De krullen worden gebonden in de inrichting, geharst in een afzonderlijk gebouwtje buiten de kom der gemeente (voor brandgevaar) en aldus afgewerkt, verkocht voor 8 cent de 100 stuks. Het touw voor den inslag van het feilendoek wordt in de inrichting uit vlas gesponnen, terwijl voor de schering machinaal touw gebruikt wordt. De geweven stukken feilendoek worden bij 6 stukken te gelijk aan vaste afnemers verkocht voor eenzelfde prijs als het machinaal werk (*f* 1.70 per stuk); deze verkoopen weer kleine hoeveelheden aan rondventers, die uit één stuk ongeveer 30 dweilen weten te snijden tot den prijs van 12½ cent de dweil (*f* 3.75 verkoopswaarde van 1 stuk). Kachelblokjes worden gezaagd uit eikenhout van oude weefstoestellen en verkocht voor 4½ gulden één vaam. Voor volgende winters, had het bestuur een proef met bezembinden op 't oog. De diensten door opgenomen voor particulieren te verrichten, bestaan uit allerlei werk, dat particulieren aan hen willen opdragen, waarvoor het loon aan de behoeftigen rechtstreeks door de werkgevers wordt uitbetaald.

Voeding en loonen. In tegenstelling met andere werkinrichtingen wordt hier alleen middageten en wel onbereid, in den vorm van boonen, erwten, meel, rijst of aardappelen met vet, ter waarde van ± 10 cent per persoon, mee naar huis gegeven. Bij de geheele belooning (zoowel voedsel als geld) wordt niet zoozeer rekening gehouden met de hoeveelheid en den aard van het geproduceerde, als wel met de behoeften van het gezin. Het toezicht op goed en vlijtig werk zal hier dubbel streng moeten zijn. De hoogste belooning voor de werkzaamheden bedraagt per dag *f* 0.55 in geld en *f* 0.40 in voedsel (4 porties voedsel is het maximum, dat aan den vader mee gegeven wordt) d. i. dus *f* 0.95. Lang niet allen verdienen echter zooveel, want de gemiddelde belooning is *f* 0.63 per dag d. i. *f* 0.38 in geld en *f* 0.25 in voedsel.

Algemeene mededeelingen. De bijdragen, die der inrichting van buiten af mochten ten deel vallen, bedroegen in 1893/94 in 't geheel *f* 1264, terwijl aan de behoeftigen een

som van *f* 2239 (zijnde *f* 1324 aan geld en *f* 915 aan voedsel) ten goede kwam als belooning voor den arbeid.

Hoewel de werkinrichting geen mededeeling van de belooningen doet aan andere armbesturen en deze ook geen inlichtingen verstrekken aangaande hunne bedelingen, zoo is er toch in deze gemeente eenige samenwerking en wel door de volgende omstandigheden.

Er bestaat sedert 1890 een vereeniging tot verbetering van armenzorg, wier bestuur bestaat uit: de burgemeester, een dokter, een predikant, een armvoogd van 't burgerlijk armbestuur, een industrieel, één diaken der Doopsgezinde en één der Katholieke gemeente. Meldt zich nu een bezoeker om onderstand aan, onverschillig waar, dan wordt hij verwezen naar den secretaris van dit bestuur. Deze draagt aan een der vele onbezoldigde armbezoekers op, den toestand van den aanvrager nauwkeurig te onderzoeken en daarover rapport uit te brengen. De wetenswaardige bijzonderheden worden in een stamboek ingeschreven en op een kaart ingevuld, welke aan den behoeftige ter hand gesteld, hem nog volkomen vrijlaat zich al of niet bij iemand om onderstand aan te melden. De weldoener weet hierdoor *wien* hij voor zich heeft en dat deze behoeftige bij het bestuur der vereeniging bekend is. Door de omstandigheid nu, dat de secretaris dezer vereeniging tevens Directeur is der werkinrichting (en ook armvoogd van 't burg. armbestuur) is de samenwerking geboren. Het stamboek wordt slechts 3 of 4 maal 's jaars bijgehouden, want particulieren en armbesturen geven verder geen geregeld verslag van hun bedeling.

Bronnen: Verslagen over de jaren 1892 en 1893.
Mededeelingen van den Directeur.

UTRECHT.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub *c*; gemeente van meer dan 20000 zielen; bestuurd door de vereeniging tot ondersteuning en zedelijke ontwikkeling van hulpbehoevende blinden aldaar; werkzaamheden: stroovlechten, mattenmaken enz.]

De vereeniging tot ondersteuning en zedelijke ontwikkeling van Hulpbehoevende Blinden te Utrecht, opgericht 22 Oct. 1864 en bij Kon. besluit van 26 Mei 1870 als rechtspersoon erkend, tracht onvermogene blinden in staat te stellen door gemeenschappelijken arbeid in hun onderhoud te voorzien. De werkinrichting, na gevestigd te zijn geweest in de Bagijnestraat, (naast het oude gasthuis voor ooglijders), op de Maliesingel, in de Lauwerstraat, weêr in de Bagijnestraat, in eigen huis op de Neude, heeft thans onderkomen gevonden in een voormalig café en logement Achter St. Pieter No. 10, dat aangekocht en geheel voor 't doel ingericht, uitstekend aan alle eischen voldoet. 't Is verreweg de mooiste werkinrichting, die ik gezien heb. Het bestuur bestaat uit 9 heeren, onder wie een

bezoldigd directeur, wonende in 't huis, als eenig ambtenaar met het dagelijksch toezicht en de leiding belast.

Winter en zomer wordt er gewerkt, meestal met hetzelfde aantal personen; afwisseling van personeel komt bijna alléén voor bij sterfgeval. Nachtverblijf of voedsel worden niet in de lokalen der inrichting verschaft. Vroeger was aan 5 behoeftige blinden ook nachtverblijf gegeven, doch nadat 3 van hen gestorven en 2 getrouwd waren, is het bestuur hiermede niet voortgegaan; nu evenwel in het voormalig logement de gelegenheid zich zoo uitmuntend aanbiedt, is 't niet onwaarschijnlijk dat in de toekomst nachtverblijf aangeboden zal worden aan behoeftige blinden die van buiten Utrecht komen, daar het uitbesteden dikwijls bezwaren oplevert. De voorwaarden tot opnemng van blinden zijn:

- 1° een verklaring van H.H. Doctoren van het Nederl. Gasthuis voor Ooglijders.
- 2° een geneeskundige verklaring aangaande hun lichaamsgestel.
- 3° een bewijs van zedelijk gedrag afgegeven door 't hoofd der politie van de gemeente van herkomst.

Natuurlijk kunnen uit de sollicitanten slechts zooveel worden aangenomen als ruimte en financiën toelaten. De werkuren zijn van 's morgens 8 tot 's avonds 7 uur, met rusttijd van 12 tot half 2. Zij die niet in dien tijd naar huis gaan om te eten, kunnen hun meegebracht brood in de lokalen nuttigen, waarbij hun gratis een kop koffie verstrekt wordt; 's middags om half 5 wordt weer gratis koffie gegeven. Alleen mannen en vrouwen boven 15 jaar worden toegelaten, geen kinderen. Het getal opgenomenen bedroeg op 25 October 1894: 73, zijnde 68 mannen en 5 vrouwen van allen leeftijd. Van deze worden één oude behoeftige blinde man en één dito vrouw thuis bedeed door de vereeniging, omdat ze niet meer werken kunnen, evenzoo 2 zieken. De zieken worden gratis behandeld door een geneesheer uit Utrecht.

Als werkzaamheden worden verricht: stoelenmatten, vervaardigen van allerlei gewone en kunstmatten, mandenwerk en borstelwerk, en breien van netjes.

De loonen worden niet berekend naar stukwerk, maar naar de behoeften van den persoon die werkt. Iemand die vrouw en kinderen heeft ontvangt b.v. meer dan een alleenlopend persoon, al werkt de laatste ook beter en sneller. Aldus loopen deze toelagen (loonen kunnen ze nauwelijks genoemd worden) van een minimum van f 2.50 tot een maximum van f 10.— 's weeks. Oogenschijnlijk slechts, zit hier iets willekeurigs, volgens sommigen misschien iets onrechtvaardigs in; we moeten echter bedenken, dat de blinden in den regel in de vrije nijverheid niet kunnen arbeiden en behoeftig geworden van zelf ten laste komen van een of ander bestuur en dat *dan* aan hen geen andere hulp verschaft kan worden dan bedeeing. Welnu deze bedeeing ontvangen ze nu ook maar daarvoor geven ze van hun kant, zooveel arbeid als ze maar verrichten kunnen.

Afzet van geproduceerde goederen gaat dikwijls zeer moeilijk. Dagelijks gaan blinden met wagens door de stad en de omstreken van Utrecht om te colportieren, de winkel aan de inrichting verbonden staat den geheelen dag open voor 't kooplustig publiek, terwijl jaarlijks bovendien nog een verloting plaats heeft van overgebleven goederen.

Deze inrichting valt geheel buiten 't kader der gewone werkinrichtingen voor behoeftigen. Al zullen alle werkinrichtingen voor behoeftigen verdwenen zijn, hulp aan menschen die geheel buiten schuld ongelukkig zijn, zal zeker steeds verleend moeten worden, en in dat geval verdient het geven van arbeid altijd de voorkeur boven bedeeling; 't is als 't ware arbeid geven aan behoeftigen in wier onderhoud men (d. i. de samenleving) toch reeds ten volle voorziet. Alle opmerkingen hier en daar gemaakt over onvoordeeligheid en gebrekkigheid van werkinrichtingen hebben dan ook *geen* betrekking op deze hoogst nuttige instelling ¹⁾.

Bronnen: Mededeelingen van het Bestuur.

NOORDWIJK.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub *c*; gemeente van 3001—20000 zielen; bestuurd door 15 personen gekozen uit aandeelhouders voor rekening van contribuanten; werkzaamheden: touwpluizen.]

Deze werkinrichting bestaat sinds September 1868 en is gevestigd in een flink gebouwd huis, waaraan de directeurswoning is verbonden, door de gemeente kosteloos tot dit doel afgestaan. De tegenwoordige Directeur geniet behalve vrije woning een salaris van *f* 350 's jaars.

De eigenlijke werkinrichting voor behoeftigen is alleen geopend in de wintermaanden en wel van 1 Nov. tot 31 Maart, gedurende welken tijd de Directeur verplicht is alle behoeftigen op te nemen, die voorzien zijn van een briefje van een der commissieleden. In die maanden komen er gemiddeld ongeveer 15 personen per dag werken, van 's morgens acht tot 's avonds half vijf, voor een loon van 5 cent per uur, wat voor de acht uren arbeid (van 12—1 uur wordt geschaft) een dagloon van *f* 0.40 per persoon uitmaakt. Behalve deze geldelijke belooning wordt *geen* voedsel verstrekt. Ná 31 Maart worden deze behoeftigen, bijna alle bejaarden lieden die 's zomers landarbeid verrichten, ontslagen en is de eigenlijke

¹⁾ Het is mij niet recht duidelijk waarom deze werkinrichting voor blinden wel in het regeeringsverslag genoemd wordt en men de Amsterdamsche instelling (Plantage middellaan 64) die van geheel dezelfde strekking is, daar te vergeefs zoekt. Deze instelling bestaat reeds van af het jaar 1865 en laat door de opgenomen blinden vervaardigen: vloerkleeden, loopers, gang- en kamer-matten van gevlochten cocos- of manillagaren, waschmanden van teenen en riet, turfmanden, pakmanden, schuiers, borstels, bezems, vuurmakers, pantoffels en allerlei wollen en katoenen breiwerken, terwijl ook reparatiën aan manden en stoelen worden aangenomen. Volgens het verslag over 1893/94 zijn hier werkzaam 112 mannen en 42 vrouwen. Er wordt geen nachtverblijf of voedsel van wege de inrichting verstrekt doch alleen geldelijke belooning. Een man verdient *f* 3.75 een vrouw *f* 2.25 in de week.

werkinrichting voor behoeftigen gesloten. Toch wordt den geheelen zomer dóór gearbeid naar gelang er bestellingen komen die moeten afgeleverd worden, waarvoor eenige bekwame werklieden, afwisselend in aantal van 1 tot 5, worden aangehouden. Zoo waren bij mijn bezoek, 1 Oct. 1894, behalve de Directeur, die veelal meewerkt, 3 personen bezig met het plakken van zakken. Deze werklieden ontvangen 10 cent per uur, terwijl dikwijls van 's morgens 5 tot 's avonds 10 uur wordt voortgearbeid, wanneer er veel moet afgeleverd worden.

Vroeger werden in deze inrichting gemaakt: koffers, kussens, tassen en dergelijke benoedigheden, doch daarmee is men spoedig opgehouden omdat het al te onvoordeelig uitkwam. Thans bestaan de werkzaamheden voornamelijk uit het vervaardigen van zware papieren zakken, tot verpakking van bloembollen, verder uit het plakken van nog allerlei andere soorten papieren zakken voor verschillende doeleinden, en het breien van netjes, die gebruikt worden als dekking van $\frac{1}{2}$ en $\frac{1}{4}$ H.L. manden.

Evenals te Kampen zien we hier het zeldzame verschijnsel, dat de inrichting in de laatste jaren niet achteruit, maar integendeel vooruitgaat; men heeft dit evenals dáár te danken aan verandering van directie en betere organisatie der werkzaamheden. We kunnen dezen achteruitgang en opkomst het best zien uit een opgave van winst of verlies op het fabrikaat over de laatste 10 jaren.

Jaren	Winst op fabrikaat	Verlies op fabrikaat
1884/5	550.74 ⁵	
1885/6		96.25 ⁵
1886/7		4.77
1887/8		197.97
1888/9		14.53 ⁵
1889/90		1 424.27
1890/1		114.64
1891/2	71.06 ⁵	
1892/3	435.40	
1893/4	532.57 ⁵	

Van deze winst op het fabrikaat moeten we ons echter geen te schoone voorstelling maken; als winst wordt aangemerkt hetgeen de opbrengst van de geproduceerde goederen *meer* bedraagt dan de onkosten hiervoor besteed aan papier, touw, stijf sel etc. en aan arbeidsloonen (waaronder begrepen het salaris van den Directeur). In 1892/93 bedroeg dit overschot het vrij aanzienlijke bedrag van f 435.40; doch in dat jaar was *ook* terwille van den arbeid uitgegeven f 86.72 aan vuur en licht en f 156.27 aan verdere onkosten, zoodat de winst op het fabrikaat eigenlijk slechts f 192.41 bedroeg. In 1893/94 bedroeg die eigenlijke winst slechts f 338.75. Toch is deze winst voor een werkinrichting een zeldzaam resultaat. De

oorzaak hiervan moet gezocht worden in de uitmuntende leiding van den Directeur en in het feit dat de arbeid, die verricht wordt, even productief is, als een gewone tak van vrije nijverheid.

Leggen we hier echter den zelfden toetssteen aan als gebruikt dient te worden voor een berekening van winst of verlies bij een onderneming der *vrije nijverheid*, dan komen we tot de ontdekking dat zelfs deze $f 338.75$ nog geen eigenlijke winst is. Want *niet* in rekening werd gebracht het grondkapitaal, uit giften en legaten bijeengebracht en alzoo renteloos aan de vrije nijverheid onttrokken, bedragende 1 Oct. 1879 de som van $f 4600$, welk kapitaal 30 Sept. 1890 was ingeslonken tot $f 1450$, om thans, dank zij de vermeerderde opbrengst der werkzaamheden en voornamelijk der jaarlijksche contributies ($f 350$ à $f 450$), om thans te zijn toegenomen tot bijna $f 3000$. Ook werd *niet* in rekening gebracht het gebouw, dat oorspronkelijk voor een ander doel bestemd aan de gemeente met aankoop van grond een som van $\pm f 6650$ gekost heeft en gratis aan de werkinrichting werd afgestaan.

Moest de instelling voor dit gebouw jaarlijks huur en onderhoudskosten betalen, dan zou dit thans ongeveer $f 350$ in het jaar te samen bedragen, zoodat daardoor alleen reeds een gering verlies geleden zou worden.

Gaat de Noordwijksche werkinrichting echter voort op den thans ingeslagen weg, dan is 't zelfs niet onmogelijk, dat in de toekomst de instelling geheel in eigen onderhoud voorziet en dit zou zeker voor een werkinrichting voor behoeftigen geheel eenig zijn.

Bronnen: Verslagen van de Vereeniging tot Werkverschaffing te Hoogeveen 1871/72—1893/94.
Mededeelingen van het bestuur.

HOOGVEEEN. [Regeeringsverslag over 1891; instelling sub c; gem. van 10001—20000 zielen; bestuurd door de directie eener vereeniging tot werkverschaffing voor rek. dier vereeniging; werkzaamheden: mattenmaken, bezembinden, borstels maken uit piassava of russisch riet.]

Oprichting. Te Hoogeveen werd, evenals in andere steden, veel gebedeld en veel bedeeld: ja dikwijls waren behalve de gewone bedeeling nog extra uitkeeringen noodig in zeer strenge winters, om den nijpendsten nood te verzachten, doch hoe ruimer de gaven vloeiden, hoe meer er noodig was, doordat de behoeftigen zich op de liefdadigheidscommissies begonnen te verlaten. Men begreep toen, dat al die „verzorging om niet” in beginsel verkeerd en verwerpelijk was, en zag uit naar middelen, die tegelijk zouden lenigen in den nood en blijvende verbetering tot stand zouden brengen. 't Gevolg was het oprichten van een vereeniging tot werkverschaffing in 1871, en het openen van een werkinrichting den 1^{en} Jan. 1872.

Werkzaamheden. Al spoedig stond vast dat het mattenmaken hoofdbezigheid zou zijn en wel met het doel om niet alleen tijdelijk een verzachting in de armoede

aan te brengen van sommige gezinnen, maar ook en wel voornamelijk, om een betere toekomst te doen aanbreken voor een volgend geslacht, door jongens en meisjes van 12—18 jaar in dit vak te onderrichten, opdat zij, dit nuttige bedrijf in de lokalen der inrichting hebbende aangeleerd, later bij schaarschheid of gemis van ander werk, in staat zouden zijn door 't maken van matten in de eerste behoeften van het gezin te kunnen voorzien. Dit tweeledig doel, directe hulp aan behoeftigen en onderwijs aan de jeugd, was met dezen arbeid zoo goed te bereiken, omdat hierbij juist te gelijk tegen elkander konden opwerken, $\frac{1}{3}$ bejaarde mannen en vrouwen, die als „zaders” de russchen van het zaad konden ontdoen, en $\frac{2}{3}$ jongens en meisjes, die aan matramen geplaatst, gemakkelijk met hun jeugdige vingers deze industrie konden leeren. De grondstof hiervoor, de russchen, groeiden in overvloed in de omstreken van Hoogeveen.

Als tweede werkzaamheid zou het bezembinden worden beproefd, tot het vervaardigen van heidebezems, straatschrobbers en boenders. Tot derden tak van arbeid wilde het bestuur eerst touwpluizen kiezen, doch ná kennisneming der treurige ervaring, die hiermede te Meppel was opgedaan, schrikte het hiervan terug en nu werd overwogen: zakkenplakken, hennepspinnen, wolspinnen, lompen sorteeren of borstelmaken, uit z. g. piassava of russisch riet, welke laatste industrie het meeste geschikt werd geacht. Met deze bezembinderij en borstelmakerij is men echter niet gelukkig geweest, deels door de onmogelijkheid het gebrekkige fabrikaat goed te verkoopen, deels doordat tengevolge der moeilijkheid van aanleeren, de animo bij de leerlingen niet heel groot bleek; het aantal van 7 leerlingen voor de bezembinderij en 3 voor de borstelmakerij, was spoedig geslonken tot 0, zoodat het bestuur in 1876 reeds besloot op grond van geheel „onbevredigende uitkomsten” dit werk niet meer te hervatten (zie regeeringsverslag over 1891).

De mattenmakerij heeft echter ook haar besten tijd gehad; konden de matten vroeger „per span” verkocht worden voor f 13 en f 14, in het verslag van 1892/93 moest het bestuur de overbrenger zijn van het treurige bericht dat een geheele partij voor f 4.25 't span was van de hand gedaan, en hoewel in het laatste jaar 1893/94 weer iets betere prijzen gemaakt werden (n.l. f 7.62 en f 6.25 voor één span), zoo bleef het bestuur toch ernstig de vraag overwegen of niet een meer productieve tak van arbeid zou moeten beproefd worden (als plakken van papieren zakken of maken van vuurmakers), inplaats van de zoo onvoordeelige en zichtbaar achteruitgaande mattenindustrie.

In de eerste jaren toen de vereeniging bloeide en er zelfs een tweede werkplaats door dit bestuur geopend werd, den 23 Jan. 1894, in het dorp Hollandsche veld (gem. Hoogeveen), had men de gewoonte om van vroegere leerlingen, die nu aan hunne woning deze industrie uitoefenden, de gefabriceerde matten af te koopen en die voor eigen risico weder te verkoopen

hiermede is men echter ook opgehouden om dezelfde financieele bezwaren. Een enkele maal zijn nog wel eens andere bezigheden verricht, wanneer n.l. de oudjes vóór 't eindigen van den winter hun voorraad russchen reeds ontzaad hadden; zoo o. a. in 1876/77 en eenige volgende jaren het wolplukken of wolteezen (d. i. het zuiveren van wol van de daarin aanwezige vuile en onreine bestanddeelen) en in den winter van '81/'82 het spinnen van garen, doch geen van beide werkzaamheden hadden gewenscht resultaat. Sedert 1886/87 waren, als iets nieuws kleine vloermatjes gefabriceerd, die door den werkbaas langs de huizen voor 15 à 30 cent 't stuk rondgevent werden; ook deze arbeid is in den laatsten winter ('93/94) gestaakt.

Opgenomenen.

De werkuren voor de opgenomenen zijn in de beide mattenmakerijen van 's morgens 8 uur tot 's middags 4 uur, met rusttijd van 12—1. Als belooning voor den arbeid wordt geen nachtverblijf en geen voedsel verschafft, alleen geldelijk loon. Alleen gedurende de wintermaanden wordt gearbeid. Behalve in de zeer lange winters van 1872/73, toen in de mattenmakerij gewerkt werd van 18 Nov. '72—4 April '73, viel de langste termijn van werkverschaffing vóór in den winter van 1875/76, n.l. van 1 Dec.—16 Maart en de kortste termijn in den winter van 1892/93, n.l. van 20 Dec.—1 Maart. Veelal begon de arbeid te Hoogeveen een week later dan te Hollandsche Veld. Het getal behoefigen aan welke werk verschafft is, moet verdeeld worden in bejaarde lieden en leerlingen (van 12—18 jaar). Vorming en onderricht der leerlingen, zoowel jongens als meisjes, is eigenlijk hoofdzaak, bejaarde mannen en vrouwen worden alleen gebruikt tot het ontzaden der russchen, die door de leerlingen verwerkt worden, echter hebben ná 1886/87 de bejaarde lieden eenige jaren lang kleine vloermatjes gevlochten.

Het grootste aantal opgenomenen treffen we aan in den winter van 1881/82 en wel 118 personen aldus verdeeld:

Werkl. Hoogeveen. Matters: 19 jongens + 16 meisjes en zaders: 6 mannen + 10 vrouwen = totaal van	51 pers.
Werkl. Holl. veld. Matters: 28 jongens + 20 meisjes en zaders: 12 mannen + 7 vrouwen = totaal van	67 pers.
	118 pers.

Het kleinste getal was 40 personen n.l. in het jaar 1871/72 toen nog alleen de werkloods te Hoogeveen bestond en wel: 29 matters, 3 zaders, 6 bezembinders en 2 borstelmakers. Gedurende den laatsten winter werkten 92 personen.

Loon.

In de vroegere bezembinderij en borstelmakerij was als minimum loon vastgesteld een dagloon van 15 cent per persoon voor eerstbeginnenden; waren de leerlingen zoover gevorderd dat ze goed werk konden leveren, dan werd de arbeid per stuk betaald (15 cent voor een grooten bezem, 17¹/₂ cent voor een stalschrobber, 8 cent voor een boender) waardoor de bekwaamste bezembinders *f* 2 à *f* 3 in de week konden verdienen; in de borstelmakerij brachten de arbeiders 't niet verder dan *f* 1.50 in de week.

Eerst beginnende matters krijgen 60 à 75 cent in de week; zijn ze eenigszins gevorderd dan wordt per stuk betaald, waardoor de vlugste en ijverigste *f* 2 à *f* 2.30 in de week kan verdienen. Bejaarde mannen en vrouwen, die belast zijn met het afstroopen van het zaad der russchen, ontvangen een vast weekloon van *f* 1.50.

De laatste verslagen klagen luide over de weinige belangstelling bij de leden en het afnemen van hun aantal. Ook de bijdragen van particulieren verminderden in dezelfde mate. Kon men in 1872/73 nog onder de ontvangsten een som van *f* 975.50 opschrijven als contributie en giften, een som van *f* 300 van de Vereeniging „ad pios usus” en *f* 25 van de vereen. Hoogeveen, gedurende het boekjaar '93/'94 werd niet meer dan *f* 175.— aan contributies geïnd terwijl de bijdrage van de vereen. „ad pios usus” reeds lang geheel opgehouden had en alleen de vereen. Hoogeveen hare *f* 25 had verhoogd tot *f* 50.— Toch moet het geld tot instandhouding aangezuivd worden. De gemeente, die begonnen was met een subsidie van *f* 400 zag zich verplicht, wilde zij de nuttige instelling niet te gronde zien gaan, deze som te verhoogen tot *f* 850 gedurende 1893/94, en zoo draagt door de verminderde belangstelling der ingezetenen de gemeente zelf eigenlijk de geheele risico.

Het bestuur dit echter inziende, wil thans een reorganisatie in 't leven roepen, de contributies der leden verdubbelen, trachten het ledenaantal te vermeerderen en de belangstelling der goeude ingezetenen weer op te wekken. Tot het jaar 1886 is een uitstekende methode gevolgd om ieder die 't verlangt in te lichten welke behoeftigen in de werkinrichting arbeiden, door n.l. achter het gepubliceerde verslag op te geven de namen der personen, die gedurende den winter hebben gewerkt; waarom men ná dat jaar hiermede opgehouden is wordt niet vermeld, beter ware 't m. i. wanneer nog de verdiensten en het aantal werkdagen van iederen arbeider daar bijgevoegd waren. Heeft de matten-industrie haar besten tijd achter den rug, het bestuur heeft de schoone voldoening gehad vele leerlingen te hebben gevormd in een tijd, waarin met dezen arbeid een bestaan kon worden verdiend.

Ten slotte een overzicht van de geheele administratie.

Staat van Ontvangsten en Uitgaven over het boekjaar 1893/94.

Ontvangsten.	Uitgaven.
Saldo der rek. over 1892/93. . . . . <i>f</i> 84.47 ⁵	Aankoop grondstoffen . . . . . <i>f</i> 557.50 ⁶
Contributie der leden. . . . . „ 175.—	Arbeidsloozen Hoogeveen en Holl. veld. . . . . „ 1012.24 ⁵
Subsidie gemeente Hoogeveen . . . . . „ 850.—	Kosten van opzicht . . . . . „ 68.—
Subsidie vereeniging Hoogeveen . . . . . „ 50.—	Onderhoud gebouwen en materiaal „ 20.87 ⁵
Opbrengst fabrikaat . . . . . „ 1065.46	Brandstof. . . . . „ 43.75
Tocvallige baten. . . . . „ 4.—	Adm. k. e. div. uitgaven . . . . . „ 64.06
Voorschot v.d. Spaarb. te Hoogeveen „ 500.—	Terugbet. voorschot Spaarb. te H. „ 500.—
Totaal <i>f</i> 2728.93 ⁵	Totaal <i>f</i> 2266.43 ⁵

Bronnen: Mededeelingen van het Bestuur.

DE RIJF.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub c; gemeente van minder dan 3001 zielen; bestuurd door een bijzondere commissie; werkzaamheden: weven enz.]

Deze werkinrichting werd geopend in het jaar 1870. In de eerste jaren van het bestaan der instelling kregen de behoeftigen als belooning voor de werkzaamheden zoowel voedsel als geld, doch spoedig is men met het geven van voedsel opgehouden, zoodat thans alleen geldelijk loon verstrekt wordt. De inrichting heet winter en zomer geopend te zijn doch wordt feitelijk alleen des Winters gedurende de maanden December, Januari, Februari en Maart bezocht, daar gedurende den overigen tijd van het jaar de loonen zóo laag zijn gesteld (stukloon), dat slechts één persoon er gebruik van maakt. Gedurende deze 4 maanden, werd voor langer of korter tijd aan ongeveer 40 à 50 mannelijke en vrouwelijke personen en ± 20 kinderen hulp verschaft. Zij werken van 's morgens 8—12 uur en van 's middags half twee tot 7 uur; de vrouwen gaan ter verrichting van huiselijke bezigheden 's morgens reeds om half 12 en 's middags om 5 uur naar huis, de kinderen bezoeken na hun 6e jaar de scholen.

Als werkzaamheden worden thans verricht: touwpluizen, winkelzakken plakken, erwten en boonen lezen en zoowel binnen als buitenshuis allerlei werkzaamheden verrichten voor particulieren. Betaalt men 's zomers een zeer laag stukloon, 's winters volgt men een geheel andere loonsbepaling, dan wordt een vast daggeld gegeven berekend naar de behoeften der arbeiders, waarbij de geproduceerde arbeid niet in aanmerking komt.

Deze loonen zijn aldus vastgesteld:

man en vrouw met 4 of meer kinderen	70 cent per dag;
” ” ” ” 3 kinderen	65 ” ” ” ;
” ” ” ” 2 ”	60 ” ” ” ;
” ” ” ” 1 kind	55 ” ” ” ;
man en vrouw	50 ” ” ” ;
man alleen	30 ” ” ” ;
vrouw alleen	25 ” ” ” ;
voor ieder kind beneden de 4 jaar	5 ” ” ” ;

Samenwerking met andere armbesturen bestaat ook hier niet.

De geheele administratie dezer kleine werkinrichting is uit den aard der zaak van geen grooten omvang; voor een overzicht ervan volge een staat van ontvangsten en uitgaven over 1893.

Ontvangsten.	Uitgaven.
Voordeelig saldo rek. 1892 . . . . . f 95.03	Kosten van onderhoud van gebouw, meubelen en werktuigen . . . . . f 11.90
Vrijwillige bijdragen . . . . . „ 137.—	Jaarwedde van den Directeur . . . . . „ 250.—
Contributie van leden . . . . . „ 3.—	Grondstoffen . . . . . „ 125.59
Opbrengst goederen . . . . . „ 463.11 ^b	Arbeidsloonen . . . . . „ 846.90
Huur eener woning in het gebouw „ 28.—	Vuur en licht . . . . . „ 26.15
Subsidie van de Gemeente . . . . . „ 600.—	Drukloonen, schrijfbehoeften, porto's etc., „ 0.75
totaal ontvangsten f 1 326.14 ^b	Jaarwedde bode . . . . . „ 6.—
„ uitgaven „ 1 268.79	Verzekering tegen brandschade . . . . . „ 1.50
voordeelig saldo f 57.35 ^b	totaal uitgaven f 1 268.79

Het financieele resultaat kan niet schitterend genoemd worden; de arbeid bracht nog niet de helft op van de som die aan grondstoffen en arbeidsloon werd uitgegeven.

Bronnen: Mededeelingen van het bestuur der Commissie tot Werkverschaffing.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub c; gemeente van minder dan 3001 zielen; bestuur door een commissie voor werkverschaffing; werkzaamheden: bereiden van vlas en maken van manden.]

Bij uitzondering treffen we in deze kleine gemeente ($\pm$ 2000 inwoners), een samenwerking tusschen de verschillende armbesturen en de werkinrichting aan, zooals we die nog nergens hebben mogen ontdekken. Tot juist begrip van deze samenwerking dient een enkel woord gezegd te worden over de armenzorg in 't algemeen in deze gemeente. Aardenburg bestaat voor een groot deel uit een landbouwende bevolking. De gewone armenzorg is bijna geheel in handen der 3 kerkelijke armbesturen n.l. der Hervormde, Roomsche Katholieke en Doopsgezinde gemeenten. Verder bestaat er nog een weeshuis en een gasthuis waaraan verbonden is een oude mannen- en vrouwenhuis. De Doopsgezinde gemeente, het weeshuis en het gasthuis schijnen goed bij kas te zijn. Het weeshuis heeft uit zijn zeer ruime fondsen slechts één wees te verplegen en doet dit door uitbesteding bij een huisgezin, terwijl het verder subsidie geeft zoowel aan de Hervormde en Roomsche Katholieke armbesturen, als aan de Vereeniging tot werkverschaffing. Het gasthuis, dat voortreffelijk is ingericht, onderhoudt tevens het oude mannen- en vrouwenhuis, waarin behoeftige ouden van dagen, op aanbeveling van de verschillende armbesturen, verpleegd worden, subsidieert eveneens de 3 genoemde kerkelijke armbesturen en de Vereen. tot werkversch. en bekostigt eindelijk voor de gemeente de verpleging van behoeftige krankzinnigen in gestichten.

De taak van het Algemeen burgerlijk armbestuur is, na dit voorafgaande uit den aard der zaak zeer eenvoudig te noemen en al zijn aandacht kan 't dan ook besteden aan de verzorging van één goedaardigen idioot, die liefderijk verpleegd wordt in een huisgezin, en aan het gratis laten behandelen van zieke behoeftigen door den gemeentegeneesheer.

Oprichting en
bestuur.

De commissie tot werkverschaffing nu werd opgericht in het jaar 1888 en samengesteld, behalve uit het Algem. burg. armbestuur, uit leden van alle 3 kerkelijke armbesturen. De voorzitter van het Algem. armbestuur was tevens voorzitter der commissie tot werkverschaffing en met de dagelijksche leiding belast. Wat de financiën betrof, om hiermee te beginnen, de commissie kreeg niet alleen subsidie van het genoemde weeshuis en gasthuis, maar wist zich ook te verzekeren van de jaarlijksche bijdragen die vroeger door particulieren waren gegeven aan een in dat zelfde jaar 1888 opgeloste „Vereeniging tot wering van bedclarij”. In het begin had de Vereen. tot werkverschaffing, vrij ondoelmatig ingerichte lokalen tot haar beschikking, doch spoedig kwam hierin verandering, zoodat thans de commissie in 't bezit is van een naar alle eischen des tijds goed gebouwde loods voor 't bewerken van vlas en een voor de mandenmakerij met een ruime bergplaats. Een en ander werd betaald met ± f 1800.

Opneming.

„De aanwijzing van de personen, aan wie werk zal worden verschaft „geschiedt van wege de 3 kerkel. armbesturen en wel in deze evenredigheid dat het Ned. Herv. en het R. K. armbestuur *ieder evenveel* pers. „aanwijst; gewoonlijk worden 6 Herv. en 6 Kath. voor de vlasbewerking en 3 Herv. en 3 Kath. voor de mandenmakerij opgegeven, terwijl „het doopsgezinde armbestuur in iederen tak der werkverschaffing 1 per „soon aangeeft.” (alzo 20 personen).

„Deze evenredigheid houdt verband met het zielental der verschillende „gezindten, maar kan niet altijd stipt in acht genomen worden, omdat soms eene gezindte geen voldoende aantal heeft aan te wijzen en eene „andere daarentegen meer dan gewoon bezwaard is met armenzorg.”

De vereeniging verschaft alleen 's winters werk, en wel in de lokalen der inrichting; over de afgelopen jaren waren deze termijnen aldus:

1888/89 van 24 Nov.—30 Maart.	1891/92 van 12 Dec.—12 Maart.
1889/90 „ 7 Dec.—15 „	1892/93 „ 10 „ —25 Feb.
1890/91 „ 29 Nov.—28 Februari.	1893/94 „ 9 Nov.—24 „

Werkzaamheden
en loon.

Als werkzaamheden worden verricht: voor mannen en jongens, het zwingelen van vlas, voor vrouwen en meisjes, het maken van manden. Met het maken van manden wordt gewoonlijk vroeger begonnen en later geëindigd dan met het bewerken van vlas. Bij deze takken van arbeid staan 2 opzichters aan 't hoofd, om bij het werken de behulpzame hand te bieden; zij genieten een vast weekloon van f 4. — Als belooning voor den arbeid wordt noch nachtverblijf noch voedsel verstrekt, maar alleen geld. De vaststelling van dit loon was ook hier een der moeilijkste vraagstukken. In den aanvang had men, met de vooropgestelde meening, dat door dezen arbeid moest voorzien worden in de behoeften van den opgenomene en zijn huisgezin, 't loon veel te hoog gesteld, zoodat vooreerst een onrechtvaardigheid begaan werd tegenover den vrijen werkmán, die met hard werken minder verdienen kon, maar vervolgens ook arbeidskrach-

ten aan de vrije nijverheid werden onttrokken. Om dezelfde reden hadden men ouden en jongen, wanneer deze laatsten kostwinners waren van het gezin, gelijk of bijna gelijk betaald. Dit voldeed niet. Daarna werden de loonen berekend naar lichaamskrachten, bekwaamheid en den aard van het verrichte werk; doch nu kregen dikwijls sterke en bekwame werklieden *meer* dan ze noodig hadden, en zwakken en ouden veel te weinig om van te leven. Allerlei klachten werden hierover geuit en ook over het verschil tusschen het loon in de mandenmakerij en het loon in de vlaszwingelarij. Na nog andere proeven genomen te hebben, werd in 1893 bepaald, dat aan de vlaszwingelaars een loon zou worden uitbetaald van 50 cent per steen (ook volgehouden toen de steen slechts 30 cent waard was) en dat de mandenmaaksters voor 'tvervaardigen van steenmanden 30 cent en voor kleine manden en éenoor manden 25 cent per stuk zouden ontvangen. De vlaszwingelaars kunnen hiermede van *f* 2.— *f* 3 in de week verdienen, de mandenmaaksters *f* 1.50— *f* 2.95. Het gezwingelde vlas vindt gereedelijk afzet, al zijn de prijzen, die er voor gemaakt worden niet hoog, tengevolge van den gebrekkigen arbeid der opgenomenen; met het manden-debiet gaat 't minder goed, zoodat de commissie jaarlijks haar toevlucht moet nemen tot een loterij om ± 400 stuks op te ruimen. De ligging van Aardenburg schijnt voor afzet niet geschikt. De andere armbesturen houden ook rekening met de loonen die de behoeftigen in deze werkinrichting verdienen; het bestuur deelt hieromtrent het volgende mee:

„Iederen Zaterdag na de uitbetaling van het weekloon wordt aan den „Voorzitter der Kerkelijke armbesturen vanwege den Voorzitter der „Comm. tot Werkverschaffing eene lijst bezorgd, waarop voorkomt, een „opgave van het loon door de werklieden tot hunne gezindheid behoorende, verdiend. Met dit cijfer wordt dan rekening gehouden bij de „gewone bedeeeling. *Deze regeling werkt uitstekend.*”

Bronnen: Mededeelingen van armvoogden van het burgerlijk armbestuur.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub *a*; gemeente van 10001—20000 zielen; bestuurd door burgerl. armbestuur voor rekening van die instelling; werkzaamheden: Bewerken van vlas, vervaardigen van matten en steenkloppen.]

De instelling bestaat reeds meer dan 25 jaren. Alleen gedurende de wintermaanden, langer of korter naar heerschende werkeloosheid en armoede, wordt aan behoeftigen werk verschaft en wel 't volgende, *in* de inrichting: vlas bewerken, matten maken, steenkloppen, klompen vervaardigen en touwpluizen, terwijl verder een deel der opgenomenen gebruikt wordt tot 't ontginnen van land.

Gedurende 1893 is op deze wijze aan 176 personen ¹⁾, waaronder de jongste 13 jaar was, arbeid verschaft tegen betaling van een stuk- en maatloon, bedragende ongeveer 60 cent per pers. en per dag, zijnde de werkuren van 8—4 uur, met verlies van 1 uur schafttijd.

In de maanden Januari en Februari is de inrichting het drukst bezocht.

Voor een overzicht der geheele administratie volge hieronder in 't kort een staat van ontvangsten en uitgaven van de verschillende takken van arbeid over 1893.

Vlasbewerking.

Ontvangsten.	Uitgaven.
Verkocht lijnzaad, vlas, heide en knop. . . . . f 4453.35	Aankoop vlas . . . . . f 3062.29 ^b
Diverse debiteuren . . . . . „ 27.50	Arbeidsloonen . . . . . „ 1386.06
Nadeelig saldo „ 280.25 ^b	Transport, reis- en assurantiekosten „ 130.60 ^b
f 4761.10 ^b	Aankoop, onderhoud en huur van werktuigen . . . . . „ 182.14 ^b
	f 4761.10 ^b

Mattenmakerij.

Ontvangsten.	Uitgaven.
Afgeleverde matten. . . . . f 1447.30 ^b	Aankoop russchen en garen . . . f 1180.44 ^b
Diverse debiteuren . . . . . „ 13.68	Arbeidsloonen . . . . . „ 391.78 ^b
Nadeelig saldo „ 151.—	Aankoop, onderhoud werktuigen „ 12.10
f 1611.98 ^b	Transportkosten en diverse uitgaven „ 27.65 ^b
	f 1611.98 ^b

Steenklopperij.

Ontvangsten.	Uitgaven.
Afgeleverde macadam. . . . . f 352.70	Aankoop steen . . . . . f 1908.29
Aanwezige voorraad . . . . . „ 1923.25	Arbeidsloonen . . . . . „ 387.14
Nadeelig saldo „ 172.57 ^b	Aankoop en onderhoud werktuigen „ 82.43
f 2448.52 ^b	Transportkosten en diverse uitgaven „ 70.66 ^b
	f 2448.52 ^b

Landontginning.

Ontvangsten.	Uitgaven.
Huur van 3 Hect. land. . . . . f 45.—	Arbeidsloonen. . . . . f 1450.10 ^b
Nadeelig saldo „ 1427.70 ^b	Buizen van waterleidingen. . . . „ 3.—
f 1472.70 ^b	Transport-, reis- en administratiekosten . . . . . „ 19.60
	f 1472.70 ^b

¹⁾ Over de takken van arbeid als volgt verdeeld:

Vlasbewerking	40
Mattenmakerij	27
Steenklopperij	22
Landontginning	85
Klompenmakerij	2
totaal	176 arbeiders.

De vlasbewerking schijnt het voordeeligste als werkverschaffing geweest te zijn. Dat uit de opbrengst van het verkochte goed (ad f 4453) de grondstoffen en arbeidsloonen (ad f 4448) kunnen worden bestreden, is een resultaat dat niet door iedere werkinrichting bereikt wordt. Bij de mattenmakerij is 't reeds niet meer mogelijk uit de inkomsten der afgeleverde matten (f 1447) de sommen noodig voor grondstoffen en arbeidsloonen (f 1572) te voldoen. Bij de steenklopperij is de voorraad aanwezig en onverkocht fabrikaat zóo verbazend groot, dat een berekening van voor- of nadeel, door mogelijke depreciëring van het verwerkte materiaal, niet te maken is. De landontginning is zeer onvoordeelig geweest en de vruchten van de ontginning geplukt, staan in geen verhouding tot de kosten hieraan besteed; echter moeten we wel bedenken dat uit den aard der zaak de voordeelen van dergelijken arbeid eerst veel later gevoeld kunnen worden. De klompenmakerij is nog zéer eenvoudig; de 2 arbeiders hebben te zamen de geringe som van f 2.50 verdiend, terwijl de onkosten voor aankoop van grondstoffen en gereedschappen f 22.50 hebben bedragen.

De nadeelige saldo's worden jaarlijks door de gemeente aangezuiverd door een subsidie, in 1893 was deze dus f 2031.53⁵.

Bronnen: De werkinrichting te Leerdam door H. J. W. Roldanus
1857.
Mededeelingen van het bestuur.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub c; gemeente van 3001—10000 zielen; bestuurd door een bijzondere Commissie, voor eigen rekening; werkzaamheden: touwpluizen, mattenmaken enz.]

Om de bedelarij tegen te gaan werd 1 Dec. 1856 te Leerdam uit bijdragen van ingezetenen een werkinrichting in 't leven geroepen in een gebouw der gemeente (gelegen aan de Nicuwstraat), en onder bestuur gesteld van een Commissie uit particulieren. Tegelijk verboden Burg. en Weth. bij publicatie alle bedelarij na de opening van het werkhuis. We moeten hier 2 afdeelingen scherp onderscheiden; in de eene worden behoeftigen *geheel opgenomen* d. i. *ook* gedurende den nacht, in de andere komen behoeftigen alleen over dag werken tegen voedsel en gering loon.

Het aantal opgenomenen is nimmer groot geweest, zo behoeftigen op één dag was wel het maximum, dat bereikt werd. Tegenwoordig is de geheele inrichting, nog méer dan Gouda, eigenlijk een armenwerkhuis; de toestand is als volgt:

Als *geheel verpleegden* worden opgenomen voor rekening van de Gemeente of de Hervormde Diaconie, ongehuwde oude mannen en vrouwen uit Leerdam; zij worden geheel gehuisvest, gevoed, gekleed en ingeval van ziekte door den gemeentearts behandeld. Zoolang de oudjes (de jongste is 65 en de oudste 91 jaar) nog arbeiden kunnen zijn ze hiertoe verplicht. Ze verrichten diensten voor particulieren of doen eenig huiswerk of pluizen

LEERDAM.

Oprichting.

Opgenomenen en
werkzaamheden.

touw wanneer n.l. de voorraad geplozen touw op is. Op den 27 Aug. 1894 waren er 5 mannen en 4 vrouwen aldus in geheele verpleging.

De *dagverpleegden* worden tegenwoordig alleen toegelaten gedurende de wintermaanden van Dec.--Maart, in welke maanden een ieder zich dagelijks kan aanmelden; deze soort behoeftigen werken dan in een goed verwarmd lokaal van 8—12 uur 's morgens en van 2—7 uur 's middags voor loon en voedsel; van deze gelegenheid wordt echter *bijna geen gebruik gemaakt*.

Was er vroeger een proef genomen met 't snijden van vleeschpennen, was 't maken van kant voor vrouwen als nieuwe industrie beproefd, noemt het reg. verslag over 1891 nog mattenmaken onder de werkzaamheden, thans wordt er alleen touw geplozen of tabak gekorven.

Voeding en
loonen

De voeding gelijk voor alle opgenomenen is zeer eenvoudig en bestaat 's morgens uit brood en 's middags uit smakelijk met vet bereide aardappelen en groenten door elkaar; alleen des Zondags wordt soep met vleesch verstrekt. Voor diensten van de geheel verpleegden wordt 5 cent per uur betaald, waarvan de verpleegde de helft krijgt terwijl de andere helft ten voordeele van de inrichting is. Verrichten deze geheel verpleegden eenig huiswerk of pluizen zij touw dan wordt hen daarvoor iedere week een geringe belooning gegeven. De dagverpleegden kunnen behalve de voeding, 4 cent voor elk kilogram tabak of touw, dat zij afleveren, verdienen. Ten slotte een staat van ontvangsten en uitgaven over 1893 waaruit duidelijk blijkt hoe de geheele inrichting is verlopen in een armenwerkhuis.

Ontvangsten.	Uitgaven.
Saldo 1892, renten coupons, afgeloste obligatie en onvoorz. inkomsten . . . . . f 1106.48	Eetwaren . . . . . 1038.22 ^b
Vrijwillige bijdragen. 556.71	Betaalde loonen . . . . . 205.—
Loonen (de helft der loonen v. geheel verpleegden). . . . . 59.82 ^b	Jaarwedden . . . . . 312.—
Vergoeding voor bestedingen 628.80	Brandstoffen, licht en kleeding 242.10
Verkocht pluis en pekkransen. 43.55	Onderhoud gebouw, assurantie, belasting etc. 46.73
Totaal ontv. . . . . f 2395.36 ^b	f 1844.05 ^b
„ uitg. . . . . 1844.05 ^b	
Saldo: f 551.31	

Bronnen: Mededeelingen der Hervormde Diaconie.

RUINEN.

[Regeringsverslag over 1891: instelling sub *b*; gemeente van minder dan 3001 zielen; bestuurd door de Hervormde Diaconie; werkzaamheden: mattenmaken.]

Deze werkinrichting is opgericht 6 April 1861. Alleen van half Nov. tot einde Maart wordt werk verschaft aan 8 of 10 jongelieden en een

enkelen gehuwden man, met het laten maken van matten. De werkuren loopen van 's morgens 8 tot 's avonds 8 uur, met verlies van 2 maal één uur rusttijd. Tot belooning van den verrichten arbeid wordt alléén eenig geldelijk loon gegeven naar 't stuk berekend. Wat de inrichting, door de lage prijzen der matten te kort komt, legt de Diaconie bij.

De staat van ontvangsten en uitgaven over 1893/94, dien ik mocht ontvangen, lijkt mij niet zeer betrouwbaar, daar er niet in voorkomen kosten voor 't gebouw, administratiekosten en dergelijke. De ontvangsten (verkoop van 54 rol matten) bedroegen *f* 164.53⁵ terwijl alle uitgaven, die mij opgegeven werden, te zamen slechts *f* 153.83 beliepen. De werkinrichting zou dus *winnen*. Doch onder „uitgaven” staan wel opgenoemd *f* 79.50 aan matloon (voor 7 personen), *f* 30 loon voor den opzichter, *f* 34.30 voor (343 bos) russchen (à 10 cent de bos), *f* 7 voor (1 bos) matgaren en *f* 3.03 diverse uitgaven, maar van andere uitgaven wordt niet gesproken. Zijn werkelijk geen andere uitgaven gedaan dan zal, wanneer de 54 rol matten in hetzelfde jaar gemaakt zijn, (al mogen de loonen ad *f* 79.50 voor 7 personen in 4 maanden mij wat laag tocschijnen), hier een geheel eenig resultaat verkregen zijn: een werkinrichting, die zonder subsidie of bijdragen van anderen bestaat.

Bronnen: Mededeelingen van het Burgerlijk Ambestuur.

SCHEEMDA.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub *a*; gemeente van 3001—10000 zielen; bestuurd door burgerlijk ambestuur voor rekening van de gemeente; werkzaamheden: tuinarbeid.]

De werkinrichting is opgericht in 1851. Er worden zoowel 't geheele jaar door, personen gehuisvest en gevoed, als ook gedurende de wintermaanden, behoeftigen aan werk geholpen. Evenals in Gouda en Leerdam moet men onderscheiden: armenwerkhuis voor een bepaald aantal personen en ('s winters) werkinrichting voor een ieder.

a. Deze eerste afdeling is „als 't ware een verplegingshuis voor ouden en kinderen en menschen die hoewel niet krankzinnig, toch ook niet in de buitenwereld terecht kunnen, halve idioten;” hierin zijn 28 personen opgenomen die evenals in een armenwerkhuis kleeding, voeding en nachtverblijf ontvangen; aan den tuinbouw, die als arbeid verricht wordt, werken niet alle 28 mede, omdat er kinderen en ouden onder zijn die niet werken kunnen. De grond aan 't gesticht behoorende is groot 1.50 Hectaren en alles wat voor het huis noodig is wordt er op verbouwd: aardappelen, erwten en boonen, kool, tot zelfs klaver voor een koe, die door het huis gehouden wordt voor de melk.

b. De andere afdeling, de eigenlijke werkinrichting waarin valiede behoeftigen komen arbeiden, is alleen gedurende de wintermaanden geopend van af Januari tot in de maand Maart, en daarin wordt als eenige werkzaamheid verricht, het verbrijzelen van keien, waarvoor geen nacht-

verblijf of voedsel wordt verschaft, maar slechts een loon van 40 à 50 cents per dag. Het aantal personen dat hiervan gebruik maakt is soms 20, enkele winters 50 of 60. Ze werken van 's morgens 8 uur tot in den namiddag. De subsidie die de gemeente jaarlijks aan de instelling geeft was in 1893 groot *f* 4000.

Bronnen: Mededeelingen van het Bestuur.

BOLSWARD.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub *a*; gem. van 3001—10000 zielen; bestuurd door 5 directeuren, benoemd door den gemeenteraad; werkzaamheden: braken van vlas.]

De stadswerkinrichting te Bolsward opent alleen gedurende de wintermaanden (het laatste dienstjaar 1893/94 15 weken lang) de gelegenheid voor behoeftigen om in de lokalen der inrichting te komen vlasbraken. Als belooning ontvangen de arbeiders alleen eenig geld en wel 50—70 cent van iederen schoongemaakten bundel vlas. In het afgelopen dienstjaar werkten gemiddeld 25 personen per dag. Samenwerking met andere armbesturen bestaat in zooverre, dat iedere week aan armvoogden van 't burg. armbestuur een lijst wordt overhandigd, waarop voorkomen de namen der werklieden en daarachter het door ieder verdiende loon, opdat daarmee bij de bedeling rekening kan worden gehouden. Het verlies wordt jaarlijks door het St. Anthony Gasthuis aan de gemeente Bolsward vergoed. Dat de werkinrichting over het jaar 1893/94 niet voordeelig gewerkt heeft blijkt duidelijk uit een staat v. ontvangsten en uitgaven over het dienstjaar, loopende van 1 Augustus—1 Augustus.

Ontvangsten:	Uitgaven:
Opbrengst van bereid vlas <i>f</i> 1746,50	Inkoop van vlas . . . . . <i>f</i> 2957,95 ⁵
„ „ onbewerkt „ „ 279,66	Onkosten op inkoop, ontvangst en afleveren
„ „ afval . . . „ 210,64 ⁵	van vlas . . . . . „ 208,87
Voorraad vlas . . . . . „ 917.—	Loonen voor braken van vlas . . . . . „ 907,20
Verlies „ 1303,87	„ „ opzichter en helper. . . . . „ 155,70
	Gebouw, gereedschap, administratie en on-
	kosten . . . . . „ 227,95
<u><i>f</i> 4457,67⁵</u>	<u><i>f</i> 4457,67⁵</u>

Van de *f* 1303, die door het St. Anthony Gasthuis aan de instelling in den vorm van subsidie werd geschonken, is slechts *f* 907 aan de behoeftigen zelf, en *f* 155 aan de opzichters ten goede gekomen!

[Behalve deze werkinrichting bestaat nog te Bolsward een „Vereen. voor Werkverschaffing” die gedurende de wintermaanden klompen, kruiwagens en brandhout laat vervaardigen. Gedurende den laatsten winter is op deze wijze gearbeid van 27 Dec. 1893—10 Maart 1894 en wel zonder afwisseling door 23 personen.

Onvoordeelig werd niet gewerkt, zoodat deze werkverschaffing ook uit een financieel oogpunt iets meer beteekende dan bedeling. Van particu-

lieren ontving de Vereen. *f* 528.50, en van het St. Anthony Gasthuis *f* 200; d. i. te zamen *f* 728.50, aan de arbeiders kon echter een loon uitbetaald worden van *f* 943.58 ongerekend het loon aan den werkbaas, groot *f* 157.—

Zie in een Bijvoegsel van de Bolsw. Crt. het Verslag van het Bestuur der Vereen. voor Werkversch. te Bolsward, over het jaar 1893/94.]

Bronnen: Mededeelingen van het bestuur der gemeentelijke werkinrichting te Meppel.

MEPPEL.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub *a*; gemeente van 3001—10000 zielen; bestuurd door 5 directeuren voor rekening van de gemeente, werkzaamheden: touwpluizen.]

De gemeentel. werkinrichting laat den arbeid, touwpluizen tot het vervaardigen van scheepsbreeuwwerk, alleen gedurende de wintermaanden (meestal Jan., Febr. en Maart) in hare lokalen verrichten tegen betaling van eenig geldelijk loon, berekend naar zekere som per kilo fabrikaat; nachtverblijf of voedsel wordt niet gegeven. Samenwerking bestaat alleen met het burgerlijk armbestuur. We hebben over deze instelling reeds een ongunstig oordeel hooren uitspreken in een der eerste verslagen der werkinrichting te Hoogeveen, die een onderzoek naar de uitkomsten te Meppel had ingesteld.

Bronnen: Mededeelingen van het burgerlijk armbestuur te Lemmer.

LEMMER.

[Regeeringsverslag van 1891: instelling sub *a*; gemeente van 3001—10000 zielen; bestuurd door Commissie van 7 leden benoemd door gem. raad; werkzaamheden: verbrijzelen van keien.]

In deze gem. werkinrichting worden keien door behoeftigen verbrijzeld en dat wel alleen gedurende de wintermaanden en tegen eene geldelijke belooning (geen voedsel of nachtverblijf) berekend naar de qualiteit werk, die afgeleverd wordt. Samenwerking met andere armbesturen bestaat niet.

Bronnen: Mededeelingen van het gem. bestuur te Zuidwolde.

ZUIDWOLDE.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub *a*; gem. v. 3001—10000 zielen; bestuurd door 3 commissarissen, voor rekening van de gemeente; werkzaamheid: steenkloppen.] Ook hier wordt alleen 's winters werk verschafft aan behoeftigen, door hen steenen te laten kloppen tegen genot van een geldelijk loon, berekend naar de maat geklopte steenen. Samenwerking met armbesturen bestaat niet.

Bronnen: Mededeelingen van het bestuur.

GRONINGEN.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub *c*; gem. van meer dan

20000 zielen; bestuurd door Comm. v. particulieren, in het leven geroepen door het gem. bestuur aan wien zij jaarlijks een verslag uitbrengt, voor rekening van particulieren; werkzaamheden: verbrijzelen van keien tot mac-adam.]

In deze in 1890 opgerichte werkinrichting worden de werkzaamheden, bestaande uit 't kloppen van steen, in den regel begonnen half Dec. en voortgezet tot half Maart. Als loon wordt betaald voor een bakje geklopte keien van 0,0625 M³. inhoud de som van f 0.10, waardoor de klopper een daggeld kan maken van f 0.30 tot f 0.70. Het aantal pers. dat van deze gelegenheid gebruik maakt bedraagt in drukke weken ongeveer 120 man. Bij barre koude wordt soms extra aan ieder persoon een brood en 100 turven verstrekt.

Bronnen: Mededeelingen van de Directie der armeninrichting te Enkhuizen.

ENKHUIZEN.

[Regeeringsverslag over 1891: instelling sub *b*; gemeente van minder dan 3001 zielen; bestuurd door een comm. uit diakonen der Ned. Herv. gemeente; werkzaamheden: sokken breien en wol spinnen.]

Over deze in het regeeringsverslag genoemde „instelling ter werkverschaffing aan behoeftigen met een daartoe ingerichte werkplaats” mocht ik van de Directie der armeninrichting een volgend schrijven ontvangen d. d. 21 Aug. 1894.

„In beleeft antwoord op uw schrijven diene, het ons voorkomt de „armeninrichting alhier, *niet* tot dezulke behoort, als door u bedoeld. „Onze inrichting is een onderdeel der Herv. Diakonie (sokken en hand- „schoenen breien) hetwelk door vrouwen en meisjes aan huis wordt „verricht. Eens per week wordt het breiwerk in ons magazijn ingenomen „en opnieuw weder wol verstrekt, waartoe wij twee keurvrouwen en een „mannelijken bediende in dienst hebben.”

Deze instelling behoort dus tegenwoordig thuis onder de rubriek „instellingen ter werkverschaffing op andere wijze dan in daartoe ingerichte werkplaatsen” en is *ten onrechte* in het reg. verslag geplaatst onder de instellingen die *in* werkplaatsen arbeid verschaffen.

Recapitulatie der in het Regeeringsverslag van het armwezen over 1891 genoemde instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen in daartoe ingerichte werkplaatsen. In het regeeringsverslag over 1891 worden 30 van deze soort instellingen genoemd.

6 instellingen hadden in 1891 reeds niet meer gewerkt [hiervan waren 5 gevestigd in de provincie Friesland n.l. Leeuwarden (sub a), Slooten (sub a), Joure (sub c), Dokkum (sub c) en Makkum (sub c) en 1 in de provincie Zeeland n.l. Vlissingen.]

2 instellingen zijn in 1892 opgeheven [zij waren gevestigd te Sneek (sub a) en te Deventer (sub a).]

1 instelling n. 1. die te Enkhuizen is ten onrechte hieronder genoemd.

Van de 21 overblijvende werkinrichtingen zijn er 3, die dubbele inrichtingen zijn n.l. Gouda, Leerdam en Scheemda; ze zijn armenwerkhuis voor geheel verpleegden en werkinrichting voor dagverpleegden.

De afdeelingen nu, die eigenlijk armenwerkhuis zijn, laat ik hieronder geheel buiten bespreking. Zij behooren als zoodanig tot de Godshuizen en dienen ook dáaronder geplaatst te worden; wanneer Gouda, Leerdam of Scheemda genoemd worden, zijn hiermede alleen bedoeld de afdeelingen, waarin over dag gewerkt wordt.

Gedurende winter en zomer kunnen behoeftigen komen werken te: *Gouda, Leiden, Delft* en *Utrecht* (alleen voor blinden).

Gedurende de wintermaanden alléén (langer of korter van 8—3 maanden) kunnen behoeftigen komen werken te:

de Rijk (in naam ook 's zomers geopend: 1 man maakt daar gebruik van)

Wormerveer („ „ „ „ „ niemand „ „ „ „)

Noordwijk ('s zomer alléén toegankelijk voor 4 of 5 bekwame arbeiders)

Kampen („ „ „ „ voor ouden en gebrekkigen)

Scheemda, Hoogeveen, Leerdam, Aardenburg, Drachten, Ruinen, Zaandam, Krommenie, Bolsward, Lemmer, Zuidwolde, Groningen.

Loon én voedsel wordt verschaft te:

Alleen geldelijk loon wordt verstrekt in de volgende instellingen:

	Voedsel p. heele portie	geldelijk loon per week		weekloon
Gouda	19 à 20 cent	f 0.15 — f 0.30	Utrecht	f 2.50 — f 10.—
Leiden	12 „ 13 cent	„ 0.50 — „ 2.50	de Rijk	„ 1.50 — „ 4.20
Delft	20 „ 25 cent	„ 0.40 — „ 1.90	Noordwijk	„ 2.40 ('s winters)
Wormerveer	15 „ 23 cent	„ 0.60 — „ 2.—	Scheemda	„ 2.50 — „ 3.—
Zaandam	16 „ 25 cent	„ 0.60 — „ 0.80	Hoogeveen	„ 1.50 — „ 3.—
Krommenie	± 10 cent	maxim. „ 3.30	Aardenburg	„ 1.50 — „ 3.—
Kampen	niet afz. opgegeven	„ 0.90 — „ 2.50	Groningen	„ 1.80 — „ 4.20
Leerdam	„	niet afz. opgegeven.	Drachten	± „ 3.60

Te Bolsward, Lemmer, Meppel, Zuidwolde en Ruinen ontvangen de behoeftigen eveneens alléén geldelijke belooning.

Zijn deze 21 werkinrichtingen de eenige die in ons land bestaan?

Deze vraag moet ontkennend beantwoord worden. We zagen reeds dat te Bolsward nog een werkinrichting bestond, er zijn nog meerdere diergelijke instellingen, die in 1891 opgericht of reeds lang vóór dien tijd bestaande, *niet* in het regeeringsverslag van het armwezen genoemd zijn, omdat ze beschouwd worden te zijn instellingen *ter voorkoming van verval tot armoede.*

Zoo onder andere:

- 1°. de werkinrichting te Leeuwarden van af 1886.
- 2°. de werkverschaffing van den Christel. Volksbond in den Haag, sinds den winter 1890/91.
- 3°. de werkinrichtingen van het Leger des Heils sedert 1891.
- Ná 1891 zijn opgericht voor zoover mij bekend zijn:
- 4°. het „Werkhuis” te Hoorn, in 1893 (dat later zeker in het reg. verslag zal verschijnen)
- 5°. het „Toevlucht voor Onbehuisden” te Amsterdam in de Zwanenburgerstraat in 1893.
- 6°. twee instellingen ter werkverschaffing te Groningen,

Daarna zou ik nog in 't kort willen bespreken een afzonderlijke poging tot bestrijding van werkeloosheid door tijdelijke werkverschaffing te Utrecht, gedurende den winter van 1893/94 om te zien of daarmee een gunstiger resultaat is verkregen.

Vóór ik overga tot het bespreken dezer inrichtingen, wil ik een rapport, waarin een geheele lijst van instellingen ter werkverschaffing voorkomt, niet onvermeld laten en wel het „Rapport Werkloosheid 1894” van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Het hoofdbestuur van de M. t. N. v. 't A. zond aan 325 departementen lijsten met 15 vragen (d.d. Juli 1893) over werkeloosheid, en aangewende of aan te wenden middelen daartegen, waarop eerst van 146, later nog van 102 departem. berichten inkwamen. Jammer dat de antwoorden niet vollediger, juister en meer doorwerkt zijn ingezonden en dat 77 dep. *niets* van zich lieten hooren; er zou zulk een belangrijk rapport uit kunnen ontstaan zijn. Het hoofdbestuur kreeg bericht, dat in 62 gemeenten werkeloosheid heerschte en dat in 36 gemeenten middelen daartegen waren aangewend; merkwaardig vind ik, dat onder die laatste, alleen Krommenie vermeld staat van al de 21 zooeven behandelde werkinrichtingen.

Verder worden genoemd onder de plaatsen, waar geen buitengewone werkeloosheid bestaat of waar de bestaande werkeloosheid *geen* aanleiding heeft gegeven tot het nemen van bijzondere maatregelen, de volgende namen, wél voorkomende onder de 21 zooeven behandelde inrichtingen: Delft, Gouda, Hoogeveen, Leerdam, Meppel en Zaandam. Beter waren deze 6 plaatsen waarschijnlijk te rangschikken onder de gem. in welke „de werkeloosheid geen ernstig karakter vertoont, doch waar men toch middelen heeft beraamd of maatregelen genomen om haar tegen te gaan” en onder welke we wel namen terug vinden als: Drachten, Groningen, Kampen en Leiden. Nu kan men wel aan onze werkinrichtingen voor behoeftegen weinig waarde toekennen in zake bestrijding van werkeloosheid, doch waarom dan wél in het rapport genoemd als middel tot bestrijding van werkeloosheid: een diaconie-werkhuis te Geldermalsen en een werkinrichting te Oldeborn, waarin touw geplozen wordt? Van de meeste

gemeenten zijn de opgaven onvolledig, van een enkele zijn ze wat uitvoeriger. Zoo bestaat te Borger sinds 3 jaren een commissie voor werkverschaffing, die gedurende de wintermaanden keien laat delven en kloppen, 't geld wordt gevonden door rentelooze voorschotten van particulieren ad f 25.—; in den winter van 1893/94 werd aan 47 personen f 1160 aan loon betaald en wel volgens een tarief van 30 cent per stère voor 't delven en 90 cent per stère voor 't kloppen; met 't eerste wordt 60 à 70 cent per dag en per pers. verdiend, met 't laatste 45 à 55 cent. Hierdoor is de werkeloosheid tijdelijk opgeheven. In Dantumadeel koopt een commissie sedert 1892 vlas en laat dat bewerken door behoeftigen; een zeer schoon resultaat werd hierdoor verkregen, zoodat de commissie dan ook van oordeel was, dat deze productieve arbeid zeer gunstig werkte. Ongeveer 110 huisgezinnen werden hiermede geholpen.

De uitgaven bedroegen: Aankoop ruw vlas f 4287.24	De opbrengst van het werk bedroeg:
Uitbetaalde arb. loonen f 1779.40	
Reiskosten commissie, huur, vracht etc. f 722.04	
f 6788.68	
	f 7174.59.

't Oorspronkelijk bedrijfskapitaal groot f 470 bleef niet alleen onaangeroerd, maar werd nog met f 385,91 vermeerderd.

Purmerend geeft minder goede resultaten. Van Nov.—Febr. was aan 370 pers. werk verschaft met houtzagen en touwpluizen. Het werk bracht op f 650; doch uitgegeven was: f 500 aan grondstoffen en f 100 aan noodzakelijke uitgaven, zoodat f 50 eigenlijk kon uitbetaald worden aan de 370 behoeftigen; er werd echter f 790 uitbetaald aan z. g. arbeidsloon, het ontbrekende werd door bijdragen aangevuld. Schiedam (1893) gaf aan 75 werkloozen gedurende de maand *Nov.* werk met brandhouthakken en takkenbossen maken. Voor grondstoffen werd f 61 uitgegeven, daarbij kwamen f 57 noodzakelijke onkosten d. i. f 118, terwijl het werk opbracht een som van f 195. Alzoo kon f 77 als loon uitbetaald worden, er werd echter f 202 aan loon gegeven, het ontbrekende ad f 125 werd gesuppleerd door bijdragen.

Te Steenwijk liet de Gem. allerlei landwerk verrichten als spitten en graven voor een loon van 60 à 70 cent per dag; verder gaf een vereeniging aldaar werk met touwpluizen (aan 34 gezinnen), houtzagen (10 pers.), keien kloppen (4 pers.), weiland omspitten (30 pers.), banenvegen (40 pers.), en matten maken. Voor touwpluizen werd 6 cent per kilo betaald en bij vorst 10 cent per kilo; voor 't maken van matten $7\frac{1}{2}$ cent per uur; de bijdragen bedroegen f 1800. Bedelarij werd hierdoor geweerd. De overige 30 gem. in het rapport genoemd, als in het bezit van een of andere instelling ter werkverschaffing gaven niet zulke inlichtingen, als ons hier van dienst kunnen zijn.

Bronnen: Verslagen van „Werkverschaffing” te Leeuwarden van 1886/87—1893/94.

LEEUWARDEN.

In den winter van 1886/87 was op initiatief van eenige particulieren een „commissie tot werkverschaffing” te Leeuwarden tot stand gekomen, met het doel de behoeftige arbeiders den winter „zonder bedeeling” te doen doorkomen. Spoedig was door de werkelozen een houten loods opgeslagen, doch, welke werkzaamheden zou men laten verrichten? De commissie wilde zoo min mogelijk de industrie benadeelen. In den eersten winter had men geen zorgen hierover, men was zoo gelukkig geweest nog vóór de loods klaar was een bestelling te krijgen van een aanzienlijke hoeveelheid geklopt puin en een 300 tal kruiwagens, doch den tweeden winter was dit niet het geval en moest de commissie een keus van werkzaamheden doen. Zij koos eerst het laten maken van klompen, kruiwagens, vuurmaken, klein timmerwerk, het pluizen van slapping en het hakken van brandhout; doch lang is dit niet zoo gebleven, reeds na een jaar moest het touwpluizen en het maken van kruiwagens als te onvoordeelig worden gestaakt, terwijl daarentegen in 1891/92 het kloppen van puin in de rij der werkzaamheden werd opgenomen. De werkuren had de Commissie vastgesteld op 8—12 uur 's morgens en 1—4 's middags d. i. dus een werkdag van 7 uren. De loonen werden berekend en vastgesteld als volgt:

Een timmerman verdiende 10 ct. p. uur, d. i. voor 42 uren p. week *f* 4.20

„ verwer „ 9 „ „ „ „ „ „ „ 3.78

„ gew. werkman „ 8 „ „ „ „ „ „ „ 3.36

met touwpluizen (stukwerk) werd per week verdiend „ 3.60

(om dit te kunnen verdienen moest 't werk mee naar huis genomen worden)

met 't vervaardigen v. vuurmaken (stukwerk) per week „ 3.37

Hoe heeft de instelling nu gewerkt?

Op de vuurmaken werd altijd verloren en eveneens op de klompenmakerij, 't laatste als een gevolg van de onkunde der arbeiders; het minst onvoordeelig in den afzet bleek het klein timmerwerk te zijn. Voor een overzicht der geheele werking zijn in het onderstaand lijstje de opgaven vermeld, die de verslagen mededeelen n.l. de totale uitgaven, de bijdragen van particulieren, de arbeidsloonen, de duur van den arbeid, het gemiddeld aantal arbeiders en het gemidd. loon per week. In de maanden Januari en Februari was het aantal arbeiders steeds het grootst.

Winters:	Totale. uitgaven	Partic. bijdragen.	Loonen.	Weken gearbeid.	Gem. aantal arb. p. week	Gem. loon p. pers.
1887/88	<i>f</i> 5839.20	<i>f</i> 3345.85	<i>f</i> 2533.44	18	44	<i>f</i> 3.20
1888/89	„ 4808.58 ^b	„ 2936.—	„ 2824.32	15	54	„ 3.48
1889,90	„ 4111.78	„ 2952.38	„ 2228.06 ^b	13 1/2	48	„ 3.43
1890/91		„ 2834.40				
1891/92	„ 5378.74	„ 3071.50	„ 3293.83 ^b	17	55	„ 3.54
1892/93	„ 6273.71 ^b		„ 3525.44 ^b	17	67	„ 3.08
1893/94	„ 6648.71 ^b	„ 4004.97	„ 3829.17	18	65	„ 3.27

Reeds dadelijk zien we uit de twee kolommen partic. bijdragen en loonen, dat telkens de uitbetaalde arbeidsloonen geringer zijn geweest dan de gelden, die van uit de maatschappij moesten toevloeden om de werkverschaffing in stand te houden. De arbeiders zouden financieel dus *meer* gebaat zijn geweest met de partic. bijdragen als bedeeeling te ontvangen, dan met het bedrag dat hun nu als loon voor verrichten arbeid is gegeven, terwijl ze in 't eerste geval nog den geheelen dag voor zich zouden hebben gehad om het een en ander in de vrije nijverheid te verdienen. Hadden deze bedeeelingen zóo plaats gehad dat er geen moreele nadceelen voor den begiftigde en zijn omgeving uit waren voortgevloeid dan zou ook nog dit voordeel ontstaan zijn, dat er niet alleen *niet* geconcurrereerd was met de vrije nijverheid, maar er integendeel koopkracht ontstaan was bij een rubriek personen bij wie deze vroeger niet of in zeer geringe mate bestond. Dit is geen loflied op de bedeeeling, maar al zijn we voorstanders van het verschaffen van arbeid, dan mogen we toch de voordeelen van 't andere niet over 't hoofd zien. De voordeelen van geregelden arbeid waarbij de werklieden de gedachte hebben hun eigen brood te *verdieneu*, wegen echter wel op tegen de financieele bezwaren, wanneer we te doen hebben met personen, die nog niet geleerd hebben van bedeeeling te leven. Of deze moreele voordeelen hier bereikt zijn? In het verslag van 1891/92 een jaar dat zich in alle opzichten gunstig van de andere onderscheidde, was het resultaat in de oogen der commissie-leden zelf niet bevredigend.

„Gaarne, zoo schreef de commissie, hadden wij gewenscht den werkman „iets te kunnen laten doen, dat er toe kon leiden om hem in de gelegenheid te stellen, zich later een meer zelfstandig bestaan te verzekeren doch „tot nog toe is ons dit niet mogen gelukken.”

Bronnen: Verslagen van 1890/91—1893/94.

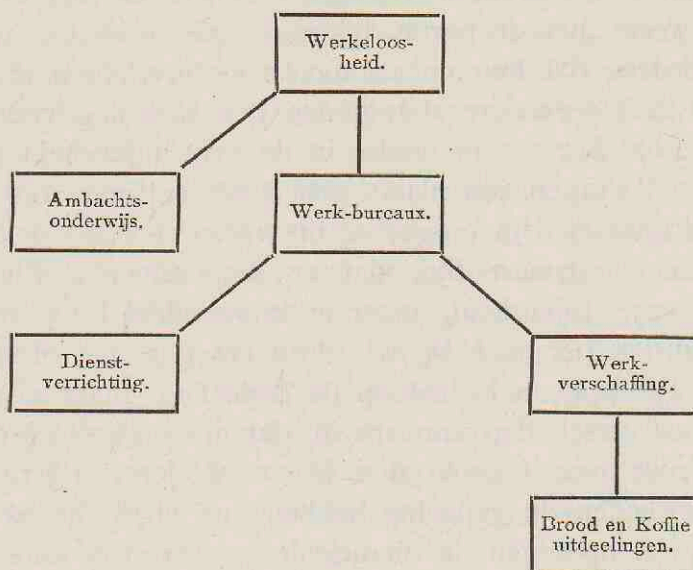
„Ophelderingen en inlichtingen betreffende de Werkzaamheden.”

Mededeelingen van het bestuur.

De Christelijke Volksbond te 's-Gravenhage, opgericht 11 Dec. 1889, is een vereeniging van personen, die streven naar een vreedzame oplossing van het maatsch. vraagstuk en in het bijzonder naar de verheffing van den werkmansstand. [Als kenmerkend moet hier bijgevoegd worden dat de statuten uitdrukkelijk zeggen dat de Bond *staat* op den grondslag van het Christelijk geloof en de liefde voor Vorstenhuis en Vaderland en dat hij *verwerpt* de leer der sociaal-democratie]. Om de laagste klasse onzer medemenschen intellectueel en moreel op te heffen wil de Bond in 't algemeen de hogere standen met de lagere in aanraking brengen en doet dit in 't bijzonder door het houden van „Cursus-vergaderingen” ter bespreking van maatsch. vraagstukken, door 't openen van een „Lees- en Conversatiezaal” en door avonden te houden voor „Gezellig en nuttig samenzijn van Jongelieden”.

Doch ook de werkeloosheid wil hij rechtstreeks bestrijden, zijne handelingen in dit opzicht worden het duidelijkst weergegeven door het volgende tabelletje voorkomende in de „Ophelderingen en inlichtingen.”

De werkeloosheid bovenaan genoemd wil hij bestrijden door:

1°. Werkbureaux (arbeidsbeurzen), zoowel voor mannen als vrouwen, om vraag en aanbod van werkkrachten bij elkaar te brengen.

2°. Ambachtsonderwijs, om bekwame arbeiders te vormen; de Bond sticht beurzen om zoons of pupillen van leden van den Bond op de Ambachtsschool te plaatsen.

De arbeidsbeurzen hebben aangetoond dat vele werklieden dikwijls geen werk kunnen vinden. Om hierin tegemoet te komen worden de z. g. n. losse werklieden, die vroeger op hoeken van straten en pleinen moesten wachten tot iemand toevallig hun diensten noodig had en dikwijls door de wisselvalligheid van hun bestaan tot armoede vervielen, georganiseerd tot:

3°. Dienstverrichting.

Verder worden de vak-arbeiders, die vergeefs naar werk gezocht hebben, geholpen met

4°. Werkverschaffing.

En eindelijk wordt aan hen, die nóch door middel van de arbeidsbeurzen bij patroons, nóch in de dienstverrichting nóch in de werkverschaffing kunnen geplaatst worden, gedurende den strengen wintertijd uitgereikt:

5°. Brood en koffie.

Alleen de werkverschaffing zal hier nader besproken worden, vooraf echter een enkel woord over de financieele regeling.

Van de *contributies der leden* worden bestreden: de onkosten voor huishoudelijken dienst aan het gebouw, de werkbureaux, de vergaderingen,

de drukwerken, de kosten van ambachtsonderwijs, de leeszaal en het samenzijn der jongens.

Voor de *Werkverschaffing* en de *Uitdeelingen van koffie en brood* worden geheel afzonderlijk giften geïnd.

De *Dienstverrichting* onderhoudt zich zelf, van het verdiende komt 75 % den besteller en 25 % der Directie ten goede; van die 25 % worden de kosten van oprichting en administratie van dezen dienst bestreden. Deze dienstverrichting is dus geen liefdadigheid en juist hierin verschilt zij van de dienstverrichtingen, die we op kleiner schaal bij onze Werkinrichtingen ook hebben aangetroffen. Het corps vaste bestellers bij den Chr. Volksb. bestaat uit 14 man, die een vast weekloon van *f* 6.— verdienen, doch meestal *f* 7.50 à *f* 8.50 ja soms *f* 11 à *f* 12 maken; verder heeft men een reservecorps van 4 man op een vast weekloon van *f* 3.— en eindelijk losse bestellers, gewoonlijk ongeveer 30 man, doch in drukke tijden 50 à 60 man.

In den strengen winter van 1890/91 is hiermede begonnen. We moeten 2 soorten van werkverschaffing onderscheiden, die beide alléén gedurende den winter gelegenheid tot arbeiden geven: *a.* het ontginnen van duingrond en *b.* het verwerken van waardelooze of herstelbare voorwerpen.

a. Het ontginnen van duingrond.

Door welwillendheid van een vermogend Hagenaar werd een stuk duingrond gelegen aan den Waalsdorper-weg voor den duur van 25 jaar ter ontginning afgestaan terwijl de Commissie gedurende het laatste jaar ook nog van een vorstelijk persoon toestemming mocht ontvangen tot het exploiteeren van duingrond gelegen langs de Westzijde van het kanaal der Waterverversching.

Gedurende den winter van 1893/94 werd gewerkt van 18 Dec.—3 Maart; het grootste getal personen, dat op zekeren dag aan dezen arbeid bezig was, bedroeg 170 man. De uitgaven en ontvangsten van dezen tak van arbeid waren over de afgelopen jaren als volgt:

Uitgaven. Opbrengst van den arbeid.

Winter 1890/91	<i>f</i> 3 940	
„ 1891/92	„ 6 856	<i>f</i> 136.
„ 1892/93	„ 6 053	„ 347.
„ 1893/94	„ 9 600	„ 690.

b. Verwerken van waardelooze of herstelbare voorwerpen.

De voorwaarden van toelating tot deze werkverschaffing zijn:

1°. dat de werkman twee jaren in den Haag gewoond heeft (opdat door dat aanbod van werk niet de toestrooming uit de omliggende steden en dorpen bevorderd worde).

2°. dat een gunstig rapport inkomt van een nauwkeurig onderzoek, ingesteld door een daarvoor aangewezen commissie, naar de omstandig-

heden, waarin de aanvrager verkeert; alleen, als oppassend bekende, vakmannen, die buiten hun schuld werkeloos zijn geworden, vaders en kostwinners van huisgezinnen, die nog niet aan bedeeling gewend zijn, wil de Bond helpen.

Hij stelt zich zelf daarbij drie eischen: — De arbeid mag geen tak van industrie schaden. — De arbeid moet nuttig zijn. — Aan ieder werkmans moet een hem passende taak worden opgedragen.

Om aan deze 3 eischen te kunnen voldoen, heeft de Bond als werkzaamheden gekozen het, door 't bekende boek van Generaal Booth (*Darkest England and the way out*) bijna populair geworden, *verwerken van waardelooze voorwerpen*, waarmee bedoeld wordt het ophalen langs de huizen (in navolging van de voddenrapers te Parijs) en daarna sorteeren, schoonmaken, en herstellen van: flesschen, blikwerk, schoenen, stoelen, oude kleeren etc. etc., allemaal oude rommel, die iemand dikwijls nutteloos opbergt of wegwerpt of waarmee een huishouding veelal bezwaard is. De Bond is waarschijnlijk in Nederland het eerst hiermede begonnen n.l. in den winter van 1890 op '91.

Aan de 2 laatste gestelde eischen zal zeker wel door dezen arbeid kunnen voldaan worden, immers in de eigenaardige verscheidenheid van voorwerpen zullen de vakmannen bijna allen hun handwerk terug vinden en dat de arbeid niet nutteloos is maar integendeel de oude rommel zéer bruikbaar en flink hersteld wordt, dat heb ik met eigen oogen kunnen zien.

Maar aan het bezwaar van benadeeling der vrije industrie (1°. eisch), daar is moeilijk ontkomen aan, want iedere productie concurreert met andere productie, ook deze en het komt er maar op aan om niet onnatuurlijk te concurreren. Zijn b. v. gelapte schoenen uiterst billijk te koop bij den Christelijken Volksbond dan zal het schoenlappertje minder te doen krijgen, omdat zijn clientèle daarheen gaat, waar voor het minste geld het meest gegeven wordt.

De Bond tracht deze concurrentie te voorkomen, door alleen behoeftigen toe te laten tot het koopen, personen die zich nú datgene kunnen aanschaffen wat ze anders zouden moeten ontberen, terwijl hij verder beoogt door 't weghalen van oude voorwerpen bij den gegoeden stand een prikkel tot nieuwe inkoop in het leven te roepen en aldus de groot-industrie te bevoordeelen. Of 't schoenlappertje hiermede tevreden zal zijn?

M. i. concurreren alle werkinrichtingen, die geproduceerde goederen onder, of zelfs gelijk met den gewonen marktprijs verkoopen onnatuurlijk ¹⁾,

¹⁾ Onnatuurlijk concurreren in de vrije nijverheid is het verkoopen van zeker fabricaat voor zulk een prijs dat er *niet mede gewonnen* wordt.

Door werkinrichtingen, zou men kunnen zeggen, wordt onnatuurlijk geconcentreerd wanneer het fabricaat verkocht wordt voor zulk een prijs, dat er op verloren wordt (waarbij het niet betalen van rente voor geleende gelden als verlies moet aangemerkt worden).

omdat, voor zulk een prijs verkocht, de fabricatie steeds verlies oplevert, m. a. w. de opbrengst van de goederen, tegen gewonen marktprijs, kan niet goed maken de onkosten aan grondstoffen, administratie en loon, die voor de fabricatie noodzakelijk waren.

De vergelijking van ontvangsten en uitgaven van het fabricaat zal hier nog al gunstig zijn, omdat voor uitgaven alleen *loonen* in aanmerking komen, daar de grondstoffen en administratiekosten buiten berekening kunnen blijven. Het verslag over 1890/91 zegt nu over die loonen het volgende:

„Er wordt per dag door ons betaald *f* 1.—, terwijl het loon voor een „opperman is (bij berekening van den kortsten werkdag) *f* 1,12 per dag, „van den timmerman *f* 1.60. 't Is dus het belang van de arbeiders om ons „te verlaten en hun gewone werk weder op te zoeken.”

Vergelijken we nu de opbrengst van de verwerkte goederen met de uitbetaalde loonen.

Jaren.	Opbrengst goederen.	Uitbet. loon.	Te veel uitbetaald.	In procenten.
1890/91	<i>f</i> 1 346	<i>f</i> 2 017	<i>f</i> 671	
1891/92	„ 1 538	„ 3 900	„ 2 362	60 %
1892/93	„ 1 857	„ 4 591	„ 2 734	59 %
1893/94	„ 2 670	„ 5 504	„ 2 834	51 %

Hieruit blijkt dat gedurende het tweede jaar (het eerste jaar laten we buiten beschouwing omdat toen alleen loon is uitbetaald voor lompen uitzoeken) in plaats van *f* 1.— een loon van *f* 0.40, in het derde jaar *f* 0.41, en in het vierde jaar *f* 0.49, had kunnen uitbetaald worden, wilde men, de onkosten van grondstoffen en administratie geheel buiten berekening gelaten, zonder verlies hebben gewerkt.

Men meene echter niet, dat de Christelijke Volksbond nadeliger heeft gewerkt dan andere diergelijke instellingen, maar alleen wilde ik aantoonen, dat 't ook hem niet gelukt is aan de gewone bezwaren te ontkomen en dat 't niet geheel juist is wat het eerste verslag zegt:

„Het aangeboden werk is *niet* een bedekte vorm van bedeeeling, zij die „in dienst treden van onzen Bond, hebben het loon, dat hun wordt uit- „betaald, niet te beschouwen als een gift, maar *het is eerlijk goed ver- „diend geld.*”

Het dagloon van *f* 1.— is echter zeer goed verdedigbaar, wanneer we het doel kennen, dat de Bond zich met de werkverschaffing heeft voorgesteld, om n.l. nijvere en oppassende huisvaders, die buiten hun schuld werkeloos zijn geworden, den winter door te helpen zonder bedeeeling. Dat niet het gewone soort bedeeden in de werkverschaffing geplaatst wordt, bleek o. a. toen het laatste jaar de Bond een onderzoek instelde naar het personeel dat aangenomen zou worden en van de 282 personen, die voor langer of korter tijd werkzaam zijn geweest, slechts 40 pers. als

bedeelden stonden ingeschreven bij „Armenzorg”, „Burgerlijk Armbestuur” en „Diakoniën.”

Bedroeg het maximum arbeiders in het duin op zekeren dag 170 personen, in de werkplaatsen werd op de drukste dagen door ongeveer 80 man gewerkt.

Bronnen: In Englands donkerste wildernissen en de weg ter ontkoming, door Generaal Booth. Vertaling van C. S. Adama van Scheltema. 1891.
De Waarheid omtrent het Leger des Heils, door Kolonel W. Elwin Oliphant 1893.
Het Maatschappelijk werk in Nederland, 1892.
Oorlogskreet (officieel orgaan van het L. d. H. voor Ned.) van 22 Sept. 1894. Onze toevluchten.
Mededeelingen van den Kolonel en den Chef-Secretaris.

Toevluchten
Leger des Heils.

Na het bekende zeer interessante boek van Generaal Booth „The darkest England and the way out” is er zóoveel over het reusachtige systeem dat er in besproken wordt geschreven, dat de strekking ervan als bekend mag verondersteld worden. Booth is behalve idealist een man van de daad. Pas heeft hij zijn levende machine, zooals hij het zelf noemt, uitgedacht en beschreven of hij organiseert in zijn Heilsleger een afdeling „Maatschappelijk Werk” en laat te gelijk honderden officieren, over den geheelen aardbodem verspreid, de handen aan 't werk slaan. Redeneer zooveel ge wilt, zegt hij, bepeins een middel voor armverzorging, dat geen nadeelige gevolgen met zich mee zal sleepen en tracht de gebrekkige sociale toestanden te verbeteren, maar vóór dat gij hier mede klaar zijt „wat moet er in dien tusschentijd van John Jones worden, een stevigen jongen man, die werk zoekt maar dit niet kan vinden?” En hij geeft u dadelijk het antwoord. Ik wil al die hulpbehoevenden, zegt hij ongeveer, vereenigen tot „gemeenschappen, die door hare samenvoeging in staat „zijn *zichzelve te helpen en te onderhouden*, (de cursiveering is van mij,) „zoodat elk dier gemeenschappen een soort van coöperatieve maatschappij „vormt, of wilt gij, patriarchale familie, bestuurd en onder tucht gebracht „en gehouden naar de beginselen, die reeds bij ervaring in het Leger des „Heils proefhoudend zijn gebleken.”

Zijn „weg ter ontkoming,” zijn systeem om de maatschappij te ontlasten van valiede behoeftigen en die behoeftigen voor goed te helpen, bestaat uit de volgende drie deelen:

Stadskolonie.

Landbouwkolonie.

Overzeesche kolonie.

In de *Stadskolonie* wordt een ieder opgenomen, die geen dak boven zijn hoofd heeft; bezit hij nog eenig geld, dan betaalt hij zijn eten en nachtverblijf, heeft hij niets, wat meestal voorkomt, dan werkt hij hiervoor in de werkplaats aan de inrichting verbonden en kan hij zoolang opge-

nomen blijven totdat weder plaatsing bij een werkgever is gevonden (aan de Stadskolonies zijn arbeidsbeurzen verbonden) of totdat hij, na gebleken flinkheid en ijver, overgeplaatst wordt naar de *Landbouw- of buitenkolonie*, alwaar landarbeid en tuinbouw beoefend zullen worden. Is hij hier ervaren geworden in het landbouwbedrijf en toont hij neiging om dat vak verder te blijven uitoefenen, dan is het tijdstip gekomen om hem naar vruchtbaarder streken over te brengen. Daartoe zijn in andere werelddeelen vooruit in orde gebracht de *Overzeesche kolonies*, die geheel gereed zullen zijn om de aldus opgeleide arbeiders te ontvangen.

Waarlijk een schoon plan! Juist die menschen, waarmee niemand in onze maatschappij weg weet, de luiaards, dronkaards en leegloopers, wil Generaal Booth verzamelen en door middel van zijn vroolijke godsdienst-oefeningen van binnen uit bekeeren, „redden” zooals het Heilsleger dat noemt, en wil hij in werkplaatsen hard laten arbeiden voor hun eigen onderhoud. Daarna zullen ze in het vooruitzicht van in een ander werelddeel een ruim bestaan te kunnen vinden, geoefend worden in het landbouwbedrijf om eindelijk, met schepen van het Leger des Heils, overgebracht te worden naar een landstreek ver over de zee, waar vrienden en bekenden, die vooruit kwartier hebben gemaakt, hen hartelijk zullen ontvangen, en waar ze samen in broederlijke harmonie het land zullen bewerken.

Er straalt ons uit 't geheele boek zóoveel vroolijke moed tegen, zóoveel naïf vertrouwen in het goede in den mensch, zóoveel geloof in de kracht van zijn leger, dat we zoo gaarne de practische bezwaren over 't hoofd zouden willen zien, bedenkende dat wanneer dit systeem toegepast *kon* worden, de resultaten van onberekenbaar veel nut zouden zijn voor onze geheele oude wereld.

Maar de practische bezwaren zijn helaas vele.

Want de Stadskolonies en de Landbouwkolonies zullen worden *gewone werkinrichtingen voor behoeftigen* waaraan steeds groote bezwaren blijven verbonden. De Stadskolonies zullen evenals alle werkhuizen te kampen hebben met 2 moeilijkheden, de onkunde en onwil der opgenomenen en slecht debiet van de vervaardigde goederen (om niet te spreken van het nadeel voor de samenleving door onnatuurlijke concurrentie met de vrije nijverheid) en de Landbouw-kolonies zullen in staten als de *onze*, waar de vruchtbare streken reeds lang in kultuur zijn gebracht en de landbouw om bescherming roept, zeker niet in eigen onderhoud kunnen voorzien.

Beide inrichtingen zullen voor het grootste deel van particuliere bijdragen moeten bestaan. De hoofdfactoren van het geheele stelsel moeten dan ook in iets anders gezocht worden en wel in *de moreele opheffing van het individu en kolonisering van behoeftigen in vruchtbare weinig bevolkte streken van den aardbodem*. Emigreeren op zich zelf mislukt veelal, wanneer daarvoor verlopen individuen worden gebruikt en baat de maatschappij weinig wanneer de beste arbeidskrachten hier-

door worden verwijderd. Alleen wanneer het generaal Booth gelukt de moreele opheffing van het individu met emigreeren te vereenigen, d. i. wanneer hij de luiaards en dronkaards weet te bekeeren en die zelfde individuen, na ze de oefenschool van Stadskolonie en Landbouw-kolonie te hebben doen doorloopen, weet over te brengen naar streken, waar ze een ruimer bestaan kunnen vinden en gelukkig kunnen leven, alleen *dan* zal er iets groots tot stand zijn gebracht, maar ook iets zoo schoons dat wij en ons nageslacht hem hiervoor niet dankbaar genoeg zouden kunnen zijn. Laten we zien hoever dit systeem in ons land is gevorderd.

Wij hebben thans reeds in Nederland 7 Stadskolonies of toevluchten ¹⁾ terwijl pogingen aangewend worden tot aankoop van een paar boerderijen om de eerste Landbouw-kolonie te stichten.

De eerste Stadskolonie is in September 1891 te Amsterdam opgericht, de tweede in September 1892 te 's-Gravenhage, daarna verzezen dergelijke Toevluchten in Utrecht, den Haag, Arnhem, Dordrecht en eindelijk in Groningen.

Het aantal opgenomenen verschilt nog al bij de onderscheiden Toevluchten, zooals blijkt uit het onderstaand lijstje, dat het aantal personen per dag ten naaste bij aangeeft.

Steden	Aantal opgenomenen per dag	Gevestigd
Amsterdam	50 à 90	Haarlemmer Houthuinen en Prinseneiland.
Den Haag	35 „ 70	Zeestraat.
Arnhem	30 „ 50	Klarendal.
Utrecht	30 „ 50	Voormalige Nicolaas Kazerne.
Rotterdam	30 „ 40	Bierhaven.
Dordrecht	10 „ 25	Riedijk
Groningen	10 „ 20	

Deze Stadskolonies nu zijn niet even zoo ingericht, als de ontwerper 't zich had voorgesteld. Wel wordt van 's ochtends 7 of 8 uur tot 's avonds 7 uur, of zooveel vroeger als het eerder donker is, gewerkt, wel wordt er nachtverblijf (op ijzeren kribben met ligging en dek van grof linnen zeildoek) en driemaal daags voedsel verschaft, en worden 's avonds godsdienstige samenkomsten gehouden, maar de werkzaamheden en het loon zijn niet, zooals de Generaal zich die gedacht had. Hij had zich voorgesteld de

¹⁾ Deze Toevluchten zijn wel te onderscheiden van de Stuiverstoevluchten, waarin voor 5 cent nachtverblijf verschaft wordt op een houten brits in een verwarmd lokaal en voor 1 tot 5 cent voedsel, als koffie, brood en soep, 't welk in de inrichting genuttigd moet worden. Een proef om hen die geen 5 cent hadden, nachtverblijf en voedsel met arbeiden te laten verdienen is mislukt, daar de opgenomenen des ochtends vroeg weg liepen zonder het werk te hebben verricht. Het zijn dus nu goedkoope volkslogementen en gaarkeukens. Dergelijke Stuiverstoevluchten bestaan te Amsterdam en Rotterdam.

opgenomenen in twee klassen te laten arbeiden. De laagste klasse, waarin de minst ontwikkelden zouden geplaatst worden, zou eenvoudig handenwerk verrichten als houthakken of iets dergelijks en hiervoor alleen nachtverblijf en 3 maaltijden ontvangen; aan de hoogste klasse zou echter meer productieve arbeid gegeven worden, als timmermanswerk en wel voornamelijk het herstellen en bewerken van waardelooze voorwerpen, die door de „afval brigade” langs de huizen zouden opgehaald worden, waarmêe behalve kost en inwoning ieder persoon nog f 3.— in de week zou kunnen verdienen,

Van een verdeling in 2 klassen nu, is bij de Stadskolonies in Nederland geen sprake en de voornaamste bezigheid, die in alle toevluchten verricht wordt, is het zagen van hout dat daarna gehakt wordt tot dikke spaanders, die tot bosjes bijeen gebonden, en al of niet met het eene cinde in de hars gedoopt, verkocht worden als brandhout, terwijl behalve het genoten voedsel en nachtverblijf, nog aan iedere persoon een loon van 15—50 cent in de week wordt betaald.

Behalve deze arbeid wordt in sommige Toevluchten nog ander werk gedaan. Zoo trof ik in Utrecht 5 personen aan die allerlei timmerwerk verrichtten, 1 verver en 1 man die voetkussens maakte; in den Haag waren werkzaam 3 timmerlieden, 2 ververs en 1 sorteerder van boonen, in Rotterdam 1 timmerman en 1 verver en in Amsterdam 1 verver en 1 graveur, terwijl toevallig 6 personen als schrijvers gebruikt werden voor speciale diensten van het leger. De overige opgenomenen maakten bosjes hout, deden huisdiensten of liepen met de wagens om het geproduceerde te verkoopen. De godsdienstoefening, die 's avonds gehouden wordt, beschouwt de Generaal als een der hoofdfactoren van zijn reddingsstelsel; is eenmaal de mensch zelf veranderd dan komen de lust in arbeid en het verdiende loon van zelf; dat met die samenkomsten soms verrassende resultaten bereikt worden, blijkt uit het feit dat 2 der thans „in bevel” zijnde chefs van Toevluchten als zwervelingen door de Stadskolonies opgenomen waren en daar „gered” zijn.

Van voorzien in eigen onderhoud is natuurlijk geen sprake; de 6 eerstgenoemde Toevluchten gaven in 1892—93 in 't geheel een som uit van f 45500, waarvan bijna f 25000 door giften en collecten gedekt werden.

Bronnen: Eerste jaarverslag van de vereeniging „Het Werkhuis” 1893/94.

HOORN.

Het is opmerkelijk dat we bijna in ieder eerste jaarverslag van werk-inrichtingen voor behoeftigen terug vinden: den moed waarmede begonnen wordt, de teleurstellingen, die gedurende zoo'n eerste jaar reeds ondervonden zijn en de hoop om in 't vervolg de nadeelen te kunnen vermijden. Zoo ook te Hoorn.

„Met opgewektheid”, zegt de schrijver van het eerste verslag tot H. H.

donateurs en leden der vereeniging, „gaat uw Bestuur er toe over om verslag uit te brengen over het eerste jaar van het bestaan van *het Werkhuis*.”

Oprichting.

Reeds jaren lang had men de wenschelijkheid besproken, om door verschaffen van arbeid te gemoet te komen aan de behoefte aan werk gedurende den winter. Bedeeling baatte weinig, het getal bedeelden was „onconvenredig groot” geworden in verhouding tot de bevolking. In dien toestand wilde men verandering brengen door het openen van een werk-inrichting, waarin aan alle valiede behoeftigen des winters voedsel en loon tegen arbeid zou worden aangeboden ¹⁾. In 1893 was de gelegenheid gunstig, toen de „Vaderlandsche Maatschappij” een renteloos voorschot gaf van f 5200 (= jaarl. subs. van f 156 tegen 3% berekend) om de oprichtingskosten te bestrijden. Om zich te wapenen tegen al te groote teleurstellingen „onvermijdelijk aan een nieuwe zaak verbonden”, had men een commissie gezonden naar Leiden, Gouda, den Haag en Zaandam tot inwinnen van informaties omtrent inrichting, arbeid, loon etc. Aldus voor-gelicht en toegerust werd de opening bepaald op 5 Dec. 1893. Hiermee begonnen tevens de gewone teleurstellingen. Vooreerst waren de bijdragen van particulieren niet meegefallen; men had gehoopt f 4500 te kunnen bijeenbrengen en nu bleken de contributies niet meer te zullen bedragen dan f 2831, zoodat een liefdadigheidsconcert te hulp moest komen met f 416, om de rekening sluitende te maken. Dit „onvoldoende bedrag der inschrijvingen” noodzaakte het bestuur reeds dadelijk het plan in zooverre te wijzigen, dat niet voor alle valiede armen deze gelegenheid om te komen arbeiden zou openstaan, maar alleen voor „bedelaars en de meest behoeftigen.”

Vervolgens was de toevloed van behoeftigen op den opningsdag veel grooter dan het bestuur verwacht had en met angst werd de toekomst te gemoet gezien; waar moest het heen wanneer zich dagelijks 30 mannen, 35 vrouwen en 36 kinderen aanboden?

Sommigen begonnen evenwel spoedig te klagen over loon en werk, toonden zich ondankbaar voor de aangeboden hulp en bleven weg. Toch werd nog de beperkende bepaling gemaakt, dat op dagen van uitdeeling van warmen spijs, (door dezelfde vereeniging reeds jaren lang 's winters

¹⁾ Wanneer ik hier een opmerking mag maken, dan zou ik willen zeggen, dat het zeer jammer is voor Hoorn dat men niet, in plaats van dit „Werkhuis” op te richten, heeft voortgearbeid aan het centralisatiesysteem dat door den Heer Baron van Dedem, toen burgemeester van die plaats, op zoo uitnemende wijze was begonnen. Er was een Centrale commissie van Armenzorg, er was samenwerking tusschen de 7 voornaamste vereenigingen van Armenzorg, er was een *kaarten-systeem* (een groene kaart voor ieder behoeftige waarop de bedelingen der 7 voorn. vereen. werden aange teekend); Hoorn was daardoor bijna alle steden in ons land vooruit, waarom heeft men niet volgehouden, de zoo noodzakelijke samenwerking tot stand te brengen, in plaats van *naast* al die vereenigingen, nog eens een werkinrichting te openen?

gehouden) voor die bedeelden het Werkhuis niet toegankelijk zou zijn.

Ook wat de arbeidslust der opgenomenen betrof, was het bestuur teleurgesteld. Er was voor zekere arbeidstaak een maximum loon vastgesteld en nu bleek, dat sommige opgenomenen wanneer die arbeidstaak verricht was, met de handen over elkaar zaten, zoodat het bestuur besloot een volgend jaar wijziging te brengen in de loonsregeling.

Men was er verder niet in geslaagd een arbeid te vinden die niet onvoordeelig was, het verslag hoopt echter op betere tijden. „Wij vleien ons „echter een volgend jaar door een betere keuze van werk en een betere „regeling van het loon het zoover te brengen, dat althans het verlies op „dezen post tot een lager cijfer wordt teruggebracht.”

Behalve het hoofdbestuur van 12 leden bestaan er subcommissiën: voor de financiën (6 leden), voor den arbeid (12 leden), voor het gebouw (3 leden), voor dagelijksch toezicht (47 leden) en voor de voeding. Voor de dagelijksche leiding is nog een bezoldigd personeel aanwezig, waarvoor gedurende het jaar 1893/94 f 560 is uitgegeven, welke som voor het volgend jaar is begroot op f 100.—

„Alleen bedelaars en de meest behoeftigen” worden opgenomen, zoowel mannen, vrouwen als kinderen, verder zijn geen beperkende bepalingen gemaakt, althans worden niet in het verslag genoemd. Kinderen worden naar school gezonden, volwassenen verrichten arbeid tegen genot van geldelijk loon benevens voedsel voor zich en hun kinderen. Het aantal verpleegdagen van af 5 Dec. 1893—31 Mei 1894 bedroeg 2800 voor mannen, 2478 voor vrouwen en 4452 voor kinderen. Het grootste aantal kwam vóór in de maand December, gemiddeld 27 m. 20 vr. en 36 k. per dag, het kleinste aantal in de maand Mei n.l. gemiddeld 8 m. 8 vr. en 14 k. per dag.

De werkzaamheden waren in den winter 1893/94: boonen, erwten, rijst, en paardenhaar uitzoeken, zakken naaien en verstellen, slijp- en biksteen kloppen, vruchtennetjes breien, krukstiften hakken en boren, draadnagels recht maken, visschersmouwen en -broeken naaien, brandhout kloven en lompen sorteeren (gewoonlijk „loonwerk” genoemd d. i. arbeid, die tegen vast tarief voor particulieren verricht wordt). Verder werden „gemaakt”; vuurmakers, kachelhoutjes, breeuwwerk, touwmatten en dweilen (gewoonlijk „eigen fabrikaat” genoemd). Uit de „specificatie van winst en verlies op goederen van eigen fabrikage” blijkt dat op het maken van matten en werk het meest verloren is, minder op vuurmakers, terwijl op dweilen en houtjes iets gewonnen is.

Als belooning voor dien arbeid ontvangt de opgenomene eenig geld en mét zijn kinderen voeding. Het voedsel bestaat 's morgens en 's avonds uit ongebuild tarwebrood met margarineboter en koffie, 's middags uit afwisselende warme spijs: erwten, boonen, rijst, gort, boekweiten gort, rijstesoep, erwtensoep of aardappelen met groenten. Met Kerstmis, Nieuw-

Bestuur.

Opnemng.

Werkzaamheden.

Voeding en loonen.

jaar, Paschen en Pinksteren hebben extra uitdeelingen plaats. De voeding bedraagt per persoon en per dag (de kinderen op halve porties gerekend) nog geen 22 cent, met inbegrip van brandstof en verlichting ruim 24 cent. Het geldelijk loon, dat de volwassene nog uitbetaald krijgt, bedraagt hoogstens 20 cent per dag, waarvoor hij een zekere dagtaak moet verricht hebben. Er wordt niet opgegeven hoe de loonen berekend worden, evenmin als vermeld wordt, hoeveel aan arbeidsloon is uitbetaald, zoodat we niet kunnen nagaan hoeveel aan de opgenomenen aan voeding en loon is ten goede gekomen van de ruim f 3000.— die particulieren hebben bijgedragen.

Bronnen: Statuten voor de Vereeniging „Toevlucht voor Onbehuisden.”

Mededeelingen van het bestuur.

AMSTERDAM.
Toevlucht voor
onbehuisden.

De „Vereeniging tot het verschaffen van Toevlucht aan onbehuisden”, gevestigd te Amsterdam, opende 1 April 1893 een Toevlucht in de Zwanenburgerstraat om: 1° gelegenheid te verschaffen tot het verkrijgen van huisvesting voor personen, die daarvan tijdelijk verstoken zijn en 2° tevens hen, die de middelen missen om daarvan gebruik te maken, in staat te stellen de daarvoor benoodigde gelden te verdienen.

Het grondkapitaal groot f 100,000, verdeeld in rentelooze aandelen van f 500, is door leden (ieder die een aandeel neemt is lid) bijeengebracht. Het bestuur der Vereeniging is opgedragen aan een raad van beheer, bestaande uit 7 personen, door en uit de leden gekozen.

De inrichting bestaat uit 3 deelen, die we scherp van elkaar moeten onderscheiden, omdat slechts één deel binnen het gebied van dit onderwerp valt; deze drie deelen zijn:

Afdeeling voor betalend publiek.

Afdeeling voor niet betalend publiek (werkhuis).

Volksgaarkuiken.

De *afdeeling voor betalend publiek* is een goedkoop *volkslogement*, waar een ieder voor zoover de ruimte toelaat (er is in deze afdeeling plaats voor 217 personen) nachtlogies kan bekomen.

De eerste étage bevat 24 afzonderlijke kamertjes à 30 cent per nacht of f 1.50 per week (7 dagen).

De 2e étage ¹⁾ bevat 37 kribben met bedden à 20 cent per nacht of f 1.20 per week (7 dagen).

De 3e étage bevat 57 veldbedden à 10 cent per nacht of f 0.70 per week (7 dagen).

De 4e étage bevat óók 57 veldbedden à 10 cent per nacht of f 0.70 per week (7 dagen).

¹⁾ Op de 2e étage zullen meerdere afzonderlijke kamertjes in gereedheid worden gebracht, omdat de vraag hiernaar groot is.

Een andere zaal bevat nog 42 veldbedden à 10 cent per nacht of *f*0.70 per week (7 dagen).

Deze logé's krijgen 's ochtends allen gratis een kop koffie en hebben verder niets met de geheele inrichting uit te staan, hoewel velen gaarne van de gelegenheid gebruik maken om voor een kleinigheid hun goed in het huis te laten herstellen en wasschen.

Het grootste getal logé's op één nacht bestond uit 181 mannen en 8 vrouwen (de vrouwen slapen op een afzonderlijke zaal, 2e étage, kribben à 20 cent per nacht) het kleinste getal uit 131 mannen en 4 vrouwen.

In de *volkskaarkeuken* kan een ieder tegen zeer laag tarief, den geheelen dag dóór uitmuntend smakelijk bereid eten bekomen.

De *afdeeling voor niet betalend publiek* is een inrichting, die ik (zie bladz. 83 hierboven) met den naam werkhuis zou willen aanduiden, omdat daar valiede behoeftigen komen arbeiden, niet om evenals in een armenwerkhuis tevens levenslang opgeborgten te worden, maar om daarmee te verdienen kost, inwoning en eenig loon en wel zoolang, tot dat ze iets anders gevonden hebben in de vrije nijverheid.

Er zijn geen beperkende bepalingen gemaakt voor de opneming; een ieder, die zich aanmeldt wordt opgenomen, voor zoover de ruimte dit toelaat, ook gchuwde personen, die echter geheel van elkaar gescheiden mochten leven; deze komen er niet veel.

Om een denkbeeld te geven van de uitgebreidheid van dit groote huishouden diene, dat op 7 Maart 1895 als geheel verpleegden alleen in huishoudelijke dienst waren:

1 kok, 5 bijkoks, 1 keukenvrouw (voor 't schoonmaken der groenten), 1 buffetchef, 1 controleur, 3 buffetbedienden, 3 kantoorschrijvers, 2 dagportiers, 2 nachtwachten, 1 lampenist, 1 bottelaar en boodschaplooper, 2 stokers en kolendragers, 4 zaalreinigers, 2 trapschoonhouders en kraanpoetsers, 1 glazenwasscher, 1 barbier, 1 waschbaas, 2 wasschers en 2 reinigers.

Natuurlijk zijn deze lieden niet alleen in gebruik voor de afdeeling „Werkhuis”, maar ook voor het volkslogement en de gaarkeuken.

Behalve deze 1 vrouwelijke en 35 mannelijke huisbedienden, waren er op 7 Maart 55 mannen ¹⁾ en 9 vrouwen bezig aan allerlei werkzaamheden. Zooveel mogelijk krijgt ieder opgenomene werk in het vak dat hij verstaat, er is een *timmerwinkel*, waar timmerlieden, meubelmakers, houtdraaiers en rietvlechters werkzaam zijn, een *smederij*, waar smeden, loodgieters en koperslagers werken, een *schoenmakerij*, waar alleen schoenmakers bezig

¹⁾ De 55 mannen waren aldus in de verschillende vakken werkzaam: 7 timmerlieden, 2 metselaars, 3 ververs, 2 beeldhouwers, 2 smeden, 1 houtdraaijer, 3 kleermakers, 2 schoenmakers, 2 matrassenmakers, 2 behangers, 1 kapper-pruikenmaker, 2 meubelmakers, 1 rietvlechter, 10 aardappelschillers, 15 koffielezers.

zijn, een *bierbottelarij* voor den bottelaar, een *ververswinkel* voor de ververs en een *koffiezolder* waar te zamen arbeiden de koffielezers, de erwtensor-teerders, de kleermakers, de matrassenmakers, de kappers, de zeilmakers, de bekleeders en de beeldhouwers.

(Verder is er nog een lokaal waar aardappelen geschild worden, een *linnenkamer*, die tevens dient tot conversatiezaal en slaapzaal voor vrouwen een reinigingslokaal en zijn er twee *badkamers*). Doch is het niet mogelijk om ieder in zijn vak werk te geven, dan zijn de opgenomenen verplicht te doen wat de Directeur hen aanwijst; ze worden dan meestal aan het koffielezen, aardappelenschillen of iets dergelijks gezet, evenals de kamerwachts, lampenisten, enz., wanneer hun reinigingswerk verricht is. De werkzaamheden der vrouwen bestaan uitsluitend in het verstellen, mangelen, strijken enz. van het onder- en beddengoed van alle opgenomenen, het stoppen van kousen (wekelijks voor $\pm$ 130 menschen) en dergelijke meer huishoudelijke bezigheden.

Het liefst laat de inrichting op bestelling werken; zoo waren op 7 Maart 1895 timmerlieden bezig met allerlei houtwerk gereed te maken voor een gebouw dat op de a. s. Wereldtentoonstelling moest geplaatst worden, en waren meubelmakers bezig aan 2 bestelde salontafels en kleermakers aan 3 bestelde heerenpakken en costumes voor de schouwburgen en de kappers aan 12 bestelde tooneelpruiken; zelfs waren timmerlieden, metselaars en ververs onder behoorlijk toezicht bezig aan het restaureeren van een huis, welk werk door de „Toevlucht” was aangenomen. Is er niet genoeg bestelwerk, wat 's winters nog al eens 't geval is, dan werken de opgenomenen voor het magazijn, van welken voorraad (meubelen, trappen, eierrekken, vuilnisbakken, beeldhouwwerk, draaiwerk etc.) zooveel mogelijk aan bezoekers verkocht wordt, terwijl van het overblijvende ieder voorjaar een loterij gehouden wordt. De niet-betalenden slapen geheel afgescheiden van de „logé's” op een zaal, waar 27 kribben en 98 veldbedden staan, zij eten eveneens afzonderlijk in een ruim lokaal, dat tevens voor conversatiezaal is ingericht. Behalve inwoning, eten, kleêren, schoeisel, bewassing en baden, krijgen zij nog een zakgeld van 25 cent tot *f* 2.50 per week. Elke opgenomene wordt gerekend aan het gesticht te kosten *f* 3.00 voor geheel verpleging (zakgeld niet mee gerekend).

De loonen worden door den Directeur geregeld in overleg met den secretaris van het bestuur. Zaterdagmiddag worden de loonen uitgekeerd, waarna de opgenomenen dien avond en des Zondags geheel vrij zijn.

De administraties van de 3 afdeelingen zijn niet van elkaar gescheiden, zoodat de inkomsten behalve van bijdragen van particulieren en de opbrengsten van hier en daar geplaatste busjes, bestaan uit de opbrengst van het nachtlogies, de verdiensten der volksgaarkeuken, de bijdragen van families, die hulpbehoevenden hier besteed hebben, de opbrengst der verkochte goe-

deren en de saldo's der loonen door particulieren betaald voor op bestelling verricht werk.

Bronnen: Mededeelingen van het bestuur.

BCHALVE de op bl. 169 genoemde steenen-klopperij bestaan er te Groningen nog 2 „instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen in daartoe ingerichte werkplaatsen.”

De eene instelling is een „Tehuis voor Dakloozen” uitgaande van een particuliere vereeniging van dien naam, die reeds in November van het jaar 1891 opgericht was en alzoo hare werkzaamheden aanving in den Winter van 1891 op 1892.¹⁾

Het doel der vereeniging wordt vermeld in de bij Kon. besl. van 27 Juni 1892 (No. 65), goedgekeurde statuten (zie Staatscourant van 9 Juli 1892, No. 159 onder: vereenigingen enz.)

Art. 1. De vereeniging „Tehuis voor Dakloozen” stelt zich tot taak zich het lot aan te trekken van hen, die zonder behoorlijk onderdak omzwerven.

Art. 5. De werkzaamheden der vereeniging zijn:

- a. hen die verlaten zijn door eigen schuld of door toedoen van anderen, op te sporen en op te nemen;
- b. hen te leeren, door eigen arbeid in hun onderhoud te voorzien;
- c. hen door Christelijke tucht en vermaning te brengen tot een eerbaar en godzalig leven.
- d. hen in de maatschappij terug te brengen, indien ze daartoe geschikt zijn en ze zoo noodig te steunen.

Er zijn in het Tehuis gemiddeld 20 personen in verpleging, terwijl er plaats is voor 30. Zij die nog geen 6 maanden in Groningen gewoond hebben worden niet opgenomen. De verpleegden moeten werken en ontvangen daarvoor alles wat zij noodig hebben tot kleeding en bewassing toe, alleen voor hun schoeisel betalen zij zelf het $\frac{1}{3}$ gedeelte. De werkzaamheden, die er verricht worden bestaan voornamelijk uit het hakken van hout en zagen tot brandhout, maar ook uit vervaardigen van kachel-poets, schoensmeer en dergelijke huishoudelijke artikelen; de geproduceerde goederen worden op gemerkte wagens langs de huizen rondgevent.

De andere instelling gaat uit van de „Vereenigde Commissie voor Werkverschaffing” bestaande uit een combinatie van de afdeeling „Groningen,” van het in 1893 (met het doel om verbeteringen in sociale toestanden aan te brengen) opgerichte „Provinciaal Comité van Uitvoering,” en een

¹⁾ Het is mij niet duidelijk waarom dit werkhuis niet in het regeeringsverslag over 1891 genoemd wordt.

afdeeling van den „Bond van Orde door Hervorming.” Deze Vereen. Comm. v. Werkversch. begon hare werkzaamheden in den winter van 1893/94 met, van bij elkaar gebrachte gelden, een loods te laten bouwen door werkeloozen; daarna liet zij sommigen wat timmerwerk verrichten en anderen een groot aantal linnen zakken vervaardigen, die bij de ingezetenen geplaatst werden tot inzameling van oud papier, hetwelk dan in de loods gesorteerd en tot pakken van 200 kilo geperst, verkocht werd. Ook konden ingezetenen zich abonneeren bij de Commissie om door werkeloozen de straten en stoepen vóór hun huizen van sneeuw te laten reinigen of bij gladheid met zand te laten bestrooien. Doordat de burgerij op allerlei manieren hare instemming met het streven van de Commissie betuigd had, besloot men den tweeden winter met deze werkverschaffing voort te gaan.

Behalve de reeds genoemde werkzaamheden werd nog brandhout gezaagd en langs de huizen verkocht, verder kruiwagens, muizevallen, rattenvallen en vuurmakers gemaakt, terwijl een proef met het vervaardigen van schoenklompen vrijwel geslaagd mag heeten.

Ook werd nog vlas gebraakt, dat de minst onvoordeelige werkzaamheid bleek te zijn, en werden waardelooze voorwerpen langs de huizen opgehaald en daarna in de werkinrichting uitgezocht en hersteld.

Het loon is vastgesteld op 10 cent per uur, opdat het in 't belang der werkeloozen zou zijn zoo spoedig mogelijk in de vrije nijverheid terug te keeren. Gedurende den laatsten winter werd er in deze werkinrichting door gemiddeld 35 man per dag gewerkt.

Er bestaat samenwerking tusschen deze twee instellingen en andere liefdadige vereenigingen door de volgende omstandigheid. Den 1^{en} Nov. 1894 is te Groningen opgericht een „Centraal bureau voor Werkverschaffing en Armeenzorg” waartoe de volgende vereenigingen samenwerkten: de afdeeling Groningen van den Bond van Orde door Hervorming; de Commissie van Algemeenen Onderstand, de Vrouwenvereeniging ter bevordering van werkzaamheid en welstand onder de geringere volksklasse, de Commissie voor gratis brood- en koffieuitdeeling, het kwartierscomité van het Provinciaal Comité van Uitvoering, de Vereenigde Commissie voor Werkverschaffing, de Commissie voor Huisvlijt, de vereeniging „Het Tehuis voor Dakloozen” en de Kamer van Navraag. Om zooveel mogelijk dubbele bedeeling te voorkomen verschaft het Centraal bureau inlichtingen aangaande behoeftigen, zoowel aan de toegetreden vereenigingen als aan particulieren die een zekere contributie betalen. Het heeft daartoe een honderdtal onbezoldigde wijkcommissarissen te zijner beschikking benevens een bezoldigden boekhouder (salaris / 500) en een bode.

Bronnen: Rapport van de Commissie voor werkverschaffing gekozen door de Werkliedenvereen.: „Patrimonium”, „de Nijverheid” en „St. Jozef” te Utrecht gedurende den Winter 1893—1894.
Statuten en huishoudelijk reglement der werkverschaffing.

UTRECHT.
Werkverschaffing
winter '93/'94.

Ná een belangrijk rapport over den omvang der werkeloosheid door een commissie uit den Raad aan dit lichaam uitgebracht (d. d. 16 Nov. 1893) en ná een even belangrijk verslag door een commissie op verzoek van de Vereeniging Armenzorg in 't licht gegeven „over de wenschelijkheid van werkverschaffing ter voorziening in den nood der Utrechtsche werklieden” (met een m. i. zeer scherpzinnig protest van de minderheid der commissie), welke beide zonder gevolg bleven, besloten de 3 bovengemelde vereenigingen, waarbij zich later „Cultiveeren” aansloot, de handen aan 't werk te slaan en practisch toe te passen wat hen theoretisch juist was voorgekomen.

Door het oprichten van een arbeidsbeurs kwam het bestuur te weten, dat 626 werkloozen naar arbeid verlangden onder welke 233 sjouwerlieden en grondwerkers waren. Hoewel voor deze laatsten de werkverschaffing eigenlijk niet bestemd was, (art. 8 van het huishoud. reglement bepaalde uitdrukkelijk dat alléén vakmannen en zij die aan geregelde arbeid gewend waren zouden geholpen worden) zoo heeft men toch dit principe niet volgehouden want we lezen dat onder de 106 personen, die in 't geheel geholpen zijn, zich nog 32 sjouwers en grondwerkers bevonden.

Voor de vakmannen zou werk gevonden worden door het laten ophalen en herstellen van waardelooze voorwerpen, terwijl voor de minst ontwikkelde touwpluizen gekozen werd.

Hoe heeft nu de werkverschaffing gewerkt? Niet zoo ongunstig als een gewone werkinrichting voor behoeftigen. In 't geheel heeft deze werkverschaffing aan Utrecht's ingezetenen gekost *f* 2327, waardoor echter aan de werkloozen een som van *f* 3419 kon uitbetaald worden als arbeidsloon. En er zou nog veel voordeliger gewerkt kunnen zijn, want met touwpluizen is men al zeer ongelukkig geweest. Voor den aankoop van ruw touw werd *f* 56.— uitgegeven terwijl het geplozen touw opbracht *f* 59.— (doordat de diverse soorten touw niet zorgvuldig van elkaar gescheiden waren), zoodat slechts *f* 3.— als loon zou kunnen worden uitbetaald; het loon voor het touwpluizen bedroeg *f* 1046.—

Met het verwerken van waardelooze voorwerpen ging 't veel beter. De opbrengst der herstelde goederen bedroeg *f* 1260

de opbrengst der onverwerkte goederen (flesschen ect.) was „ 376

totaal *f* 1636

terwijl voor 't ophalen en verwerken dezer voorwerpen aan arbeidsloon *f* 2372.— was uitbetaald, zoodat hierop slechts een som *f* 736 verloren werd. Telt men bij dit verlies ad *f* 736.— op het nadeelige saldo van

't touwpluizen ad *f* 1043, het verlies op het bouwen en afbreken van de hulploods ad *f* 52 en de noodzakelijke onkosten voor gereedschappen ad 496, dan komt men tot het bedrag van *f* 2327.— d. i. zooveel als deze werkverschaffing aan Utrecht's ingezetenen gekost heeft.

Het minimum loon was bepaald op *f* 5.— in de week met opklimming van 25 cent voor ieder kind beneden de 16 jaar, tot een maximum van *f* 6.— terwijl hoofdmannen van iedere groep arbeiders *f* 7.— verdienden.

Was het touwpluizen nagelaten en waren dus alleen waardeloze voorwerpen verwerkt door vakmannen, dan had een werkverschaffing aan 74 ambachtslieden een som van slechts *f* 1284.— aan de vrije nijverheid onttrokken waardoor *f* 2372.— aan loon was ten goede gekomen aan de arbeiders; een verhouding dus van verbruikt kapitaal tot arbeidsloon als bijna 1 : 2. Vergeten we echter niet de gunstige omstandigheden waaronder deze werkverschaffing plaats had: 't gebouw was kosteloos in gebruik afgestaan, de grondstoffen kreeg men om niet, 't bestuur werkte geheel belangeloos en de vendutiën werden door een deurwaardcr gratis gehouden.

HOOFDSTUK III.

Conclusies.

AFDEELING I.

DENKBEELDEN OVER WERKINRICHTINGEN VOORHEEN EN THANS.

- Bronnen: J. VAN DEN BOSCH. Verhandeling over de mogelijkheid, de beste wijze van invoering, en de belangrijke voordeelen eener Algemeene Armen-inrigting in het Rijk der Nederlanden, door het vestigen eener Landbouwende kolonie in deszelfs Noordelijk gedeelte. 1818.
- P. POUS. Beschouwing van de mogelijkheid om de armoede in de Bataafsche Republiek geheel uit te roeijen. 1801.
- HARGER EN VAN CHARANTE. Antwoord op de prijsvraag: „Hoedanige is de wijze, om de armen, zoo binnen de steden, als op het platte land te ondersteunen en bestendig aan den kost te helpen, etc.” bekroond door het Zeeuwsche Genootschap van Wetenschappen te Vlissingen. (Zie de Verhandelingen van het Z. Genootschap.) 1780.
- G. LUTTENBERG. Proeve van onderzoek omtrent het armwezen in ons Vaderland. 1841.
- Mr. J. P. VAN DE SPIEGEL. Over de armoede en bedelarij met betrekking tot Zeeland en bijzonder tot Goes en Zuid-Beveland. 1780.
- NAVILLE. De la Charité légale, de ses effets, de ses causes et spécialement des Maisons de Travail. 1836.
- MALTHUS. Essay on the principle of population. 1e druk 1798, 6e druk 1826.
- Mr. W. C. MEES. De werk-inrigtingen voor armen uit een staathuishoudkundig oogpunt beschouwd. 1844.

Er was een tijd, waarin men meende dat door 't verschaffen van arbeid alle armoede, behalve van ouden, gebrekkigen en zieken, kon worden opgeheven. In het begin van deze eeuw waren zulke ideeën nog vrij algemeen. We hebben reeds gezien welke schoone verwachtingen het Departementaal bestuur van Holland van zijne werkinrichtingen had, we vinden een zelfde illusie ten grondslag liggen aan bijna alle in dien tijd

aangewende pogingen om verbetering in armenzorg aan te brengen door werkverschaffing. Een van de merkwaardigste voorbeelden hiervan is zeker wel het schoone plan van Graaf van den Bosch; hij wilde alle armen die niet konden werken aan de zorgen van burgerlijke overheid, diaconieën en particulieren overlaten, maar valiede behoeftigen leeren in eigen onderhoud te voorzien door „een gedeeltelijk fabricerende, gedeeltelijk landbouwende kolonie in dadelijke werking te brengen, en alzoo „een klasse van menschen, sedert lang aan den arbeid ontwend, van „lieverlede daartoe op te leiden, hen te beschaven, tot zelf bestaan te „brengen, en dus éénmaal met voordeel voor zich en voor het algemeen „aan de maatschappij terug te geven.” De uitvoering van het plan onder hooge bescherming begonnen en voortgezet, waarvan de bekende koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid het gevolg waren, leverde echter niet het gewenschte resultaat op, want deze koloniën, al kunnen ze zeker nog zeer nuttig werken, vooral wanneer men voortgaat op den weg, dien het bestuur thans ingeslagen heeft, door zich meer op de opvoeding der jeugd toe te leggen (landbouw- en ambachtsscholen) dan op de kolonisering van behoeftigen, hebben geen algeheele verbetering aangebracht, zoodat het hoofdstreven, de samenleving geheel te verlossen van valiede behoeftigen, als mislukt moet beschouwd worden.

Een ander plan, niet dadelijk in praktijk gebracht, ging veel vroeger (1801) uit van Pieter Pous van Middelburg; hij kwam tot de conclusie dat de toestand alleen zou verbeteren, wanneer onkundige oude en jonge behoeftigen onderwezen werden op spin- en breischolen en daarna kwamen werken op speciaal ingerichte fabrieken van diezelfde soort. Het kapitaal, hiertoe benoodigd, moest worden gevonden door geldelijke leeningen tegen interessen en zou zeker evengoed vruchten afwerpen als wanneer 't gestoken ware in een gewone onderneming. (Misschien waren wel enkele fabrieken 't gevolg hiervan, in 't groot werden zijn denkbeelden niet ten uitvoer gebracht.)

Het Zeeuwsch Genootschap van Wetenschappen te Vlissingen had verder (in 1780) de antwoorden van J. Harger, med. doct. en N. van Charante koopman te Rotterdam op een prijsvraag („hoedanig is de wijze, om de armen, zoo binnen de steden als op het platteland van de vereenigde Nederlanden en in het bijzonder van Zeeland te ondersteunen en bestendig aan den kost te helpen”) bekroond, waarin de meening werd uitgesproken, dat verbetering mogelijk was door de behoeftigen dienst te laten nemen op koopvaardijschepen en voor hen linnenweverijen op te richten. (De laatste zijn opgericht, maar niet lang in stand gebleven).

't Heeft verder niet veel nut meerdere diergelijke denkbeelden van schrijvers uit dien tijd aan te halen, want was de vorm hier en daar anders, de slotsom waartoe allen kwamen was ongeveer dezelfde: oprichting van armenfabrieken en binnenlandsche kolonisatie van behoeftigen.

Bleken de uitkomsten niet schitterend, dan dacht men steeds dat de fout alleen schulde in de methode van toepassing en zag verlangend uit naar den man, die nu eindelijk eens vertellen zou, hoe zulke werkinrichtingen en landbouwkolonies toch moesten ingericht worden om de armoede van valiede behoeftigen voor goed te genezen. Armoede en niet werken zag men samengaan, 't niet werken werd beschouwd als de eenige oorzaak van armoede, welnu, zoo redeneerde men, geef werk en deze armoede zal verdwijnen. Ook later waren nog velen van een zelfde meening. Luttenberg, in 1841, acht „Werkplaatsen van liefdadigheid” zonder eenig voorbehoud, de meest nuttige instellingen en verscheidene andere schrijvers blijven kolonisatie van behoeftigen als het beste geneesmiddel aanprijzen. De laatste voorbeelden hiervan zijn zeker: 1°. het bekende systeem van den generaal van het Leger des Heils, den heer Booth, die echter met arbeidsverschaffing twee andere hulpmiddelen wil trachten te combineeren, de zedelijke opheffing („redding”) als voornaamste middel en de emigratie als afvoerkanaal. 2°. de kolonisatie-plannen van den Oranje Bond van Orde en den Bond van Orde door Hervorming, die beide hulp willen verschaffen door plaatsing van behoeftege gezinnen op hofsteden, welke pogingen mij alleen dan nuttig toeschijnen, wanneer daardoor nieuwe productiever uitvindingen op landbouwkundig gebied zullen worden toegepast door bekwame landbouwers (doch waarom dan niet de bestaande landbouw verbeterd, die luide om bescherming roept?), maar niet wanneer mét de tegenwoordige methode van bearbeiding van den bodem, op gronden die tot nog toe niet met voordeel konden in cultuur gebracht worden, behoeftigen van de gewone soort worden gekoloniseerd.

Lang vóór de eigenlijke reactie tegen de werkinrichtingen, ja in den aanvang zelfs van hun bloeitijd, gingen reeds waarschuwend stemmen tegen deze soort van hulp op; zoo o. a. ried van de Spiegel (1780) deze kunstmatige werkverschaffing in armenfabrieken en dergelijke bepaald af.

Een merkbare reactie tegen de werkinrichtingen begon echter eerst, toen Naville in 1836 in zijn bekend werk „De la Charité légale, de ses effects, de ses causes, et spécialement des Maisons de Travail, et de la proscription de la mendicité,” verkondigde, dat zulke instellingen kostbaar en tot nog toe altijd mislukt waren, en dat ze zelfs nimmer goed konden werken maar eerder de strekking hadden de armoede te vermeerderen.

Daar drongen de ideeën van Malthus meer en meer in ons land door, dat er een wanverhouding bestaat tusschen bevolking en middelen van bestaan en wel deze, dat de bevolking van nature geneigd is zich te verdubbelen om een zeker aantal jaren, maar dat de uitbreiding van de voedingsmiddelen door beperkte vruchtbaarheid van den bodem onmogelijk hiermee gelijken tred kan houden, zoodat, wanneer een bevolking het aantal geboorten niet weet te verminderen, maar door aanwas buiten de

voedingsgrenzen treedt, voor een deel der menschen het leven onbestaanbaar zal worden en de harde noodzakelijkheid een beperkingslijn trekken zal met een roode streep van armoede, ellende en dood.

En toen schreef Mees in 1844 zijn uitmuntend boek om te bewijzen, dat de werkinrichtingen slechts kunstmatig die roode beperkingslijn kunnen doen verdwijnen, met 't gevolg dat de bevolking, niet meer de ellende voor oogen hebbende, onbedachtzaam zal voorttellen; dat verder de in 't leven geroepen schijn-welvaart met moeite zal voortduren, totdat de helpende hand gaat verlammen onder den last dien zij torst, en de inrichting bezwijkt onder al te groote kosten, waarna een toestand ontstaat nog veel ellendiger dan vroeger, doordat ná de opheffing der instellingen de beperkingslijn van ellende en dood met groote scherpste zal worden vervolgd dáar, waar zij vroeger verflauwd was.

Velen waren nu van meening, dat voortaan dan ook voorgoed de oorlog verklaard was aan al zulke instellingen en zij moesten verdwijnen hoe eerder hoe beter.

We hebben te onderzoeken of dit laatste juist is.

De vraag of werkinrichtingen voor behoeftigen wenschelijk zijn splitst zich in twee vragen:

a. kunnen zulke inrichtingen de armoede geheel opheffen?

b. zoo niet, kunnen ze dan toch onder zekere omstandigheden nuttig werken?

Deze vragen zullen we in de beide volgende afdeelingen trachten te beantwoorden.

AFDEELING II.

KUNNEN WERKINRICHTINGEN VOOR BEHOEFTIGEN ARMOEDE OPHEFFEN?

Bronnen: J. DE BOSCH KEMPER. Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons Vaderland. 1851.

Mr. N. G. PIERSON. Leerboek der Staathuishoudkunde Deel II 1889.

JAARCIJFERS. Uitgegeven door de Centrale Commissie voor de Statistiek.

STAATKUNDIG EN STAATHUISHOUDKUNDIG JAARBOEKJE. RAPPORT DER RAADSCOMMISSIE in zake den omvang der werkeloosheid in de gemeente Utrecht. 16 Nov. 1893.

Prof. HUBRECHT, over het Darwinisme, in de Gids van October 1894.

BONDIGE UIEENZETTING van het Darwinisme voor leeken in de Natuurwetenschappen. Herzien door Dr. J. J. LE ROY, 1878.

Willen werkinrichtingen armoede opheffen, dan moeten zij kunnen wegnemen een of meer *oorzaken van de armoede*, want anders brengen ze geen genezing aan. Het is hiermee als met een zieke; de geneesheer

zal tot de oorzaak van de ziekte moeten doordringen, wil hij werkelijk kunnen meehelpen tot genezing van den patient; geeft hij alles wat de zieke vraagt, dan zal meer zijn hart dan zijn verstand de behandeling hebben aangegeven en de zieke, zoo hij beter wordt, genezen zijn zonder medische hulp, misschien in weerwil van de tot zich genomen middelen. De maatschappij nu is sedert lang ziek, en schijnt niet van zelf te zullen genezen, want er bestaat nog steeds een soort van armoede die niet bestaan mag; nu zal maar niet een ieder moeten voortgaan met geven van geld aan hen die dat vragen en verschaffen van werk aan hen die willen arbeiden, doch er moet met groote onpartijdigheid gezocht worden naar de oorzaken der ellende opdat die, zoo 't mogelijk is, kunnen weggenomen worden.

Met mijn geringe krachten wil ook ik een poging wagen om te onderzoeken wat de oorzaken kunnen zijn van de heerschende armoede.

Het komt mij voor dat de oorzaken van de armoede gelegen zijn:

1°. *in den mensch.*

2°. *in onze maatschappelijke inrichting.*

1°. *In den mensch.*

Ik heb hier op 't oog al die eigenschappen (of liever de afwezigheid van de tegenovergestelde eigenschappen) in den mensch, waardoor hij niet in staat is voor zich zelf levensonderhoud te verdienen; zij vervallen in twee soorten.

a. *Eigenschappen buiten zijn schuld als*

ziekten en gebreken (blindheid, doofstomheid, verlamming, krankzinnigheid, idiotisme etc.)

ouderdom,

onvoldoende ontwikkeling.

De natuur heeft alle zieken, gebrekkigen, ouden van dagen en hen die te weinig ontwikkeld zijn om zich zelf te kunnen onderhouden, tot wegwijning en dood veroordeeld, maar de menschelijke hulpvaardigheid heeft de reddende hand toegestoken aan alles wat te zwak is zich te kunnen verzorgen en het is volkomen nutteloos te willen verdedigen dat het beter zou zijn voor de samenleving, wanneer al wat niet zich zelf kan onderhouden aan eigen lot overgelaten of gedood werd, het menschedom wil eenmaal helpen en zal hoe hooger het tot ontwikkeling komt des te krachtiger in deze richting werkzaam zijn.

Als behoefligen zullen voortaan echter niet meer ten laste der samenleving mogen komen de ouden van dagen, die in hun jeugd flink gewerkt hebben. Het is een groote fout in onze samenleving dat iemand, die zijn geheele leven lang hard gewerkt heeft, oud geworden veelal de keus heeft tusschen armoede lijden of het brood der genade eten. 't Is niet verwonderlijk dat iemand, die verteerd heeft wat hij verdiende, zoodra de

verdiensten ophouden arm wordt, maar ik voor mij vind het zoo verwonderlijk, zoo antiek-vreemd, als uit een lang vervlogen tijd, toen de menschen hun voedsel volop in de natuur konden vinden, dat er werklieden zijn die nog maar steeds niet sparen, en zoo antick-wreed, als uit dienzelfden tijd, toen de strijd om 't bestaan door alle individuën tegen elkaar gevoerd werd met dierlijke ruwheid en onmeedogendheid, dat thans patroons nog maar altijd op zeker moment tot hun oude arbeiders zeggen „je kunt wel gaan”, zonder zich er over te bekommeren hoe 't met die gebruikte krachten zal afloopen. Den een moet de gewoonte geleerd worden om te sparen, den ander om te waken over de belangen der voor hem werkende arbeidskrachten. Een verplichte verzekering der werklieden, waarbij de premie deels door den patroon deels door den werkman betaald wordt, zal zeker een grooten stoot kunnen geven in betere richting. Verder kan de appreciatie van elkanders belangen en de samenwerking bevorderd worden door het oprichten van vakvereenigingen, als gilden zonder de vroegere misbruiken, opdat een betere regeling van loon en werkuren getroffen worde en de noodzakelijkheid blijke van een opleiding van leerlingen tot bekwame arbeiders, terwijl de voortdurende conflicten tusschen patroons en werklieden, met niet inwilligen der eischen aan den eenen kant en werkstakingen aan den anderen kant, door arbeidsraden kunnen voorkomen worden en eindelijk telephonisch met elkaar in verbinding staande arbeidsbeurzen over ons geheele land vraag en aanbod van werkkrachten kunnen bij elkaar brengen, wat bij een goede organisatie, met grondig onderzoek en vertrouwbare inlichtingen, veel zal bijdragen tot vermindering van onvrijwillige werkeloosheid; al welke verbeteringen de positie van den werkman in 't algemeen en van den ouden werkman, als een gevolg daarvan, zullen verbeteren.

② Ook te gebrekkige ontwikkeling zal voor hen die kunnen werken en leeren, niet meer een oorzaak mogen zijn van verval tot armoede. In onzen tijd, waarin het intellect de hoofdrol gaat spelen en van fysieke krachten steeds minder diensten worden geëischt, heeft de staat uit vrees voor de kosten van honderden onderwijzers en honderden scholen méer, reeds lang verzuimd leerplicht in te voeren. Tot verdere ontwikkeling zullen voor leerling-ambachtslieden zoowel vakscholen als werkplaatsopleiding tot stand dienen te komen en voor leerling-landbouwers landbouwscholen. Maar ook het onderwijs zelf op de gewone voorbereidende scholen zal verbetering moeten ondergaan en er zal behalve op intellectueele ook op fysieke en psychische ontwikkeling moeten gelet worden, want alleen dan worden harmonisch ontwikkelde menschen gevormd.

Van deze sub *a* genoemde oorzaken van armoede, zullen dus in de toekomst alleen ziekten en gebreken van lichaam en geest als zoodanig mogen voorkomen.

b. Eigenschappen, die we moeten aannemen dat eigen schuld zijn:

dronkenschap;
 luiheid (ook gebrek aan energie);
 verkwisting (ook gebrek aan overleg, aan zuinigheid en spaarzaamheid).

De natuur veroordeelt ook allen, die zich zoodanig aan dronkenschap en luiheid hebben overgegeven, dat ze niet meer in eigen onderhoud kunnen voorzien tot wegwijning en dood, evenals hen die verkwist hebben 't geen ze verzamelden.

Wil de mensch hierin te hulp komen, dan zal hij moeten trachten de oorzaken van deze kwalen weg te nemen, want anders, al kan nu en dan een gevolg weggenomen worden, zullen zij zelf blijven voortkankeren en slachtoffers maken en dit is te meer te duchten, omdat deze eigenschappen onder alle rangen en standen even verderfelijk zijn, want al zijn ze niet oorzaak van directe armoede van den persoon zelf, dien zij aankleven, dan nog kweeken ze een ras van half bruikbaren en verzwakken de arbeidskracht (de slagader van een samenleving) zoodat het gemeenschappelijk inkomen daalt, waardoor zij die op de grens van armoede staan geheel wegzinken in den poel der ellende. Ik heb hier voornamelijk het oog op dronkenschap, maar ook luiheid en verkwisting zijn overerfelijk en werken suggestief. Voor ons land (zoo heb ik Aschrott over Engeland en een der dagbladen over België zich hooren uitlaten) schijnt volgens het oordeel van deskundigen het misbruik van sterken drank wel één der grootste oorzaken van armoede te zijn. In ieder boek of geschrift over armenzorg (zie o. a.: Rotterdamsche Mededeelingen onder „Uit de praktijk”) kan men dit telkens vermeld vinden en ieder armbezoeker zal u dit uit zijn praktijk kunnen mededeelen. Op enkele uitzonderingen na is misbruik van sterken drank bij een huisgezin of alleenlopend persoon de rechtstreeksche oorzaak van het verval, want zoodra iemand zich heeft overgegeven aan dit verdoovingsmiddel, gaat het zooals de Bosch Kemper ons treffend juist zegt (bl. 171): „De lust in andere genoegens wordt verdoofd; de dronkaard wordt onverschillig voor de achting zijner medemenschen, voor een zindelijke woning, voor een goede kleeding, in alle welke zaken zooveel kracht ter opwekking van spaarzaamheid en arbeidzaamheid gelegen is; de gehechtheid aan vrouw en kinderen gaat verloren, en zoo worden alle drijfveeren, die tot arbeid opwekken onderdrukt.”

Nu is volgens velen dronkenschap een secundair verschijnsel, voortkomende uit slechte voeding, overmatigen arbeid, slechte huisvesting, te groote eentonigheid van leven, gebrek aan goede afleiding voor den geest en al dergelijke oorzaken, die een psychische gedruktheid ten gevolge hebben, en zou niet voorkomen wanneer al deze oorzaken (waarbij nog vele kunnen gevoegd worden) waren opgeheven. Maar al erkent men ten volle de verderfelijke gevolgen van al zulke verkeerde toestanden,

zal men dan toch ook niet moeten aannemen dat „de gelegenheid den dief maakt” en tevens bekennen, dat de gelegenheid tot voortwoekeren en uitbreiden der dronkenschap in ons land *te over* bestaat?

Wanneer het mogelijk ware dat aan alle voortaan te verleenen vergunningen voorwaarden werden verbonden omtrent localiteit, licht, lucht en openbaarheid, dan zou zeker de dronkenschap veel minder worden, want juist die geheimzinnige kroegjes, die bedompte lokaaltjes zijn de pest voor onze arbeiders. En ook zou de contrôle dan veel scherper kunnen zijn. Maar nog meer afdoende lijkt het mij, wanneer de staat er in kon slagen daarbij de alcohol-fabricatie te monopoliseeren en allen invoer te verbieden, want dan kon vooreerst de qualiteit beter en het gebruik daardoor onschadelijker worden en vervolgens de contrôle op verkoop in het klein veel strenger zijn.

Wanneer de kleine kroegjes na de toepassing dezer bepalingen mochten verdwijnen en geen nieuwe volkskoffiehuizen met alcoholverkoop werden opgericht, omdat hiervoor niet genoeg kapitaal kon gevonden worden onder die klasse van personen waartoe de kroeghouders gewoonlijk behooren, dan zou 't misschien aanbeveling verdienen dat de gemeente zelf een of meer dergelijke inrichtingen opende, omdat 't voorloopig toch onmogelijk zal zijn alle werklieden tot afschaffers te maken.

Tegenover verkwisting zal een ieder tot sparen aangemoedigd en zoo 't mogelijk is tot verzekering, de moderne wijze van sparen, verplicht moeten worden.

Om luiheid en verkwisting tegen te gaan, zal verder de opvoeding van iederen arbeider beter moeten worden en *geen armenzorg mogen bestaan, gebaseerd op bedeeeling zonder onderzoek*, daar zulke armenzorg meer luiheid en verkwisting *kweekt* dan *geneest* en dus *oorzaak is van armoede*, doch armenzorg gegrondvest op georganiseerde individualisering (met zoo min mogelijk bedeeeling), waardoor het individu opgeheven wordt en dus deels nieuwe fouten voorkomen, deels de gevolgen van bestaande fouten gestuit kunnen worden.

Moeten we onder deze sub *b* genoemde oorzaken van armoede door eigen schuld, ook noemen sterke voortteling?

In onze tegenwoordige samenleving is het zeker de plicht van ieder mensch niet alleen voor zichzelf te zorgen, maar ook voor zijn kinderen en *niet meer kinderen ter wereld te brengen, dan hij van zijn verdienste kan onderhouden en opvoeden*. Krijgen een man en vrouw meer kinderen dan ze met mogelijkheid kunnen onderhouden, dan is zoo er geen andere oorzaken meewerken, voor hen speciaal te sterke voortteling de oorzaak der armoede en zouden zulke gevallen hier onder de eigen schuld-oorzaken gerangschikt moeten worden.

Maar is in het algemeen sterke voortteling oorzaak van armoede, d. i.

wanneer alle andere oorzaken nu eens weggevallen waren, zou er dan alleen *omdat* een bevolking snel voortteelt armoede moeten ontstaan?

Malthus heeft iets dergelijks beweerd.

Er zijn voorbeelden bekend van verdubbeling eener bevolking in minder dan 20 jaar, in 15 jaar en zelfs in ruim 12 jaar, ja er zijn sommigen die de mogelijkheid van verdubbeling aannemen in 10 jaar. In de Staten van Noord-Amerika heeft de bevolking zich 1¹/₂ eeuw lang, niet eens onder de gunstigste omstandigheden, uitgebreid met een snelheid die verdubbeling geeft om de 25 jaren, en nu neemt Malthus aan, dat de bevolking in zijn tijd diezelfde neiging heeft en dus wanneer geen belemmeringen zich voordeden, elke 25 jaar zou toenemen in deze verhouding:

1 — 2 — 4 — 8 — 16 — 32 — 64 — 128 — 256 — 512 — 1024 etc.

De voedingsmiddelen kunnen echter niet verdubbelen in een even kort tijdsverloop, omdat eerst vruchtbare gronden in cultuur worden gebracht en men zich daarna moet tevreden stellen met het bebouwen van gronden van mindere hoedanigheid. Door aan te nemen dat in Engeland iedere 25 jaar een gelijke hoeveelheid aan den oogst kan worden toegevoegd, wordt, volgens Malthus, zeker geen geringe verwachting van de toekomst gekoesterd. „The most enthusiastic speculator cannot suppose a greater „increase than this. In a few centuries it would make every acre of land „in the island like a garden;” van de mogelijkheid van snellere voortbrenging zegt hij: „It would be contrary to all our knowledge of the „properties of land.” Alzoo de voedingsmiddelen zullen iedere 25 jaar slechts *kunnen* vermeerderen in een rekenkundige reeks:

1 — 2 — 3 — 4 — 5 — 6 — 7 — 8 — 9 — 10 — 11 etc.

[Malthus nam wel aan, dat door ruilhandel voedingsmiddelen konden ingevoerd ¹⁾ worden, maar beschouwde die voordeelen uit het handelsverkeer niet van duurzamen aard en even onvoordelig als wanneer onvruchtbaarder gronden in het binnenland werden in cultuur gebracht.]

Er ontstaat alzoo vanzelf een groote wanverhouding tusschen bevolking en voedingsmiddelen, zoodat wanneer een volk niet vrijwillig het aantal

¹⁾ Malthus heeft zeker niet kunnen vermoeden dat de invoer van voedingsmiddelen zich zoo snel zou uitbreiden als thans werkelijk geschiedt. Volgens de jaarcijfers werden jaarlijks ingevoerd aan: tarwe, rogge, meel van tarwe en rogge, rijst, gerst en mout, de volgende hoeveelheden:

1847—1857 gemidd. jaarl. hoeveelheid ter waarde van f	17 415 000.
1857—1867	„ 25 216 000.
1867—1877	„ 43 245 000.
1877—1887	„ 77 426 000.
1887—1894	„ 113 863 000.

De opbrengst van eigen bodem had in 1892 aan voornaamste voedingsmiddelen (aardappelen, tarwe, rogge, gerst, haver, boonen, erwten en stamboontjes) een waarde (berekend naar de prijzen in de jaarcijfers genoemd) van ongeveer f 113 000 000, zoodat we den tijd tegemoet gaan, waarin meer voedingsmiddelen ingevoerd worden, dan onze eigen bodem kan opleveren.

geboorten weet te beperken, het door *armoede, wegwijning* en *dood* in zijn aanwas zal belemmerd worden.

Doch het is niet volkomen duidelijk wat Malthus bedoelt, zegt Pierson.

1°. Wil hij te kennen geven dat door het enkele feit van verdubbeling der arbeidskrachten niet noodzakelijk de voortbrenging eveneens zal verdubbelen? Dan heeft hij zijn pleit aanstonds gewonnen; want wanneer kennis, bedrevenheid en arbeidskracht niet eveneens toenemen, dan zal de voortbrenging zeker niet verdubbelen. En hiermee heeft, volgens Pierson, Malthus misschien meer bewezen dan hij wilde, want er volgt uit, dat iedere aanwas van bevolking *de strekking* heeft het gemiddeld inkomen te doen dalen, tenzij (wordt later gezegd) . . . . de aanwas zelf een prikkel geeft tot grooter inspanning en . . . . dit punt is voor een streng wetenschappelijk onderzoek niet vatbaar. Pierson zelf gelooft echter niet dat arbeidslust en arbeidsvermogen voortkomen uit aanwas van bevolking; hij verwerpt de cirkeltheorie van J. J. Becker (geb. 1625): „durch „die Populirung verstärkt sich die leichte Nahrung und durch solche „der Zulauff der Menschen: hierdurch aber wiederumb die Popolisirung, „gleichsam in einem ewigen Cirkul,” en ook een zelfde redeneering van Prof. Cort van der Linden: „Wat zou gebeuren, indien het aantal beschikbare werkkrachten verminderde of althans niet vermeerderde? . . . . „op kleinere schaal zou zich dezelfde maatschappelijke orde opnieuw „vormen: dezelfde ellende en dezelfde overvloed, dezelfde heerschappij „van het toeval en dezelfde ongerechtigheid,” hij verwerpt deze meeningen ¹⁾ maar acht arbeidslust en arbeidsvermogen veeleer een gevolg van beschaving. Doch hoe komt *beschaving*? Het antwoord op de vraag hoe komen kennis, bedrevenheid en arbeidskracht bij een volk, wordt hierdoor niet duidelijker!

2°. Pierson verder: „Er is een tweede opvatting mogelijk van hetgeen „Malthus omtrent de voortbrenging leert; naar deze heeft de stelling, die „hij voordraagt, den volgenden inhoud: — Hoe belangrijk de kapitaal- „vorming ook zij en hoe groot de vooruitgang van landbouw en nijver- „heid, een gestadige verdubbeling der productie in een kort tijdsverloop, „hetzij dan van 25 of 40 jaar, is onmogelijk. — Werkelijk is de leer „van Malthus dikwerf zoo begrepen, en dan scheen zij den een volmaakt „onhoudbaar, den ander een axioma. Zij is het beide. (a) Volmaakt onhoud-

¹⁾ Pierson betoogt dat, wanneer een bevolking in aantal vermindert, de loonen zullen stijgen en haalt als voorbeeld aan het stijgen der loonen tusschen de jaren 1350—1400, toen de zwarte pest het bevolkingscijfer van Europa $\frac{1}{3}$ deed dalen. Maar zullen dergelijke hoge loonen als gevolg van een plotseling geringer aanbod (en daardoor stijging in waarde) van werkkrachten wel standhouden, aangenomen dat het aantal individuen niet toeneemt? Het komt mij voor, dat de productie langzamerhand *evenredig* zal verminderen en daardoor de loonen weer zullen dalen, tenzij de arbeidskracht, kennis en bedrevenheid van ieder individu grooter of de organisatie van werkkrachten of de techniek beter zijn geworden!

„baar, wanneer men een kort tijdsbestek in oogenschouw neemt; (b) al „minder en minder onwaarschijnlijk, naar gelang men dit tijdsbestek langer neemt; geheel onwederlegbaar, wanneer men zijne berekeningen „uitstrekt over eeuwen.”

a. De geposeerde stelling is voor een kort tijdsbestek volmaakt onhoudbaar, omdat niets ons recht geeft „de mogelijkheid te loochenen, dat „over 40 jaren (de verdubbelingstermijn door Pierson aangenomen) van „alle goederen tweemaal meer zal verkregen worden dan nu. Niemand „weet, welke uitvindingen nog zullen geschieden, voor welke verbeteringen de landbouw vatbaar is, welke meststoffen bij voorbeeld men zal „ontdekken en welke kracht in die stoffen schuilen zal. De verkeersmiddelen kunnen ook nog sneller en goedkooper worden, zoodat het koloniseeren van verre streken minder bezwaren oplevert.”

b. Maar strekken we onzen blik verder uit, zegt Pierson, en laten we aannemen dat over 40 jaar alle katoen, suiker, steenkolen, ijzer, tarwe en vee verdubbeld is, zou dat over 40 jaren nog eens kunnen verdubbelen en over 40 jaren nog eens; zouden, om bij ons land te blijven, hier over 120 jaren: 12 millioen runderen en 2,176,000 paarden kunnen bestaan? „Ook de meest optimistisch gestemde moet aarzelen hierop bevestigend te antwoorden, en hoe grooter het aantal verdubbelingen is, „waarvan gesproken wordt, des te meer zal die aarzeling toenemen.” Verder rekent hij uit, dat van 1800 tot 1886, dus in 86 jaren, de bevolking van Europa meer dan verdubbeld is, dat wanneer de aanwas zoo voortgaat, over 1290 jaren ieder individu in de oude wereld over minder dan één vierkante meter te beschikken zal hebben, 86 jaar later over 0,43 M²., weer 86 jaar later over 0,22 M². en hij vraagt den aldus in het nauw gebrachten lezer: „Wie durft aannemen, dat er genoeg middelen van bestaan zouden zijn voor zulk een dicht opeengehoopte bevolking? Het is volkomen duidelijk voor ieder, die een oogenblik nadenkt, „dat zelfs met een aanwas van bevolking gelijk dien, waarvan onze eeuw „getuige was (d. i. zóo traag), de voortbrenging geen tred kan houden, „althans niet op den duur. Een tijd lang, een paar eeuwen misschien, „moge dit gelukken; maar is Amerika eenmaal dicht bevolkt, zoodat het „geen voedingsmiddelen meer kan uitvoeren, en zijn elders, waar nog „grootte graanproductie mogelijk is, alle vruchtbare gronden in cultuur „gebracht, dan zal de natuur haar — tot hiertoe en niet verder — „spreken.”

3°. De Heer Pierson voor zich zelf, begrijpt echter van Malthus en zijn leer, dat het „evenmin zijne bedoeling was slechts de strekking van aanwas van bevolking na te gaan als te onderzoeken, hoe snel de voortbrenging wel kan vermeederen bij de krachtigst mogelijke kapitaalvorming en ontwikkeling der nijverheid;” hij meent dat M. aldus heeft geredeneerd, zich concrete toestanden voor oogen stellende en de ervaring

van zijn eigen tijd, zijn eigen omgeving tot uitgangspunt nemende: „In-
 „dien geen middelen tot uitbreiding der voortbrenging worden gevonden,
 „die onze stoutste verwachtingen beschamen, kan geen sneller aanwas
 „van productie alle 25 jaren worden tegemoet gezien, dan naar de arith-
 „metische reeks: 1, 2, 3, enz. Dit is het maximum. Door toe te geven,
 „dat (bij een kapitaalvorming als die wij waarnemen en een ontwikkeling
 „der nijverheid als die zich nu laat tegemoet zien) zulk een aanwas kan
 „plaats hebben, geven wij reeds zeer veel toe: onze stelling zou nog waar
 „blijven, indien men de tijdvakken iets langer nam. Wie de noodzakelijk-
 „heid der moral restraint loochent, moet dus aantoonen, of dat onze
 „voorstelling van de bestaande groeikracht der voortbrenging veel te
 „ongunstig is, of dat die groeikracht belangrijk grooter zal worden, en
 „wel zóoveel grooter als noodig is om de rekenkundige reeks: 1—2—3 in
 „een meetkundige: 1—2—4 te herscheppen. Het eerste is onmogelijk,
 „het tweede ontsnapt aan alle berekening. Voor zoover thans onze kennis
 „der voorwaarden, waaronder de productie plaats heeft, reikt, weten wij
 „met zekerheid, dat reeds een vermeerdering in de verhouding van
 „1—2—3, alle 25 of 40 jaren nauwelijks te verwachten is en hoe die
 „voorwaarden in de toekomst zullen worden weet niemand. Bij het licht,
 „dat wij nu bezitten, is derhalve geen andere slotsom gewettigd dan die,
 „waartoe wij gekomen zijn. Daalt het cijfer der geboorten niet aanmerke-
 „lijk, zoo moet het sterftcijfer hoog blijven, het gemiddeld inkomen gering.
 „Tegen overmatigen aanwas van bevolking bestaan twee soorten van
 „middelen: de eene zijn preventief, de andere repressief. Gene wendt de
 „mensch, deze de natuur aan. Om te voorkomen dat de laatste noodig
 „zijn, moet men de eerste aangrijpen. Het middel, dat de natuur aanwendt,
 „is verarming; verkorting van levensduur; het beste middel, dat de mensch-
 „heid zelve kan aanwenden, zelfbeheersching.”

Welke conclusies kunnen we uit deze drie beschouwingen trekken?

Heeft de aanwas van bevolking de strekking het gemeenschappelijk inkomen te verminderen of prikkelt hij en in welke mate tot arbeidslust en inspanning van krachten? Het is voor geen wetenschappelijke behandeling vatbaar.

Moeten we ons ongerust maken over de naaste toekomst, wanneer ons volk niet *zelf bewust* den raad tot *moral restraint* opvolgt? Malthus neemt voor zijn tijd de mogelijkheid van verdubbeling van bestaansmiddelen aan in een zelfde tijdsperiode als de bevolking verdubbelt, Pierson doet hetzelfde voor onzen tijd, maar . . . . dán, zeggen beiden; misschien redeneert iemand over 100 jaar precies 't zelfde. En hoe zal 't in de verre toekomst gaan? Wat weten we toch van over duizenden jaren?

Voorreerst wat de voortbrenging betreft; zal het ooit zoover komen dat alle vruchtbare gronden bebouwd zijn? Doch wanneer, door uitvindingen op 't gebied van landbouw en techniek eens alle vruchtbare gron-

den tot aan de Noordpool en Zuidpool in cultuur waren gebracht en de voedingsmiddelen hierheen werden vervoerd met *even weinig moeiten en kosten* als nu producten van Rusland en Amerika op de wereldmarkt worden gebracht, zal dan de natuur haar „tot hiertoe en niet verder” uitspreken? Misschien is 't dan aan de knapsten onder ons (wat is voor den denkenden mensch die begonnen is met koortsachtigen ijver alle sluimerende krachten in de natuur op te sporen en aan zich dienstbaar te maken onmogelijk?) reeds lang gelukt met krachten die wij nu nog niet weten aan te wenden, uit stoffen, die nu nog ongebruikt opgestapeld liggen, nieuwe voedingsmiddelen te bereiden. Misschien is dan ook ons organisme veranderd en gebruiken we ander voedsel.

En wat de aanwas van bevolking betreft; kan 't niet zeer goed mogelijk zijn, dat door steeds grootere intellectueele ontwikkeling van het mensche-lijk geslacht, de neiging tot voortteling vanzelf vermindert?

Zeer juist lijkt mij 't betoog van Mr. H. ter Haar in het Sociaal Weekblad van 1887 (blz. 366) dat wij in ieder geval geen vrees behoeven te hebben voor te weinig voedingsmiddelen, zoolang op aarde nog vrucht-
bare gronden in overvloed aanwezig zijn, want dat een volk, hetwelk de noodige uitbreiding aan zijn handel en nijverheid weet te geven, door middel van ruil zich op de wereldmarkt alles verschaffen kan, wat het noodig heeft, en zijne onvruchtbare gronden rustig onbebouwd kan laten.

Nu zou het evenwel kunnen zijn dat op de geheele aarde steeds armoede door gebrek aan voedingsmiddelen bestaan heeft om éen dezer 3 redenen:

1. Of in de natuur heerscht een wet, dat er te weinig voedsel moet zijn voor alle ter wereld gebrachte individuen, *opdat* een onderlinge strijd zal ontstaan, waardoor de sterksten, noodig tot 't voortbestaan der wereld, en de steeds voortgaande evolutie, overblijven.

2. Of er zijn geen grenzen gesteld aan de voortbrenging, maar sedert de bevolking in eenig land niet meer zóo schaarsch is, dat zij overvloedig van de vruchten van eigen bodem kan leven, zijn het gehalte der individuen en de organisatie der werkkrachten tot nog toe van dien aard geweest, dat er *niet* voor alle in 't leven geroepen menschen voldoende bestaansmiddelen werden verzameld.

3. Of er werden ook sedert die tijden van dichtheid van bevolking nog altijd voldoende bestaansmiddelen voortgebracht, maar alleen de wijze van voortbrenging was oorzaak, dat de een van het voortgebrachte te veel kreeg en zich in weelde kon baden, terwijl de ander gebrek leed.

Ik voor mij houd het er voor, dat de 2 laatste redenen thans samen gaan: dat het gehalte, de qualiteit, van individuen van dien aard is, dat er niet voor alle menschen die geboren worden voldoende voedsel wordt voortgebracht en dat de verkeerde wijze van voortbrenging den toestand

nog verscherpt, doordat de een *te veel* en de ander *te weinig* van het gezamenlijk voortgebrachte kan verkrijgen.

Is deze beschouwing juist dan volgen hieruit 2 consequenties:

1°. dat de wanverhouding tusschen de bevolking der aarde, op een willekeurig tijdstip, en de voedingsmiddelen haar oorzaak niet vindt in het groot aantal menschen, maar in het geringe gehalte der individuen (te weinig kennis, bedrevenheid en arbeidsvermogen) en dus de wanverhouding eigenlijk bestaat tusschen de quantiteit en de qualiteit der individuen; of het aantal menschen op onzen aardbodem over 25 dan wel over 50 jaar verdubbeld is, doet op zichzelf niets ter zake, de aarde moet hen toch ééns voeden en het komt er maar op aan dat kennis, bedrevenheid en arbeidsvermogen verdubbeld zijn in dien zelfden, liefst in korter termijn.

2°. dat onze wijze van voortbrenging niet is ingericht naar de eischen des tijds (d. i. niet in overeenstemming met de dichtheid van bevolking en daaruit ontstane behoefte naar meer samenwerking) en dus óók een oorzaak is van de bestaande armoede.

Nu zou 't wenschelijk kunnen zijn dat de bevolking van den geheelen aardbodem trager aanwies of zelfs stilstond in aanwas, wanneer n.l. kennis, bedrevenheid en arbeidsvermogen niet 't gevolg waren van de uitbreiding der bevolking maar uit andere oorzaken voortvloeiden; want dan zou bij stilstand in aanwas, het gemiddeld inkomen steeds grooter kunnen worden.

Het komt er maar op aan te weten wat de stoot geeft tot meerdere kennis, bedrevenheid en arbeidsvermogen.

Bij natuurvolken, waar alle individuen tegen de natuur en elkaar strijden om 't bestaan met de krachten zooals die door toeval ontwikkeld zijn, daar zal zeker uitbreiding der bevolking, en daarmee gepaard gaande het minder gemakkelijk verkrijgen van voedsel, de prikkel zijn tot grooter inspanning tot 't doen van uitvindingen, tot ontwikkeling van kennis, bedrevenheid en arbeidsvermogen en daar zou misschien de prikkel tot vooruitgang ophouden te gelijk met het ophouden der bevolkingsuitbreiding.

Maar in een beschaafde maatschappij, die door verdeeling van arbeid zoo machinaal is geworden dat met statistieken uit te rekenen zou zijn welke verhouding in getalsterkte tusschen de verschillende beroepen 't meest gewenscht was, waar de uitbreiding der bevolking zóo weinig direct in 't oog valt, een streven bestaat de concurrentie te verzachten en aan allerlei beroepen een meerdere vastheid en zekerheid te geven, waar het systeem van onderwijs en opvoeding steeds grooteren omvang aanneemt en verbeterd wordt, opdat de individuen gevormd worden tot nuttige leden der samenleving, daar zal de uitbreiding der bevolking steeds *minder*, de *opvoeding* der individuen steeds *meer* den stoot geven tot uitbreiding van kennis, bedrevenheid en arbeidsvermogen.

Voor die deelen onzer oude wereld, waar dergelijke toestand aanwezig is, zou het dus wel gewenscht zijn, dat de bevolking niet sterker voortteelde dan noodig is om voldoende arbeidskrachten te bezitten tot het produceeren van datgene, hetwelk tegen voedingsmiddelen uit verre streken geruild kan worden, en dat kennis, bedrevenheid en arbeidsvermogen door algemeen onderwijs en verbeterde opvoeding werden verhoogd, en de individuen door een rechtvaardiger belooning en betere organisatie van werkkrachten tot grootere inspanning werden geprikkeld.

Voor een specialen staat zal nog in aanmerking moeten genomen worden, dat snellere aanwas van bevolking dan in omliggende landen verplicht tot sterker vooruitgang op alle gebied en een veel trager aanwas de nationale eigenaardigheid van een volk doet verdwijnen door steeds grootere immigratie.

Hoe is deze aanwas in Nederland?

In vergelijking met de andere Staten van Europa, wees het geboortesterte cijfer per 10.000 zielen gemiddeld over de jaren 1865 tot 1883 noch een hoog noch een laag cijfer aan; beide cijfers lagen tusschen de hooge en lage cijfers der andere Staten in.

In Nederland zelf waren de uitkomsten der volkstellingen aldus:

1 Jan. 1796	1.880.463	(zonder Limburg).
1 Jan. 1815	2.046.885	" "
1 Jan. 1830	2.427.206	" "
1 Jan. 1830	2.613.487	(met Limburg).
1 Jan. 1840	2.860.559	" "
19 Nov. 1849	3.056.879	(d. i. 1 Jan. 1850 3.082.799).
31 Dec. 1859	3.309.128	
1 Dec. 1869	3.579.529	(d. i. 1 Jan. 1870 3.604.112).
31 Dec. 1879	4.012.693	
31 Dec. 1889	4.511.415	

De jaarlijksche aanwas van de bevolking was dus in procenten als volgt:

1796—1815	0.41 %	geeft verdubb. v. bevolk. in 160 jr.
1815—1830 (beide zonder Limb.)	1.23 %	" " " " " 56 "
1830—1840 (beide met Limb.)	0.94 %	" " " " " 72 "
1840—1850	0.77 %	" " " " " 90 "
1850—1860	0.73 %	" " " " " 93 "
1860—1870	0.89 %	" " " " " 75 "
1870—1880	1.13 %	" " " " " 63 "
1880—1890	1.24 %	" " " " " 55 "

In de laatste jaren toont onze bevolking dus een neiging tot steeds snellere uitbreiding. Onder welke omstandigheden heeft die uitbreiding plaats gehad? Was er steeds *meer* wegwijning als een gevolg van te

sterke voortteling? Integendeel, de snelle aanwas van bevolking was veeleer een gevolg van steeds *minder* sterfte.

Gaan we hiervoor na het aantal geboren en gestorvenen, per 1000 zielen der bevolking, van af 1815:

Per 1000 zielen der bevolking.				Per 1000 zielen der bevolking.			
	Geboren.	Gestorven.	Percentage van sterften op geboorten.		Geboren.	Gestorven.	Percentage van sterften op geboorten.
1815	36.9	24.9	68 0/0	1855	32.2	28.2	87 0/0
1820	35.7	26.7	75 0/0	1860	31.7	24.9	78 0/0
(1824	39.0	24.3	62 0/0)	1865	36.3	26.0	72 0/0
1825	38.1	25.6	67 0/0	1870	36.1	25.8	71 0/0
1830	35.7	27.1	78 0/0	1875	36.5	25.6	70 0/0
1835	36.5	26.5	74 0/0	1880	35.5	23.5	66 0/0
1840	36.9	25.3	69 0/0	1885	34.4	21.0	61 0/0
1845	35.8	25.0	69 0/0	1890	32.9	20.5	62 0/0
(1847	29.9	32.4	108 0/0)	1893	32.9	19.2	58 0/0 ¹⁾
1850	34.4	22.2	64 0/0				

De snelle aanwas van bevolking, gedurende de laatste 20 jaren, ging dus gepaard met daling in het cijfer der geboorten (ook de huwelijken verminderden van jaarlijks ruim 8 per 1000 zielen tot ruim 7 per 1000 zielen) en nog grooter daling in het sterftcijfer.

Wanneer Nederland op dezen weg voortgaat en het percentage van gestorven op geboren individuen steeds geringer wordt, dan behoeven we ons over den aanwas van bevolking op zich zelf niet ongerust te maken; en wat zouden we er aan hebben, wanneer alle standen *in evenredigheid* minder kinderen ter wereld brachten, zou daardoor het gehalte der individuen beter, de verhouding tusschen quantiteit en qualiteit der individuen gunstiger worden? Immers neen.

De wanverhouding tusschen quantiteit en qualiteit der individuen, is immers alleen te veranderen met *verbetering van qualiteit van ieder individu*, door onderwijs en opvoeding en een rechtvaardiger belooning der arbeidende krachten (als gevolg van een betere productiewijze).

Nu zou er nog één bezwaar kunnen bestaan tegen het invoeren van deze verbeteringen, het bezwaar n. l., dat de materiele welvaart van een zeker deel onzer medemenschen er door verhoogd zal worden en daarmee gepaard zal gaan een *zoo* sterke voortteling, dat Nederland in ongunstige verhouding komt te staan tot de andere staten, wat aanwas van bevolking betreft.

Deze redeneering zou gegrond zijn op de onmenschenlijk wreede en onjuiste stelling, dat gebrek en ellende noodig zijn om een bevolking te

¹⁾ In 1893 was dit percentage: 58.3 0/0, in 1887: 58.4 0/0 en in 1882: 58.6 0/0.

beletten veel kinderen te verwekken en iedere materieele welvaart gepaard gaat met vermeerdering van het aantal geboorten.

De praktijk leert echter anders. Wie zijn de menschen, die de meeste kinderen ter wereld brengen? De armsten. Door gemis aan statistieke gegevens hierover, is dit nog slechts gebrekkig aan te toonen, hoewel toch reeds eenig licht verspreid wordt door het Rapport eener Raadscommissie over den omvang der werkeloosheid in de Gemeente Utrecht, uitgebracht 16 Nov. 1893. Hierin zijn op bl. 11 de geboorten in verband gebracht met de ge Goedheid der ouders.

Te dien einde heeft de commissie eenen staat opgemaakt der gehuwde en ongehuwde personen en van de kinderen van eerstgenoemden, welke in de kohieren der inkomstenbelasting in deze gemeente over het jaar 1892 waren aangegeven, en heeft daarna in het geboorteregister van 1892 uitgezocht de kinderen, die uit bovengenoemde personen waren geboren. Het daar gegeven tabelletje heb ik aldus samen gevat:

Gegoeheid der personen.	Aangeslagen mannen, vr. en k.	Kinderen uit hen geb. in 1892.	Per 1000 pers.
3 eerste afdeelingen ¹⁾	18397	407	22.1
3 laagste afdeelingen.	8369	237	30.7
niet waren aangeslagen	59644	2362	39.6

Wat blijkt uit deze gegevens? Dat in Utrecht (waarom zou het elders anders zijn) zij die het minst bezaten, in verhouding de meeste kinderen ter wereld brachten, terwijl hoe meer de materieele welvaart toenam, des te minder die neiging tot voortteling zich vertoonde.

Indien het practisch mogelijk ware, dan zou een volgende indeeling in 3 groepen nog van meer nut zijn:

- 1° groep bevattende de financieel en intellectueel meest bevoorrechten.
- 2° " " " " " midden klasse.
- 3° " " " " " minst bevoorrechten.

Dan zou het van nog meer belang zijn te weten hoe in die 3 groepen de voortteling is en wanneer dan, zooals wel verwacht mag worden, het zelfde verschijnsel zich voordoet, kunnen we dan nog volhouden dat *gebrek en ellende noodig zijn* om een bevolking te *beletten* aan de neiging tot voortteling den vrijen teugel te vieren? *Gebrek en ellende zijn veeleer oorzaak van het verwekken van veel kinderen;* omdat zij die aandoeningen afstompen, die bij de hooger ontwikkelde individuen ten gevolge hebben het ter wereld brengen van *weinig kinderen*. Hoe komt 't, dat de laatste groep zooveel meer kinderen ter wereld brengt dan de andere 2 groepen en dat hoe hooger de intellectueele en materieele welvaart stijgt, des te minder de neiging tot 't verwekken van veel kinderen zich vertoont? Laten we daarvoor de eerste groep trachten te vergelijken met de laatste.

1) Er waren 6 afdeelingen bij de inkomstenbelasting.

Voorcerst zijn de individuen van de eerste groep gewend aan een zekere comfort in hun leven en brengt het huwelijk voor hen volstrekt niet altijd verbetering van toestand mede, terwijl in de 3^e groep het coelibataire leven alle comfort mist en alle gezelligheid voor de individuen, die hiertoe behooren, eerst met het huwelijksleven begint. Hiermee hangt nauw samen de afwezigheid van geestverheffende uitspanning bij de 3^e groep, zoodat sexueele gemeenschap naast het gebruik van alcohol, dikwijls de eenige afleiding is in de sleur der dagelijksche bezigheden, terwijl de eerste groep door betere ontwikkeling en opvoeding die noodzakelijke afleiding kan vinden in kunst, in den vorm van muziek, litteratuur enz.

Maar vervolgens is het gevoel van aansprakelijkheid voor eigen daden bij de 1^e groep sterker ontwikkeld dan bij de 3^e; de individuen der 1^e groep zijn er op gesteld steeds zonder hulp van anderen te kunnen leven en zullen hierom dikwijls het verwekken van veel kinderen nalaten, terwijl bij de 3^e groep de prikkel tot het in eigen onderhoud voorzien, door bedeeing en de kans vroeg of laat toch tot armoede te zullen vervallen, verzwakt is en het hebben van kinderen dikwijls meer vóór dan nadeel aanbrengt. Het gevoel van gedeeltelijk verantwoordelijk te zijn voor den levensloop der verwekte individuen, die door goede opvoeding in een zekere richting kan worden geleid, ontbreekt ook geheel bij de laagst ontwikkelden; zij weten ter nauwernood wat opvoeding is, doordat ze die zelf niet genoten hebben.

Ook staat de *vrouw*, in 't bijzonder bij de 3^e groep, op een te lage trap van ontwikkeling en wordt zij te veel beschouwd als een wezen, wier hoogste bestemming is kinderen voort te brengen, terwijl er tevens meestal de meening wordt gehuldigd, dat eenmaal gehuwd, het verwekken van kinderen zonder tal volkomen gerechtvaardigd is; ook de kennis der voorbehoedmiddelen ontbreekt hier zoo goed als geheel.

Door onderwijs en opvoeding kan hen, behalve al datgene wat noodig is tot het vormen van bekwame arbeiders, geleerd worden behoedzaamheid in 't handelen en verantwoordelijkheid voor eigen daden. Zij zullen daardoor in denken en voelen meer gelijk worden aan hun medemenschen der tweede en eerste groep en naarmate zij hooger ontwikkeld worden minder snel voorttelen.

Er zou nog één oorzaak kunnen bestaan, waardoor 't ons misschien nimmer gelukken zou den toestand te verbeteren; wanneer we namelijk zoozeer *legen* de „ruwe natuur” *in*, de helpende hand hebben toegestoken aan al wat te zwak is zichzelf te onderhouden, dat de samenleving te veel „hommels” heeft te onderhouden en het voor de „werkbijen” te zwaar zal vallen óók voor hen te arbeiden. Doch deze hulp is zóo een gevolg van onze hoogste menschelijke aandoeningen, van onze schoonste neigingen, dat we hierin toch geen verandering kunnen brengen; integen-

deel, we gaan steeds verder voort op dezen weg, hoe hooger de evolutie ons verheft. We zullen echter hoe langer hoe meer op deze twee dingen moeten letten: 1°. dat onze samenleving zoo wordt ingericht, dat zij die werken kunnen niet als „hommels” stilzitten, levende van 't geen anderen hebben verzameld (erfrecht ab intestato tot in den 12^{en} graad) en dat alle levende individuen zooveel mogelijk tot nuttige arbeiders der samenleving worden opgevoed.

Nadat we de oorzaken van armoede behandeld hebben, die in den mensch zelf gelegen zijn, komen we tot de oorzaken gelegen in: (zie bl. 197).

2°. *onze maatschappelijke inrichting.*

Dat het geslacht der menschen zijn ontstaan te danken heeft aan evolutie, d. i. (zie Prof. Hubrecht, Gids van October 1894, bl. 53) „langzame ontwikkeling van plant- en diersoort door gewijzigde afstamming” (in tegenstelling der zelfstandige schepping van iedere soort), wordt door de grootste denkers en onderzoekers op dit gebied als zeker aangenomen. De meeningen loopen echter uiteen over de vraag, wat de drijfkracht dier evolutie geweest is.

Aanpassing aan de omgeving en hereditieit zeggen sommigen.

Natuurkeus (selectie), als gevolg van den strijd om 't bestaan zeggen Darwin¹⁾ en anderen.

Aanpassing aan de omgeving en hereditieit, is het veranderen van het organisme tijdens het leven, door datgene aan te leeren wat noodig is en af te leeren wat niet noodig is voor 't bestaan, en overplanting dezer veranderingen op het nageslacht.

Natuurkeus is het overblijven van al wat het sterkste is onder de organismen die geboren worden, iets wat vanzelf met zich meebrengt, de vernietiging, het afsterven van het zwakkere, het onbestaanbare (wanneer al het zwakke bleef bestaan was er een voortbestaan van alle soorten en niet een *overblijven* van het sterkste).

Aannemende dat in onze menschelijke samenleving de evolutie haar weg vervolgt, vragen we onwillekeurig: wat zal voor ons thans de drijfkracht zijn der evolutie? Is het werkelijk natuurkeus, als gevolg van den strijd om het bestaan? Dan belemmeren wij de evolutie al heel onverstandig door onze maatschappelijke inrichting, want op alle mogelijke manieren trachten wij den strijd om 't bestaan te verzachten en tegen te werken. Wanneer het de strijd om 't bestaan *alleen* is, die den mensch vooruit stuwt en tot een hooger georganiseerd wezen zal doen worden, dan is al wat hem in den weg staat ook in den grond verkeerd en be-

---

¹⁾ Darwin zegt niet dat natuurkeus de eenige oorzaak is van de evolutie, maar de voornaamste; Weissman, die thans een groot gezag op dit gebied schijnt te hebben, neemt natuurkeus als de eenige drijfkracht aan.

lemmerend voor den vooruitgang en hebben de anarchisten ten slotte gelijk. We kunnen ons namelijk denken een maatschappelijke inrichting, waarin die strijd om 't bestaan veel scherper gevoerd wordt. We zouden vooreerst de menschen niet moeten aansporen minder kinderen te verwekken en vervolgens ieder volkomen vrijheid geven om te doen en te laten wat hij verkoos; dan zouden vanzelf de sterksten overblijven en de zwaksten onderliggen. Geen ziekenzorg, geen armenzorg, geen werkverschaffing, al wat niet zich zelf weet te helpen is ten doode gedoemd en geen orde of wet zou mogen gehandhaafd worden, terwille van de meest mogelijke vrijheid; een samenleving zonder regeering, ieder individu aan eigen krachten overgelaten.

Is werkelijk bij ons menschen de strijd om 't bestaan de eenige drijfkracht der evolutie, of kan 't zijn, dat hij, hoe hooger de organismen zich ontwikkelen des te meer op den achtergrond treedt en daarvoor in de plaats komt „de aanpassing aan de omgeving en de hereditieit”, zoodat ons hooger samenlevingsidee hiermee hand in hand gaat, misschien hiervan 't gevolg is? De zoeven geschetste anarchistische staat is lijnrecht in strijd met ons samenlevingsidee. Sinds het „hebt uw naasten lief als u zelf” gesproken is, heeft het menschdom een anderen weg ingeslagen en het „helpt elkander” verkozen boven het „strijdt en vernietigt elkaar.” En wat vertoont onze maatschappij? Hier een overblijfsel van de oude leer: laat ieder zich zelf helpen, laat de concurrentie geheel vrij, strijdt en vecht onderling wie 't sterkste is (wel niet de oude ruwe strijd waarbij de een den ander doodsloug, maar de verfijnde strijd om 't bestaan, waarbij de zwakkere, de onderliggende partij, niet geheel 't leven laat, doch uitgestooten wordt en wegkwijnt, bedeed als behoeftige.) Dáar een uiting van een hooger samenlevingsidee, een samenwerken zonder elkaâr te bestrijden, een pogen de concurrentie te verzachten en van onze samenleving een harmonisch geheel te maken, (de meeste sociale hervormingen, nu door alle partijen als noodzakelijk erkend en waaraan de menschen vroeger niet dachten, zijn stappen in die richting: leerplicht, algemeen vakonderwijs, verzekering tegen ouderdom, invaliditeit, ziekte en werkeloosheid etc. etc.). We zien in onze samenlevingsgeschiedenis een overgang van de, wanneer ik het zoo eens noemen mag, Darwinistische maatschappij (met den strijd om 't bestaan) tot de maatschappij, waarin de individuen veel meer samen zullen werken, zonder dat het noodig is de zwakkeren naar omlaag te stooten. (Wél strijd tegen de natuur doch zoo min mogelijk onderling). Met dat hogere samenlevingsidee, gebaseerd op samenwerken, dat meer en meer doordringt, gaat het streven om het menschenras door „aanpassing aan de omgeving” te verbeteren hand in hand.

En nu wilde ik dit zeggen: dat oorzaken van armoede kunnen zijn 1°. dat wij, die ons nu eenmaal tegen onderlingen strijd om 't bestaan hebben

verzet, door te helpen al wat zwak is, (en waarmee wij steeds *verder* zullen doorgaan), niet beter de individuen hebben „aangepast aan de omgeving” d. i. hebben pasklaar gemaakt voor onze samenleving door onderwijs en opvoeding, 2°. wij niet zulk een productiewijze hebben ingevoerd, dat ieder naar zijn beste krachten *moet* meewerken aan den maatschappelijken arbeid en daarvoor rechtvaardig beloond wordt. De zuiver menschelijke aandoeningen, die feitelijk ook thans den stoot geven tot vooruitgang en prikkelen tot arbeidskracht: de heersschucht, het willen inoogsten van eer en aanzien, het geacht willen zijn bij zijn medemenschen, het succes willen hebben van zijn streven, zullen *dán* nog meer tot hun recht komen dan tegenwoordig.

Nadat we nu de oorzaken der armoede hebben opgespoord, voor zoover dit in onze macht lag, zullen we nog een antwoord hebben te geven op de vraag boven deze afdeeling geplaatst: kunnen werkinrichtingen armoede opheffen? We zeiden reeds dat ze, om aan dezen eisch te voldoen, een of meer oorzaken van de armoede moeten kunnen wegnemen, en vragen nu is dit mogelijk?

De werkinrichtingen zullen hiertoe moeten zijn *oefenscholen*, instellingen waarvan een opvoedende kracht uitgaat; luiheid, verkwisting, gebrekkige ontwikkeling en zelfs dronkenschap, zullen wel eens radicaal kunnen genezen worden door geregelden opheffenden arbeid, maar dan moet ook niet de oude afschrikkingstheorie gehuldigd worden, doch de behoeftigen moeten gaarne in de inrichting komen en, als 't ware ná de kuur daar doorgemaakt, genezen van hun kwaal de instelling verlaten om geplaatst te worden in de maatschappij. Afzonderlijke werkinrichtingen zullen aan dit doel nu nimmer kunnen beantwoorden, omdat aldus ingericht als oefenscholen, de toestrooming van behoeftigen te groot zal worden en de inrichtingen of aan al te groote kosten zullen bezwijken of hun toevlucht moeten nemen tot zwaar en vervelend werk om den lust tot zich aanmelden bij de behoeftigen wat te temperen. We zien dan ook dat de meeste werkinrichtingen vervelenden arbeid laten verrichten, om het verblijf toch vooral niet aanlokkend te maken, maar dan missen we tevens het opvoedend element en treffen onder de opgenomenen vele vaste klanten aan, zoodat het begrip oefenschool geheel illusoir is.

Van afzonderlijke werkinrichtingen verwacht ik dan ook niet veel heil, omdat ze goed ingericht onbestaanbaar zijn en afschrikwekkend ingericht geen verbetering aanbrengen. We zouden dat bezwaar, van te lang verblijven in goed ingerichte werkinrichtingen, gedeeltelijk kunnen opheffen door een maximum verblijftijd vast te stellen; doch zou deze niet voor ieder persoon afzonderlijk moeten vastgesteld worden en hoe is dit mogelijk voor een bestuur dat den behoeftige die zich aanmeldt, voor 't eerst ziet? Moet een ieder aangenomen worden en wat zal met hem moeten ge-

beuren wiens verblijftijd om is? De arbeid moet niet aan ieder worden aangeboden maar als remedie aangewezen worden voor ieder individu afzonderlijk. Hoe dit mogelijk is zullen we in de volgende afdeeling trachten te beantwoorden.

AFDEELING III.

KUNNEN WERKINRICHTINGEN ONDER ZEKERE OMSTANDIGHEDEN NUTTIG WERKEN?

Bronnen: Jhr. Mr. QUARLES VAN UFFORD: Wat te doen tegen de werkloosheid? Economist, October 1894.

Mr. DE PINTO, Mr. SNIJDER VAN WISSENKERKE. Prae-adviczen over de bepalingen in ons Wetb. v. Strafr. betreff. bedelarij en landlooperij. In handelingen der Nederl. Juristen Vereeniging 1894.

Mr. J. BIERENS DE HAAN. De Ned. Strafbep. tegen bedelarij en landlooperij. Proefschrift Utrecht 1895.

Deze vraag zou ik volmondig met ja willen beantwoorden en daarbij voegen dat m. i. werkinrichtingen onmisbaar zijn in een goed ingericht armwezen, onder deze mits, dat zij een onderdeel vormen van een organisatie die *alle armenzorg* omvat en dat zij staan onder *het* centrale armbestuur (hierover later) in iedere gemeente, zonder welks toestemming niemand opgenomen of ontslagen mag worden. De opneming zal door het centrale armbestuur moeten gelast worden op verzoek van den armbezoeker, onder wiens patronaat de behoeftige zal blijven staan ook tijdens den duur der opneming. Dan is 't mogelijk, dat alleen hij opgenomen wordt, voor wien het verblijf van gunstigen invloed zal kunnen zijn en gedurende een tijd, dien de armbezoeker en het centrale armbestuur nuttig en noodig zullen oordeelen. Ná het verblijf in de inrichting is het de zware taak van den armbezoeker den ontslagene weer in de gelederen der arbeiders terug te brengen. Worden door een dergelijke organisatie alle nadeelen opgeheven die gewoonlijk werkinrichtingen voor behoeftigen aankleven? Laten we daarvoor die nadeelen nader in oogenschouw nemen.

1. Werkinrichtingen onttrekken een deel der behoeftige bevolking aan de maatschappij en ontwennen de aldus opgenomenen aan het gewone maatschappelijke leven, terwijl daarbuiten de armoede op dezelfde wijze voortwoekert. Dit bezwaar zal kunnen voorkomen worden door geen nachtverblijf in de inrichting te verschaffen en door de plaatsing slechts tijdelijk te doen zijn.

2. Het beste deel der opgenomenen wordt dikwijls besmet door den omgang met laag gezonken individuen, zoodat de inrichting meer een kweekplaats van boosdoeners dan een opvoedingsschool gelijkt. Door

't handhaven van goede orde en voortdurenden omgang met de armbezoekers, zal dit gevaar kunnen voorkomen worden.

3. Is de arbeid eentonig en improductief, dan demoraliseert hij meer dan hij opheft, zoodat de behoeftige na de inrichting verlaten te hebben in nog wanhopiger toestand verkeert dan vroeger. Dit zeer groote nadeel is te voorkomen door opvoedenden arbeid te geven en daarna plaatsing te zoeken voor den ontslagene in een of anderen tak van arbeid.

4. Wordt opvoedende productieve arbeid gegeven, dan is de toestrooming zóo groot, dat de inrichting óf aan kosten bezwijkt óf verdere opneming moet weigeren.

Dit al te groote aantal opgenomenen zal meestal 't gevolg zijn van langdurig verblijf van vaste klanten en kan voorkomen worden door het verblijf zóo kort te doen zijn als de armbezoeker noodig zal oordeelen, gepaard gaande met het zoeken voor den behoeftige naar werk direct ná de opneming.

5. Voor het oprichten van deze instellingen wordt kapitaal onttrokken aan de vrije nijverheid, want al de gelden hiervoor besteed werpen materieel geen voordeel af. Alle philanthropische inrichtingen gaan echter aan ditzelfde cuvel mank, doch wanneer deze inrichtingen zóo zijn dat er morcel voordcel ontstaat, dan zullen de financieele nadeelen niet al te zwaar mogen wegen, terwijl niet uit het oog verloren mag worden dat door verbetering in armenzorg aan te brengen, op den duur de kosten zullen verminderen.

6. Werkinrichtingen zijn duurder armenzorg dan bedeeeling.

Door het in 't leven roepen van werkinrichtingen zullen de bedeeelingen minder kunnen worden en 't zal dus voor de vraag wat goedkooper is, er maar op aankomen te weten of de geheele armenzorg op den duur niet minder kosten eischt. De proef zou te nemen zijn, door reeds bestaande werkinrichtingen te combineeren met een patronaat over de armen.

7. Hulp verschaffen in werkinrichtingen, leidt tot staatsarmenzorg.

Dit argument dat o.a. door de Naville tegen werkinrichtingen wordt aangevoerd, is meer toepasselijk op alléén staande particuliere werkinrichtingen, die ná financieele uitputting wel eens door gemeenten worden overgenomen, als wel op werkinrichtingen in een organisatie als door ons bedoeld.

8. Het grootste bezwaar, dat niet geheel te vermijden is, bestaat hierin, dat alle werkinrichtingen door de vervaardigde goederen te brengen op de wereldmarkt, concurreeren met de vrije nijverheid. Op zich zelf, kan 't nimmer eenige gegronde critiek uitlokken dat de opgenomenen, die toch feitelijk in de maatschappij thuis hooren, een handwerk uitoefenen en de producten hiervan verkoopen. Wanneer in de werkinrichting niets anders gebeurde, zou 't ook gewone industrie zijn; doch er gebeurt wel iets anders. De voorwerpen, die in de inrichting gemaakt worden, zouden,

wanneer ze de kosten moesten goed maken, die er aan besteed zijn aan grondstoffen loon en administratie, dikwijls twee- en driemaal meer dienen op te brengen dan diezelfde goederen in de vrije nijverheid waard zijn. Om die voorwerpen te kunnen verkoopen moet de prijs niet alleen kunstmatig gelijk gesteld worden met den marktprijs, waardoor reeds natuurlijke concurrentie zou worden aangedaan, maar de goederen moeten dikwijls *onder* marktprijs verkocht worden. Dit wordt nog nijpender, wanneer de werkzaamheden in de werkinrichting door ongeschiktheid van de arbeiders, dezelfde zijn als van juist die werklieden der vrije nijverheid, die de minste veerkracht bezitten en ongeschikt zijn voor een andere betrekking. Het aantal dezer soort werklieden wordt dan willckeurig vermeerderd en omdat de opgenomen behoeftigen in gunstiger conditie gesteld worden dan hun op zich zelf werkende confraters uit de vrije nijverheid (door dat het bestuur voor de opgenomenen grondstoffen inkoopt en voor den afzet zorgt), zullen de laatsten door de eersten verdrongen worden en aldus vervallen tot werkeloosheid. Op allerlei manieren heeft men nu getracht aan die nadeelige concurrentie te ontkomen.

a. men heeft getracht een zeker aantal behoeftigen te koloniseeren (Maatschij v. Weldadigh.) met het doel hen te plaatsen buiten het goederenverkeer der overige maatschappij. 't Is in ons vaderland, waarin alle vruchtbare gronden reeds in cultuur zijn gebracht, volstrekt onmogelijk dat zeker aantal individuen geheel leeft van de opbrengst van zeker stuk van den bodem alléén. Evenmin als geheel Nederland kan leven zonder ruilverkeer, evenmin kan een bepaald gedeelte zoo iets, en dan zien we dat dergelijke kolonies niet alleen concurreeren met de vrije nijverheid, maar ook in 't geheel niet zich zelf kunnen onderhouden.

b. Sommigen hebben gemeend de concurrentie te kunnen ontloopen door de voortgebrachte goederen voor geringen prijs te verkoopen aan behoeftigen, die vroeger deze goederen moesten ontberen (Christel. Volksb. den Haag); hieraan zijn ook bezwaren verbonden, want vooreerst is het gedeeltelijke bedeeeling voor de koopers, terwijl tevens de kans zeer groot is dat ook dikwijls iets gekocht wordt, waarvan men zich anders in de vrije nijverheid zou hebben voorzien. Anderen gingen verder en schonken de goederen weg aan behoeftigen of gaven ze in leen, wat meer of min bedeeeling in natura is (Amsterdam winter '94—'95 Werkverschaffing—Janssen). Ook verkocht men de goederen aan armbesturen, die toch goederen noodig hadden voor bedeeeling; iets wat alléén dan geen nadeel zal doen aan de vrije nijverheid, wanneer die armbesturen niet nalaten de bestellingen, die zij gewoon waren in de vrije nijverheid te doen, voort te zetten, doch dan wordt de som voor armenzorg, door de besturen besteed en aan de vrije nijverheid onttrokken, weer grooter.

Dezelfde redeneering blijft van toepassing, wanneer het gemcentebestuur of het rijk als afkooper fungeert.

c. Men heeft getracht de goederen boven marktprijs te verkoopen, doch dan was het resultaat altijd dat de armeninrichting met het geproduceerde bleef zitten.

d. Men heeft gemeend grondstoffen te moeten vervaardigen voor de vaderlandsche fabrieken, vergetende dat de grondstoffenvervaardigers hierdoor benadeeld werden.

e. Men heeft gemeend goederen te moeten vervaardigen voor den uitvoerhandel en men zag niet in, dat hierdoor met binnenlandsche fabriekanten werd geconcurrereerd, terwijl door de goederen beneden marktprijs te verkoopen alleen voordeel ontstond voor den buitenlandschen consument.

f. Ten slotte meende men de concurrentie te kunnen voorkomen, door goederen te produceeren die vroeger van buiten af ingevoerd werden, wat een voordeel werd voor den binnenlandschen consument en den invoerhandel belemmerde.

Aan dit 8^e bezwaar is werkelijk geen ontkomen mogelijk, wanneer men goederen produceert die verkoopbaar zijn, tenzij men een nieuwe industrie verzint of b.v. goedkoopert weet te werken dan in 't buitenland.

De minste concurrentie wordt wel aangedaan aan de vrije nijverheid, wanneer de geproduceerde goederen weggeschonken worden n.l. aan behoeftigen die *geen* koopkracht bezitten, doch 't behoeft geen betoog dat dan zeer duur gewerkt wordt, daar de eenige werkelijke inkomsten in dat geval ontbreken. Alleen wanneer *geen handelsgoederen* worden voortgebracht, is 't mogelijk dat er werk verschafft wordt zonder te concurreren (eveneens duur). Men zoekt dan het nut in 't enkele feit dat de behoeftigen beziggehouden worden, wat zich weer op 2 manieren kan voordoen. Of men laat hen arbeiden aan publieke werken (paden maken, plantsoenen aanleggen etc.) of men laat hen nutteloos werk verrichten; zij maken dan allerlei niet te verkoopen knutselwerk, dat soms uit medelijden afgekocht wordt, of ook zij zoeken erwten of boonen uit, die later weer door elkaar gegooid worden, of zoeken steenen bij elkaar die daarna weer weggegooid worden. Voorbeelden van dergelijk nutteloos werk geven zijn te overbekend, doch 't is tevens ook reeds lang gebleken hoe verderfelijik zulk een systeem is dat een parodie gelijkt op de spreuk „die niet werkt, zal ook niet eten.”

Van alle opgenoemde bezwaren komt het laatste mij alleen onoplosbaar voor; evenals bij den arbeid in gevangenissen en rijkswerkinrichtingen, zal het steeds ook voor werkinrichtingen voor behoeftigen de vraag blijven, welke van deze 3 systemen het beste is voor de samenleving: (a) opheffenden arbeid geven aan de verpleegde individuen, opdat ze gebeterd in de maatschappij terugkeeren, met verkoop der geproduceerde goederen en dus met concurrentie of (b) opheffenden arbeid geven zonder verkoop van het fabricaat, waardoor de verpleging veel duurder wordt en dus meer kapitaal aan de vrije nijverheid onttrokken wordt, of (c) improduc-

tieven geestdoodenden arbeid geven, waarbij de verpleegden *niet* beter worden, veelmeer slechter.

Mr. W. C. Mees, die een autoriteit op dit gebied is, acht drie soorten van werkverschaffing geoorloofd, niettegenstaande de bezwaren die aan deze hulp verbonden zijn.

1°. Werkinrichtingen tot opleiding der jeugd. Mees noemt ze ook werkscholen en bedoelt er eigenlijk mee: vakscholen voor opleiding van jeugdige personen tot bekwame werklieden. Wij, die in onzen tijd een veel meer ontwikkeld opvoedingsidee hebben, zouden ons niet gaarne met werkinrichtingen voor de jeugd willen behelpen in de beteekenis die dit woord in het spraakgebruik heeft. Zijn zulke inrichtingen echter geheel op moderne leest geschoeid, dan zullen ze meer op scholen voor vak- of landbouwonderwijs gaan gelijken, zooals de inrichtingen van dien aard van de Maatschappij van Weldadigheid. Haar oorspronkelijke bestemming van koloniseeren van alle behoeftigen is op den achtergrond geschoven, terwijl nu een streven op den voorgrond treedt, tot „opleiding der aan hare zorgen toevertrouwde jeugd”, zooals de Heer Quarles van Ufford in zijn zeer interessant stuk in de Economist van October 1894, ons mededeelt. Leerplicht en vakonderwijs is thans voor de jeugd zeker meer gewenscht dan werkinrichtingen.

2. Werkinrichtingen voor armen in wier onderhoud men toch reeds ten volle voorziet.

Hij vindt deze manier van arbeidsverschaffing geoorloofd voor 3 categorieën van personen.

a. verlaten kinderen, vondelingen, weezen en kinderen van gevangenen (zie het zooeven gezegde sub 1).

b. oude lieden en gebrekkigen; zoolang deze lieden nog iets kunnen werken, zal het zeker goed zijn hen arbeid te laten verrichten ter tegemoetkoming in de kosten van verpleging (zie ook 'tgeen vroeger gezegd is over verzekering tegen ouderdom en invaliditeit, waardoor zij, die in hun jeugd flink gewerkt hebben, niet tot armoede behoeven te vervallen).

c. bedelaars, indien het bedelen verboden is.

Terecht schreef Mees (op bl. 187) „om het aalmoesvragen op zichzelf „als strafbaar te kunnen beschouwen, hiertoe schijnt vereischt te worden, „dat aan een ieder de gelegenheid worde gegeven, om ook zonder „bedelen het noodzakelijke levensonderhoud te vinden.” De Code Pénal, die in ons land van 1 Maart 1811—1 Sept. 1886 met wijzigingen gegolden heeft, begreep dit ook en had in art. 274 voorgeschreven, dat in iedere gemeente aanwezig moesten zijn werkinrichtingen ter voorkoming van bedelarij, opdat een behoeftige die werken wilde altijd arbeid en loon zou kunnen bekomen; ieder die dan nog bedelde, was bepaald onwillig tot den arbeid en zou gestraft worden met gevangenisstraf en

daarna verplichten arbeid in een bedelaarswerkhuis. De bepaling, die een zeer goed principe huldigde, miste echter alle waarde, doordat de werkinrichtingen ter voorkoming van bedelarij niet opgericht werden, zoodat ook zij veroordeeld werden, die bedelden nadat ze te vergeefs naar werk gezocht hadden. Wel werden in 1822 de koloniën der Maatsch. van Weldadigheid opengesteld voor behoeftigen, die op kosten der betrokken gemeenten, aldaar verpleegd konden worden, en werden bij Kon. besluit van 17 Augustus 1827, S. 125, deze koloniale stichtingen te Ommerschans en te Veenhuizen (met opheffing van de bedelaars-werkhuizen te Hoorn en te Veere) verklaard te zijn: *de bedelaars-werkhuizen van de Noordelijke Provinciën ter opneming van vrijwilligers, doch hiermee waren de behoeftigen niet afdoend geholpen, daar altijd eenigen tijd verliep tusschen de aanvraag en de plaatsing, doordat enkele formaliteiten in acht genomen moesten worden en de gemeentebesturen niet gaarne de verplegingskosten te hunnen laste zagen komen. In theorie kon ieder onderstand bekomen onder voorwaarde van te arbeiden, in de praktijk was de maatregel niet afdoende. Dit werd nog erger toen, door de wet van 1 Juni 1870, S. 85, de kosten van de veroordeelde bedelaars [die ná hun gevangenstraf een gedwongen werktijd moesten ondergaan in dezelfde kolonies (ze hadden dus een tweeledig karakter)] werden gebracht ten laste van het rijk, welke kosten vroeger ten laste kwamen van de betrokken gemeenten. Was 't dus vroeger voor een gemeente onverschillig of de behoeftige vóór of ná de veroordeeling opgezonden werd, thans was 't voor haar van financieel belang den behoeftige niet op te zenden als vrijwilliger, doch eenvoudig te wachten, totdat hij genoodzaakt zou zijn de hand uit te strekken naar een aalmoes, dan was zij van alle verdere zorg af. In 1886, door de invoering van ons nieuwe strafwetboek, hebben de oude bedelaarsgestichten hun tweeledig karakter tegelijk met hun naam verloren. Ze zijn thans uitsluitend strafkolonies en heeten rijkswerkinrichtingen; ze zijn gevestigd voor mannen te Veenhuizen en te Hoorn en voor vrouwen te Oestgeest. ¹⁾*

¹⁾ Naar Veenhuizen worden de bedelaars en landloopers gezonden; deze strafkolonie beslaat een terrein van 3000 H.A. en laat zoowel landbouw- als fabrieksarbeid verrichten. Hoofdprincipe is: door den arbeid zooveel mogelijk in eigen behoeften te voorzien.

„De verdere producten zijn benoedigdheden voor de verschillende departementen of voor rijksgebouwen; het eenige wat aan particulieren geleverd mag worden, zijn matten en vouwstoelen, „deze laatste echter alleen aan handelaars in die artikelen.” (Zie proefschrift Mr. J. Bierens de Haan. Utrecht 1895.)

Naar Hoorn worden gezonden de wegens dronkenschap veroordeelden, (art. 453 al. 4 Weth. v. Strafrecht), de gestraften uit Veenhuizen (volgens art. 21, Wet 14 April 1886, S. 62) en degenen voor wie wegens overbevolking te Veenhuizen geen plaats meer is. Onder de 505 verpleegden, die bij mijn bezoek in September 1894 aanwezig waren, bevonden zich 145 veroordeelden wegens dronkenschap, 7 gestraften uit Veenhuizen (arbeiden afzonderlijk onder streng toezicht) en 353 verpleegden die wegens overbevolking van Veenhuizen hierheen waren over-

En hoe is de toestand thans?

Art. 432 van ons Wetboek van Strafrecht (in werking getreden 1 Sept. 1886) bepaalt: dat hij die in het openbaar bedelt, als schuldig aan bedelarij gestraft wordt met hechtenis van ten hoogste 12 dagen en dat de schuldige, zoo hij tot werken in staat is, bovendien tot plaatsing in een rijks-werkinrichting kan worden veroordeeld, voor ten hoogste 3 jaren.

De zoo gewenschte gelegenheid om ook zonder bedelen het noodzakelijke levensonderhoud te vinden, bestaat ook nu nog niet; een ieder moet voor eigen levensonderhoud zorgen of anders onderstand trachten te bekomen van de gemeente, of kerkelijke of particuliere vereeniging of van private personen. Het bedelen is hiermee niet voorkomen, doch eenvoudig genegeerd; alleen *openbare* bedelarij is strafbaar gesteld.

Het gevolg hiervan is dat de gewoonte-bedelaar, die te lui is om te werken en liever ten koste van zijn medemenschen als een parasiet leeft,

gebracht. Het leven is er niet onaangenaam. 's Zomers om 6 uur, 's winters om 7 uur opstaan, daarna aankleeden, zich reinigen, bed opmaken en morgeneten gebruiken (roggebrood met koffie, lieden boven de 60 jaar tarwebrood met koffie), een uur na 't opstaan aanvang van den arbeid; 12 uur schafttijd tot half twee (warm eten), daarna weer arbeiden tot 4 uur, dan een half uur schafttijd en weer arbeiden tot 's avonds 7 uur; avondeten evenals 's morgens; om 9 uur naar bed gaan. 's Zondags godsdienstoefening en gelegenheid tot brievenschrijven. In den vrijen tijd wordt gelezen uit de bibliotheek van 't gesticht, gedomincerd, gedamd of gewandeld op de binnenplaats. Liederen beneden de 40 jaar kunnen onderwijs in lezen, schrijven en rekenen bekomen. In tegenstelling met Veenhuizen treden derden hier als werkgevers op; zij leveren de grondstoffen, de machines, zorgen voor het onderricht in de verschillende takken van industrie door middel van instructeurs en betalen volgens een contract met den Staat een loon van 8—15 cent per persoon en per dag; daarenboven betalen ze eenige procenten aan het rijk. Het loon wordt gesplitst in zakgeld en uitgaanskas, welk laatste deel bij het vertrek meestal slingert tusschen 5 en 25 gulden, hoewel sommigen het tot f 50 brengen, enkelen zelfs tot f 100; meer dan f 100 uitgaanskas komt zelden voor.

Van de 505 personen die ik aantrof, waren 15 ziek en 65 in huisdienst; de overigen waren aldus verdeeld over de werkzaamheden: 179 voor de stroohulzenfabriek, mattenslaan en spartvlechten (spart is een soort taaie teen, uit Spanje afkomstig en wordt gebruikt tot het vlechten van matjes), 143 voor de speelgoedfabriek (blik- en houtwerk, uitvoer naar Brussel), 37 voor de kleermakerij en de overigen voor erwten lezen, borstels maken, netten breien en jeneverkistjes maken.

Naar Oestgeest worden de vrouwen opgezonden die veroordeeld zijn wegens bedelarij, landlooperij en dronkenschap (de laatsten zijn slechts enkelen). De voornaamste bezigheid is hier het bewerken der wol; zij wordt gereinigd, gekamd, gesponnen en gebreed tot kleedingstukken.

De verhouding tusschen de 3 rijkswerkinrichtingen, wat het aantal opgenomenen betreft, was in 1893 als volgt:

	aanwezig op zekeren dag		
	grootste getal	kleinste getal	gemiddeld per dag
Veenhuizen N ^o . 1 (voor mannen)	1151	753	960
„ N ^o . 2 („)	875	752	865
„ N ^o . 3 („)	995	718	900
Oestgeest (Leiden) (voor vrouwen)	176	137	161
Hoorn (voor mannen)	536	404	493

rustig zijn aalmoezen blijft inzamelen, zich wel wachtende in 't openbaar een aalmoes te *vragen*, terwijl als bedelaars gestraft worden met hechtenis en plaatsing in een rijkswerkinrichting:

1°. de behoeftige man of vrouw, die onbekend met de trucs van het bedelaarsvak door den nood gedrongen zijn medemensch om hulp vraagt en 2°. voor 't meerendeel die ongelukkigen, die geen kans ziende in de maatschappij een bestaan te vinden, met opzet in 't openbaar bedelen, om in een rijkswerkinrichting onder dak te komen. Allen, die eenmaal in zulk een inrichting eenigen tijd hebben doorgebracht, komen er dikwijls terug; er zijn zelfs voorbeelden bekend van terugkeer voor de 19e maal. Wel een bewijs dat onze rijkswerkinrichtingen en als strafkolonie en als opvoedingsschool niet voldoen; het zijn groote Staats-armen-werkhuizen. Wanneer onze rijkswerkinrichtingen werkelijk nut willen stichten, dan komt het mij voor dat ze uitsluitend strafkolonies moeten zijn en dat alléén *zij* hierheen gestuurd moeten worden, voor wie zulk een opzending als *opvoedend element* vereischt wordt. Het zal toch zeker wel het doel zijn van zulke instellingen, om den bedelaar gebeterd in de maatschappij terug te doen keeren. Een bedelaar heeft een verkeerde voorstelling van de maatschappij in zijn hoofd, dezelfde gedachte, die we wel terugvinden bij meer bezittende personen, dat er namelijk nog wel gemakkelijker manieren zijn om zijn brood te verdienen, dan door arbeid.

De eenige manier om den bedelaar tot een ander mensch te maken, zal zijn, hem te leeren leven *in* de maatschappij en hem lust tot werken in te prenten en daartoe is de plaatsing in een rijkswerkinrichting een middel, dat eerst in de 2^e plaats dient te komen, ja als laatste redmiddel. Zoolang mogelijk zullen de bedelaars buiten de rijkswerkinrichtingen moeten gehouden worden, omdat dit leven de meesten veel te onmaatschappelijk maakt. Om nu met juistheid te weten welke individuen in een rijkswerkinrichting geplaatst moeten worden, zal er samenwerking moeten komen tusschen justitie, politie en armenzorg.

Ik stel voorop, dat 't in onze maatschappij, waarin zooveel aan verkeerde liefdadigheid wordt gedaan en waarin toch niemand rechtstreeks den hongerdood sterft, niet aangaat, iemand die werkelijk in nood verkeert en hulp vraagt, af te wijzen, zonder dat onderzocht wordt of zijn toestand hulpbehoevend is en hij met ernst zijn leven wil beteren. Laten we niet bevreesd zijn een recht op hulp te erkennen, doch er liever voor zorgen dat vooreerst hij, die werkelijk hulp verdient, geholpen wordt. Openbare en geheime bedelarij moeten natuurlijk verdwijnen.

Vooreerst de openbare bedelarij.

Iemand die in 't openbaar een aalmoes vraagt, handelt niet verkeerd, omdat hij door honger en gebrek tot wanhoop gedreven zijn medemensch om hulp verzoekt, 't zou barbaarsch wezen dit te willen verbieden, maar dit aalmoesvragen moet geheel verboden zijn, omdat zij die dit doen

meestal veinzen zoo ongelukkig te zijn, er op rekenende dat geen onderzoek ingesteld zal worden. Er moet daarom in iedere gemeente een lichaam zijn, waarbij een hulpbehoevende kan aankloppen om hulp, een lichaam dat in staat is de aanvraag dadelijk te onderzoeken en de hulp te verleenen die noodig is. Dat lichaam zal moeten zijn *het* Centrale Armbestuur en het onderzoek zal dienen te geschieden, door onder de leiding van het C. A. werkende armbezoekers. Is er alleen moreele hulp noodig, de armbezoeker zal het gezin met raad en daad bijstaan; is onderstand in natura of in geld noodzakelijk, het C. A. zal dit uitkeeren en hiervan in het centrale register, waarin iedere aanvraag opgeschreven wordt, nauwkeurig aantekening doen; is arbeidsverschaffing noodig, het C. A. zal op verzoek van den armbezoeker, toelating tot de werkinrichting bevelen, in één woord, na de aanvraag om hulp zal niets onbeproefd gelaten worden om den aanvrager uit zijn benarde omstandigheden op te heffen en hem een gelukkiger toekomst te openen, wanneer hij zelf mee wil werken. Zoolang het bureau van het C. A. nog niet algemeen bekend is, zal het nuttig zijn dat ieder particulier, aan wien een aalmoes gevraagd wordt, een kaart afgeeft (gratis aan het bureau verkrijgbaar), waarop het adres van het bureau staat aangegeven, met de uren waarop zitting gehouden wordt. Treft een politieagent een persoon aan die in het openbaar bedelt, dan zal hij hem voor den commissaris van politie brengen, die hem inschrijft in een strafregister, waarschuwt dat hij een volgende maal gestraft zal worden en verwijst naar het C. A.; tevens geeft de comm. v. pol. aan het C. A. kennis, dat die persoon, daar wonende, in hulpbehoevende omstandigheden schijnt te verkeeren en dat onderzoek gewenscht is.

De geheime bedelarij.

Zoowel voor het inzamelen van giften, als voor het te koop aanbieden van voorwerpen of waren van welken aard ook aan den openbaren weg of langs de huizen zal een vergunningskaart noodig zijn, voor een bepaalden tijd, af te geven door den commissaris van politie. Wordt iemand op een dezer feiten betrapt zonder in 't bezit te zijn van een vergunningskaart, dan zal hij naar het politiebureau gebracht, of nog een kaart kunnen bekomen, of, wanneer het blijkt dat 't vermomde bedelarij was, worden ingeschreven, gewaarschuwd en aan het C. A. aangegeven als boven.

Worden zij die eenmaal in het strafregister zijn ingeschreven voor een tweede maal betrapt, dan zal de schuldige voor den kantonrechter (snelle procedure en plaatselijke bekendheid gewenscht) gebracht, moeten veroordeeld worden tot boete (wanneer de overtreder niet behoefstig is), tot hechtenis (wanneer hij invaliede of geen gewoonte-bedelaar is), of tot plaatsing voor een geruimen tijd in een (streng) rijkswerkinrichting (wanneer hij gewoonte-bedelaar is). Ná het ontslag zal de behoeftige weer geplaatst moeten worden onder toezicht van een C. A., opdat hem weer de weg gewezen worde tot toetreding in de gelederen der vrije arbeiders.

3. De derde manier van werkverschaffing, die Mees geoorloofd acht, is de werkverschaffing in buitengewone omstandigheden. Een dergelijke werkverschaffing heeft met werkinrichtingen voor behoeftigen eigenlijk weinig te maken; 't zijn buiten werk geraakte vak-arbeiders, die gedurende zekeren tijd (meestal wintermaanden) hierdoor geholpen worden aan loon en werk, opdat zij niet tot armoede zullen vervallen. Terecht betoogt Mees dat dergelijke hulp slechts *tijdelijk mag zijn* en in *buitengewone omstandigheden*; zij moet als het ware dienen om den schok minder hevig te maken, die veroorzaakt wordt door het plotselinge uitstooten van een aantal arbeiders bij een of anderen tak van nijverheid. Is de werkeloosheid chronisch geworden, dan zal men zeker met deze werkverschaffing voorzichtig moeten zijn, omdat zij geen verbetering kan aanbrengen en zoo licht de aandacht afleidt van de werkelijke oorzaak die voor dezen abnormalen toestand aanwezig moet zijn.

Het gewone bezwaar, dat hierdoor geconcurrereerd zal worden met de vrije nijverheid, blijft natuurlijk bestaan en is zelfs nog grooter dan bij gewone werkinrichtingen, daar het gehalte der werklieden beter is en dus meer productieve arbeid kan verricht worden.

De laatste groote bemoeiing op dit gebied is zeker wel geweest de werkverschaffing, die gedurende den winter '94—'95 in het oude Buiten-Gasthuis te Amsterdam in 't leven geroepen was, door eenige hulpvaardige inwoners op initiatief van den heer Dr. C. W. Janssen, merkwaardig ook om de poging die is aangewend om niet in concurrentie te treden met de vrije nijverheid.

Voor deze werkverschaffing stelde de commissie kaarten verkrijgbaar, die ingevuld moesten teruggestuurd worden; op 12 Januari 1895 was de stand aldus: 4000 kaarten afgehaald, 3349 ingevuld teruggekomen, 555 mannen in de werkverschaffing geplaatst ¹⁾. De commissie onderzocht welke werkelozen de meeste hulp verdienden en gaf naar bevind kaarten uit in verschillende kleuren, die recht gaven op 6, 5, 4 of 3 dagen arbeid in de week. Er werd 7 uur gewerkt per dag; het loon was 20 cent per uur (met opzet minder, dan de gewone loonstandaard der timmerlieden). De werkzaamheden laten zich in 3 soorten verdeelen: a. Het

¹⁾ Deze mannen waren aldus verdeeld over de beroepen die ze uitoefenden:

63	van de	252	timmerlieden.
69	„ „	392	wevers.
48	„ „	117	stucadoors.
52	„ „	185	smeden, loodgieters en blikslagers.
44	„ „	158	metselaars.
68	„ „	145	schoenmakers.
164	„ „	1016	werklui van andere vakken.
47	„ „	1085	losse werklui en opperlieden.
555	„ „	3349	zich aangemeld hebbende werkelozen.

vervaardigen van voorwerpen tot nuttig gebruik voor behoeftigen, waartoe behooren: de practisch uitgevonden toevouwbare bedden en bedsteden, die met matras, dekens enz. geheel in de inrichting bewerkt werden, de groote gevlochten cocosmatten en de schoenen en pantoffels van waardeeloze voorwerpen gemaakt; deze voorwerpen worden aan behoeftige gezinnen deels uitgeleend, deels weggeschonken. *b.* Het vervaardigen van voorwerpen tot opvroolijking van het huisgezin, waartoe behooren, de opgeplakte platen, de lijsten van spiegels en schilderijen van papier maché gemaakt, de bloempotten met cement en steentjes versierd etc.; deze voorwerpen worden aan behoeftige gezinnen uitgereikt. *c.* Het vervaardigen van kinderspeelgoed, waartoe behooren: bouwdozen, kaleidoscopen en allerlei voorwerpen, kunstig van oud blik en ijzerdraad gemaakt, als: tafeltjes, vouw- en schommelstoelen, kanapees etc.; deze snuisterijen zullen dienst doen voor zondagsscholen en kerstboomen of verkocht worden aan kinderfeesten-organiseerende vereenigingen, die niet over groote financieele krachten beschikken.

Verkoopen en niet concurreeren gaat echter nimmer samen en zoo zal ook door te verkoopen aan vereenigingen, tot een bedrag der koopsom, concurrentie ontstaan met de vrije nijverheid. De concurrentie is hier evenwel tot het meest mogelijke minimum beperkt; en had zulk een werkverschaffing ook in 't geheel geen inkomsten uit den arbeid, dan zou de hulp zeker niet goedkoop verleend zijn.

Behalve deze drie geoorloofde wijzen van werkverschaffing, bespreekt Mees nog de noodzakelijkheid van arbeid aan te bieden als voorwaarde van onderstand, wanneer bij de wet een recht op onderstand openlijk aan een ieder die behoeftig is wordt toegekend. Een dergelijke bepaling vindt hij echter zeer bedenkelijk, omdat het volk daarop allicht gaat rekenen en roekeloozer zal worden in levenswandel. Wat zou een dergelijk recht ook beteekenen? Wanneer onze samenleving zóo is ingericht dat een ieder voldoende arbeid en loon kan vinden, dan is 't geheel onnoodig en wanneer dit niet het geval is dan is een dergelijke bepaling, als practisch onuitvoerbaar, niets dan een ijdel vertoon.

Met „pogingen om door tijdelijke verschaffing van arbeid de armen op te heffen uit den toestand van verdorvenheid waarin zij verkeeren” raadt Mees ons verder aan voorzichtig te zijn. Die hulp zal altijd tijdelijk en vooral dan met groote omzichtigheid moeten verleend worden, wanneer de maatschappelijke toestand zóo is, dat ook bekwame arbeiders dikwijls groote moeite hebben hun onderhoud te vinden. Dat in een samenleving als de onze werkeloosheid heerscht óók van bekwame vakmannen, is zeker een heel treurige toestand, maar al is dit het geval, dan zal m. i. toch deze arbeidverschaffing, om de armen *op te heffen* uit hun ellende, de eenige zijn die op den duur een gunstig gevolg kan hebben. Voor ieder behoeftig individu moet deze hulp natuurlijk tijdelijk zijn, maar dat

neemt niet weg dat de instellingen, waarin zulke hulp verleend wordt, voortdurend kunnen blijven bestaan zoolang ze noodig zijn, mits er maar voor gezorgd wordt, dat die oefenscholen geen blijvende toevluchten worden.

Zoo komen we weer van zelf terug op 't geen in den aanvang van deze afdeeling gezegd werd, dat werkinrichtingen alleen nuttig kunnen zijn, wanneer ze een onderdeel vormen van een organisatie, die alle armenzorg omvat, wanneer ze staan onder de leiding van het Centrale Armbestuur in een gemeente; wanneer de behoeftige alleen op bevel van het Centrale Armbestuur (ná advies van den armbezoeker) er tijdelijk geplaatst wordt en gedurende zijn opneming blijft staan onder patronaat van den armbezoeker, die er voor moet zorgen dat hij weer in de gelederen der vrije arbeiders terugkeert.

En hoe zullen deze werkinrichtingen nu ingericht moeten worden?

Het zullen m. i. moeten zijn: werkplaatsen, waarin alleen overdag gewerkt wordt tegen zeker loon. Geen nachtverblijf zal mogen verschaffen worden en geen voedsel in de inrichting. Verleent men nachtverblijf, dan zal dat in den eersten tijd geen bezwaren opleveren, maar later wel; men blijft zitten met al wat oud, ziek en gebrekkig is, en zoo zal een langzame overgang van werkhuis tot oude mannen- en vrouwenhuis plaats hebben; ook worden de behoeftigen door geheel-verpleging te veel onwend aan de maatschappij, waarin ze later moeten terugkeeren. Ook het verschaffen van voedsel in de lokalen der inrichting is af te keuren, omdat de behoeftigen hierdoor onwend worden voor hun dagelijksch onderhoud te zorgen. Is het in sommige gevallen noodig dat in plaats van geld voedingsmiddelen worden verstrekt, dan zal het de voorkeur verdienen afzonderlijke spijskokerijen op te richten in verschillende deelen der stad, waar de behoeftigen persoonlijk de spijsen moeten komen afhalen. Opdat de handel in spijskaartjes tusschen de behoeftigen onderling voor goed ophoude, zullen de kaarten op naam moeten gesteld worden en zal op het uur, waarop de spijs afgehaald wordt, het hoofd der armbezoekers van de wijk waartoe de behoeftigen behooren, moeten tegenwoordig zijn tot uitoefening van contrôle.

Nu doen zich nog twee belangrijke vragen voor:

Welke werkzaamheden moeten er verricht worden en hoe zullen de loonen moeten berekend worden?

Het hangt voor een groot deel van den plaatselijken toestand af, welke werkzaamheden in een zekere gemeente de voorkeur verdienen, doch in 't algemeen zal men er naar moeten streven productieven opheffenden arbeid te verschaffen. Voor alle behoeftigen zal dit echter niet direct mogelijk zijn, daar men dikwijls te doen zal hebben met individuen die aan geen geregeld werk gewend zijn. Daarom zal 't nuttig zijn een serie werkzaamheden te bedenken, opdat een ieder naar zijn beste krachten kan arbeiden aan 't geen voor hem geschikt is en de eenvoudigste arbeid gegeven wordt

aan cerstbeginnenden en de vervelendste arbeid aan hen die straf verdienen. Als zulke straf- en beginbezigheden komen zeker touwpluizen, steenkloppen, erwten of boonen lezen en strippen van tabak in de eerste plaats in aanmerking. Verder zou de lijst der werkzaamheden sommige van de volgende takken van arbeid kunnen bevatten: het maken van vuurmakers, het hakken van blokjes, het spijkeren van kistjes, het plakken van zakjes, het breien van netten en allerlei wollen goederen, het bewerken van vlas, het vlechten van manden en matten, het maken van klompen, het vervaardigen van borstels en bezems, het maken van kinderspeelgoed van hout, of oud blik en ijzerdraad, het verwerken van allerlei opgehaalde z.g.n. waardeloze voorwerpen, het vervaardigen van allerlei timmermanswerk als stoelen, tafels, droogrekken, etc. etc. etc. (waarbij 't nuttig zal zijn nieuwe voorwerpen te verzinnen, die in de werkinrichting gemaakt kunnen worden, als o. a. de practische toevouwbare bedden der werkverschaffing te Amsterdam, winter '94—'95). Ook zal 't misschien niet onmogelijk zijn in gemeenten, waar zulke splitsing van arbeid nog niet bestaat, een dienstverrichting of glazenwasscherij in 't leven te roepen, die na verloop van eenigen tijd zelfstandig kan voortbestaan (b.v. dienstverrichting Christel. Volksb. den Haag.)

Voor een zuivere loonsberekening zouden we de uitgaven, die voor de fabricatie noodzakelijk gemaakt moeten worden, hebben te verdeelen in 3 deelen:

1. de kosten voor aanschaffing van grondstoffen,
2. de administratiekosten in den meest uitgebreiden zin (ook voor gebouwen, opzichters en directeur),
3. de belooningen voor den arbeid (voedsel en geld).

Van de opbrengst der verkochte goederen zouden dan eerst de onkosten 1 en 2 moeten afgetrokken worden, om te weten hoe groot het werkelijk verdiende loon zou mogen zijn voor de arbeidende krachten. Doch een dergelijke zuivere loonsberekening komt bij werkinrichtingen voor behoeftigen niet voor, omdat door den geringen aard der werkzaamheden, door gebrekkigheid van den arbeid en door slecht debiet van de geproduceerde goederen, den arbeiders dan dikwijls zoo weinig zou kunnen worden uitbetaald, dat ze van die verdiensten niet zouden kunnen leven; ja soms zou dat loon nihil zijn en zelfs een enkele maal een negatief cijfer aanwijzen.

We zien namelijk dat de meeste werkinrichtingen van de opbrengst der goederen (de eenige werkelijke inkomsten) slechts één dezer drie soorten van uitgaven kunnen bestrijden en dat de rest aangevuld wordt door collecten en subsidiën.

Om eenige voorbeelden te noemen:

Delft en Leerdam kunnen van deze opbrengst der verkochte goederen nog niet geheel de kosten van voedingsmiddelen alleen dekken en Gouda

zelfs niet $\frac{1}{3}$ gedeelte er van. Bolsward kan er de uitgaven voor grondstoffen en administratie niet mee goed maken. Zaandam noemt als inkomsten van verricht werk een som van f 419 en geeft aan administratiekosten (ook salaris directeur, gebouwen etc.) alléén reeds f 1817 uit, terwijl de voeding daarenboven nog f 2082 belooft en het loon f 556. Drachten werkte 't laatste jaar door slecht debiet zóo onvoordeelig, dat van de inkomsten uit den arbeid de grondstoffen nauwelijks betaald konden worden. De Rijk kon er juist even de grondstoffen en administratiekosten meê dekken. De werkinrichting te Hoogeveen geeft een iets gunstiger resultaat, daar met de opbrengst der vervaardigde goederen jaarlijks niet alleen grondstoffen en administratiekosten gedekt kunnen worden, maar ook een deel van het uitbetaalde loon; bedenkt men echter dat leerlingen in 't geheel slechts 60 à 70 cent per week ontvangen en volwassenen niet meer dan f 1.50, dan is ook dit resultaat niet schitterend te noemen.

En in hoeverre konden Kampen en Leiden, die mij toeschijnen de voornaamste werkinrichtingen in ons land te zijn, toekomen met de opbrengst hunner werkzaamheden?

Voor Kampen diene hiervoor het volgende staatje:

Jaren	opbrengst der werkzaamh.	grondstoffen	administratiekosten	voeding	loonen
1891	3841	2041	1173	2723	2055
1892	3763	2085	1462	2504	2081
1893	3233	2362	1696	1560	2036

Onder administratiekosten begrijp ik steeds: salaris directeur, onderhoud gebouwen, brandstoffen etc.

In het jaar 1891 kon de opbrengst v. h. werk ruim goed maken de kosten voor grondst. en adm.

" " " 1892 " " " even " " " "

" " " 1893 " " " niet meer " " " "

Laten we dus stellen dat in Kampen de opbrengst van het werk juist de 2 genoemde rubrieken dekt, dan zijn voeding en loonen zuivere bodeeling.

Leiden geeft iets gunstiger resultaat te zien; over de zelfde jaren een zelfde staatje:

Jaren	opbr. d. werkzaamh.	grondstoff.	adm. k.	voeding	loonen.
1891	12275	5050	3725	3943	3566
1892	12605	4720	3811	4752	3601
1893	12619	5840	3452	3963	3558

In '91 kon opbr. v/h werk niet alleen grondst. en adm. dekken, maar ook $\frac{7}{8}$ der voeding.

" '92 " " " " " " $\frac{5}{8}$ " "

" '93 " " " " " " $\frac{3}{4}$ " "

Wanneer we nu constateeren, dat Leiden gedurende de laatste jaren met de opbrengst van het werk niet slechts de kosten voor grondstoffen en administratie, maar ook bijna de kosten voor voedingsmiddelen weet goed te maken, dan hebben we meteen opgenoemd het allergunstigste resultaat, dat met een werkinrichting in ons land schijnt bereikt te kunnen

worden. Leiden zou dus het deel dat nú van de kosten voor voedingsmiddelen gedekt wordt, als werkelijk verdiend loon kunnen uitbetalen. En hoeveel zou dit werkelijk verdiend loon dan bedragen? Slechts 10 à 12 cent per persoon en per dag.

Hocwel 't bij vele werkinrichtingen niet onmogelijk zou zijn het werkelijk verdiende loon te berekenen en hetgeen de arbeider verder noodig heeft tot levensonderhoud als bedeeïing bij te betalen, zoo vinden we nergens een dergelijke methode toegepast en dat zeker wel, omdat het te ontmoedigend zou zijn voor den behoeftige die opgeheven moet worden, wanneer hij zag dat zijn inspanning van krachten met een dergelijk ongunstig resultaat bekroond werd. We zien dan ook geheel andere berekeningen gevolgd.

Sommige werkinrichtingen hebben gemeend alle arbeiders een gelijk vast dagloon (b.v. allen *f* 1.— per dag) te moeten geven, opdat ze daarvan zouden kunnen leven en niet behoeften bedeeïd te worden door een of ander armbestuur. De Christel. Volksbond in den Haag heeft een dergelijk loontarief ingevoerd, omdat hij zich ten doel stelde alleen ijverige vakmannen, vaders van huisgezinnen, den winter zonder bedeeïing door te helpen. Andere hebben daarbij ook gelet op de grootte en de behoeften van het gezin; Utrecht en Krommenie hebben 't in dezen geest. Het meest geprononceerd vinden we dit laatste stelsel te de Rijk, waar een loontarief bestaat dat begint met 25 cent per dag voor een vrouw en 30 cent voor een man, en opklimmende een maximum bereikt van 70 cent per dag voor een man en vrouw met 4 of meer kinderen.

Weer andere werkinrichtingen hebben een stuk- en maatloon ingevoerd om de arbeiders te prikkelen veel en goed te werken; bij iedere nieuwe werkzaamheid, wordt dan eerst beproefd hoeveel een kundig en ijverig werkman kan afwerken op één dag en daarnaar wordt dan een loon vastgesteld, berekend naar 't geen een gezin noodig heeft om van te leven. Werkinrichtingen die voedsel en geldelijk loon geven volgen nog wel een andere methode: de behoeftigen kunnen met hun gezin in de inrichting komen eten en ontvangen als geldelijk loon zooveel, dat ze hun huishuur er mee kunnen betalen.

Leiden berekent het loon nog anders. Daar worden alle administratiekosten gebracht ten laste van de gemeente en de inrichting betaalt aan den arbeider als loon uit hetgeen de grondstoffen door de bewerking in waarde zijn gestegen. Wordt een stuk emballage verkocht voor *f* 7.— en bedroegen de grondstoffen *f* 5.— dan is de belooning voor den arbeider *f* 2.—; hiervan krijgt hij de helft in voedsel en de helft in geld. ¹⁾

¹⁾ Uit de staten van ontvangsten en uitgaven blijkt echter dat de voedingskosten met de loonen tezamen, meer bedragen dan het verschil tusschen de opbrengst der goederen en de waarde der grondstoffen.

Een dergelijke berekening zal misschien aanbeveling verdienen wanneer men er toe mocht overgaan de uitgaven voor armwezen te splitsen en een deel te brengen ten laste van den staat; de algemeene administratiekosten van gebouwen, salaris van den Directeur en het dienstdoend personeel etc., zouden dan onder dat deel kunnen gebracht worden.

AFDEELING IV.

IN WELK SYSTEEM VAN ARMENZORG ZULLEN WERKINRICHTINGEN VOOR BEHOEFTIGEN NUTTIG KUNNEN ZIJN?

- Bronnen: Mr. N. G. PIERSON. Rede gehouden in de Alg. Vergad. der Vereen. voor de Statistiek. Bijdragen van het statistisch Instituut. 1891 pag. XXXIV vlg.
- GEMEENTEVERSLAGEN AMSTERDAM.
- REGEERINGSVERSLAGEN aangaande de verrichtingen over het Armbestuur.
- Jhr. Mr. H. SMISSAERT. Het aandeel van den staat in de verzorging der armen. Proefschrift, Utrecht 1893.
- Dr. VICTOR BÖHMERT. Das Armenwesen in 77 deutschen Städten und einigen Landarmenverbänden. 1888.
- Mr. Ph. FALKENBURG. Armenzorg in Nederland. In opdracht der Vereeniging voor de Staathuishoudkunde en de Statistiek 1893.
- JOHANNES LUDOVICUS VIVES. Geschetst als Christelijk Philanthroop der 16e eeuw, door J. DE BOSCH KEMPER 1851.
- JOH. LUD. VIVES. De vriend van Erasmus door W. FRANKEN. 1853.
- MAGAZIJN voor het Armen-wezen, 1817. Eerste deel.

We zijn in de vorige bladzijden tot de conclusie gekomen dat werkinrichtingen alleen dán aanbeveling verdienen, wanneer ze beschouwd worden als één van de middelen om de behoeftigen op te heffen uit den toestand van ellende; wanneer ze een onderdeel vormen van de geheele armenzorg in een gemeente en als zoodanig staan onder toezicht van het Centrale Armbestuur.

Grootere samenwerking trachten te verkrijgen tusschen alle instellingen en vereenigingen van liefdadigheid (d. i. concentratie) zal zeker het hoofdstreven moeten zijn bij de vervaardiging eener nieuwe armenwet. Die wet zal niet, zooals onze tegenwoordige wet doet, alle armenzorg moeten overlaten aan kerkel. en particuliere liefdadigheid en de gemeenschap de behulpzame hand laten bieden als politieemaatregel; want wat is hiervan 't gevolg? De behoeftige tracht eerst bij diaconieën of particulieren onderstand te bekomen; wordt hij daar om een of andere reden afgewezen,

dan gaat hij naar het burgerlijk armbestuur en krijgt wanneer de „volstrekte onvermijdelijkheid” gebleken is onderstand d. i. bedeeling, een hulp, die hem waarschijnlijk voor goed ongeschikt maakt voor terugkeer in de maatschappij. Wat is dit anders dan bedelarij uitlokken bij 3 verschillende corporatiën? De behoeftige, die van zijn medemenschen onderstand verlangt heeft een geheel arbeidsveld ter exploitatie voor zich: eerst bij de diaconieën probeeren, lukt 't daar niet, dan de particuliere vereenigingen afloopen en dan eindelijk bij het burgerlijk armbestuur aankloppen.

De nieuwe armenwet zal een schema moeten ontwerpen, waardoor verdeeling van arbeid ontstaat en 't aan een ieder duidelijk wordt welk gedeelte hij voor zijn rekening moet nemen, opdat het groote reuzenwerk der armenzorg krachtig en zegevierend de oorzaken van armoede kan helpen bestrijden. En de behoeftige moet niet een geheel exploitatieveld voor zich zien, maar weten dat er slechts één weg bestaat, dien hij op kan gaan, wil hij geholpen worden en die weg zal moeten leiden naar het bureau van het Centrale Armbestuur.

Onder het Centrale Armbestuur zou ik willen verstaan: het armbestuur in een gemeente, dat bestaat uit afgevaardigden of vertegenwoordigers van alle liefdadige vereenigingen en instellingen in die gemeente ¹. Liefdadige vereenigingen zijn dan alle vereenigingen van 3 of meer personen die behoeftigen bezoeken of uitdeelingen houden (dus ook de diaconieën); liefdadige instellingen zijn gestichten etc., die behoeftigen opnemen of hulp verleen.

Weigert een vereeniging of instelling zich te laten vertegenwoordigen in het Centrale Armbestuur, dan zal door den gemeenteraad op kosten van de vereeniging of instelling een vertegenwoordiger worden benoemd. Het Centrale Armbestuur zal maandelijks vergaderen, ter bespreking van de belangen der behoeftigen en op die vergaderingen, met meerderheid van stemmen, voor alle vereenigingen en instellingen bindende besluiten kunnen nemen. Het kiest uit zijn midden een dagelijksch bestuur van 3 of 5 personen, waarbij gevoegd wordt een bezoldigde secretaris-penningmeester, benoemd, op voordracht van den gemeenteraad, door den hoofdbtenaar bij het Departement van Binnenlandsche zaken, aan wien (staande rechtstreeks onder den Min. van B. Z.) de leiding van het geheele armwezen wordt opgedragen. Liefdadige vereenigingen zullen maandelijks en gestich-

¹) Onder de leiding van het Centrale Armbestuur zou ik dan de volgende factoren vereenigd willen zien:

1. Armbezoekers.
2. Een of meer werkinrichtingen.
3. Een of meer spijskokerijen.
4. Godshuizen, waaronder armenhuizen en armenwerkhuisen.
5. Volkslogementen tegen geringe betaling; doch zóo dat de inrichting zich zelf bedruipt.
6. Volksgaarkeukens tegen geringe betaling, eveneens zich zelf onderhoudende.

ten halfjaarlijks rapporten indienen bij het Centrale Armbestuur, naar modellen door de regeering vast te stellen, en alle inlichtingen verschaffen op de vragen, die van wege het Centrale Armbestuur gedaan worden. Bij weigering om volledige inlichtingen te geven zullen de bestuurders, aan wie de vragen gedaan zijn strafbaar zijn, terwijl de president van het Centrale Armbestuur en de secretaris te zamen met den kantonrechter inzage zullen kunnen nemen van de boeken en registers dier weerspannige vereeniging of instelling, des noods met behulp van den sterken arm. Verder zullen alle vereenigingen, die behoefligen bezoeken of bedeele, verplicht zijn: 1° de wijkverdeeling te volgen door het Centrale Armbestuur vastgesteld; 2° in hare statuten of reglementen de bepaling op te nemen, dat hoogstens iedere 5 bedeelde partijen (gezinnen of alleenlopende personen) aan de zorgen van één armbezoeker zullen worden toevertrouwd. Een liefdadige vereeniging, die weigert de in de wet genoemde voorschriften in hare statuten op te nemen, zal worden verklaard te zijn een verboden vereeniging, terwijl bij overtreding dier bepalingen de bestuurders zullen worden gestraft met geldboete of hechtenis.

Het Centrale Armbestuur legt een centraal register aan, waarin ieder behoeflige door welke vereeniging of instelling ook ondersteund, wordt ingeschreven met alle bijzonderheden hem betreffende. Het geheele land is verder verdeeld in 3 of meer inspectieafdeelingen met even zoovele inspecteuren, die, ieder voor hun afdeeling, zorgen dat de bepalingen der wet worden toegepast, de rapporten der Centrale Armbesturen in ontvangst nemen en jaarlijks een beredeneerd verslag uitbrengen van het geheele armwezen in hun afdeeling. (Gemeentelijk en provinciaal verslag dienaangaande kan dan tevens komen te vervallen). De inspecteurs zijn verplicht vóór het uitbrengen van hun verslag alle gemeenten in hunne afdeeling te bezoeken en den toestand van het armwezen aldaar nauwkeurig te bestudeeren.

Onder een dergelijk Centraal Armbestuur nu zouden werkinrichtingen nuttig kunnen werken, wanneer de behoefligen er alleen op bevel van het Centrale Armbestuur en op verzoek van de armbezoekers in geplaatst werden en zij tijdens het verblijf aldaar onder patronaat bleven staan van de armbezoekers. Een samenwerken met armbezoekers is derhalve een hoofdbestanddeel der geheele hulp. Zou het daarom voldoende zijn wanneer iedere vereeniging het Elberfelder stelsel invoerde? Zeker niet.

Dit stelsel komt in 't kort hierop neer.

Een stad wordt verdeeld in een aantal wijken; iedere wijk heeft een aantal armbezoekers, zoodanig dat 1 armbezoeker niet meer dan 2 à 3 huisgezinnen onder zijn patronaat heeft; de armbezoekers van een wijk vergaderen om een zekeren tijd onder leiding van het wijkbestuur, ter bespreking van de belangen der behoefligen; de wijkbesturen staan onder leiding van het Hoofdbestuur en vergaderen hiermee op vaste tijden.

Het voortreffelijke van dit stelsel zal zeker wel bestaan in de persoonlijke aanraking van de meer ontwikkelden met de behoeftigen, de geringe taak die aan ieder armbezoeker wordt opgedragen (2 of 3 huisgezinnen), de vergaderingen van de armbezoekers van één wijk ter bespreking van de belangen der behoeftigen en de krachtige leiding van één hoofdbestuur, dat voortdurend op de hoogte is van den toestand en een centraal register houdt.

Wel zou het een groote verbetering zijn, wanneer alle liefdadige vereenigingen (diaconieën hieronder begrepen) een dergelijk stelsel invoerden en vooral, wanneer de burgerlijke armbesturen het in de plaats stelden van het tegenwoordige bedeelingsstelsel zonder onderzoek. Maar de zoo gewenschte samenwerking van alle liefdadigheid, wordt daar niet mede bereikt. Er is een argument tegen het invoeren van het Elberfelder systeem aangevoerd, dat mij voorkomt niet steekhoudend te zijn n.l. de duurte. Wel verre van mij, te beweren dat het er bij een stelsel van armenzorg niet op aankomt of het duur of goedkoop zijn zal; veeleer zou ik willen betoogen, dat een stelsel hetwelk na verloop van tijd niet tot bezuiniging leidt op een verkeerden weg is. Maar de berekening van de kosten aan dit stelsel verbonden komen mij voor verkoord gemaakt te zijn. Mr. N. G. Pierson maakt een dergelijke berekening in een interessante rede, gehouden in 1891 in de Vereeniging voor de Statistiek ter inleiding van het debat over de regeling van ons armwezen. Hij zegt daar, dat hij niet mag verzwijgen, dat het Elberfelder systeem alles behalve goedkoop is.

In Dresden kostte de „Offene Armenpflege“ (de bedeeeling)	f 0.80	per hoofd der bevolking	(1886)
In Leipzig „ „ „ „	„ 1.—	„ „	(1885)
In Elberfeld „ „ „ „	„ 1.13	„ „	(1885)

Alle drie de steden hebben het Elberfelder systeem ingevoerd, waaruit de Heer Pierson besluit dat het Elberfelder systeem zoo ongeveer f 1.— per hoofd der bevolking zal kosten. Ga nu eens in Nederland naar een Gemeentebestuur en zeg: „zie hier een nieuw stelsel van armenverzorging, hier te lande nog nimmer toegepast, maar dat voortreffelijk werkt. Ik wensch, dat gij het zult invoeren.” Dan meent de Heer Pierson zal de eerste vraag zijn: „Wat zal het ons kosten?” En luidt het antwoord: „ongeveer een gulden per hoofd uwer bevolking, dan moogt gij pleiten voor uw stelsel met de grootste welsprekendheid, gij zult het geen ingang doen vinden; althans niet in de meerderheid der gemeenten.”

Doch welke uitgaven zullen aan het gemeentebestuur door invoering van het Elberfelder stelsel f 1.— per hoofd der bevolking kosten? De totaal-kosten van gem. armwezen of de bedeeeling in geld en natura, of de bedeeeling in geld alleen? De Heer Smissaert, in zijn overigens verdienstelijk proefschrift, meent dat de Heer Pierson van de totaalkosten van gem. armwezen spreekt en zegt van deze berekening het volgende: (bl. 136).

„Maar, aangenomen al dat de hooge maxima tot het wezen der zaak „behooren en men niet zonder het doel te missen met minder volstaan „kan, aangenomen ook dat Mr. Pierson's berekening juist is en toepassing „van het stelsel ongeveer een gulden per hoofd der bevolking zou vor- „deren, zou dan de vermeerdering van kosten zoo aanmerkelijk zijn? „Men mag het, met het oog op de boven (pag. 101) meegedeelde tabel „betwijfelen. Over 1890 heeft het armwezen gekost aan de gezamenlijke „gemeenten ± 4082 (duizendtallen gulden) d. i. per inwoner des Rijks berekend f 0.89 en wel:

„per inwoner van gemeenten met

3 000 en minder zielen	f 0.47
3 001 — 10 000	„ „ 0.72
10 001 — 20 000	„ „ 1.12
meer dan 20 000	„ „ 1.31.”

Ware het standpunt van den Heer Smissaert juist, dan zou het Elberfelder stelsel voor alle gemeenten boven de 10 000 zielen tot grootte bezuiniging leiden (vooral voor Amsterdam, waar in 1890 de totaalkosten van gem. armwezen f 2.17 per hoofd der bevolking bedroegen) en zou onverwijld invoering aldaar gewenscht zijn. Doch de Heer Smissaert heeft in zijn berekening het oog op de totaalkosten van gem. armwezen (waarbij bedeeeling een ondergeschikte plaats inneemt) ¹⁾ terwijl de Heer Pierson alleen spreekt van Offene Armenpflege, volgens hem bedeeeling, en daarvan beweert, dat die (bedeeeling) aan de gemeente f 1.— per hoofd zal kosten door het invoeren van het Elberfelder stelsel.

Maar heeft de Heer Pierson het recht „Offene Armenpflege” *bedeeeling* te noemen?

De lezer oordeele zelf.

Dresden noemt onder Offene Armenpflege: (Böhmert bl. 47 Specieller Theil)

Almosen

Erziehungsbeihilfen und Pflegegelder für in Stadtpflege untergebrachte Kinder

Auszerordentliche Unterstützungen

¹⁾ Dat de bedeeeling slechts een geringe plaats inneemt onder de totaalkosten, blijkt uit de volgende specificieering der 4082 duizendtallen gulden; de uitgaven bedroegen:

in geld	f 159 332,79
op andere wijze of in natura tot een geldswaardig bedrag van	„ 132 327,56 ^b
bezoldiging of belooning van genees-, heel en verloskundigen	„ 530 171,15 ^b
kosten van verpleging van krankzinnigen	„ 1 002 768,54
kosten voor begraven van armen	„ 7 148,52
subsidie aan instellingen van weldadigheid	„ 2 699 239,63
	f 4 530 988,18
af het totaal der terug ontvangen gelden	„ 449 357.
	f 4 081 631,18

Geschenke aus den herrschaftlichen Fonds

Unterstützungen und Geschenke aus Legaten und Stiftungen.

Leipzig noemt onder Offene Armenpflege: (Böhmert bl. 102 Specieller Theil)

Wochenalmosen
Die Bäckerei
Die Bekleidungsanstalt
Brennmaterial
Krankenpflege
Beerdigungen
Extraunterstützungen.

Elberfeld noemt onder Offene Armenpflege: (Böhmert bl. 148 Specieller Theil)

Baargaben
Suppen
Bekleidungs- und Bettwerksgegenstände
Krankenpflege
Beerdigingskosten
Ausgaben für auswärts untergebrachte Kinder
Irrenpflege
Ausgaben für das Haus für Obdachlose.

Wanneer „Offene Armenpflege” alleen bedeeling was, dan zou het Elberfelder stelsel, dat deze uitgaven tot f 1.— per hoofd der bevolking doet stijgen, zeer duur zijn, want in 1890 beliep de bedeeling (in geld en natura) van het gemeentelijk armwezen te Amsterdam slechts f 0.10 per inwoner. ¹⁾

Het komt mij voor, dat Offene Armenpflege met niets hier te lande te vergelijken is, dus dat iedere berekening daarop gegrond, reeds in haar geboorte foutief moet zijn. Doch wat baat het, wanneer nu eens een vergelijking te treffen ware. Dat de uitgaven van armwezen voor de gemeente zelf zullen stijgen, wanneer inplaats van het geven van bedee-

¹⁾ In 1890 is nl.: door het gemeentebestuur rechtstreeks onderstand verleend:

in geld	f 25.—
op andere wijze of in natura tot een geldswaardig bedrag van	„ 1696.45
door het burgerlijk armbestuur, afdeling huisczittende armen:	
in geld	„ 288887.75
op andere wijze of in natura tot een geldswaardig bedrag van	„ 12909.48
	<u>f 43518.68</u>

wat voor een bevolking van 417 542 inwoners op f 0.10 per inwoner komt.

Bij deze berekening van de bedeeling, uitgaande van het gemeentebestuur, zijn weggelaten de subsidies in dit jaar uitgekeerd aan het Port. Israëliet. armbestuur ad f 7000.— en aan het Ned. Israëliet. armbestuur ad f 68 887.—, waarvan echter ook zeker een deel voor bedeeling besteed zal zijn.

ling in geval van volstrekte onvermijdelijkheid, een systeem van armenzorg werd ingevoerd met vele armbezoekers die werkelijk afdoende hulp zouden gaan verleenen, wie zal dit betwijfelen? Wanneer echter de geheele armenzorg, met de diaconieën en particuliere liefdadigheid er bij, minder uitgaven vereischten, dan zouden we immers toch vooruitgegaan zijn! Men heeft wel eens beweerd, dat te Elberfeld de gemeentelijke armenzorg de eenige van beteekenis was en dat daarbuiten weinig ondersteund werd. Wanneer dit waar is en we nemen een oogenblik aan, dat we in Amsterdam de gem. armenzorg door invoering van het Elberfelder systeem langzamerhand ook tot eenige armenzorg maken, dan zullen we ook financieel hard vooruitgegaan zijn; want in Elberfeld werd in 1884 alleen aan bedeeeling (waartoe gerekend worden de posten 1, 2 en 3 op bl. 234) uitgegeven een som van 153 780 Mark, d. i. per inwoner f 0.89, terwijl in Amsterdam, in 1890, door de ongeveer 35 bedeelende vereenigingen te zamen, bijna f 50 000 ¹⁾ aan bedeeeling (in geld en natura) werd uitgegeven, d. i. bijna f 1.20 per inwoner.

Ik ben echter zelf de eerste om te bekennen, dat ook deze berekening weinig practische waarde heeft.

Van Elberfeld kunnen we zeker leeren hoe verdeeling van arbeid ook bij armenzorg van groot nut kan zijn; verder zullen wij ons armwezen geheel zelfstandig moeten reorganiseeren, zonder slaafsche navolging van wat in het buitenland door den drang der omstandigheden tot stand is gekomen.

Wij hebben verzuimd de gouden spreuk onzer voorvaderen in toepassing te brengen: „Concordia res parvae crescunt;” wij hebben onze krachten integendeel versnipperd en het door elkaar heen werken niet voorkomen.

Wij hebben verzuimd in ons op te nemen, wat Johannes Ludovicus Vives in 1526 schreef:

„Zij die meenen, dat het geven van geld alleen weldadigheid is, bedriegen zich zeer. De grootste weldadigheid die men bewijzen kan, is „iemand deugdzaam te maken en hem onderwijs te geven; daarna komt „het verschaffen van geneeskundige hulp, terwijl op de laagste trap van „weldadigheid staat geven van geld, dat zelfs dikwijls zeer kan schaden, „iets wat met de andere genoemde weldaden niet het geval is. De overheid is verplicht zich het lot der armen aan te trekken, zij moet toezicht „uitoefenen op alle gast- en weeshuizen. *De huuszittende armen behoorden „door 2 schepenen in elke parochie te worden opgeschreven, met het getal „hunner kinderen en met vermelding van hunne behoeften, hun vroeger „leven en van de oorzaken, waardoor zij tot armoede vervallen waren.*”

¹⁾ Deze som is berekend naar de tabellen voorkomende in het werk van Mr. Ph. Falkenburg, „Armenzorg in Nederland” bl. 334 vlg. Van de posten, waaronder ook medische hulp begrepen was, is door mij het ³/₄ genomen.

Ze zijn niet tot ons doorgedrongen de woorden, die onze landgenoot v. d. Spiegel reeds in 1780 deed hooren:

„Ieder belijder van onzen liefderijken Godsdienst moet dan wel het „zijne toebrengen tot onderhoud der armen; *maar hij heeft geen regt om „dit te doen naar zijne eigen zinnelijkheid.* Hij moet het doen in over- „eenkomst met de betaamelijke orde in den Kerk- en Burgerstaat vast- „gesteld. Hij moet geeven aan die persoonen, wier ampt het is de nooden „der armen te onderzoeken, en te verzorgen.

„Nooit moest er iemand, hij zij dan Inboorling of Vreemdeling, door „de Armbezoekers bedeed worden, die geen voldoende berigt kan geeven, „of, en waar hij gewerkt hadt, hoeveel hij gewonnen hadt, en hoe het „gewonnen geld verteerd was: die niet gewerkt hadt, zoo lang er hem „de gelegenheid toe was, moest met ledige handen wegggezonden worden: „het is overeenkomstig met de Leere van Paulus: die niet werkt zal ook „niet eten.

„De Armbezorgers moeten niet oordeelen genoeg gedaan te hebben, „wanneer zij slegts hunne Arme-rollen afhandelen, zij moeten dikwijls de „huizen gaan bezoeken, de levenswijze van hunne armen gadeslaan, be- „zorgen dat de kinderen vroegtijdig aan het werk gewend en in Christe- „lijke en Burgerlijke deugden opgebracht worden: zij moeten de welver- „dienenden door belooningen aanmoedigen en de nalatigen door onthou- „dingen straffen.

„Maar zullen de Armbezorgers in staat zijn om zulke of dergelijke „nuttige ontwerpen ten uitvoer te brengen, zij moeten met behoorlijk „gezag gewapend zijn; zij moeten eene magt in handen hebben waardoor „zij bij de kwaadwilligen ontzien kunnen worden.

„Het ware niet veel arbeids meerdere aanmerkingen hierhij te voegen; „maar ik vreeze, zij mogten door derzelve *ongewoonheid geen ingang „vinden:* men zoude ze op zijn best aanzien voor vruchten eener spelende „vindingskragt, en wie verzét doch gaarn de oude paalen! evenwel het „weilige, 't geen ik opgegeven heb, is niet moeilijk in de uitvoeringe, „wanneer er slegts menschen gevonden worden, die lust en moeds genoeg „hebben, om uit liefde voor het welzijn hunner Medeburgers, en onder „de belooninge van een goed Geweten voor God, zich tot een lastige, „maar tegelijk eerewaardige bedieninge te laten gebruiken!”

Wanneer we toen reeds begonnen waren de nuttige wenken op te volgen: dat moreele opheffing hoofdzaak is bij armenzorg, dat niet ieder naar eigen lusten liefdadigheid moet betrachten, dat geen ondersteuning moet gegeven worden zonder onderzoek, dat registers moeten aangelegd worden, dat het aantal armverzorgers uitgebreid moet worden, dat een zekere macht van de armverzorgers uit moet gaan (hoe is dit laatste anders in praktijk te brengen dan door samenwerking?), wat waren we dan thans reeds veel verder gekomen. Doch ook aan pogingen tot het

rechtstreeks verkrijgen van meer samenwerking, heeft het niet ontbroken in ons Vaderland.

In het „Magazijn voor het Armwezen in het Koninkrijk der Nederlanden” (1817), vond ik toevallig een „Schets van een gelijkvormig Armenbestuur, in alle Steden en aanzienlijke Gemeenten in de Noordelijke Provinciën van het Koninkrijk der Nederlanden.” De schrijver heeft zijn centralisatieplan geheel pasklaar gemaakt voor zijn tijd en gegoten in den vorm van een stedelijke resolutie. De stedelijke regeeringen hadden den naam van hun stad maar in te vullen en het besluit af te kondigen.

„De Regeering der stad . . . ., in overweging hobbende genomen, dat „het aantal der behoeftigen in dezelve sedert de laatste jaren aanmerkelijk „is vermeerderd, en steeds blijft toenemen, tot groot bezwaar van de „goede ingezetenen, en de verplichting gevoelende om daarin te voorzien, „is sedert een geruimen tijd ernstig bedacht geweest op de middelen „waardoor aan die kwaal een einde zou kunnen gemaakt worden, maar „heeft zich de zwaarigheden ook niet verborgen, welke daarin gelegen „zijn. Van den eenen kant is zij overtuigd, dat de thans bestaande inrigtingen, waardoor de bijzondere armen uit de kerkelijke kassen, en de „aalmoezeniers- of heilige-geest armen uit stads financiën worden ondersteund, geenszins voldoende zijn: maar van den anderen kant, kunnen „deze bepalingen, zonder de grootste wanorde te doen ontstaan, *niet plotseling of dadelijk worden veranderd.*

„Want, hoezeer het waar zij, dat deze inrigtingen, ofschoon met het „beste oogmerk, echter het voornaamste doel van een goed armbestuur „missen, en geen behoorlijk beheer over de armen doen plaats hebben, „noch de armoede voorkomen; zou echter het goede, hetwelk daarin „nog mogt gelegen zijn, door eene plotselinge opheffing en vernietiging „daarvan, worden weggenomen, en de op nieuw te maken inrigting reeds „bij haren aanvang in eene groote verwarring gestort worden.

„Om die redenen heeft zij gemeend, alle de thans in deze gemeente „bestaande armenbesturen, onder welke benaming dezelve ook bekend „zijn, te moeten laten op den zelfden voet, *zonder daarin eenige andere „verandering te maken*, dan uit den loop der nieuwe inrigting *van zelven „en geleidelijk zullen voortoloeien*, en behoudens het regt, om dezelve „bij tijd en wijle *zoodanig te wijzigen*, als de omstandigheden zullen „medebrengen en zij vermeenen zal te behooren.

„Zij neemt derhalve, ten opzichte der armen en het bestuur over dezelve „in deze gemeente, de volgende beginselen aan:

„Alle armbesturen in deze stad, onder welke benaming ook voorkomende, „blijven op den thans bestaanden voet, tot zoolang de Regeering zal goedvinden daarin verandering te maken.

„De kerkelijke kassen blijven het bijzonder eigendom, en onder het „beheer van iedere gemeente.

„Dit zelfde geldt omtrent alle piëuse gestichten.

„Alle armen dezer stad, zonder onderscheid van geloofsbelijdenis, worden beschouwd als algemeene armen.

„Het geen dezelve uit de thans bestaande inrigtingen en kassen ontvangen, wordt als een bijzondere gift beschouwd; die wel in berekening komt, maar hunne betrekking als algemeene armen niet wegneemt.

„Voor armen worden gehouden diegenen, in wier behoefte niet volledig voorzien wordt.

„De armen dus als algemeene stadsarmen beschouwd, behooren onder een afzonderlijk bestuur te komen, hetwelk in hunnen toestand voorziet, het beheer en het toezicht over dezelve uitoefent.

„Dientengevolge heeft de Regeering goedgevonden te besluiten en te bepalen als volgt:

„Er zal binnen de stad . . . en deszelfs jurisdictie, een algemeen Armenbestuur worden opgericht.

„Dit algemeen Armenbestuur zal zijn te zamen gesteld uit:

„ 1. Eene Hoofd-Commissie.

„ 2. Wijk-Commissiën.

„ 3. Opzieners der Armen.”

Ik zal niet verder de schets mededeelen, ofschoon er ook voor onzen tijd vele behartigenswaardige lessen in voorkomen, maar wil alleen nog wijzen op het streven naar centralisatie, dat duidelijk uitkomt in de samenstelling van de Hoofd-Commissie; deze zou namelijk bestaan uit:

Een der Burgemeesteren als President, twee leden uit den raad, een lid van de Hervormde Diakonie, een lid van de Roomsche, een lid van de Lutherische en verder een lid van elke bestaande Diakonie en van elk Godshuis.

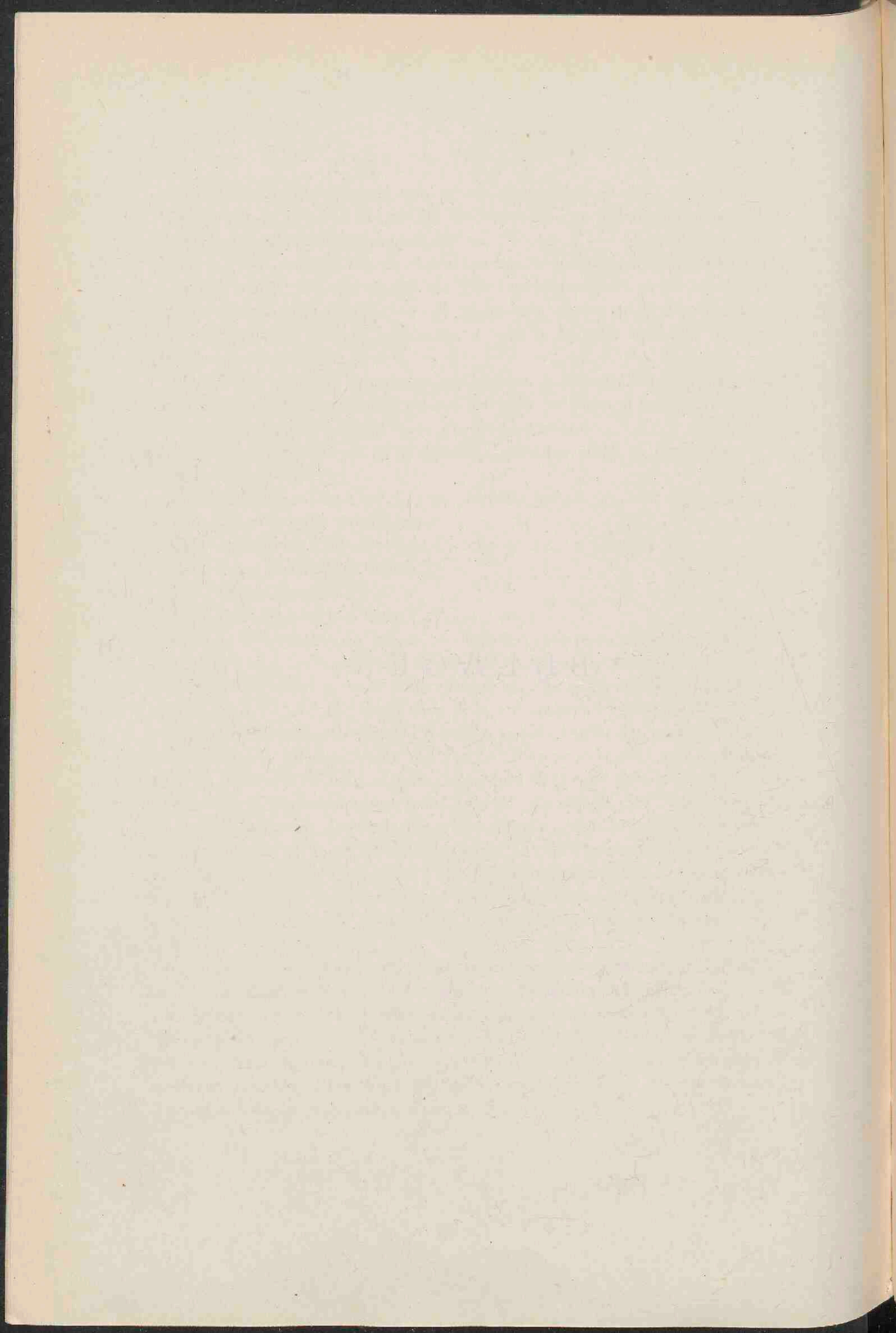
Van de Wijk-Commissiën werd gezegd, dat zij er zich bovenal op toe zouden leggen, om den staat der armen in hunne wijk nauwkeurig te leeren kennen, en dat zij daarvan aantekening in hunne registers zouden houden; van de armbezockers (opzieners) dat zij gehouden waren, „zich eene nauwkeurige kennis te verschaffen van den toestand van al de armen, die zich in het onderdeel der wijk” bevonden, het welk aan hun opzicht was toevertrouwd.

Het streven was toen, een einde te maken aan onverstandige liefdadigheid; om daartoe te geraken wilde men beginnen met centralisatie van alle armenzorg opdat daaruit langzamerhand zoude mogen volgen een oplossing in één groote organisatie. Die centralisatie, dat samenwerken van alle vereenigingen is thans nog even gewenscht als toen, doch evenals 80 jaren geleden schieten de krachten van particulieren hiertoe te kort; daarom zal de staat haar tot stand moeten brengen!

BIJLAGEN.

(Zie Hoofdstuk II, Afdeling II, bl. 108.)

*De twee steden die tot voorbeeld hebben gediend voor de werkverschaffing
in de Prov. Holland in 1805.*

HAMBURG.

Bronnen: HISTORISCH TAFEREEL VAN DE HAMBURGSCH E INSTELLING tot ondersteuning der behoeftigen, voorkoming der verarming en afschaffing der bedelarij. Uitgegeven op uitdrukkelijk bevel van Zijne Keizerlijke, Koninklijke en Apostolische Majesteit te Weenen. Vertaald uit het Hoogduitsch door de armen-commissie te Amsterdam, 1805.

REGLEMENT VAN HET ARMEN-BESTUUR TE HAMBURG VAN DEN JARE 1788 met nog eenige stukken daartoe betrekkelijk. Vertaald en uitgegeven door de Algemeene Armencommissie van het Departement Holland. 1805.

NAVILLE De la Charité légale. 1836, 2 deelen.

De Hamburgsche instelling tot ondersteuning der behoeftigen, voorkoming der verarming en afschaffing der bedelarij, was zeer beroemd en heeft, zooals we zeiden, o. a. tot voorbeeld gediend bij de pogingen, die de Algemeene Armen-Commissie van het Departement Holland in het begin dezer eeuw aangewend heeft, om de armenzorg over dat gedeelte van ons land te reorganisecren.

Waarlijk de denkbeelden welke men daar had waren zoo onbekrompen mogelijk; men was geheel de meening toegedaan van den stichter en voorzitter der geheele organisatie, Baron Voght, die beweerde dat niet angstvallig aan een of ander onderdeel van het uiterlijk geraamte van een armenzorg-organisatie moet vastgehouden worden, maar dat de geest die een inrichting bezielt voortdurend het samenstel der inrichting naar de tijden moet veranderen „c'est l'esprit de la chose, que nous tachons de perpétuer et de guider dans la pratique.”

De grondslagen waren de volgende:

Bedeeling krijgen alleen ouden, zwakken en zieken voor zoover ze niet werken kunnen.

Zij die *kunnen* werken, dat zijn zij die gezond zijn van geest en lichaam,

moeten in eigen onderhoud voorzien. Geschiedt dit niet, dan kunnen twee verschillende oorzaken hiervoor bestaan hebben.

A. Of ze willen wel werken, maar worden hierin door bijkomende omstandigheden verhinderd. De regeering moet dan zorgen dat die hinderissen uit den weg geruimd worden, doch de behoeftigen mogen dan tijdelijk *niet* met bedeeling, maar alleen met arbeid geholpen worden.

B. Of ze willen niet werken. Voor deze onwilligen wist men goeden raad. Na één waarschuwing werd hen alle onderstand geweigerd en hielp dit niet, dan werd tuchthuisstraf toegepast met zwaren arbeid zonder ander loon, dan bij het verlaten van het huis één stuiver. Deze bedreiging werd uitgesproken tegen allen die:

- a.* uit louteren moedwil en luiheid niet wilden werken,
- b.* zich voor het aangewezen werk niet aangaven of later daarvan wegbleven,
- c.* het gegeven werk niet of zeer slecht inleverden,
- d.* zich in andere opzichten onbehoorlijk gedroegen,
- e.* hunne kinderen niet ordentelijk en ter bepaalder tijd naar de scholen of werkplaatsen zonden.
- f.* kleeren, bedden en andere dingen, die zij nog bezaten of die door de armeninrichting gelost of nieuw aangekocht waren, verkochten of verpandden,
- g.* met stoffen of gereedschappen, die hen door de armeninrichting of door hunne bazen waren toevertrouwd, oneerlijk handelden,
- h.* langs de straat of bij de huizen bedelden,
- i.* zich aan drank overgaven,
- j.* in de loterij speelden,
- k.* of op eenige andere wijze de hen toegevoegde verdiensten of giften verkwistten.

De bedelarij vooral ging men streng te keer; niet alleen werden de bedelaars zelf op zijn minst met 4 weken tuchthuis gestraft, maar ook verviel een ieder die een bedelaar een aalmoes gaf „op straat, voor zijn huis, uit het venster, op de wandeling of op den landweg,” *in een boete van 5 gulden, waarvan de helft kwam voor den aanbrenger.* Ook vreemde armen werden zooveel mogelijk geweerd. Behoeftigen, die nog geen 3 jaren in Hamburg hadden gewoond, werden eveneens de stad uitgezet. De grensbeambten moesten toezien „dat geen vreemde bedelaar, verminkte, omloopende jood, zoogenaamde heiden of bergwerker en zulk soort van gespuis,” de stad binnenslopen. Logementhouders en herbergiers mochten geen vreemde armen opnemen, op boete van 10 Rijksdaalders of tuchthuisstraf.

Behoeftige ouders, die niet goed voor hun kinderen zorgden, werden gestraft met weigering van iederen onderstand, terwijl de kinderen hen ontnomen en op stadskosten opgevoed werden.

Een dergelijk streng optreden was mogelijk, de uitsluiting van bedeeling was een straf wier toepassing gevreesd en niet fictief was, daar de geheele armenzorg uitging van één bestuur. Het bestaande armbestuur werd opgeheven en het geheele Armwezen gebracht onder een commissie, genaamd het Groot Armen-Collegie, waarin zitting hadden 5 leden van den Raad, 2 der Over-Oudsten, 10 (later 19) armvoogden uit de burgerij, 5 opzieners der armenkassen van de 5 Hoofdkerken en de regenten van het Weeshuis, het Pesthuis en het Tuchthuis.

De Kerken, Gasthuizen en Armhuizen bleven geheel op zichzelf bestaan, maar waren *verplicht* samen te werken met het Groot Armen-Collegie. De bestuurders moesten bij het slot van ieder jaar aan het Groot Armen-Collegie een lijst inleveren van de armen, die bij hen waren ingeschreven, met opgave van woonplaats en bedrag van onderstand. Verder zou het weeshuis zich belasten met opneming van behoeftige kinderen, het pesthuis met opneming van ongeneeslijke zieken, het heilige geest-gasthuis met opneming van oude onvermogens; het armenhuis, het oudemannen- en vrouwenhuis, het ziekenhuis en het gasthuis, zouden de ouden, zieken en bedlegerigen opnemen, het Jobs-gasthuis de venerischen, het werk-, tucht- en armhuis de bedelaars, dronkaards, luien en onordelijken. De bijzondere stichtingen zouden alleen die armen helpen, die hen door de armvoogden werden aanbevolen.

De stad werd nu verdeeld in 5 hoofddistricten, ieder hoofddistrict in 12 wijken ¹⁾, dat is dus 60 wijken, waarvoor 180 armverzorgers werden benoemd. Iedere wijk, waarover dus 3 armverzorgers waakten, bevatte ongeveer 50 personen of 10 gezinnen die als behoeftig werden geholpen ²⁾.

Op deze armverzorgers kwam zeer veel aan.

Zij moesten voortdurend huisbezoek doen (2 maal in het jaar officieel ter vaststelling van de bedeelingslijsten); aan alle armen vlijt, spaarzaamheid, goede orde en zindelijkheid inprenten; dengene, die tot werken geschikt en gewillig was, gelegenheid daartoe trachten te bezorgen en nagaan tot welk werk hij 't best te gebruiken was; den luiaard en moedwilligen ledigganger, als ook den oneerlijke, of zich „in den drank verloopenden arbeider” bij het hoofdbestuur aanklagen; den zieke hulp verschaffen, etc.

¹⁾ De huizen waren toen reeds genummerd en de straten van naambordjes voorzien.

²⁾ Ik heb hier geen onderscheiding gemaakt tusschen armen en behoeftigen, dit deed men in Hamburg wel:

1. *behoeftigen* waren zij, die amper door hun werk hun dagelijksch brood konden verdienen.

2. *volstrekt arm* noemde men hen die dit onmogelijk konden doen.

3. *bedelaren* hen, die *geen* moeite deden om in hun onderhoud te voorzien en zich liever lieten onderhouden.

De 3 armverzorgers van een wijk werkten steeds in overleg met elkaar; ieder hield echter afzonderlijk 3 boeken:

• een *armen-boek*, waarin ieder arme een eigen folio had, waarop alles stond opgeschreven wat hem betrof,

• een *kas-boek*, dat elke week afgesloten werd en waarin alle ontvangsten en uitgaven werden geboekt,

• een *memoriaal* voor alles wat van belang was voor armenzorg, en *niet* de ingeschreven behoeftigen betrof.

Eens in de maand vergaderde het kleine-Collegie (5 raadsleden, 2 overoudsten en de 10 (later 19) armvoogden) in welke vergadering de armvoogden, die 2 aan 2 aan 't hoofd stonden der 5 Hoofddistricten, volledig verslag uitbrachten van alles wat hun district betrof.

Arbeid en loon

Ieder die werken kon en behoeftig was kreeg, volgens de grondbeginselen der geheele inrichting, *geen bedeeeling* maar arbeid.

Deze werkzaamheden moesten natuurlijk eenvoudig zijn, omdat de personen die ze te verrichten hadden meestal of niet of slechts gebrekkig konden arbeiden, en daar nu tevens $\frac{4}{7}$ gedeelte vrouwen en $\frac{2}{7}$ kinderen waren, had men daartoe gekozen: spinnen van vlas, wol en katoen, weven en breien. Doch voornamelijk bewerken van vlas en dat wel om 7 redenen: omdat de stof daartoe vereischt goedkoop is,

de aftrek aanhoudend zeker is,

het werk gemakkelijk geleerd wordt,

geen bijzondere handigheid daartoe noodig is,

het voor hen, die eenmaal daarin onderwezen zijn altoos nuttig blijft,

het door sterken, zwakken, ouden en jongen verricht kan worden,

en controle hierop mogelijk is.

Kinderen van behoeftigen en volwassenen werden hierin onderwezen op de werkzalen, die in verschillende oorden van de stad opgericht waren: deze leertijd duurde 3 maanden. Zij die dit nu verstonden, kregen het werk thuis in hun woning te verrichten. Eens in de week haalden de behoeftigen de grondstoffen van de fabriek en brachten die, na een week, weer bewerkt terug tegen ontvangst van nieuwe grondstoffen, welke waarde van de som die voor het bewerkte gegeven zou worden afgetrokken werd; het verschil werd hun als loon uitbetaald. Het eerste pond vlas kreeg ieder voor niets. [Waar de inrichting zooveel schoons en voor *onzen* tijd zelfs nog navolgenswaardigs heeft, daar verwondert het ons eenigszins te lezen dat het vlas tot zeer lagen prijs aan de behoeftigen (op zoeven vermelde wijze) uitgegeven werd en het gesponnen garen tot zoo'n hoogen prijs ingekocht werd, dat 30% meer werd betaald dan in de vrije nijverheid. Normaler zou het zijn wanneer het werkelijke loon uitbetaald werd met zoo noodig bijbedeeeling. Eveneens lijkt het bedenkelijk de kinderen, zooals hier geschiedde, niet alleen kosteloos te onderwijzen in Godsdienst, lezen, schrijven, rekenen en spinnen of breien, maar ze

ook nog een 30 à 50 cent mee naar huis te geven als quasi-verdiensten. Wel is dit een goede aanmoediging voor ouders en kinderen, maar als loon beschouwd zal het beiden een geheel scheeve voorstelling doen krijgen van loon en bedeeling].

Voor het geven van onderstand en loon, had men een berekening gemaakt van hetgeen een behoeftig persoon of huishouden strikt noodig had voor onmisbare levensbehoeften. Als maatstaf had men aangenomen, dat $f 1,05$ in de week noodig was voor een volwassen persoon d. i. iemand boven de 12 jaar. Daarbij werd een kind van 5—12 voor $\frac{3}{4}$, van 1—5 voor $\frac{1}{2}$ en beneden het jaar voor $\frac{1}{4}$ persoon aangemerkt.

Deze $f 1,05$ was de maximum-bedeeling voor één volwassen persoon. Kon de behoeftige dit met geen mogelijkheid verdienen, dan werd eerst getaxeed hoeveel hij met, voor zijn doen, hard werken verdienen kon en was dit nog beneden de $f 1,05$, dan werd 't tot dat bedrag met bedeeling aangevuld. Om te weten te komen of iemand bedeeling noodig had of niet, werd in het Historisch Tafereel (op blz. 20) de volgende vreemde methode van onderzoek aangeraden. De armverzorger moet vragen of de behoeftige een halven daalder ($f 1,05$) 's weeks verdient. „Is „het antwoord toestemmend zoo heeft de arme *geen* wekel. ondersteuning „noodig. Is het integendeel ontkennend, zoo geeft men hem werk, (en nu „komt een nog vreemder hulp) waarvoor een betaling, ongeveer 30% boven „de waarde gesteld, hem gemakkelijk, *al is hij ook niet bijzonder werk- „zaam*, nog een halven daalder ($f 1,05$) 's weeks verschaffen kan.” — Zou dit laatste niet een bedenkelijk aantal ontkennende antwoorden hebben uitgeloekt? — Heeft de behoeftige, niettegenstaande hij zijn best doet toch gebrek en is dus ondersteuning noodig, dan betaalt de armverzorger voorerst de huishuur voor den behoeftige, om met die prompte betaling tevens nakoming van de verplichtingen van den verhuurder te kunnen eischen. Daarna wordt het overige juist in geld gegeven om, onder toezicht van den armverzorger, den behoeftige te wennen aan verstandigen omgang met geld.

Hoe is 't nu gegaan met die schoone instelling?

In 1791 was er zoodanige verslapping in de toepassing der grondbeginselen gekomen, dat in dit jaar, terwijl de armgelden veel meer hadden bedragen dan het voorafgegane jaar, er de helft minder garen was gesponnen. De voorschriften werden in 't begin van 1792 aan alle armverzorgers opnieuw ingeprint, waarbij het een zware doch dure plicht werd genoemd, de ooren te sluiten voor het gekerm der ellendigen, en diegenen aan hun lot over te laten, welke zich niet wilden onderwerpen aan de voorwaarden, waarop hen ondersteuning werd aangeboden. Gedurende den winter werd bij wijze van proef aan valiede behoeftigen alle bijbedeeling geweigerd en alleen loon tegen arbeid aangeboden: van de 276, die zich gewoonlijk aanmeldden, namen slechts 40 de aangeboden hulp aan en

toch werd in dat jaar geen minder garen gesponnen dan gedurende het vorige jaar. „Ach,” voegt de schrijver van het Historisch Tafereel er bij, „in 99 van de 100 gevallen zouden de bchoeftigen door den natuurlijken „loop der dingen gedwongen zijn zich zelf een bestaan te verschaffen, „indien niet het medelijden, gelijk een onbedreven arts, toegetreden ware „en door een palliatief middel de grondige herstelling verhinderd had.”

In latere jaren werd het noodig steeds strengere maatregelen toe te passen en de hulp te beperken. In 1809 waren de financiën uitgeput, volgens de Naville (I blz. 274), en moest een belasting geheven worden om het bestaan der instelling te kunnen rekken.

Toen eindelijk in 1810, door de Fransche overheersching, de organisatie werd ontbonden, was men blij een grondig excuus te kunnen aanvoeren voor den ondergang van de eens zoo bloeiende inrichting.

Het beste bewijs dat Baron de Voght, de stichter en ziel der organisatie, overtuigd was van de groote nadeelen, die dcze wijze van arbeidverschaffing aankleefden, zegt Naville ongeveer, is wel hierin gelegen, dat ná de afwerping van het Fransche juk, in 1814, de toen nog ijverige philanthroop geen pogingen meer in 't werk stelde om de inrichting weer te doen herleven, zooals die vroeger was. Er werd geen zoo gemakkelijk te verkrijgen werk meer verschaft, er werd voortaan alleen matig bedeed.

In een brief van den heer de Voght van 12 Sept 1833 (Naville I p. 367, Note VIII) aan een Engelschen gezant in Denemarken, die inlichtingen vroeg in de meening dat de instelling nog bestond, wordt door den stichter der beroemde Hamb. organisatie met weemoed de vroegere bloei herdacht, maar tevens gewaarschuid, dat aan dergelijke hulp groote bezwaren verbonden zijn; om het moreele peil van het volk te verhoogen, meende de schrijver nu, dat het beste zou zijn een geheele reorganisatie met invoering van een werkhuis op Amerikaanschen grondslag.

Het schoone van de Hamb. instelling komt mij voor gelegen te zijn in de alomvattende organisatie, de schaduwzijde in het verschaffen van te gemakkelijk verkrijgbaar werk tegen hooger loon dan in de vrije nijverheid.

MÜNCHEN.

Bronnen: PROEVEN DOOR BENJAMIN GRAVE VAN RUMFORD ter oprichting van Armen-inrichtingen en beschrijving van die welke te München door Zijn Hoog Wel Geb. zijn opgericht. Vertaald en uitgegeven op last van de Algemeene Armencommissie van het Departement Holland 1807.

NAVILLE. De la Charité légale, 1836, twee deelen.

Deze beroemde inrichting heeft een zeer merkwaardige geschiedenis. De uitvoering van zijn plan wordt op een eenvoudige, bijna naïve, wijze door den graaf van Rumford zelf verteld.

In 1784 in dienst getreden van den Keurvorst van Paltz-Beijeren (hij was van Engelsche afkomst en bekleedde achtereenvolgens verschillende hooge staatsbetrekkingen) was hij begonnen met reorganisatie van het leger. Orde en tucht moesten hersteld worden. Hij had daarvoor de eigenaardige meening dat soldaten tot burgers en burgers tot soldaten moesten gevormd worden. Voor de militairen werden scholen voor onderwijs en arbeid opgericht, om hunne werkzaamheid te bevorderen in de uren dat er geen dienst was. Ze konden dan behalve hun soldij van 5 kreutzer en $1\frac{1}{2}$ pond brood, nog 16 à 18 kreutzer daags met arbeid verdienen. Ze werden ook gebruikt tot publieke werken, het maken van wegen, droogleggen van moerassen enz.

Ik haal dit aan, omdat hij evenzoo meende den bandelloozen troep bedelaars te kunnen uitrocien, die in grooten getale het land doorkruisten, in zoo'n groot getal schrijft hij, dat men overal „het gebrom van dat verachtelijk ongedierte” hoorde. De bedelarij was toen reeds een vak geworden; ieder bedelaar had zijn eigen post en eigen terrein, waarop hij zijn bedrijf uitoefende. Die „monsters” stalen dikwijls kleine kinderen en verminkten die, of nog erger deden dit met hun eigen kinderen, of stuurden hen bijna moedernaakt op straat in koude gure tijden, alles om medelijden op te wekken bij het goedgeefsche publiek ¹. Hieraan moest een einde komen door arbeid en discipline. Er werd een werkinrichting geopend, een manifest uitgevaardigd aan de burgerij om niet meer te geven zoodra het Instituut geopend zou zijn, er werden strenge straffen bedreigd tegen bedelarij. En zoo overtuigd was hij van het slagen zijner proef, dat hij de financieele medewerking der burgerij eerst verzocht, wanneer het duidelijk gebleken zou zijn dat de instelling nuttig werkte.

Het bestuur van de organisatie, genaamd: Gezantschap van de Inrichting voor de armen, bestond uit niemand minder dan 4 der hoogste waardigheidsbekleeders van het rijk; München werd verdeeld in 16 kwar-

¹) Louis Paulian, Paris qui mendie, 1893!

tieren (later 23); voor ieder kwartier werd een hooggeplaatst persoon als Commissaris aangesteld, bijgestaan door een geestelijke, een dokter, een chirurgijn en een apotheker; aan welke Commissarissen was opgedragen het bezoeken der armen en in ontvangst nemen der aanvragen om hulp.

(Als armbezoekers beteekenden deze 23 commissarissen, dunkt mij, niet veel op een bevolking van 60 000 zielen!)

Zijn geheele plan was gebaseerd op de ontwaking van het beter-ik in den mensch. Hij stelde zich veel voor van den indruk, dien de overgang op den behoeftige zou maken, de overgang van de ellendige hutten met ongedierte en vuil, van het half naakt straatleven, van het slapen onder heggeng of struiken blootgesteld aan weer en wind, tot het leven in het ruime gemakkelijke gebouw op de aangenaamste zindelijkste wijze ingericht met zijn sierlijke ietwat weelderige zalen, goed verwarmd en verlicht, met zijn goede kosteloze maaltijden, ordelijk en netjes voorgediend, met zijn werkzalen waar de grondstoffen voorhanden lagen en werktuigen en gereedschappen, waar leermeesters met groote vriendelijkheid, zonder een hard of ongeschikt woord te gebruiken, de onkundigen zouden onderrichten, de zwakken te gemoet komen.

„Hier ontvangt men geenerhande aalmoes” stond op den buitengevel van het groote gebouw geschreven in vergulde letters en boven alle zalen waren passende opschriften op dezelfde wijze aangebracht.

(Door zindelijkheid vooral, meende de groote philanthroop, een geheel omkeer in den mensch te weeg te brengen en dat wel, omdat hij zich niet kon „voorstellen dat ooit iemand van kiesche en vergezochte zindelijkheid een schelm in den hoogsten graad zou geweest zijn.”)

Van af een bepaalden dag nu, zou alle bedelarij niet alleen in München, maar in geheel Paltz-Beijeren moeten ophouden.

Den 1sten Jan. 1790 was daarvoor uitgezocht, omdat op dien dag al wat aalmoezen begeerde op straat liep en de hand ophield, na den bekenden nieuwjaarswensch geuit te hebben. Door 't geheele land en in alle steden werden nu verscheidene regimenten cavalerie en infanterie verspreid, om een ieder die bedelende gevonden werd op te vangen en in een nabijgelegen werkhuis, Rumford noemde 't Vrijplaats of Industrieschool, te brengen.

Te München nam Rumford zelf de hoofdleiding tot deze bedelaarsvangst op zich en beroemde er zich op eigenhandig den eerste gearresteerd te hebben. Na de opper-officieren en voornaamste regeeringsleden in zijn huis verzameld en ieder hun taak bij de verspreiding door de stad aangewezen te hebben, gaat hij zelf met den eersten magistraatspersoon een begin maken. Hij verhaalt dit aldus (bl. 59.)

„Nauwelijks hadden wij eenige stappen voorwaarts over de straat gedaan, „of een bedelaar spreekt ons aan en vraagt een aalmoes. Ik naderde „hem, sloeg hem met de hand zacht op den schouder, en zeide:

„De bedelarij is van dit oogenblik uit München verbannen. Indien gij „waarlijk hulp behoeft, 't welk men weldra zal te weten komen, zult gij „den bijstand ontvangen, dien gij mocht behoeven; en zoo gij weder op „bedelen betrapt wordt, gestraft worden.

„Toen gaf ik hem over aan den ordonnance, die mij volgde, met last „om hem naar het stadhuis te brengen, en hem over te leveren in handen „dergenen, die hij gereed zou vinden, om hem te ontvangen.

„Vervolgens mij tot de officieren en magistraatspersonen wendende, die „mij omringden, zeide ik:

„Gij ziet, dat ik zelf met eigen handen den eersten bedelaar heb aan- „gehouden, die ons ontmoet is; ik verzoek van u met aandrang, om niet „alleen mijn voorbeeld te volgen, maar ook te trachten de officieren, „sergeanten en soldaten te overtuigen, dat zij hun karakter als militairen „niet benadeelen zullen, met persoonlijk mede te werken tot eene zoo „nuttige en prijselijke onderneming.”

Zij beloofden het allen en binnen een uur tijd was er geen bedelaar meer te vinden. De eerste week werden er niet minder dan 2600 zulke individuen gevat. In geheel Beijeren in 4 jaar tijd 10.000.

Al spoedig werden de vang-militairen in politiek gestoken omdat vele bedelaars, hun romantisch bedrijf nog prefereerende, slim genoeg waren aan de uniformen te ontkomen. De op het stadhuis gebrachten werden ingeschreven met adres en naam en werden aangezegd den volgenden dag in het werk-instituut te komen. Den onkundigen werd hennep of vlas ter bewerking gegeven, de meer ontwikkelden kregen de wol te bearbeiten. Kinderen van 4—7 jaar leerden reeds breien en naaien. Daar omheen op hooge opgaande banken zaten de heele kleine kinderen toe te kijken, hoe hun ouders en oudere speelmakkers vlijtig werkten; dit zou hun begrippen van vlijt en orde inprenten, meende Rumford. Allen aten in de afzonderlijke eetzalen van het huis. De 3 koks maakten dagelijks voor $\pm$ 1000 personen eten gereed; dikwijls waren er 1500. De werk-kamers waren met eenigen zwier opgeschikt; kwamen de arbeiders te laat, dan werden ze met zachtheid berispt. In de geheele organisatie was humaniteit het eerste beginsel. Schaamachtige armen, zieken, kraamvrouwen en zij die niet in de werkplaats konden komen, kregen thuis werk. Aan deze soort behoeftigen werd het loon uitbetaald door een boodschapper „die nooit ondervraagd werd”!

De andere arbeiders kregen een gelijk loon als in de vrije nijverheid betaald werd; kwamen zij hier niet mee toe, dan werd hen bij-bedeeling gegeven; maakten ze meer af dan de opgegeven taak, dan bekwamen ze hiervoor extra-belooning. De grootste zuinigheid werd verder in de administratie in acht genomen. Graaf Rumford zelf had een spaaroven en een soort van soep uitgevonden. Op de manier zooals Generaal Booth later zou voorstellen, trokken keurig beschilderde karretjes, waarop een

groote kuip of ton met het opschrift „voor de armen”, de stad rond, om vleesch, soep of brood op te halen bij de goedgeefsche burgerij. Verder stonden er tobben met hetzelfde opschrift bij verschillende groote slachterijen, om beenderen en vliezen in te deponeren, waarvan smakelijke soep zou gekookt worden. Met een voor onzen tijd verwonderlijke opgetogenheid, zegt hij verder zijn grootste hulpmiddel tot voeding der armen te zullen zoeken in al hetgeen de aardappelen opleveren. (Rumford schreef dit in 1795.)

Met een hart vol medelijden en belangelooze liefde wijdde hij zich geheel aan zijn stichting. De behoeftigen, die in het Werk-instituut kwamen werken, waren dan ook dankbaar gestemd jegens hem, die zooveel voor hen deed. „Die ongelukkigen zagen in mij een weldoener en vader,” verhaalt hij zelf, „zij gingen voort, om in stilheid te werken, als ik voorbij „hen heen ging; maar de tranen die hun langs de wangen biggelden, „maakten dat stilzwijgen vol van nadruk. Vroeg men hun: wat schort u, „dan was 't antwoord „niets”; vergezeld van een teederen blik, waarin de „erkentelijkheid op een zoo nadrukvolle en zoo aandoenlijke wijze geschilderd was, dat de ongevoeligste toeschouwer dikwijls niet nalaten „kon zelf in hunne ontroering en tranen deel te nemen.”

En hoe is 't nu gegaan met deze zeker humanste inrichting, die ooit is opgericht? Naville (I bl. 353 en elders) verhaalt ons dat de instelling hoe langer hoe meer kostte, dat de staat reeds spoedig de voornaamste ambtenaren der inrichting moest bezoldigen en een belasting er voor moest heffen en dat eindelijk in 1799 het werk-instituut door gebrek aan geld bezweek, hoewel ook toen nog werd voortgegaan met de behoeftigen werk in hunne woningen te verschaffen.

In 1804 werd een nieuwe instelling gesticht, doch op strenge grondslagen gebaseerd. Drieledig was deze nieuwe stichting: een werkinrichting voor vrijwilligers, waarin $\pm$ 600 personen werkten, van welke 180 ook nachtverblijf genoten; een gedwongen werkhuis voor de luien en onwilligen, en een armenschool, waarin 150 kinderen onderricht ontvingen in lezen, schrijven, rekenen, breien, naaien en spinnen. De instelling bestond in 1836 nog; ¹⁾ als werkzaamheden werden verricht: het spinnen van wol, vlas, het weven van linnen, naaien, breien en lithographie. Wel jammer dat het oorspronkelijke humane werk-instituut zoo spoedig is bezweken door te groote uitgaven; het zou bij langer bestaan zeker merkwaardig zijn geweest na te gaan, of dit schoone streven gunstig zou werken op het opkomend geslacht. De geheele inrichting lijkt mij een sympathieke fout. Vooreerst aangenomen dat allen die in de warme gezellige werkinrichting hulp komen zoeken, daar voorbeeldig oppassen en goed werken;

¹⁾ Als merkwaardigheid haalt Naville (II, bl. 178) aan, dat de in 1799 te niet gegane instelling in 1828 en in 1832 door schrijvers als nog bestaande hoog werd geprezen.

hoe komen ze weer terug in de maatschappij? Zouden ze niet huiveren voor dien terugkeer, bij ondervinding wetende, dat het hen veelal te zwaar zal vallen, tegen dezelfde gevaren te strijden? De hulp, die verleend wordt in een werkinrichting, zal toch zóo moeten zijn dat de behoeftigen leeren hun eigen brood te verdienen in de vrije nijverheid en dat gebeurt niet door al te gemakkelijken arbeid, hoog loon en het aanbieden van comfort. En komen ze niet weer terug in de maatschappij, dan ligt 't voor de hand dat de inrichting, zich steeds uitbreidende, zal bezwijken aan te groote onkosten, omdat deze arbeiders gebrekkiger, duurder, werk zullen leveren dan werklieden der vrije nijverheid.

Maar vervolgens wanneer nu eens de bijdragen zóo overvloedig waren, dat met deze hulp voortdurend kon worden voortgegaan, zou 't dan nog niet onrechtvaardig zijn jegens den geringen werkman, die met zuinig leven en zeer hard werken, met uiterste inspanning even het hoofd boven water kan houden, en met moeite voor vrouw en kind brood verdient, wanneer hij zag dat de bedelaar en de luitaard met zorg verpleegd, ik zou bijna zeggen vertroeteld, wordt?

Al wil men aannemen dat deze behoeftigen een troep abnormale menschen zijn, die 't zelf niet helpen kunnen dat ze zoo in onze samenleving geworden zijn, mag men dan door een dergelijk gemakkelijk en goed leventje binnen ieders bereik te stellen het gevaar scheppen, dat een gering arbeider moedeloos geworden onder het dagelijks tobben, liever het bijltje er bij neer legt en hulp zoekt in de grootscheepsche inrichting, dan zich langer af te sloven?

Moet niet ieder behoeftige steeds zoo geholpen worden dat het begeerlijk wordt in zijn oogen een vrij werkman te worden?

Al is deze inrichting mislukt, meen echter niet dat de graaf van Rumford overigens geen gezonde ideeën had over armenzorg; ik laat hier letterlijk volgen:

(bl. 157) „Hoe groot eene stad ook zij, al waar men eene Inrichting „voor de armen moet vormen, is mijn gedachte, dat er slechts *éene Inrichting* en *éene opperdirectie* voor het bestuur der zaken, en *één thesaurier* moet bestaan. *Die eenheid dunkt mij, behoort tot het wezen, en is „hoogst noodzakelyk.*

(bl. 158) „Iedere stad moet verdeeld worden, naar haar uitgebreidheid „in meer of minder wijken of onderverdeelingen; en ieder van die kwartieren moet een committé v. toezigt of veel meer een commissaris met „medehelpers hebben, belast met het opzigt en het bestuur van alle zaken „tot het onderhoud en den onderstand der armen behoorende.

(bl. 167) De armbezoeker moet zijn een man van „zachte en minzaam „me inborst, van strenge oprechtheid, zoo dat de ongelukkigen niet „kunnen nalaten hem te beminnen en hoog te achten.”

En last not least komt op bl. 181 de bewering: „dat alle *geldsommen* „of *andere hulp*, welke men den armen toebrenge, en die geen strekking „hebben, om dezelve arbeidzaam te maken, niet dan een tegenoverge- „stelde uitwerking kunnen hebben door de ledigheid en de ondeugd aan „te moedigen.”

Geschiedenis der werkinrichtingen, die in ons land bestaan hebben vóór 1854.

(Behoorende bij Hoofdstuk II, Afdeeling III).

Het geven van een volledige geschiedenis van alle werkinrichtingen die in ons land bestaan hebben, zou, zooals uit het volgende blijken kan, een omvangrijk werk zijn. Ik ben niet verder gegaan dan tot 1854 omdat in dit jaar de regeeringsverslagen veel uitgebreider en gespecificeerder zijn geworden, ná de invoering onzer nieuwe armenwet. Tot mijn spijt heb ik van vele instellingen niet anders kunnen vinden, dan den naam van de plaats waar de instelling gevestigd was en de data van oprichting en opheffing en kon alzoo de misschien interessante gegevens, die nog in 't duister lagen tusschen deze twee jaartallen, niet aan 't licht brengen. Om het ontbrekende aan te vullen zou men echter de stedelijke archieven moeten gaan doorzoeken, doch dit (ik heb het met Amersfoort beproefd) is zeer tijdroovend.

BRONNEN: W. EEKHOFF. Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, 1846, 2e deel.

REGEERINGSVERSLAGEN 1821, 1825, 1828, 1860, 1872.

GEMEENTEVERSLAGEN 1864—1866, 1871, 1872, 1874.

Het alleroudste werkhuis, dat gelegenheid gaf tot arbeiden voor vrijwilligers, is zeker wel geweest het in 1610 door de Staten van Friesland geopende Lands Tucht- en Werkhuis. Dit gebouw was behalve voor veroordeelden tevens ingericht „tot een Werck-ende Ambachtshuys”, waarin ook vrije lieden mochten komen werken „sonder krenckinge ofte besmettinge van hun eere, goede naem ende faem.” Zes jaren later te niet gegaan, werd 't in 1661 weder opgericht, waarbij niet de bedoeling scheen geweest te zijn het dadelijk als gevangenis te gebruiken, want in dit jaar werd ieder arme wederom verzocht zich in „desen Werck- ende „Ambachtshuyze te begeven, om aldaer, boven d'onderhoudinge van „hun kost en dranck, een eerlijck ambacht te leeren, sonder krenckinge „van hun eere, goede naem ende faem, even of syluyden in een gast- „ofte weeshuys wierden onderhouden.” (Zie bl. 91 hierboven).

FRIESLAND
1610
Werck- ende
Ambachtshuys

LEEWARDEN
1695
Werkhuis
voor armen

Hoewel deze inrichting in Leeuwarden gevestigd was, zoo vond de regeering dezer stad in het feit, dat men zich toch niet gaarne ongedwongen in zoo'n huis liet opsluiten, aanleiding tot het oprichten van een *Werkhuis voor Armen* in 1695.

HEERENVEEN
en BALK
voor 1695

Het doel van dezen maatregel was, om de toeneming van gezonde bedelaars en luie lediggangers tegen te gaan en door aanwending van eigen krachten de armen zelve te doen bijdragen tot verbetering van hun lot en verlichting der armenkassen. (Reeds bestonden dergelijke gestichten te Heerenveen, te Balk en elders). De regeering van Leeuwarden diende nu in 1695 een verzoekschrift in bij Gedeputeerde staten van Friesland, waarin te kennen werd gegeven dat, door den langdurigen oorlog en de groote garnizocnen, het getal armen in de hoofdstad zoo sterk was toegenomen, dat het noodzakelijk was geworden om een Werkhuis voor arme personen en hunne kinderen op te richten teneinde deze „aldaer „een boquaem handtwerck conen leren, en alzoo hun selven en die van „hun huysgezin tot eenige ontlastinge van de stad en derselver goede „Ingesetenen strekken; opdat door dit middel van gesette werkzaamheid „de jeugt gequeekt, de armoede vermindert, en de totale ruine van de „stad gepraevenieert mach worden”; om welke redenen zij verzocht, dat de voormalige St. Catharine kerk mocht worden afgestaan.

De Gedeputeerde Staten gaven dadelijk toestemming; met het inrichten van het gebouw werd begonnen, 2 kachels ter verwarming werden aangebracht, 4 voogden benoemd en 2 werkbazen aangesteld. Eekhoff verhaalt verder:

„Nog in datzelfde najaar schijnt een aanyang gemaakt te zijn met den „arbeid, die hoofdzakelijk uit het spinnen bestond, van waar het gebouw „meestal het spinhuis genoemd werd. Alle armen, zoo mannen, vrouwen „als kinderen welke bevonden werden te bedelen, werden voortaan gevat „en hier in dit huis een taak aangewezen; alle bedeelde ouders werden „nu, op verbeurte van de bedeeeling, gedwongen hunne kinderen naar „het Werkhuis te zenden; en ofschoon hierbij dikwijls de hulp van den „stadswachtmeester werd gevorderd, bleek eerlang het heilzame van deze „stedelijke verordening, zoolang er de hand aan gehouden werd. Van „lieverlede verkregen de werkzaamheden ook een meerdere uitbreiding, „vooral nadat, op het voorstel van eenige Amsterdamsche kooplieden, in „1715 in dit gesticht een zijdeweaverij werd ingesteld. Met de toeneming „van de bevolking dezer stad is het belang en de waarde van dit werk- „huis mede toegenomen; gelijk dit gesticht thans (1846) in vernieuwden „vorm, nog een waardige plaats onder de overige uitmuntende armen- „inrichtingen in deze stad bekleedt.”

Dit werkhuis is hetzelfde, waarvan we in het regeeringsverlag over 1825 lezen dat als werkzaamheden verricht worden: wol, saaiet en vlas spinnen, weven van dweilgoed en zakkenlinnen. In 1828 wordt voor 't

eerst ook werk aan de armen in hunne woningen gegeven. In 1860 noemt het regeeringsverslag dit werkhuis onder de „instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen in daartoe ingerichte werkplaatsen” sub *a* (van art. 2 der wet van 28 Juni 1854, S. 100) en geeft als werkzaamheden op: spinnen, weven en vervaardigen van tapijten, dekens, paarden- en koedekken, baallinnen, haren matten, dweilgoed en touwwerk; dit jaar werd door 33 personen in hunne woningen gearbeid. In het laatste jaar van zijn bestaan, 1872, werd nog ongeveer dezelfde arbeid verricht en het huis bestuurd door 6 regenten, benoemd door den gemeenteraad. In de gemeenteverslagen over Leeuwarden is de langzame achteruitgang van dit werkhuis over de laatste 10 jaren duidelijk zichtbaar. In 1865 werden nog 11 personen voortdurend en 343 tijdelijk aan werk geholpen, in 1871 nog slechts 58 personen tijdelijk en geen een voortdurend. In het gemeenteverslag over 1864 lezen we reeds: „de werking van deze inrichting, bij 't vorige jaar vergeleken, (is) wederom van minder omvang geweest; dit is toe te schrijven aan den *verbeterden toestand* ¹⁾ der lagere „volksklasse, gedurende de wintermaanden, waardoor het werkhuis voor „sommigen ontbeerlijk was.” Gedurende de laatste jaren van zijn bestaan werd in dit werkhuis aan de behoeftigen geen nachtverblijf verschaft en zelfs geen voedsel, alleen eenig geldelijk loon, waarbij als eigenaardigheid gold dat bovendien nog een premie of toelage werd gegeven. We citeeren verder uit het gemeenteverslag over 1866: „Ten aanzien van „deze arbeiders dient opgemerkt: dat geen hunner in de inrichting is verpleegd of gevoed, maar dat alles zich bepaalt tot het verschaffen van „werk tegen loon, dat in de vier wintermaanden Dec., Jan., Febr. en „Maart, door het toekennen van premiën of toelagen op de arbeidsloonen „wordt verhoogd, ten einde tegemoet te komen aan de ongenoegzame „verdiensten der arbeiders.”

Gedurende een groot deel van het jaar 1871 werd dit werkhuis gebruikt tot verpleging van pokkenlijders, doch in 't begin van 1872 is het weder voor zijn oorspronkelijke bestemming beschikbaar gesteld, „doch gedurende dit jaar werd door een klein getal personen van die inrichting „gebruik gemaakt.” Het gemeenteverslag over 1872, dat deze bijzonderheid vermeldt, verhaalt op eene andere plaats verder: „De van gemeentewege „bestaande gelegenheid tot werkverschaffing vond ook in 1872 weinig „bijval, dewijl gedurende dat jaar in het geheel slechts 95 personen, „alzo per maand gemiddeld niet meer dan 8 personen aldaar werkzaam „waren. Blijkt hieruit dat een eventueele opheffing van het werkhuis „geen belangrijken invloed zal uitoefenen op den toestand der behoeftige „klasse in deze gemeente, voorshands is omtrent die opheffing nog

¹⁾ De cursiveering is van mij.

„geen besluit genomen.” Intusschen is bij raadsbesluit van 13 Februari 1873 bepaald, dat de werkverschaffing van gemeentewege in het werkhuis van 1 Mei 1873 af, voor den tijd van één jaar zal worden gestaakt.

Bij raadsbesluit van 9 April 1874, lezen we in het gemeenteverslag van dat jaar, is het vorig raadsbesluit tot staken bekrachtigd, omdat bij het opnieuw verschaffen van arbeid er geen kans zou bestaan „op eene „meer gunstige werking der inrichting, dan in de laatste jaren het geval „was geweest”; en die werking was in de laatste jaren onbevredigend. Het werkhuis is dus ná 1872 niet meer tot werkverschaffing gebruikt.

Bronnen: Dr. S. CORONEL, Middelburg voorheen en thans, 1859.
 TIJDSCHRIFT VOOR ARMWEZEN, Nieuwe reeks Dl. I (1858)
 bl. 15 vlg. (6^e deel van 't geheele werk) en Dl. IV
 (1863) bl. 181 vlg. (9^e deel van 't geheele werk).
 REGEERINGSVERSLAGEN, 1838, 1839, 1852.
 GEMEENTEVERSLAGEN, 1852 vlg. 1865—1876.

MIDDELBURG

Nadat de landsregeering door strenge placaten en de stedelijke regeering door bedelaarsjachten, geeselen, brandmerken, verbanning enz. enz. te vergeefs hadden getracht een einde te maken aan de landlooperij, bedelarij en lediggang, werd ook te Middelburg in de eerste helft der 17^e eeuw een humaner en doeltreffender wijze van bestrijding beproefd en wel in den vorm van aanbieden van, en bij onwil dwingen tot, arbeid.

1624
Rosmolen

Een zeer primitieve opvatting van dit beginsel lag reeds ten grondslag aan het besluit van Burgemeesteren en Raad van Middelburg, in 1624 genomen, om bedelaars en lediggangers te zullen laten vatten en hen in den „rosmolen” te zullen laten loopen. Vervolgens werd het in 1642 gebouwde Tuchthuis ongeveer in het jaar 1658 opengesteld voor alle behoeftigen, die wilden komen werken. In dat jaar werd aan dit huis een zekere som door de stad toegestaan, om de zeildoekweverij, welke in 't klein er in gevestigd was uit te breiden en verder een weversbaas uit Krommenie te laten komen opdat de armen het werk in de weverij konden leeren. Bij deze instelling bleef 't echter niet. De Diakonie richtte in 1664 een weverij van wollen stoffen en lakens in de Weesschool op, die in het begin zeer goed aan het doel beantwoordde en zelfs in het eerste jaar met een batig saldo sloot. Het toelaten van vrijwilligers in het Tuchthuis scheen niet het gewenschte resultaat te hebben, althans we vinden dat in 1778 een „waarschuwing” door den Raad wordt gericht tot de ingezetenen, om toch vooral geen aalmoezen aan de huizen te geven, want dat de bedelaars slechts voorgaven geen werk te kunnen vinden, terwijl de fabrieken in de stad overal handen te kort kwamen. Hopende beter doel te treffen, richtte de stedelijke regeering omstreeks

1658
Tuchthuis.

1664 Weverij
der Diakonie

1778 Stads-
fabriekhuis

ditzelfde jaar een nieuw werkhuis op, onder den naam van stadsfabriekhuis, waarin ieder behoeftige kon komen werken, opdat niemand meer gebrek aan arbeid zou kunnen aanvoeren als verontschuldiging voor zijn bedelarij.

De luie leeglooper verkoos echter zijn vroeger emplooi boven dezen geregelden arbeid, reden waarom de Raad in een „publicatie” van 1781, „concerneerende het Stads-Fabricqhuis,” besloot een commissie te benoemen, uit raadsleden en diakenen, om toe te zien dat alle ondersteunde behoeftigen, ook de bejaarden en kinderen, dagelijks naar het genoemde fabriekhuis zich zouden begeven, ten einde aldaar in het spinnen van vlas, wol of katoen te worden onderwezen. Kenden zij dit eenmaal goed, dan zou de inrichting hun werk mee naar huis geven.

In een rapport van 12 Juni 1790 „aan de commissie tot de zaken van de armen” wordt medegedeeld dat de stadsfabriek reeds in dat jaar in zeer vervallen staat verkeerde en 't goed zou zijn zich voortaan streng te houden aan den regel alleen aan gebrekkigen en oude behoeftigen bedeeeling te geven, maar vooral niet aan:

- 1°. Vrijgezellen die gezond zijn.
- 2°. Man en vrouw die gezond zijn en maar 2 kinderen hebben (Resolutie 2 Mei 1649 art. 4).
- 3°. Vreemdelingen, die geen jaar en 6 weken hier gewoond hebben (Ordonnantie 15 Dec. 1777).
- 4°. Hen, die bedelen of hunne kinderen laten bedelen (Ordonnanties 15 Oct. 1650 en 14 Sept. 1771).
- 5°. Vrouwen of kinderen van soldaten.
- 6°. Dronkaards, debauchanten en zij die een ergerlijk leven leiden, of wier armoedige staat het gevolg is van luiheid of levenswijze.

De financiële uitkomsten waren niet heel schitterend; steeds overtroffen de uitgaven de inkomsten verre. Hoewel in het begin dit stadsfabriekhuis zeer goed aan zijn bestemming scheen te beantwoorden, zoo vond men in 1813, toen er nog 70 personen werkten, toch, dat de resultaten niet zóo waren als men zich die gedacht had. Daarom besloot de vroedschap na rijp beraad meer afdoende maatregelen te nemen en voor de luien en onwilligen een bedelaars-werkhuis op te richten. In 1817 werden de ingezetenen bij publicatie aangezocht vooral geen aalmoezen meer te geven, doch die gelden te besteden tot het bijeenbrengen van een fonds ter stichting en instandhouding van het gemelde werkhuis, dat niet lang daarna ook werkelijk werd opgericht. Alzoo bestonden van af 1817 twee instellingen naast elkaar: het stadsfabriekhuis voor vrijwilligers en het bedelaars-werkhuis voor luiards en betrapte bedelaars. Voor plaatsing van ieder persoon in het laatste gesticht moesten de respectieve armbesturen 40 cent per week betalen aan de directie. In het jaar 1822 waren op deze manier 44 personen in het huis opgenomen en tot arbeiden gedwongen;

de uitgaven waren echter niet gering, want ze bedroegen o. a. in dat zelfde jaar ruim f 23.000. Gedurende dat zelfde jaar had echter een groote verandering plaats, doordat voortaan de bedelaars niet meer in de steden zelf verpleegd, doch naar Ommerschans zouden opgezonden worden.

Toen werd de timmerwinkel in dit huis vergroot en een lokaal ingericht voor de huiszittende armen om aldaar te komen spinnen, zoodat de 2 instellingen alleen nog hierin verschilden, dat voor de stadsfabriek de meeste behoeftigen in hunne woningen werkten (in 1824 werkten 11 personen in en 57 buiten de inrichting), terwijl voor dit werkhuis alleen *in* de inrichting werd gearbeid. In 1825 kwamen beide instellingen onder één bestuur en bleven wat de kosten betrof voor rekening der gemeente: de werkzaamheden bestonden toen uit weven en spinnen: 45 personen werden in het werkhuis gehuisvest en gevoed, voor de stadsfabriek werkten 20 wevers in de inrichting en verrichtten 80 personen het spinwerk in hunne woningen.

Het bedelaarswerkhuis vinden we onder hetzelfde bestuur nog terug in het regcerings- en het gemeenteverslag over 1852; hoewel toen in de inrichting een wol- en linnenfabriek bestond, waarin vervaardigd werden dekens, karsaai, baai, saaiet, linnen enz. zoo werd het huis ook nog voor andere doeleinden gebruikt; er werden n.l. in gehuisvest en verpleegd:

1. behoeftige personen, die op last van het stedelijk bestuur of ten gevolge der opdracht van eenig armbestuur moesten worden opgenomen,

2. weezen, behorende tot het algemeen armbestuur en staande onder de voogdij van regenten over de godshuizen,

3. verlaten kinderen op aanwijzing van het algemeen armbestuur,

4. terwijl het tevens was aangewezen als Provinciaal depôt (tijdelijk verblijf) van hen die bij vonnis veroordeeld waren, om naar de koloniën der Maatschappij van weldadigheid te worden opgezonden en ook voor zoodanigen, die zich bij de onderscheidene gemeentebesturen in de Provincie, voor de opzending naar deze koloniën hadden aangemeld.

Behalve deze internen waren er toen ook nog personen voor de inrichting werkzaam, die niet in het huis nachtverblijf of voeding genoten. In dit jaar 1852 waren er 62 internen en 25 externen dus in 't geheel 87 personen.

De internen bestonden uit:

34 behoeftige personen
25 weezen
1 uitbesteed kind
2 Provinciale bedelaars

---

62 internen.

De externen bestonden uit:

1 wees
1 werkman in de linnenfabriek
23 straatwieders

---

25 externen.

Gedurende dit jaar was de wol- en linnenfabriek nog voor 't laatst in vollen gang. De ontvangsten en uitgaven waren als volgt:

Ontvangsten.	Uitgaven.
Inkomsten van bezittingen enz. <i>f</i> 362,40	Administratiekosten <i>f</i> 1892,—
Opbrengst van het werk " 5351,76	Onderhoud van gebouwen " 523,05 ^s
Subsidie van armbesturen (waar- onder <i>f</i> 1755 voor arme weezen) " 2046,—	Aankoop gereedsch. en grondst. " 1981,27 ^s
Subsidie van gemeente " 3295,49 ^s	Onderhoud en voeding " 5296,05 ^s
Voordeelig saldo " 1597,60 ^s	Daggelden " 1364,42 ^s
Transportkosten voor Prov. bedel. " 228,48	Verschillende uitgaven (waaronder de transportkosten) " 212,45
<i>f</i> 12881,74	<i>f</i> 11269,26

In het volgende jaar werd de wol- en linnenfabriek opgeheven en ging het bestuur over op de regenten over de godshuizen; het eenige dat nu nog werd verricht was wieden en vegen der straten. Als werkinrichting beteekende het niet veel meer, als weeshuis was 't geheel onbevredigend en als bedelaarsdepôt overbodig, zoodat men dan ook in 1854 over opheffing dacht. Na eenige voorbereidende maatregelen getroffen te hebben, werd hiertoe ook werkelijk besloten en de ontruiming bepaald op 1 Jan. 1856, waarna de inwonende weezen naar een beter gebouw zouden worden overgebracht.

Met het stadsfabriekhuis is 't veel vroeger afgelopen. In 1836 is de spinschool overgebracht naar een ander gebouw; in 1838 wordt de instelling nog vermeld in het regeeringsverslag, doch in 1839 niet meer. Met geen enkel woord wordt van de opheffing van het stadsfabriekhuis, dat in 't laatst nog alleen spinwerk aan de behoeftigen in hunne woningen verschafte, gewag gemaakt; alleen wordt vermeld, dat een nieuwe werkverschaffing in het zelfde jaar is tot stand gekomen. Vermoedelijk heeft de commissie „Loon voor Werk”, die hiertoe het initiatief nam, de taak van het stadsfabriekhuis overgenomen.

Werkverschaffing door de Commissie „Loon voor Werk” te Middelburg.

In den strengen winter van 1837 op 1838 waren eenige gegoede en welmeenende ingezetenen op de gedachte gekomen in den nood der valiede behoeftigen te voorzien door het geven van arbeid tegen loon. „Ons hoofddoel is,” zegt de Heer Cramer in zijn uitmuntend verslag in het tijdschrift voor armwezen, „om ambachtsknechts en anderen, die in „het grootste gedeelte des jaars hun bestaan verdienen, door den winter „te helpen, en niet alleen voor gebrek maar ook voor achteruitgang en „verarming te bewaren, hun, zooals ons Reglement zegt, een wel nood- „druftig, maar toch voldoende bestaan te verschaffen.” Er zou dan ook alleen van 15 Dec.—ult. Maart gewerkt worden.

In de eerste jaren had men, zooals dat meer met dergelijke inrichtingen

gaat, eenige teleurstellingen in de raming der onkosten en de keuze der werkzaamheden.

Bestuur

Het bestuur bestond uit een commissie van 10 leden, meest kooplieden en fabrikanten, verdeeld in sub-commissiën van 2 of 3 leden voor iederen tak van arbeid; in de werkplaats stond aan het hoofd van ieder vak een deskundige baas, terwijl over 't geheel een opzichter was aangesteld. Was de winter genaderd dan deed de commissie, gewoonlijk in November, een oproep van ieder die werk verlangde, waarna een inschrijving van en grondige informatie naar de aanvragers plaats had.

Werkzaamheden

Het klompenmaken was gedurende 3 winters beproefd onder leiding van bekwame bazen, doch men had het moeten opgeven omdat de leertijd van één winter te kort bleek voor de levering van goed fabricaat. Eveneens beantwoordde het kartonwerk, dat voor schilders en dergelijken geschikt werd geacht, niet aan de gestelde verwachtingen. Na een tweejarige proef werd het bezemmaken als te schadelijk ook opgegeven. De volgende werkzaamheden werden echter met succes verricht. Door timmerlieden: het vervaardigen van allerlei grof houtwerk van inlandsch hout, zooals dijkwerkers-kruiwagens, schoppen, spaboomen enz., ook tuinstoelen, tafeltjes, stoelen met spaanschrieten zittingen en kinderspeelgoed. Door andere knappe werklieden: het maken van koperen spijkers voor den scheepsbouw (ze werden koud gehamerd). Door vrouwen en kinderen: het pluizen van touw, hetwelk in hunne woningen werd verricht. Door sjouwerlieden etc.: het arbeiden aan de bolwerken of stadswallen tot aanlegging en verfraaiing van wandelpaden en plantsoenen, (de Commissie leverde de werklieden terwijl het werk geschiedde onder toezicht van den stadsbouwmeester). De twee eerste soorten van werkzaamheden werden verricht in de werkplaatsen van het gebouw, dat gratis tot dit doel door de stad werd afgestaan; $\pm$ 50 werklieden waren hier 's winters geregeld werkzaam. De derde tak van arbeid werd, zooals reeds gezegd is, door vrouwen en kinderen thuis verricht opdat zij in alle ledige oogenblikken zich hiermeê zouden kunnen bezighouden; ongeveer 100 huisgezinnen werden op deze manier aan den kost geholpen. Aan dit touwpluizen achtte men echter vele nadeelen verbonden; behalve de onaangename peklucht, die blijft hangen in de bekrompen, 's winters zorgvuldig gesloten woningen van de behoefligen, verspreidt het geplozen touw zeer veel stof, dat zich als een groezelige vieze neerslag op alles vastzet, en niet het minst schadelijk is voor de kelen en longen der bewoners.

Loon

Het loon moest zijn even voldoende om van te leven. In het begin was 't 60 cent per dag, daarna 75 cent; later vond men 't rechtvaardiger en gewenschter bij 't stuk te laten werken volgens vast tarief. Met het touwpluizen werd vroeger 50, later 60 cent per week verdiend; dit werd

betaald voor een hoeveelheid touw, die geplozen kon worden op één dag, door 2 vlugge vrouwen of meisjes.

De belooning was voor de mannen met opzet zoo laag gesteld, opdat het niet gelijk zou zijn aan het loon in de vrije nijverheid, doch mocht ook niet lager zijn, omdat anders de armbesturen weer met bedeeeling zouden aanvullen, wat de behoeftigen te weinig hadden om van te leven.

Het meest werden verkocht gemaakte tafeltjes, stoelen etc. Verder werden aan de Marine geleverd, houtwerk en koperen spijkers en gedurende eenige jaren geplozen touw, terwijl houtwerk en spijkers ook aan winkeliers werden verkocht. Ongunstig kunnen over 't algemeen de hier behaalde financiële resultaten voor een werkinrichting niet genoemd worden, want er werd jaarlijks méer aan arbeidsloon uitbetaald dan van buitenaf aan giften werd bijgedragen, zooals blijkt uit het volgend tabelletje:

Dienstjaren.	Ontv. bijdr. gemidd. p. jaar.	Uitbet. arbeidsl. gemidd. p. jaar
1838--1843	f 5879.35	f 6368.60
1843—1848	„ 7637.23	„ 8269.67
1848—1853	„ 5284.57	„ 6406.18
1853—1857	„ 4820.64	„ 7467.68

De verhouding van kolom 2 tot 3 wordt hoe langer hoe gunstiger, wat een bewijs is van flink en degelijk werk, met goed debiet en zuinige administratie.

Toch acht de Heer Cramer het nog een open vraag of de behoeftigen financieel niet meer gebaat zouden zijn, met uitdeeling der bijeengebrachte geldsommen (waarbij ze dan gelegenheid hadden voor zich zelf werk te zoeken en te verrichten en zodoende het een en ander te verdienen,) dan met de uitgekeerde loonen, waarvoor de behoeftigen den geheelen dag werken moesten, hoewel hij de moreele voordeelen van het arbeiden hooger stelt dan deze financiële nadeelen. Echter waren deze moreele resultaten ook niet bevredigend en 't is zeker wel opmerkelijk dat hij, die als president van het bestuur de ziel der geheele onderneming was, tot de volgende conclusie kwam: „werkinrichtingen mogen in buitengewone „omstandigheden nuttig zijn, op den duur zijn ze met te veel opoffering „en nadeelige invloeden verbonden; — Loon voor Werk — moet het er „op toeleggen, om na eenige weinige jaren te eindigen.” Dit besluit van opheffing zou het bestuur echter zwaar vallen. „Als ik,” zegt dezelfde schrijver in 1862, „daar 's winters, 30, 40, 50 mannen in de werkplaats „ijverig aan het werk zag, allen huisvaders, die 60 tot 80 cent daags „verdienden, als ik den grooten aandrang tot de karige verdienste der „touwpluizerij zag, dan, ik beken het, kwam dikwijls de gedachte mij „voor den geest, dat de *toepassing* van die gestelde regels (van nood- „zakelijkheid van opheffing), toch allermoeilijkst, ja zelfs wel eenigszins „gewetenszaak was. Dan gevoelde en erkende ik: daar moeten wel zeer „deugdelijke, dringende en duidelijke redenen zijn om deze gelegenheid

„van werkverschaffing voor armen, die toch zoo zeer naar dat werk „toon en te verlangen, door een vrijwillig besluit op te heffen.”

In 1857 waren er reeds stemmen opgegaan, die voor geheele opheffing pleitten; in 1858 werd een begin van uitvoering hieraan gegeven door den timmermanswinkel niet meer voor behoeftigen open te stellen, waarvoor aanleiding was geweest het feit dat in dit jaar zich zeer weinige en dan nog zeer gebrekkige werklieden aanmeldden, zoodat aan de te voren aangenomen bestellingen voor houtwerk niet kon worden voldaan. Zeer merkwaardig is de uitspraak van den heer Cramer na een zooveel-jarige ondervinding:

„Wij zullen ook wel niet ligt weer een timmerwinkel oprichten — al „mocht er ook in den winter eens weer gebrek aan werk in dat vak „zijn. Het is beter, dat die wanverhoudingen langs den natuurlijken weg „(door verhuizing van eenige timmerlieden, door tijdelijke onderneming „van ander werk enz.) zich herstellen. Wij zijn van het bezwaarlijke en „nadeelige van werkinrichtingen te zeer overtuigd, om ze niet altijd als „uiterste hulpmiddelen te beschouwen en zulk een bepaald en noodzakelijk „vak kan zich altijd weêr herstellen, ja moet dat met der tijd.”

Voor het grondwerk meldden zich ook steeds minder werklieden aan, een gevolg van den toenemenden bloei van den landbouw in dien tijd, gepaard gaande met een vraag naar meer werkkrachten. Alleen de spijkermakerij en de touwpluizerij bleef bestaan. Toch is het bestaan der inrichting nog gerekt tot 1875. Uit de gemeente-verslagen is de langzame achteruitgang in het aantal behoeftigen, dat kwam werken, over de laatste 10 jaren duidelijk zichtbaar, zooals uit het volgende blijkt.

Jaren.	Aantal arbeiders.	Uitbetaalde loonen.	Jaren.	Aantal arbeiders.	Uitbetaalde loonen.
1865	303	f 4809	1872	196	f 1534
1868	231	„ 5300	1873	192	„ 2984
1870	228	„ 2100	1874	177	„ 3017
1871	213	„ 1433	1875	160	„ 2897

Allervreemdst komt mij voor, de verhouding van het aantal werklieden tot de gelden als werkloonen uitbetaald en wel het steeds dalen der cijfers van de tweede kolom terwijl de cijfers in de derde kolom fluctueeren doch in de laatste jaren merkbaar stijgen. Productiever gewerkt is er zeker niet, daar het gehalte der werklieden steeds minder werd. 't Kan zijn dat er, of gedurende langer tijd gewerkt werd, of dat de loonen verhoogd werden naar gelang er meer bijdragen van particulieren toevloeden, iets wat zeker bij een loonsberekening een bedenkelijke handelwijze is. Over de opheffing zegt het gemeenteverslag over 1876 het volgende:

„Het bestuur dier Commissie (Loon voor Werk) heeft besloten gedurende 1876/77 geen werkzaamheden te doen verrichten. Volgens de

„ondervinding, in den voorlaatsten winter opgedaan en in den laatsten „bevestigd, kan eene werkverschaffing als de hare, in vroegere jaren „hoogst noodig, *nu voor het oogenblik als minder doelmatig beschouwd* „worden. De commissie heeft zich evenwel nog niet ontbonden, om wan- „neer soms later hare hulp noodzakelijk mogt geacht worden, weder als „vroeger te kunnen optreden.”

- Bronnen: J. WAGENAAR; N. S. CALISH. Zie boven bl. 85.
 VOORNAAMSTE STUKKEN. Zie boven bl. 98.
 Mr. LE JEUNE. Geschiedkundige nasporingen omtrent den toestand der armen en de bedelarij, den Haag 1816.
 REGERINGSVERSLAGEN over het Armwezen 1815, 1825 en 1826.
 GEMEENTEVERSLAGEN van Amsterdam 1854—1893.
 Mr. MEES. De werk-inrigtingen voor armen 1844.
 Mr. F. OOSTER. Werkinrichtingen voor armen. Proefschrift, Utrecht 1864.
 Mr. PH. FALKENBURG. Armenzorg in Nederland 1893.

In het oude werkhuis (opgericht 1650 en in 1654 onder het bestuur gekomen der regenten van het zooveel rijkere spinhuis) werden alleen betrapte bedelaars tot den arbeid gedwongen. Dat in dit huis óók vrijwilligers werden opgenomen heb ik nergens kunnen vinden. Mees en Ooster, die dit beweren, putten uit dezelfde bron n.l. uit de Voorn. Stukken etc., bl. 140. In deze belangrijke stukken lezen we dit echter niet; wel iets dat er op gelijk. Ik denk dat er een misverstand heeft plaats gehad. Er staat in de Voorn. Stukken vermeld: 1°. dat in het midden der 17^e eeuw het groote werkhuis is opgericht tot wering van bedelarij ¹⁾, 2°. dat het werkhuis te Amsterdam (van 1805) in strekking het meest van alle inrichtingen dier stad nabij komt aan het plan, dat de Algemeene Armencommissie over het Departement van Holland (zie bl. 98 hierboven) zich voorstelde ten uitvoer te brengen. Dit in 1805 bestaande werkhuis was echter volstrekt niet hetzelfde als het in 1650 opgerichte werkhuis; het in 1805 bestaande werkhuis was het nieuwe, in 1782 geopende, werkhuis waarheen zoowel de bewoners van het oude werkhuis als de bewoonsters van het spinhuis werden overgebracht (zie hierboven bl. 89.) Dit stemt ook geheel overeen met hetgeen we verder in de Voornaamste Stukken over dit (nieuwe) werkhuis lezen n.l. dat het gedeeltelijk tot spinhuis voor vrouwen diende; terwijl vóór 1782 het (oude) werkhuis en het spinhuis gescheiden waren. Mees en hem navolgende Ooster brengen ten onrechte die twee verschillende opgaven in de Voorn.

¹⁾ Bij Wagenaar lezen we, dat de bevolking van dit in 1650 opgerichte en later veranderde werkhuis bestond uit de volgende personen: 1. opgepakte bedelaars, 2. wegens licht misdrijf door het gerecht veroordeelden en 3. wegens wangedrag uitbesteeden; van toelating van vrijwilligers lezen we niets.

Stukken, met elkaar in verband. We citeeren nu letterlijk uit de Voorn. Stukken welke verschillende categorieën in dit, in 1782 opgerichte en in 1805 nog bestaande, nieuwe werkhuis werden opgenomen. „In dit huis zijn onderscheidene gestichten vereenigd”:

1. „het dient gedeeltelijk tot een spinhuis voor vrouwen, die zelfs op „het schavot geweest zijn,”
2. „gedeeltelijk tot een Tuchthuis voor jongens, die ook op de Bok zijn „geweest,”
3. „gedeeltelijk mede tot een Tuchthuis voor venerische vrouwen, die „er eerst genezen en dan een jaar lang aan het werk gehouden worden,”
4. „gedeeftelijk tot een verbeterhuis voor lieden, die er door hun familie „worden opgesloten tegen betaling,”
5. „gedeeltelijk tot een gedwongen werkhuis voor bedelaren, die langs „de straat opgevat worden,”
6. „en eindelijk mede voor al wie, drie jaren in deze stad gewoond „hebbende, werk zoekt en zich vrijwillig in dit huis begeeft, om er eenigen „tijd naar goedvinden te blijven.”

„— Het grootste getal van zielen in dit thuis, is omtrent een duizend „geweest en het kleinste vijfhondert, zijnde er nu (1805) geen zeventhondert „aanwezig. Men rekent doorgaans een derde van het geheele getal voor „het spinhuis en de verdere tuchtelingen, en twee derde vrijwilligers, „waaronder dan de overgroote meerderheid vrouwen en schier geheel geen „knappe mannen.”

Geheel onvoldoende was deze hulp echter te noemen daar toen in 't geheel 60 000 bedeeden in Amsterdam waren, waaronder zeer velen die voor opneming in aanmerking zouden moeten komen. De rede van waarom niet eens alle 1000 beschikbare plaatsen bezet waren, was deze: de behoeftigen hadden een afkeer van dit huis.

Vooreerst was het werkhuis zeer streng, liet hard werken en gaf als belooning alleen voedsel en onderkomen, geen loon. (Al wat verdiend werd met weven, spinnen, breien en voornamelijk touwpluizen kwam aan 't huis, terwijl 't slechts zelden gebeurde dat jonge menschen er een ambacht voor hun later leven leerden). Maar ook hadden de behoeftigen iets tegen een huis, waarheen ook gevangenen gebracht werden. Ja de afkeer was zóo groot, dat meermalen de door de „dienders” gearresteerden, door ingezetenen werden ontzet. Hoewel er geen loon in geld gegeven werd, zoo konden met de opbrengst der vervaardigde goederen nauwelijks de voedingskosten alléén goed gemaakt worden, alle overige uitgaven moesten door gem. subsidie gedekt worden.

Het opnemen van vrijwilligers was voor de gemeente ook niet voordelig: de gewone behoeftigen verdienden zelf met een of ander karrewietje in den regel nog wel iets, zoodat als bedceling dan alleen een zekere toeslag, ongeveer *f* 16 per pers. en per jaar, noodig was, terwijl ná

de opneming de geheele verpleging van zoo'n persoon $\pm$ f64 kostte.

De inrichting kon dus slechts voor een zeer klein deel in eigen onderhoud voorzien en zoo werd in 1795 bijna f70 000 en in het volgende jaar bijna f89 000 gemeentesubsidie gegeven. In het regeeringsverslag over 1815 vinden we deze instelling onder de gedwongen werkhuisen van de Noordelijke Provinciën terug als bestemd tot opneming van gevatte bedelaars maar ook van vrijwilligers; de opneming van vrijwilligers is echter geen hoofdzaak, zij „dient alleenlijk in zooverre ook tot vrijwillige inneming, „als noodig is om die genen, welke volstrekt geen ander toevlucht hebben voor een korte poos te verzorgen.” Later (regeer.verslag over 1826) wordt dat werkhuis te zamen met dat te Middelburg onder de gewone werkplaatsen van liefdadigheid opgenomen maar met de opmerking (over deze twee) dat men ze „gedeeltelijk als bedelaars-werkhuizen beschouwen kan, omdat er personen gehuisvest en gevoed worden. Een jaar vroeger heette het, dat men het werkhuis te Amsterdam ten deele als stedelijk werkhuis moest beschouwen „doordien in dezelve, hetzij *vrijwillig* hetzij „gedwongen, personen gehuisvest en gevoed werden, tegen de eigenschap „der werkplaatsen van liefdadigheid, welke strekt om slechts aan behoeftigen, die geen werk hebben, dit in het lokaal der inrichting zelve of „aan hunne woningen te verschaffen.” (Hieruit zien we dat dit regeer.verslag het begrip „werkplaatsen van liefdadigheid” beperkt opvatte door als kenteeken vast te stellen: het niet verschaffen van huisvesting en voeding).

Van lieverlede is de bestemming van dit werkhuis evenwel veranderd. Konden nog in 1805 veroordeelden wegens lichte vergrijpen hier geplaatst worden, deze werden later naar de gevangenis overgebracht. Voor opsluiting van lieden, die een slecht levensgedrag leidden werd later rechterlijke machtiging vereischt en verder hadden de regenten niet meer 't recht de bedelaars door hunne dienaren te laten oppakken. Toch was het aantal soorten der internen er niet minder op geworden. Bij Calisch lezen we (bl. 119) dat omstreeks 1850 er zich niet minder dan 9 verschillende categorieën van personen in bevonden.

1°. a. Huisgezinnen en personen (niet kinderen beneden de 16 jaar zonder opneming van vader en moeder) in hulpbehoevende omstandigheden verkeerende, in Amsterdam domicilie hebbende (wet 28 Nov. 1818, S. 40). Als zoodanig was het volgens Calisch een beroemde *stadstoevlucht* voor allen die tijdelijk *zonder kleeding, voeding, en dak* waren. Calisch noemde het in 1851 „de eenige van dien aard in ons land en misschien elders.” De opneming geschiedde tegen overlegging van een bewijs door den buurtmeester afgegeven, dat de persoon of het gezin in de termen viel voor hulp. Deze verpleging was ook goedkooper en meer in overeenstemming met de algemeene begrippen van humaniteit, dan de opsturing van zulke behoeftigen naar de Koloniën der Maatschappij van Wel-
dadigheid.

b. Huisgezinnen en personen elders domicilie hebbende. Als restrictie gold de bepaling dat alleen van die plaatsen ingezetenen werden opgenomen, van welke men de zekerheid had, dat de kosten zouden worden vergoed door de betrokken besturen, tot welke plaatsen o. a. niet behoorden: Utrecht, Rotterdam, den Haag, Haarlem en de dorpen in de omstreken van Amsterdam.

c. Buitenlanders hier niet armlastig; de opneming was voor niet langer dan 3×24 uren. De genoemden sub a vormden het overgrootste meerendeel van alle opgenomenen; ze waren in 1850 de eigenlijke bevolking van het gesticht.

2°. Tijdelijk opgenomen werden; bedelaars voor Ommerschans bestemd en in Amsterdam veroordeeld.

3°. Tijdelijk: doortrekkende vrijwilligers voor Ommerschans; de kosten van verpleging moesten vergoed worden door de gemeente, die hen afzond.

4 ^o . Gegijzelden wegens het niet bet. v. belasting	} als zoodanig een huis van bew.
5 ^o . " " " " " " " sted. boeten	
6 ^o . Civiel gegijz. wegens het " " " kostpenningen	

7°. Geld- en request-gasten. Geldgasten waren personen, die wegens wangedrag of verkwisting tot opsluiting waren veroordeeld en voor wie betaald werd (zij genoten afzonderlijke behandeling); request-gasten waren om dezelfde redenen veroordeeld maar voor hen werd niet betaald; zij werkten mee op de werkszolders.

8°. Tijdelijk opgenomen werden: vreemdelingen, die over de grenzen gezet moesten worden (Wet 13 Aug. 1849, S. 39).

9°. Allen, die door den Directeur van Politie te Amsterdam aan regenten werden toegezonden, met verzoek hen te zijner beschikking te houden.

Behalve de gegijzelden, hadden alle verpleegden een uniforme kleeding, zijnde voor de mannen: hemd, halsdoek, wollen kousen, buis en broek van zeil- of feilendoek en klompen en gedurende de 5 wintermaanden nog een tweede broek; voor de vrouwen: hemd, halsdoek, muts, jak en rokken van feilendoek, wollen kousen en klompen. De werkzaamheden zijn ook in den loop der tijden eenigszins veranderd: in 1805, weven, spinnen, breien en voornamelijk touwpluizen; in 1825, weven, (van pak- en grove linnens) breien, eenig naaiwerk, touwpluizen en fabricceeren van kocharen vloerklleden; in 1850, weven van paklinnen en vervaardigen van koffiezakken voor de handelsmaatschappij, weven van everdoek, zeildoek, servetten en ander linnen, naaien, breien en pluizen van touw.

Calisch vertelt verder, dat de geschiktste personen door den Directeur en Directrice werden aangesteld tot verrichten van huiswerk en dat de kinderen school- en godsdienstonderwijs genoten, jongens en meisjes

afzonderlijk. Dit onderwijs strekte zich uit tot lezen, schrijven, rekenen, de eerste beginselen van geschiedenis en aardrijkskunde en vooral verstandsontwikkeling, waarop deze schrijver laat volgen: „De schoolmeesters en schoolmeesteressen worden beiden *uit de verpleegden* aangesteld.” Dat onderwijs zal dus wel in orde geweest zijn!

Voor zieke mannen en vrouwen waren verder afzonderlijke lokalen ingericht. Mr. Ooster zegt dat de duur der verpleging vroeger op 2 maanden gesteld, doch na 1862 aan regenten overgelaten was ¹⁾ en verder dat de meeste personen in het najaar in het werkhuis kwamen en het 's zomers weer verlieten, daar het 's zomers voor valiede armen gesloten was. Na 1862 is dit werkhuis ongeveer op denzelfden voet voortgezet, zooals uit de gemeente-verslagen blijkt, tot 1874, in welk jaar de instelling van naam en aard veranderd is. Vóór 1874 schommelde het aantal ondersteunde behoeftigen nogal aanmerkelijk. Wij zagen uit de Voornaamste Stukken dat er voor 1000 personen plaats was in de inrichting, maar dat toen (in 1805) slechts ongeveer 700 waren opgenomen; dit aantal verpleegden steeg in 1817 tot het maximum van 1234 opgenomenen, (in dat eene jaar stierven er 344!), om later weer te dalen tot 324 en wel in 1873, het laatste jaar van haar bestaan. Behalve deze internen treden nog twee categorieën van personen op den voorgrond en wel het uitwonend werkvolk der fabriek en behoeftigen die in hun woning werken; in het laatste jaar (1873) waren er behalve de 324 internen (140 mannen + 161 vrouwen + 23 kinderen), 32 uitwonende arbeiders en 65 behoeftigen, die in hun woningen werkten. Het gehalte der internen werd hoe langer hoe minder; de ouden en gebrekkigen bleven er hangen, zoodat de geheele instelling meer op een armenhuis dan op een werkhuis ging gelijken. Deze verandering had werkelijk plaats, toen bij raadsbesluit van 18 Nov. 1874 het werkhuis werd opgeheven en de inrichting herdoopt werd met den naam gemeente-armenhuis. Het gemeentebestuur vond 't namelijk in strijd met de verordening op het burgerlijk armbestuur en de armenwet dat „in de fabriek van het werkhuis niet alleen werkzaam waren verpleegden in dat gesticht, maar ook personen die aldaar noch gehuisvest noch gevoed werden, en evenals in een particuliere inrichting, aldaar alleen kwamen werken tegen een zeker loon.”

Het Nieuwe Werkhuis in 1874 dus armbuis geworden, kwam onder het bestuur van de commissie voor „Huiszittende Armen en Weduwenhof.” Er zouden voortaan worden verpleegd: „Ouden van dagen, ongeneeslijke zieken, idioten en voorts de zoodanigen wier opname in een gesticht overeenkomstig de armenwet onvermijdelijk was.” Voorloopig werd de

¹⁾ Thans wordt de ruime directeurskamer nog de „Tijdzaal” genoemd omdat daar vroeger de regenten, gezeten achter een ballustrade op hooge kunstig gesneden stoelen, aan de behoeftigen meedeelden voor hoe langen tijd ze konden opgenomen worden.

zaak op denzelfden voet voortgezet, maar het Burgerlijk Armbestuur werd „uitgenoodigd geen verdere uitbreiding te geven aan de z. g. n. fabriek „in genoemd armenhuis gevestigd, door tot deze inrichting niet dan bij „uitzondering uitwonende personen toe te laten.”

1874
Armenhuis

Hiermede is deze instelling als werkinrichting eigenlijk geheel afgehandeld, daar de werkinrichtingen in armenhuizen niet tot dit onderwerp behooren. Toch wil ik nog met een enkel woord de verdere lotgevallen van dit reusachtig gebouw mededeelen.

Niettegenstaande de zooeven genoemde bepaling, dat de z. g. n. fabriek moest ingekrompen worden, werd zij in de eerste jaren op denzelfden voet aan den gang gehouden; de uitwonende arbeiders (wevers) bleken onmisbaar (gem.versl. 1880), omdat de meeste internen slechts in staat waren tot den meest eenvoudigen handenarbeid, o. a. tot het verrichten van de werkzaamheden die het weven van goederen voorafgingen. Op een enkele uitzondering na, waren de opgenomenen lichamelijk en geestelijk zoo verzwakt, dat ze tot geen flink werk waren te gebruiken. Steeds de werkzaamheden inkrimpende werd in 1887 het laatste 16-tal uitwonende ontslagen, iets wat zeer „pijnigend” voor hen was (gem.verslag v. d. jaar), omdat zij geen werklui waren, die, wat hun gezondheid en bekwaamheid betref, gemakkelijk in de maatschappij arbeid konden vinden.

De toelating wordt niet gemakkelijk gemaakt; slechts in het uiterste geval wordt hiertoe door de commissie besloten.

Het aantal opgenomenen is er toch ná 1873 niet kleiner op geworden; bedroeg het in dat jaar 324, na gedaald te zijn in 1878 tot 286, steeg het langzamerhand weer en bereikte in 1893 het getal 648, (waarvan 311 in de fabriek werkten). Bij mijn bezoek in Sept. 1894 waren er 694 internen aanwezig, n.l. 507 mannen, 186 vrouwen en 1 kind. Thans werken ook nog ongeveer 25 personen aan hunne woning; dit zijn alleen uitwonende vrouwen die naaiwerk verrichten en wel confectiewerk voor de Marine (het grootste getal dezer vrouwen bedroeg 59 in 1876, het kleinste 13 in 1888).

We hebben reeds gezien welke categorie van personen in het armhuis opneming vinden, we moeten hier nog bijvoegen dat personen die geen woonplaats in Amsterdam hebben, alleen worden opgenomen op machtiging van of van wege Burgemeester en Wethouders. De verpleging in het armenhuis mag niet langer dan 12 maanden duren, zonder vergunning van het Burgerlijk Armbestuur. De inschrijving der aanvragen om verpleging geschiedt aan het bureau van de Commissie uit het B. A., aan welke is opgedragen het beheer over „Huiszittende armen, Weduwenhof en Armenhuis”, op dagen en uren door deze vastgesteld. Het onderzoek naar de behoeften van de ingeschrevenen verrichten de armbezoekers. De voorzitter der Commissie doet dan een voorstel in een daartoe bestemde vergadering der Commissie, die tot al of niet opnemen besluit.

Art. 31 van de verordening op het Bestuur der Gemeente-Instellingen van Weldadigheid bepaalt verder:

„Zij die in het armhuis zijn opgenomen en *in staat zijn nog eenigen arbeid te verrichten* zijn daartoe *verplicht*.

„De regeling en belooning van den arbeid worden door de Commissie bepaald.”

Bij de valiede verpleegden zelf, is de lust tot werken niet groot, de meesten meenen dat nu 't geen werkhuis meer is maar armhuis, dat ze nu ook eigenlijk niet meer behoeven te arbeiden. Velen willen wel iets voor zich zelf knutselen, maar arbeid verrichten waarvan een deel ten bate van het huis komt ter goedmaking van de kosten voor geheel onderhoud, kleeren inbegrepen, daar hebben ze geen ooren naar. De werkzaamheden betcekenen dan ook niet veel meer; er worden kleedingstukken gemaakt voor stadsreiniging en brandweer, er wordt geweven (12 toestellen), er worden vuurmakers gemaakt (voor de 1000 vuurmakers krijgt 't huis 25 cent, terwijl de werkman hiervan 20 cent loon krijgt), er worden erwten en boonen uitgezocht ('t huis vraagt 60 cent per H.L. en geeft den werkman hiervan de helft), er wordt een weinig paardenhaar geplozen en tabak gestript en netjes gebreid, maar hard gewerkt wordt er, op enkele uitzonderingen na, niet. Ziet men de lijst van verrichten arbeid in het gem.verslag, dan zou men al licht in den waan komen, dat men met een der grootste werkinrichtingen in ons land te doen had, doch een bezoek helpt ons uit dien waan.

De instelling werd en wordt gesubsidieerd door de gemeente. Het grootste bedrag aan subsidie is uitgegeven in het boven reeds genoemde jaar 1847, n.l. f 140.000; later is dit bedrag aanmerkelijk gedaald; de subsidie was ná 1873 ongeveer f 30.000, doch bereikte stijgende in 1892 de som van f 67.000. Eenigszins in verhouding met het stijgen der subsidie is de daling in de opbrengst der vervaardigde goederen; beliep deze opbrengst vóór 1886 f 50.000 à f 60.000 en in dat jaar zelfs f 69.000, in de laatste jaren brengt de arbeid slechts f 16.000 à f 20.000 op. De totaal uitgaven stijgen niet, ze slingeren tusschen f 69.000 en f 109.000, doch zijn in de laatste jaren gemiddeld geringer dan vroeger. De kosten van geheel verpleging zijn, per hoofd en per dag berekend, dalende van 1873 tot 1893; beginnende in 1873 met 36.9 cent, klimmen deze kosten tot 45.4 cent in 1880 en dalen weer tot 30.8 cent in 1893. De kosten voor voeding alléén, per persoon en per dag, zijn: in 1873: 12.5 cent; in 1878: 16.8 cent (maximum) en in 1893: 13.8 cent; de kosten voor voeding der gezonden in 1873: 12.8 (?) cent; in 1878: 14.7 cent en in 1893: 10.8 cent.

„Na het werkhuis verdient het *zijde-windhuis* onze aandacht”, zeggen de Voorn. Stukken bl. 148, „waar zijde en kemels-garen getwerend wordt,

„voor wien er de ruwe stoffen zendt, en de werkloonen betaalt. Met den „oorlog worden 'er weinig ruwe stoffen gezonden, ook zijn daarenboven „de werkloonen te Amersfoort lager voor de fabrikanten, en er zijn „thans slegts 70 kinderen aan het werk, welk getal in tijd van vrede „mogelijk tot 200 zoude kunnen vermeerderd worden, verdienende 5 à 6 „stuivers daags.”

Het zijde-windhuis was dus een werkinrichting waarin omstreeks het jaar 1804 aan 70 arme kinderen werk werd verschaft waarmee zij 25 à 30 cent per dag verdienden.

In dat zelfde jaar werd er op die wijze *f*6000 aan loon betaald. Dat het geen winstgevende onderneming was, kan hieruit blijken dat de rekening in dat jaar met een tekort van *f*8000 sloot, wat door gemeentesubsidie moest aangezuiverd worden. In 1795 en '96 toen het huis reeds bestond, was de subsidie gemiddeld slechts *f*1.596. In welk jaar dit huis is opgericht heb ik niet vermeld gevonden, wel dat 't gesticht is ten tijde van de refugiés (edict. v. Nantes 1685). Het voldeed in 1804 weinig aan de algemeene behoefte en werd dan ook *als een lastpost beschouwd*.

In 1815 bestond 't nog. Het eerste regeeringsverslag over 't armwezen, het welk over dat jaar liep, zegt ons dat 't toen uit 4 afdeelingen bestond:

- a. eene turksgaren-reederij
- b. eene zijde-winderij
- c. eene zijde-reederij
- d. eene wolspinnerij

De gem.subsidie bedroeg toen jaarlijks slechts *f*600. Behalve de opbrengst der zijde, die „aan de waag” verkocht werd had de inrichting revenuën uit eigen fondsen en kosteloos gebruik van het lokaal.

Omstreeks 150 vrouwelijke personen, meestal kinderen hadden toen geregeld werk tegen een gering loon.

Het doel was hen een „geest van werkzaamheid” te doen verkrijgen, nuttig voor hun volgend leven en de maatschappij; om hen daartoe te prikkelen werden ook premiën uitgedeeld. Het zuiver liefdadige van het doel treedt eerst duidelijk in 't licht door 't geen we lezen in de Voorn. Stukken, dat n.l. deze arbeid alleen in de jeugd en den ouderdom van nut kon zijn.

„Wanneer de meisjes tot volwassenheid zijn gekomen verschaft haar „dit werk geen genoegzame kostwinning; en trouwende, laten zij hetzelve „geheel varen, totdat zij naderhand weduwen geworden zijnde, en geen „ander of beter middel van bestaan hebbende, hetzelve weder bij de hand „nemen, en als een hulpmiddel gebruiken, waartoe de in haar jeugd ver- „kregene kundigheden haar alsdan zeer goed te stade komen.”

De armen werden in deze werkinrichting niet gehuisvest of gevoed, kregen ook geen werk mee naar huis, doch kwamen op bepaalde uren in het lokaal arbeiden.

Ook bestond er in Amsterdam een *Stads kousen-fabriek*, in 1795 opgericht, die maar één jaar bestaan heeft doch gedurende dien tijd aan niet minder dan 1650 zielen werk verschafte.

Door een particuliere inschrijving tot stand gekomen en door de stad overgenomen, kostte de inrichting weldra te veel aan onderhoud.

De reden van deze treurige uitkomst was voornamelijk te wijten aan het slechte bestuur dat geen orde wist te handhaven. Men schoen al zeer ongelukkig geweest te zijn in de keuze van een Directeur, want hij is „uit hoofde van wangedrag op het schavot gekomen”. Bij de bespreking van deze fabriek worden in de Voorn. Stukken verder eenige zeer merkwaardige lessen gegeven over de behandeling der behoeftigen:

„Men zoude zich zeer bedriegen, als men dagt, dat de bedeeden over „het algemeen behandeld kunnen worden, zooals de gewone werkman, „hetzij in Ambachten, Fabrieken of Sjouwen, neen om met hen te slagen „behoort men ze beter te kennen, en die zedeloosheid en werkeloosheid „in het oog te houden, die hen over het algemeen kenschetsen.”

„Wil men derhalve het kwaad in zijn geboorte aantasten, en bij den „wortel uitroeijen, zoo moet de zedeloosheid en luiheid, bij de bedeeden „in de eerste plaats op een krachtdadige wijze door nieuwe instellingen „weggenomen worden, en men behoort zig daartoe veele moeite en veel „tijdverlies te getroosten, ten einde de volwassenen met gezach tot eenige „werkzaamheid te dwingen, en de kinderen tot een zedelijker bestaan op „te brengen, onderwijs op godsdienst gegrond aan beiden te geven, en „op deze wijze werk te verschaffen en lust tot werken op te wekken.”

De gereformeerde Diaconie had in 1795 (regeeringsverslag over 1815 zegt in 1796) een werk-instituut opgericht op een zolder van het oude mannen- en vrouwenhuis, ten einde werk aan behoeftigen te bezorgen.

Het trok geen subsidie uit de armenkas en werd afzonderlijk beheerd door een commissie uit de Diaconie.

Een vast fonds was bij de oprichting door collecten gevormd en werd verder door liefdegiften aangevuld. De onkosten werden van de interesten en van de opbrengst der werkzaamheden bekostigd, maar jaarlijks kwam men te kort, zoodat er geen uitbreiding aan kon gegeven worden. Er werd in 1805: geweven, gesponnen, gebreid en de Inlandsche wol bewerkt „van dat zij van het schaaap komt, totdat zij tot breijen en weven dienen kan.” Het bestuur uitte de klacht dat men groote moeite had met de onkundigen te onderwijzen „die altemets vertrekken als zij iets geleerd hebben”. (Dit laatste lijkt mij eer een gunstig resultaat, dan het tegenovergestelde.)

De behoeftigen kregen geen huisvesting of voedsel, maar kwamen alleen op bepaalde uren werken. Over het loon werd door de arbeiders geklaagd; we laten het hier volgen:

Een kind kon met breijen 8—10 stuivers in de week verdienen, al ging het den halven dag school, een goede spinster kon een rijksdaalder of f 3 in de week verdienen, een best wever f 6—.

De volgende zeer nuttige regeling was vastgesteld: de opneming geschiedde alleen op een briefje afgegeven door de Diaconie; scheen het dit college toe dat een behoeftige werken kon dan werd hem een dergelijke kaart aangeboden; weigerde hij hiervan gebruik te maken dan kreeg hij ook *geen* bedeeling.

In 1815 werden in het regeeringsverslag nog als takken van arbeid genoemd: het fabricceeren van laken, karsaaien, baaien en sergie alsmede het breien van kousen. Waren de werkzaamheden vroeger van grooten omvang door levering aan verschillende openbare instellingen en liefdadige gestichten, omstreeks 1851 werd er nog alleen gewerkt voor zoover er voorzien moest worden in de behoeften der Diaconie. In dien tijd werd toch nog jaarlijks een som van f 5000 aan arbeidsloonen uitbetaald.

Door het instituut werden toen bearbeid: Deensche wol tot vervaardiging van wollen stoffen, Texelsche wol tot vervaardiging van sajjet en sergie, garen (van hennep) ter vervaardiging van gestreepte stof voor rokken, welke ook daar ter plaatse geweven werden. Verder werden linnen en katoenen onderkleederen vervaardigd.

1815 Werk-
instituut voor
Israëlieten

Behalve deze inrichting was er nog een vrijwillig werk-instituut voor Arme Israëlieten, waarin koehaar tot garen werd versponnen en verwerkt tot vloerkleeden, karpetten en loopers; doch dit verwerken alleen, voor zoover het garen zelf niet genoeg kon gedebiteerd worden. Behalve de verdiensten van het werk genoot de instelling jaarlijks f 1900 van de gemeente waarmede de tekorten echter niet konden gedekt worden, zoodat telkens nog bijdragen van weldadige menschen noodig waren. De armen werden ook hier niet gehuisvest, vertelt het eerste regeer. verslag (1815), maar kwamen op bepaalde uren werken in de lokalen: met uitzondering van geoefende kweekelingen, die genoeg vertrouwd waren om het werk mee naar huis te mogen nemen.

1850
Werkinrich-
ting

In den winter van 1845 werd nog een maatschappij tot „werkverschaffing aan den spaarzamen ambachtsman” opgericht, om den stoffelijken toestand der arbeidende klasse te verbeteren door het verschaffen van werk gedurende den winter. Vijf jaren later werd een lokaal tot werk-inrichting in gereedheid gebracht, waarin o. a. van Nov. 1850—Maart 1851 allerlei werkzaamheden werden verricht, als timmerwerk en dergelijke, in 't geheel 45 verschillende bezigheden (bijna 2200 voorwerpen zijn in dien winter vervaardigd); de gemaakte voorwerpen werden jaarlijks verloot tegen f 2.— 't lot. Deze vereeniging had een eigenaardigheid, die niet onvermeld mag blijven. De ambachtslieden, die 's winters wilden

geholpen worden moesten, om gedurende de maanden Nov., Dec., Jan. en Feb. dagelijks 80 cent te kunnen verdienen, gedurende de 8 overige maanden 12½ cent in de week bijdragen. Voor een particuliere vereeniging een nuttige bepaling, als 't ware een verzekering tegen armoede in den winter, een aanmoediging tot sparen.

Le Jeune vermeldt verder dat in 1816 te Amsterdam een wolfabriek bestond, die in 1809 opgericht was, en een spinnerij, die in 1810 opgericht was; beide werkinrichtingen voor behoeftigen.

Bronnen: Mr. OOSTER. Werkinrichtingen. Proefschrift. Utrecht 1864.
REGEERINGSVERSLAGEN 1827—1852, 1854 en 1860.

Ook in Harlingen was reeds in 1768, volgens Mr. Ooster, een werkinrichting opgericht, over welke instelling ik verder niets meer heb kunnen vinden. Eerst in het regeer.verslag over 1827 wordt Harlingen weer genoemd onder de werkplaatsen van liefdadigheid en blijft jaarlijks opgenoemd tot 1852, sedert welk jaar 2 dergelijke instellingen opgegeven worden. In het verslag over 1854 lezen we dat ze beide uitgaan van particulieren, dat een instelling, dit jaar niet gewerkt heeft en dat in de andere 302 personen gewerkt hebben, die niet tevens gehuisvest en gevoed werden. De werkzaamheden bestonden uit het maken van koffiezakken en uit karlspinnen; de inrichting kon niet in eigen onderhoud voorzien, want er was voor dat jaar ruim f 1400 aan collecten en subsidie ontvangen. In 1860 wordt deze éene instelling nog genoemd, gedurende dat jaar werden 200 behoeftigen aan loon geholpen met het laten vervaardigen van koffiezakken, met spinnen en weven.

Bronnen: VOORNAAMSTE STUKKEN etc.
REGEERINGSVERSLAGEN OVER 1815, 1818, 1825.

Behalve dat omstreeks 1770 te Haarlem een saai-spinnerij voor armen bestond, die met grooten ijver begonnen was doch door gebrek aan genoegzame ondersteuning allengs verminderde en eindelijk te niet ging, had in datzelfde jaar de Nederduitsch Gereformeerde Diaconie een nieuw reglement vastgesteld, waarbij werd bepaald dat de stad in wijken zou worden verdeeld en iedere wijk zijn armbezoekers zou hebben, die ook nauwkeurig zouden acht geven op de arbeidskrachten der bedcelden; aan ieder die werken kon, zoowel ouden van dagen als jongeren, zou arbeid gegeven worden in plaats van bedeeling. Om hieraan te kunnen voldoen werd in 1772 in het Diaconiehuis een armenfabriek opgericht, waarin geweven, gesponnen en touw geplozen zou worden. Nadat deze werkzaamheden gedurende de vier eerste jaren steeds uitgebreider

HARLINGEN.
1768

HAARLEM.
1770
saai-spinnerij

1772
Diaconie ar-
menfabriek.

geworden waren, begonnen ze na het 5^e jaar langzamerhand in te krimpen, zoodat in het 10^e jaar alleen het zijde winden nog overgebleven was en in het 14^e jaar de fabriek geheel stilstond. Merkwaardig is dat er met deze fabriek volgens de Voorn. Stukken niet gewonnen en niet verloren was.

Na eenige jaren stilstand heeft men in dezelfde inrichting weer eenig fabriekwerk laten verrichten, doch niet met gewenscht succes. In 1804 waren er nog eenige weefgetouwen aan den gang en bestond er nog een spinnerij, waarin kaarsen-katoen werd gemaakt; zoowel in de fabriek als in hunne woningen konden de behoeftigen 't werk verrichten en zij die wilden konden er 't kaarden en spinnen komen leeren en thuis dien arbeid verder verrichten, waarmee dan 30 à 35 stuivers per week te verdienen was.

1795
Kousenfabriek

Ook van particuliere zijde ontbrak het niet aan initiatief. In 1795 werd een kousenfabriek voor behoeftigen aan den gang gebracht, bekostigd door eenige liefdadige „Burgeren” uit de stad „met het oogmerk om veele, toen reeds om werk roepende inwoonderen aan den kost te helpen”. Met grooten ijver begonnen en met volharding voortgezet bereikte de fabriek een aardige hoogte en verspreidde veel nut onder de behoeftigen. Na eenige jaren stegen de kosten echter zóo hoog dat de toestand onhoudbaar werd en de opheffing met veel verlies volgde. Dat de afzet van het fabrikaat zoo moeilijk ging, schreef de vereeniging o.a. toe aan het feit dat de Bataafsche troepen uit het buitenland van kousen werden voorzien. Niettegenstaande al de mislukte uitkomsten van deze liefdadige pogingen om de behoeftigen aan werk te helpen, heeft de armen-commissie in Haarlem niet gearzeld aan de roepstem van de Algemeene Armencommissie over het Departement van Holland, om weer eens te beproeven of geen betere resultaten bereikt konden worden, gewillig gehoor te geven en heeft wederom in 1805 de in verval zijnde werkinrichting doen herleven. De werkzaamheden bestonden in het spinnen van vlas, hennep en katoen, het breien van garen, katoenen en saaietten kousen en het weven van linnen. Het getal arbeiders bedroeg in 1806 reeds 133 personen, zoowel mannen, vrouwen, jongens als meisjes. Twintig weefgetouwen werden aan den gang gebracht, waarmede de minste wever / 3.— per week kon verdienen. Aan verscheiden vrouwen en meisjes werd verder het spinnewiel te huis toevertrouwd om daarmede in alle verloren oogenblikken van den dag te arbeiden, waarmede 20 tot 34 stuivers kon verdiend worden.

De herleving was echter niet van langen duur. Het regeer.verslag over 1815 zegt dat in de stad Haarlem een dergelijke inrichting bestond, maar door tijdsomstandigheden is te niet gegaan, doch wijst tevens op de noodzakelijkheid van haar herstel, „vooreerst omdat daardoor de lediggang „grootendeels wordt weggenomen, en er altijd eenige hoop op winst over-

„blijft en ten andere omdat daardoor bekwame werklieden voorhanden blijven „om de fabrikanten bij den opkomenden bloei van sommige fabrieken van „nut te kunnen zijn, daar bij mangel van zoodanige gelegenheid de werk- „lieden zich noodzakelijk verplaatsen, en bij toenemenden arbeid, derzelver „gebrek tot het verval der fabrieken wel eens de meeste aanleiding geeft.”

Of deze aanmaning gevolg heeft gehad weet ik niet; zeker is 't dat in het regeeringsverslag over 1818 waarin de werkplaatsen van liefdadigheid genoemd worden, Haarlem weer als in 't gelukkige bezit van een dergelijke inrichting vermeld staat. In 1825 en na dien tijd komt in die verslagen Haarlem niet meer voor.

Bronnen: VOORNAAMSTE STUKKEN etc.
REGEERINGSVERSLAG 1815.

HOORN.
1777
Vaderlandsche
maatschappij

In Hoorn was op 1 Maart 1777 op initiatief van den „braven medeburger Ris” de „Vaderlandsche Maatschappij” opgericht, die zich met dezen weidschen naam ten doel stelde productief werk te verschaffen aan behoeftigen. Zij had niet minder dan 3 armenfabrieken onder haar bestuur: een schilder- en behangselfabriek, een grauwoekfabriek, een fabriek voor 't vervaardigen van vloerkleeden, gangloopers, paardendekens en haren dekens. Omstreeks 1804 werd nog jaarlijks gemiddeld aan 260 jonge en bejaarde behoeftigen werk verschaft, waarvoor de maandelijksche uitgaven voor arbeidsloon en onkosten f 1000 — f 1400 bedroegen.

Dat een dergelijke inrichting noodig was, blijkt uit het bericht der armen-commissie te Hoorn, waarin vermeld wordt dat het $\frac{1}{8}$ gedeelte der inwoners bedeed werd d. i. $\pm$ 2200 personen van welke echter $\pm$ 1200 wel zouden kunnen arbeiden. Betreurd werd 't toen dat een poging van de armen-commissie tot samenwerking met deze maatschappij mislukte. Het debiet van de fabriek was goed, maar er werd zeer verlangd naar meer bedrijfskapitaal. De maatschappij wilde daarom niet anders samenwerken, dan nadat eerst het bedrijfskapitaal met 200 aandeelen van f 100 d. i. met f 20,000 vermeerderd werd; in dat geval zou direct aan 100 à 150 personen méer, werk kunnen verschaft worden. In de regeeringsverslagen, beginnende met 1815, komt Hoorn niet weder vóór.

Bronnen: VOORNAAMSTE STUKKEN deel I bl. 300 vlg.; deel II
bl. 34 vlg.; deel III bl. 117 vlg.
REGEERINGSVERSLAGEN 1818, 1849.
LE JEUNE, Lijst op blz. 146.

ENKHUIZEN.
1780
Economisch
werkhuis

Bij resolutie van Burgemeesteren en vroedschappen van Enkhuisen werd besloten, dat zou worden opgericht een „ruim spatieus werkhuis, ter weringe van luije ledigheid en daaruit voortvloeiende onbeschaamde bedelarije.”

Ieder behoeftige die werken kon zou, overeenkomstig de schikking te treffen met de overige armbesturen, voortaan niet bedeed maar verwezen worden naar het werkhuis, waar hij arbeid zou kunnen bekomen en loon naar verdienste. Al konden zij zich zelf daarmee niet geheel onderhouden, dan toch zouden zij door het verdiende minder bedceeling noodig hebben en konden de armbesturen hunne bedceelingen hier naar inrichten. Bij de opneming moest de behoeftige zich onderwerpen aan het reglement van het werkhuis. Weigerde hij dit of gedroeg hij zich verder niet behoorlijk dan zouden de namen van die „onnutte ballasten” door de Burgemeesteren worden publiek gemaakt, opdat een ieder voor hen gewaarschuwd zou zijn. De onkundigen en kinderen zouden er het werk eerst aanleeren. De gezonde armen zouden aldus werkende minder uitgaven noodig maken en zoo zou er meer overblijven voor de ware armen „de stokouden, zieken, zwakken en miserabele personen.”

De financieele verwachtingen, die men in dien tijd van werkinrichtingen had kon men bij de oprichting van dit z.g.n. „Economisch werkhuis” weer leeren kennen. Het grondkapitaal zou 20 à 25000 gld groot moeten zijn en bestaan uit aandeelen van f 50. De stad nam 20 aandeelen. Het Aalmoezeniershuis en de Diaconie zouden, wegens het groote belang dat zij bij die oprichting hadden, jaarlijks een som bijdragen.

Dat er winst zou behaald worden achtte men vrij zeker.

„Gedurende de 5 eerste jaren” zegt art. XVII van het plan tot oprichting letterlijk, „zal men van het ingelegde capitaal geen interessen aan „de participanten uitdeelen; maar op het einde van het 5e jaar (indien er gewonnen is) zal deze winst aan de Geïnteresseerden (buiten het Aalmoeseniershuis en Diaconie) worden uit-gedeeld, mits niet hooger bedragende „dan 3 percent in het jaar gerekend, dus in die 5 jaren vijftien percent.”

Art. XVIII: „Indien de winsten in die 5 jaren meerder mogten bedragen, „dan 15 percent voor de andere Geïnteresseerden, zullen voorschrevene „meerdere winsten zijn ten voordeele van het Aalmoeseniershuis en de „Diaconie, ieder voor de helft; mits dat zulks niet excedeere het montant van penningen door hen in de 5 jaren gefourneerd.”

Was dit voorgeschoten geld terugbetaald en dan nog winst over, dan zou die verdeeld worden als volgt: de helft aan Aalm. huis en Diaconie te zamen en de andere helft aan alle geïnteresseerden.

De boeken zouden iedere 5 jaar afgesloten worden. Was er dan een verlies, zoo kon de Directie een voorstel tot opheffing doen, waarbij alleen de participanten dit nadeel lijden zouden. Art. III van het plan tot oprichting bepaalde de werkzaamheden als volgt:

„Men zal in dit werkhuis, en voor rekening van het zelve, daar buiten, laten:

spinnen, gaaren	}	tot veilen,
		tot peperbaaldoek,
		tot grauwdoek; tot buizen-netten.
weven	}	veilen,
		peperbaaldoek.
		grauwdoek.
breijen	}	haring-want,
		gemeene kousen, enz.

„en verder touwpluizen, of hetgeen directeuren, terstond of in het vervolg „noodig en dienstig zullen oordeelen.”

Werkelijk heeft dit werkhuis een groote eigenaardigheid vertoond, het heeft n.l. $2\frac{1}{2}\%$ à 3% jaarlijks aan de aandeelhouders kunnen uitkeeren.

Het kapitaal door de participanten gestort bedroeg f 16,000, hiervan is na de eerste vijf jaren uitgekeerd aan interessen:

Over de jaren 1781 tot en met 1785 eerst	f 2092 : 10 st.	later nog	f 67 : 10 = f 2160 d. i. ruim 13% of $2\frac{1}{4}\%$'s jaars
„ „ „ 1786 „ „ „ 1790 „ „ 1027 : 10 st.	„ „ „ 1372 : 10 = „ 2400 „ „ 15% „ 3% „		
„ „ „ 1791 „ „ „ 1795	„ „ „ 2400 „ „ 15% „ 3% „		
„ „ „ 1796 „ „ „ 1800	„ „ „ 2400 „ „ 15% „ 3% „		

Toch lijkt de toestand fraaier dan die in werkelijkheid was.

Wel is het geschotene door Aalmoezeniershuis en Diaconie ad f 2880 na de eerste 5 jaren terugbetaald, maar ook vinden we tusschen de jaren 1785 en 1790 onder de ontvangsten melding gemaakt van een legaat van wijlen Vrouwe Maria Bontekoning, groot f 6000, welk legaat op 31 Dec. 1790 reeds was geslonken tot f 3000 en ook wordt in diezelfde jaren een gift genoemd van zekeren Benjamin Stumph groot f 2736, welke gift in 1800 nog niet was teruggegeven en ook niet vermeld wordt in den balans-staat onder de baten.

Om te kunnen spreken van winst zouden we moeten weten wat met het geld van de participanten ad f 16000 geschied is, wat met het legaat van f 6000 en wat met de f 2700 van den heer Stumph. Vermoedelijk zijn de laatste sommen gedeeltelijk gebruikt (f 3000 van 't legaat was op 31 Dec. 1800 nog aanwezig) om daarvan aan aandeelhouders z.g.n. winst uit te keeren.

Als loonen zijn nog al aanmerkelijke sommen ten goede gekomen aan behoefigen; in den termijn der eerste vijf jaren f 17000, in den termijn der tweede vijf jaren ruim f 18000, in dien der 3^e vijf jaren bijna f 27000, in dien der 4^e vijf jaren echter slechts f 8000.

De inrichting ging dus wel sterk achteruit omstreeks 't jaar 1800; toch hadden in 1802 en 1803 nog gemiddeld ongeveer 19 personen met hekelen en spinnen (loon f 2— f 7 per week) en 80 personen met breien van haringwant (loon f 1.50 per week) werk gevonden. In 1804 stond de inrichting geheel stil, wat de armen-commissie toeschreef aan de malaise

in de visscherij. De armen-commissie was toch overtuigd dat deze instelling een van de voordeeligste geweest is, die van dien aard ooit te Enkhuizen bestaan hebben en berichtte verder in 1805 aan de Alg. armen-commissie van het Dep. Holland, dat zij een reglement gemaakt had voor een nieuw werkhuis, terwijl het oude werkhuis niet van bestemming zou veranderen, en dat nu zulke werkzaamheden zouden worden uitgezocht, als niet reeds in het Economisch werkhuis verricht werden.

De regelen die men zich hierbij voorstelde te zullen volgen (Voorn. Stukken Dl. II, bl. 34 vlg.) getuigden van zooveel practische kennis en goeden moed, dat het jammer is dat er niets verder bekend is van het resultaat van dit schoone streven. Bij le Jeune (1816) wordt Enkhuizen genoemd als in 't bezit van alléén een Economisch Werkhuis en in het Reg. Versl. van 1818 wordt enkel opgegeven dat in Enkhuizen een werkplaats van liefdadigheid bestond.

In de Reg. Verslagen van 1849 en volgende jaren staat Enkhuizen weer vermeld onder de plaatsen met een werkinrichting, doch toen was 't een werkinrichting voor spinnen en weven, bestuurd door een Comm. uit de Ned. Geref. Diaconie aldaar.

1797

Behalve in dit Econ. Werkhuis en waarschijnlijk toen dit reeds begon te vervallen, was men te Enkhuizen er op bedacht nog op andere wijze aan behoefligen werk te verschaffen. In 1797 werd een overeenkomst gesloten door het Aalmoes. Weeshuis en de Herv. Diac., met een fabrikant te Zwolle, waarbij deze op zich nam voor *f*600 's jaars aan alle behoefligen, die niet reeds door het Economisch Werkhuis geholpen werden, op eigen risico werk te verschaffen met laten wolspinnen en kousen breien. Na afloop van de 6 jaar, waarin dus *f*3600 aan den fabrikant betaald was, is het contract niet vernieuwd, daar het arbeidsloon dat aan de behoefligen werd uitbetaald te gering was in vergelijking met de kosten van *f*600 's jaars.

1802

In 1802 zijn particulieren ook nog begonnen met in 'den nood en werkeloosheid te voorzien door te laten touwpluizen. In de maanden October en November werd aldus aan 130 personen eenig werk verschaft; door ongewoonte en luiheid van de werklieden werd echter niet meer verdiend dan 25—50 cent in de week, terwijl er bij wordt vermeld dat vlijtige huisgezinnen, wanneer ieder in zijn vrijen tijd meê werkte, met deze bezigheid 2—3 gulden 's weeks kunnen maken. Hoewel de resultaten onbevredigend waren, werd deze werkinrichting in 1806 door de Alg. armen-commissie in het rapport aan den Koning als nog bestaande opgegeven.

Bronnen: VOORNAAMSTE STUKKEN dl. I. bl. 221, 284 vlg.; dl. II. bl. 45 noot; dl. III. bl. 117.

LE JEUNE.

MONNIKENDAM.
1802
Spin- en weef-
fabriek

Hier was, in ongeveer 1802, een armen spin- en weef-fabriek opgericht, waarin met veel succes gefabriceerd werden: „Baaijen, Carsaaijen, Everlast, Vijschaft, Leijds gestreept, Wol-satijn, Sayette en meer andere goederen.”

In deze fabriek werkten ongeveer 40 jongens aan het kleine spinwiel en 30 menschen aan het groote wiel, terwijl voortdurend 9 behoeftigen de weefgetouwen hanteerden.

„Edoch,” zegt de armencommissie van deze stad, „deze onderneming vereischt zeer veel *geld, moeite en tijd*, zoodat het moeilijk zal vallen, dezelve „op den duur voort te zetten, ofschoon zulks alleszins te wenschen ware.”

Niettegenstaande men dus deze instelling slechts met veel moeite even in het leven kon houden, zoo aarzelde de Arm. Comm. toch niet op aanraden van de Alg. Arm. Comm. v/h Depart. Holl., nog in 1805 een wol-spinnerij voor behoeftigen aan de fabriek te verbinden en deze nieuwe organisatie was zoo voortreffelijk ingericht, dat zij den prijs wegdroeg, dien de Nederl. huishoudelijke maatschappij voor de beste werkinrichting voor behoeftigen had uitgelooft ¹⁾.

Volgens Mees (bl. 105) leverde de fabriek gedurende de eerste maanden van haar bestaan zelfs 10% winst op. En zoo goed ging 't, dat de Monnikendamsche armencommissie op een algemeene vergadering van afgevaardigden van alle armencommissiën in het Depart. Holland in den Haag in 1805 gehouden, verklaarde dat zij handen te kort kwam en nog meer werkkrachten verlangde. De armencommissie te Leiden, die handen te veel en werk te weinig had, ging hierop direct in en bood zich aan om de wol voor de fabriek van Monnikendam te spinnen. Aldus geschiedde.

Deze gunstige toestand duurde echter niet lang.

Bij le Jeune vinden we in 1816 nog melding gemaakt van deze fabriek, echter met deze aanmerking: „in verval door gebrek aan vertier”. In het regeeringsverslag over 1818 en volgende jaren tot nu toe, vinden we van een werkinrichting geen melding meer gemaakt.

Bronnen: TAFEREEL DER NIEUWE ARMENINRICHTING IN DEN HAAG 1807.
VOORNAAMSTE STUKKEN etc. dl. I. bl. 290, dl. III. bl. 96.
HAAGSCHE COURANT van 29 November 1805.
REGEERINGSVERSLAG OVER ARMWEZEN 1815, 1825, 1833.
GEMEENTEVERSLAGEN 1861—1864.
LE JEUNE.

DEN HAAG.
voor 1805
Spinnerij

Ook in den Haag had men reeds vroeg er aan gedacht den behoeftigen liever werk en loon dan bedeeing te geven. Weleer, schreef men in 1805,

¹⁾ In 1805 verscheen bij Simon de Vries te Monnikendam een afzonderlijk geschrift over die inrichting onder den titel: Bijdrage tot den tegenwoordigen staat van het armbestuur in dit gemeenbest.

bestond er bij de Nederduitsche Gereformeerde Diac. een vrij uitgebreide spinnerij. Deze instelling ging echter te niet door den weinigen afzet aan particulieren en den lagen prijs dien winkels en fabrieken voor het gemaakte garen wilden besteden, zoodat de ontvangsten te laag en de uitgaven veel te hoog werden.

Evenzoo ging het met een dergelijke inrichting bij de Waalsche Geref. Diac., die jaarlijks *f* 2000 aan toelage kostte, en 't zelfde geschiedde ook om dezelfde financieele misrekening en met een in dien tijd bestaan hebbende linnen-weverij bij de Luthersche gemeente.

1805

Toch aarzelde den Haag niet om gehoor te geven aan het verzoek van de A. A. C. v. 't D. H., wederom pogingen te doen tot werkverschaffing aan behoeftigen, daar de bedelarij al te veel was toegenomen.

Een beroep werd gedaan op de liefdadige stadgenooten, een bede iets te willen offeren voor 't schoone doel.

In de Haagsche Courant van Vrijdag 29 Nov. 1805 ¹⁾ deelde de Hoofdc. mede dat de kapitale som van ruim *f* 35000 opgehaald was. Hoewel deze som zeer aanzienlijk was, zoo kon de commissie hiermede toch niet haar oorspronkelijk plan, om alle armen van de verschillende besturen over te nemen, ten uitvoer brengen en besloot zij tot oprichting van een werkinrichting.

Tevens betoogde de commissie in deze courant dat nu het bedelen en geven aan bedelaars „geensints eene noodzaak of weldaad blijvende; veeleer eene wandaad, en schadelijke geldverspilling” moest geacht worden. Eene som van *f* 32000 werd voor de werkinrichting bestemd. Er werden nu een paar geringe woningen doorgeslagen en tot werkschuur ingericht. Alle valiede behoeftigen werden aan 't werk gezet, ouden en gebrekkigen die zich aanmeldden gezonden naar de Diaconie en de armbesturen. Besloten was een vlasspinnerij en weverij op te richten, zonder dat men evenwel het spinnen van wol, hennep of zijde uit wilde sluiten, doch dit laatste zou alleen verricht worden op verzoek en bestelling van fabrikanten.

Ook zouden op bestelling gemaakt worden: hemden, kleeren en kousen en al datgene waartoe de behoeftigen in staat zouden zijn. De redenen waarom vlasbewerken tot hoofdbezigheid gekozen was, waren de volgende:

- a. geen bestaande fabrieken in dit land worden er door benadeeld,
- b. groote voorraad linnen wordt jaarlijks van buiten ingevoerd,
- c. aanschaffing van grondstoffen en werktuigen is goedkoop,
- d. debiet is vrij zeker,
- e. bewerking wordt gemakkclijk aangeleerd,

¹⁾ Toevallig vond ik dit exemplaar onder een pakje documenten uit dezen tijd, in de koninklijke bibliotheek in den Haag.

f. bedrog bij 't bewerken is gemakkelijk na te gaan.

Van de 5028 behoeftigen, van welke 2067 werken konden, meldden zich echter slechts 150 personen aan tot dezen arbeid. Voor een regelmatige wijze van werken was den Haag verdeeld in 6 districten, die weer in wijken onderverdeeld waren, met voor iedere wijk een commissaris en armverzorgers. De behoeftige, die werk wilde hebben, kon zich aanmelden bij den armverzorger van zijn wijk. Hierna ging de armverzorger den arme bezoeken, om zooveel mogelijk op de hoogte van diens omstandigheden te komen. Was 't onderzoek gunstig dan werd hij of zij of naar den pres. der comm. voor het werk verwezen, om aan het spinnen gezet te worden, of naar den president van de comm. voor de magazijnen, om op de naai- en breikamers geplaatst te worden. Deels werd gewerkt in de inrichting, deels door de behoeftigen te huis.

Op de werkzaal werden geplaatst het werkvolk dat nog in den leertijd was en zij aan wie men de ruwe stoffen en werktuigen niet kon toevertrouwen om mee naar huis te nemen. De behoeftigen moesten des ochtends te 7 uur zich aanmelden, na dien tijd werd niemand meer opgenomen. Behalve 't loon werden er nog premiën uitgekeerd voor hen die uitstekend werkten en van goed gedrag waren, welke premiën alleen in goederen, nimmer in geld mochten worden uitgereikt.

Daartegenover stond dat zij die niet werken wilden of wanordelijk waren, gezet werden op water en brood. De loonen waren uit den aard der zaak niet heel hoog. Alleen zij die kleeren maakten, konden, wanneer ze ten minste ijverig en arbeidzaam waren, een behoorlijk bestaan verdienen, zoodat iedere bedeeling of toelage geheel onnoodig werd. Het breien werd aan kinderen opgegeven, die hierdoor nog iets in het huishouden konden inbrengen, en ook aan ouden en gebrekkigen, die er natuurlijk niet voldoende mee konden verdienen om zonder eenige verdere ondersteuning te kunnen leven.

Met het spinnen kon op een enkele uitzondering na voor één persoon slechts een sober bestaan gewonnen worden en dat nog alléén wanneer het spinnewiel mee naar huis genomen werd. Zeker slechts een sober bestaan, daar we iets verder lezen dat er wel spoedig 25—50 cent mee verdiend kon worden, maar dat de arbeiders bekwaam moesten zijn om *f* 1.— à *f* 1.50 te maken, tot welk loon slechts weinigen kwamen. (Het gefabriceerde werd volgens vast doch laag tarief aan behoeftigen te koop aangeboden).

Aan de inrichting was een soepkokerij (methode graaf van Rumford) verbonden, waar de behoeftigen voor 9 duiten (4 duiten = $2\frac{1}{2}$ cent) een portie krachtige soep konden bekomen, voor $1\frac{1}{2}$ stuiver een portie middageten en voor 8 stuivers en 5 duiten een week-abonnement voor middageten. Al was dit abonnement goedkoop, toch blijft voor de verdere benodigdheden te weinig over, wanneer voor voedsel alleen reeds 43

cent in de week van de f 1.— à f 1.50 afgaat. De meesten konden dan ook niet zonder eenige bedeeeling van Diaconie of armbesturen leven. Hiervoor had de Haagsche armen-commissie een practische methode gevolgd, door aan alle armbesturen kennis te geven, wie in de werkinrichting werkten en welk loon aan hen uitbetaald werd, waarop de respectieve besturen dan zooveel acht konden slaan als ze noodig oordeelden.

Leerlingen voor de spinschool werden geplaatst op verzoek van Diaconie of armbesturen tegen betaling van f 20 in eens. Ze ontvingen 6 maanden onderricht in het spinnen en werden daarna verondersteld het te kennen. Gedurende de eerste, tweede en derde week, ontvingen ze een toelage van 34 stuivers 's weeks, die steeds afdalende in de laatste week één stuiver werd; de verdiensten moesten in diezelfde mate toenemen. Al waren de grondslagen goed gekozen, toch was de Haagsche commissie nog niet te vreden met haar eigen werk; wel prees zij in een afzonderlijk boekje (Tafereel enz.) haar instelling als model aan voor andere, maar zij was overtuigd dat nog vele verbeteringen ingevoerd moesten worden; als zoodanig noemde zij: 1. zedelijk en godsdienstig onderwijs, en onderricht in lezen en schrijven, zoowel aan volwassenen als aan kinderen, 2. een ziekenhuis voor behoeftigen, 3. ruimere localiteiten voor de werkinrichting, 4. betere en goedkoopere woningen voor de behoeftigen ¹⁾. In de financieele verwachtingen was men al spoedig teleurgesteld, zooals dat bij zulke inrichtingen gewoonlijk het geval is, want men had reeds na de eerste drie maanden een verlies te betreuren van ruim f 7500, zoodat de commissie er dan ook wel zeker van was, dat met de opbrengst van het werk het grondkapitaal niet in stand gehouden kon worden. Voor de merkwaardigheid laat ik hieronder in een noot volgen een berekening uit dien tijd, van wat een persoon noodig heeft om van te leven (voorkomende in een bijlage van het Tafereel bl. 64) ²⁾.

Jammer dat uit later tijd geen uitvoerige verslagen over deze inrich-

¹⁾ Opmerkelijk is het dat men toen reeds wilde strijden tegen de schraapzucht van huisjesmelkers, waaraan juist behoeftigen zoo vaak bloot staan en een opvoedend element zocht in het verschaffen van betere woningen. Zooals men weet is Octavia Hill in Londen reeds geruimen tijd op dit gebied practisch en met succes werkzaam, door slechte woningen op te koopen, te verbeteren en tegen billijken prijs te verhuren.

²⁾ Tabel van 't geen ieder arm persoon noodig heeft;

<i>Eén persoon</i>	Kleeding per jaar	= f 20.—	Men kan berekenen dat een arm pers. altijd $\frac{1}{4}$ kan uitwinnen; hij heeft dus voor zijn noodz. onderhoud slechts noodig:
<i>alléén wonende:</i>	Huishuur 6 stuiver p. week	= - 16.—	
	Dekzel en legging	= - 6.50	
	Voedsel 3 st. daags	= - 54.50	
	Brand enz. 1 st. daags	= - 18.—	
		f 115.— d. i. p. w. f 2.20	f 1.70

ting bestaan; de weinige gegevens bij le Jeune en in de regeeringsverslagen verspreiden niet veel licht. Le Jeune verhaalt ons dat in 1816 in den Haag een breierij, vlas- en wolspinnerij, linnenweverij en leerschool bestond, opgericht in 1805. Het regeeringsverslag over 1815 vertelt ons dat toen het werk nog van tweeërlei aard was: 1°. het werk dat binnen het lokaal zelf verricht werd, 2°. datgene, hetwelk daar buiten door de werklieden in hunne woningen werd verricht. In 1825 wordt deze instelling opgenoemd onder de toen bestaande werkplaatsen van liefdadigheid, als bestuurd voor rekening van de gemeente onder directie van eene door haar benoemde Hoofdcommissie; soms werd er door 1300 menschen gearbeid. De werkzaamheden bestonden toen uit spinnen van vlas, weven van linnen, pak- en dweilgoed, bereiden van getwijnd garen en bij aanneming ook verrichten van naaiwerk voor de armee. Er was toen tevens een onderwijzer aan de inrichting verbonden, die de kinderen, welke er werkten eenige uren daags onderwijs gaf. Als iets nieuws was er een gebouw bijgetrokken, waarin bedelaars, die naar elders moesten vervoerd worden eenigen tijd onderhoud en voeding konden bekomen. Zoo als reeds gezegd is waren de financieele resultaten niet schitterend, zoodat naarmate de particuliere bijdragen verminderden steeds meer gemeentesubsidie noodig was om de tekorten te dekken.

In 1833 verminderden de leveranties voor het Dep. v. Oorlog in zeer

<i>2 personen te zamen:</i>	Kleeding	f 20.— p. pers. = f 40.—	
	Huish. 6 st. p. w. (niet opgeg.)	= - 16.—	
	Dekzel en legging (niet opgeg.)	= - 8.60	
	Voedsel	f 54.50 p. pers. = - 109.—	
	Brand enz.	- 12.— " " = - 24.—	
		<u>f 197.60 d. i. p. w. f 3.80</u>	f 2.85
<i>3 personen te zamen:</i>	Kleeding	f 20.— p. pers. = f 60.—	
	Huishuur	- 8.— " " = - 24.—	
	Dek. en legg.	- 6.50 " " = - 19.50	
	Voedsel	- 54.50 " " = - 163.50	
	Brand enz.	- 6.— " " = - 18.—	
		<u>f 285.— d. i. p. w. f 5.50</u>	f 4.15
<i>4 personen te zamen:</i>	Kleeding	f 20.— p. pers. = f 80.—	
	Huishuur	(niet opgeg.) = - 24.—	
	Dekzel en legging	" " = - 20.60	
	Voedsel	f 54.50 p. pers. = - 218.—	
	Brand enz.	- 6.— " " = - 24.—	
		<u>f 366.60 d. i. p. w. f 7.05</u>	f 5.30

De vier niet opgegeven cijfers zijn door mij berekend naar het opgegeven eindcijfer per week. Vreemd komt 't mij in deze tabel voor dat 2 personen voor brand noodig hebben f 24.— en 3 personen slechts f 18.—

sterke mate wat natuurlijk nadeelig op de instelling werkte. In 1861 bestond de instelling onder den naam van „Armeninrichting” nog ongeveer op dezelfde wijze; er werd toen de volgende arbeid verricht: hekelen en spinnen van vlas, haken, spoelen, scheren en weven van garens, naaien en breien.

De spijskokerij, die er reeds van af de oprichting mee verbonden was had intusschen een zeer groote uitbreiding gekregen.

In 1861 werkten 120 pers. in de armeninr. en 430 in hun won.; de col. etc. bedr. f 3943 de gem. sub. f 7500.
 „ 1862 „ 40 „ „ „ „ „ 400 „ „ „ „ „ „ 3067 „ „ „ „ 6500.

Langzamerhand schijnt de armeninrichting echter van bestemming veranderd te zijn, althans we lezen in het gem.verslag over 1863 het volgende motief voor het weglaten dezer inrichting uit de tabellen van het armwezen:

„Omdat zij als werkinrichting geen instelling van weldadigheid meer „is en als spijsuitdeeling daaronder nooit had behooren te worden gerangschikt.” ¹⁾

De spijsuitdeeling is voortgezet door een particuliere commissie en werd voortaan als een gewone onderneming beschouwd. De „Werkinrichting” komt daarna onder den naam van „Armeninrichting” vóór in de lijst der fabrieken en wel als een spinnerij en weverij van inlandsch vlas. Niet lang heeft zij plezier gehad van haar nieuwe bestemming, want reeds in 't gem.verslag over 1864 wordt zij vermeld in de genoemde lijst der fabrieken met dit treurige bijschrift: „heeft opgehouden te bestaan”, en in hetzelfde verslag wordt nog meegedeeld dat deze opheffing had plaats gehad 1 Sept. 1864, „met toekenning van pensioenen en toelagen aan hen, die gebleken zijn daarop aanspraak te kunnen maken.”

BRONNEN: VOORNAAMSTE STUKKEN etc. deel I bl. 253, deel III bl. 28, 117 en 204.

HEUSDEN.
1805

In Heusden had de armen-commissie aan de roepstem van de Algemeene armen-commissie voor het Depart. van Holland, om den behoeftigen die werken konden geen bedeeling te geven maar loon voor arbeid, gehoor gegeven door op te richten, 1 Juli 1805, een „armen-wollen-saijet-spinderij en kousenfabriek”. Heel veel bedeelde armen had Heusden niet en van deze waren tot arbeiden slechts $\pm$ 60 personen (mannen, vrouwen en kinderen) in staat, de proef was dus te wagen. Er werd door de vroedschap een verordening gemaakt onder den naam van: „Algemeene bepalingen en bijzondere bepalingen van een wollen-saijet-spinderij en kousenfabriek”. Hierin werd o. a. bepaald dat bedelarij geweerd zou wor-

¹⁾ Zie hierover ook de stukken over Haagsche Armverzorging van den heer Dr. H. J. de Dom-pierre de Chaupepié in het Vaderland, speciaal van Vrijdag 8 Febr. 1895.

den, zij die door ouderdom en lichaamsgebreken niet konden werken overgelaten zouden worden aan de armbesturen der verschillende gezindheden en de valiede behoeftigen geen bedeeling maar arbeid zouden krijgen van de armen-commissie. Deze commissie zou zich door middel van armverzorgers op de hoogte houden van den staat der arme huisgezinnen (het bezoeken der armen was eenmaal in de 3 maanden verplichtend gesteld) en in 't bijzonder omtrent het volgende: hoeveel personen werken kunnen, of ze werken, of de ouders hun kinderen aanmoedigen tot den arbeid en of er reinheid heerscht en vreedzaamheid of dronkenschap en andere ongeregdigheden, en hoe 't verdiende gebruikt wordt. Een volledig patronaat dus, zich uitstreckende over de geheele in wijken verdeelde stad, uitgaande van één bestuur. Dat de vroedschap ook streng wist te zijn jegens den onwillige blijkt uit hetgeen ze verder bepaalde: „eenige „gebreken vindende, maant zij (de commissie) den zoodanige tot beterschap aan, zijn herhaalde aanmaningen vruchteloos, dan wordt van de „straf bij art. 3 bepaald, gebruik gemaakt”. Deze straffen waren: bij eerste overtreding, 3 dagen gevangenisstraf en gedwongen arbeid; bij eerste recidieve 8 dagen gevangenisstraf en „correctie naar bevind van zaken”; bij tweede recidieve verbanning uit de stad! Dezelfde bepalingen golden voor hen die niet werken wilden; tot uitoefening dezer straffen zou de assistentie van den Baljuw ingeroepen worden. Zij die echter goed oppasten kregen belooningen en verder zou de armen-commissie zorgen voor onderwijs in lezen, schrijven en den Godsdienst en het bijwonen der godsdienstoefeningen bevorderen. Het benoodigde kapitaal zou gevonden worden door wckelijksche collecten bij de ingezetenen en bijdragen uit de fondsen der Godshuizen. Voor geleende kapitalen zou interest betaald worden en langzamerhand aflossing volgen; men had hoop dat de fabriek eenmaal geheel in eigen onderhoud zou kunnen voorzien.

En wat is er nu van deze schoone verwachtingen uitgekomen? Niet veel. Men kon de vervaardigde goederen niet kwijt raken voor een redelijken prijs. Overeenkomsten waren aangegaan met het leger tot levering van kousen voor soldaten. Vooreerst werd hiervoor een veel te geringe prijs betaald, doch ook kwamen de betalingen niet op tijd en wanneer die plaats hadden geschieden ze met niet direct invorderbare assignatiën.

De armencommissie klaagde hierover luide en sprak zelfs openlijk als haar meening uit, dat 't niet onwaarschijnlijk was, dat men *tegen* het bevel der regeering in, zich van militaire kousen voorzag door slecht buitenlandsch fabrikaat. Reeds een jaar na hare oprichting stond de fabriek stil ten gevolge van slecht debiet en gebrek aan geld.

De tusschenkomst van de Algem. armencomm. werd verzocht om bij de regeering te verkrijgen dat wederom militaire kousen bij de armfabriek te Heusden zouden besteld worden. De Algem. armencomm. gaf aan dit verzoek gevolg en bracht de klacht en de bede van Heusden onder de

aandacht der regeering, tegelijk met het opzenden der mededeelingen, die door den Min. v. B. Z. gevraagd waren op bevel van koning Lodewijk Napoleon. En 't hielp zooveel dat de fabriek nu weer aan den gang gebracht kon worden. De vreugde was echter niet van langen duur, want reeds in 1807 werd dezelfde klacht vernomen en dezelfde bede tot het Gouvernement gericht; de fabriek zat met 2500 paar kousen die ze niet kwijt kon raken en kreeg geen geld. Hoe 't met de fabriek gegaan is heb ik nergens kunnen vinden; noch bij le Jeune (1816) noch in de vroegste regeeringsverslagen (1815) vinden we van zoo'n inrichting te Heusden melding gemaakt.

ALKMAAR.
1807

Volgens le Jeune (bl. 146) bestond in 1816 te Alkmaar een vlas- en wolspinnerij, in het R. C. Armhuis, die in 1807 was opgericht. In de regeeringsverslagen van af 1815 wordt deze instelling niet vermeld onder de werkplaatsen van liefdadigheid (de godshuizen, waartoe de armhuizen behooren worden niet afzonderlijk opgegeven).

APELDOORN.
1807

Volgens le Jeune (bl. 146) bestond in 1816 te Apeldoorn een spinnerij, die in 1807 opgericht was. Door de regeeringsverslagen wordt Apeldoorn alleen genoemd in 1818.

Bronnen: VERSLAG IN MAGAZIJN VAN ARMWEZEN dl. II bl 57 (1818) opgesteld uit een rapport van 9 April 1816 gedaan aan de Heeren Burgemeesteren der stad Zutphen, door de Heeren Directeuren der stads Wolspinnerij en Breijerij, uit een gelijktijdig rapport aan dezelfde magistraten gedaan door „de Compagnieschap, canteerende op den naam van H. Kretschmer en Comp.” en uit een rede uitgesproken door den Burgemeester van Zutphen op 24 Nov. 1817 ter gelegenheid van het 10jarig bestaan der stads Wolspinnerij en Breijerij.

LE JEUNE.

REGEERINGSVERSLAGEN OVER HET ARMWEZEN 1825 en volgende jaren.

GEMEENTEVERSLAGEN.

ZUTPHEN.

Er was veel bedelarij, luiheid en ledigheid te Zutphen in het begin dezer eeuw. In 1807 werd door den toenmaligen magistraat aldaar een armeninrichting in 't leven geroepen, onder den naam van stads Wolspinnerij en Breijerij „met oogmerk om daardoor de verschrikkelijke armoede onder den gemeenen man zooveel mogelijk tegen te gaan en door werkverschaffing, de bedelarij te weeren.”

1807 Spinschool.

Er zou voorcerst een spinschool voor kinderen boven de 7 jaren in gereedheid gebracht worden, alwaar ze kosteloos onderwezen zouden worden, 's ochtends van 7—12 uur in het saaiet spinnen, 's middags van 1—3 uur

in lezen, schrijven en rekenen en 's middags van 3—7 uur weer in het saaiet spinnen; bovendien zou tweemaal in de week 's ochtends van 11—12 uur onderricht gegeven worden „in de waarheden van die godsdienstige gezindheid, waartoe ieder behoorde.” Voor kinderen van alle behoeftigen opengesteld, was het doel niet zoo zeer om de jongens en meisjes voor het spinnen en breien op te leiden, als wel ze van hun jeugd af lust in den arbeid te doen krijgen en door onderwijs te beschaven.

Vervolgens konden volwassen behoeftigen dagelijks op bepaalde uren wol komen afhalen om in hunne huizen te spinnen, waarvoor ze bij het terugbrengen loon zouden ontvangen. In het begin vond deze instelling echter een hevige tegenkanting bij de armen zelf „doordien de luie lediggangers, verreweg de voorkeur aan het bedelen boven het werken gaven” en eerst nadat deze eerste tegenstand overwonnen was, begon men meer en meer aan de inrichting te wennen en het grootte nut er van in te zien. Er boden zich toen hoe langer hoe meer werklieden aan, zoodat er behoefte aan meer bedrijfskapitaal begon te komen. Het grondkapitaal was door de stedelijke regeering verschaft tegen een matige interest, deels uit de fondsen der stad, deels uit die der godshuizen en liefdadige gestichten. De benoedigde lokalen waren afgestaan en tot gebruik in orde gebracht door de stad. Op deze wijze was door de stedelijke regeering een som voorgesloten van f20.000, welke reeds in 1807 onvoldoende bleek te zijn door de uitgebreidheid der onderneming. De stad evenwel durfde niet meer fourneeren, zoodat een tijdelijke stagnatie zou zijn ontstaan, met al haar rampzalige gevolgen, wanneer niet de directie persoonlijk nog f10.000, waarvoor ze zelf borg bleef, had bijeen weten te krijgen. In 1812 was echter dit bedrijfskapitaal van f30.000 niet meer toereikende. Men had 't niet gelaten bij spinnen en breien, er was een ververij en weverij van wollen stoffen bijgekomen, waardoor men meende nog meer algemeen nut te kunnen stichten.

Dezelfde aanvraag om meer kapitaal werd weer gedaan. In dezen tijd, ná de inlijving bij Frankrijk, durfde de stedelijke regeering nog veel minder dan vroeger hieraan gevolg geven. Aan inkrumping viel niet te denken, want terecht begreep de directie dat niet mochten afgewezen worden degenen die werkelijk hulp verdienden. Wat nu? Opheffen van de nuttige en onmisbaar geworden inrichting? De directie verzon iets anders. Alle werkzaamheden, die er langzamerhand bij gekomen waren en van meer productieven aard bleken te zijn, zouden voortaan voor private rekening worden overgenomen door de directie zelf en zoo ontstond een fabriek onder de firma H. Kretschmer en Comp. die geheel op eigen risico werkte (doch steeds een deel zou blijven uitmaken van de armeninrichting met al haar vroegere wetten en gebruiken, waarvoor de lokalen door de stad gratis werden afgestaan), terwijl de stad voor haar rekening

1807 Stads Wol-
ververij en Breierij

1812 Fabriek van
H. Kretschmer
en Comp.

nam de Wolspinnerij en Breierij en de school voor de jeugd met de f 20.000 als grondkapitaal. Beide instellingen bloeiden aldus naast elkaar. Men meende een gunstig resultaat van het geheele streven der armen-inrichting te zien in het feit, dat terwijl in 1807 van de 86 kinderen der spinschool 60 van bedeelde ouders waren, reeds in 1815 slechts 27 kinderen van bedeelde ouders aanwezig waren van de 135 op de spinschool leerende kinderen. In 1817 was het geheele aantal kinderen 101, terwijl 336 volwassen behoeftigen in hunne woningen werkten.

Het verslag deelt ons mee dat de inrichting zulk een goeden invloed had, dat zelfs vele armen uit eigen beweging voor verdere bedeeeling der Diaconie bedankten, omdat ze nu in staat waren in eigen behoeften te voorzien! En dit was ook mogelijk, daar de loonen gelijk waren aan die der vrije nijverheid; zelfs kinderen verdienden f 1.— à f 1.40 in de week ter tegemoetkoming in de huishoudelijke kosten. Het merkwaardige van de geheele inrichting, dat haar zeer gunstig van de meeste werkinrichtingen onderscheidde, was wel, dat gedurende de 3 jaren voorafgaande aan het verslag van 1817 de instelling zonder subsidie of collecten alle uitgaven wist te bestrijden uit de opbrengst van het werk, terwijl de interessen van de geleende sommen à 4 en 5 percent prompt werden betaald. Zelfs de bezoldiging van onderwijzers en opzichters, de premien ter belooning en de extra tractatiën werden volkomen gedekt, alleen het lokaal bleef kosteloos afgestaan. Bemoedigend laat de redactie van het Magazijn voor Armwezen dan ook volgen:

„Het voorbeeld van Zutphen toont aan, wat men onder een *goed*
„*bestuur*, door het verschaffen van arbeid aan de lagere volksklasse
„verrichten kan; en dit voorbeeld is waarlijk opbeurend en moet den
„menschenvriend de gegronde hoop geven, dat wanneer eenmaal het
„gouvernement het besluit zal nemen om een algemeen stelsel van arm-
„bestuur, op arbeidzaamheid gegrond, in te voeren, het zoo moeilijk niet
„zal vallen, als sommige lieden zich zulks verbeelden, om den toestand
„der lagere volksklasse te verbeteren, en de bedelarij van den Neder-
„landschen bodem te weren.

„Alle armen zijn waarlijk zoo diep niet gezonken, dat zij, wanneer
„men hen daartoe in de gelegenheid stelt, en de behulpzame hand toe-
„reikt, niet liever zouden arbeiden dan bedelen; en veel, zeer veel, kan men
„tenminste in dit opzicht op het opkomende geslacht werken. Wij gelooven
„zelfs, dat men niet voor alle bedelaars tot het uiterste middel behoeft
„over te gaan; om hen in bedelaarshuizen op te sluiten, welke verblijf-
„plaatsen wij vreezen dat weinig geschikt zijn, om hen *zedelijk te ver-*
„*beteren*, en tot welk middel men, naar ons inzien, tenminste *niet* moest
„overgaan, dan *na aan alle behoeftigen eerst vrijwillig werk aangeboden*
„*te hebben*. Versmaden en verwerpen eenige van hen dit vrijwillige werk
„en verkiezen zij desniettemin liever te blijven bedelen, dan voorzeker

„blijft er niets over dan dezulken tot arbeid te dwingen en voor het „overige deel der maatschappij door een volkomen afzondering van dezelve „onschadelijk te maken.”

Wat zijn de redenen dat te Zutphen zulke gunstige resultaten verkregen zijn, vraagt men onwillekeurig. Enkele meent de redactie te kunnen opgeven:

- 1°. Uitstekende ovcreenstemming tusschen de stedelijke regeering en de commissie voor werkverschaffing;
- 2°. dat de commissie vooral op de opvoeding der kinderen het oog heeft gehad;
- 3°. dat geen een behoeftige, die werken wilde afgewezen werd. Dit laatste acht de redactie de voornaamste reden voor het succes; zij vergelijkt 't afwijzen van een behoeftige door een dergelijke inrichting bij het niet betalen van een geaccepteerden wissel door een handelshuis: door beide wordt het vertrouwen diep geschokt;
- 4°. dat de armoede te Zutphen niet zoo groot is als in andere steden;
- 5°. dat Zutphen's ligging gunstig is om het bewerkte goed aan de markt te brengen.

Hoe 't met „de fabriek canteerende op den naam H. Kretschmer en Comp.” gegaan is weet ik niet; bij le Jeune wordt (in 1816) alleen melding gemaakt van een Wolspinnerij en Breierij.

In de regeeringsverslagen over 1825 en de volgende jaren (alleen in 1826 niet vermeld) wordt melding gemaakt van een werkplaats van liefdadigheid, waarin de werkzaamheden bestaande uit spinnen, breien en wolkammen, voor rekening van een particulier fabrikant verricht werden, welke aannemer, tegen een jaarlijksche subsidie van *f* 850, zich verbonden had tegenover het gemeentebestuur om aan alle behoeftigen in Zutphen domicilie van onderstand hebbende en die boven de 40 jaren waren spinnen breiwerk te verschaffen.

In het regeeringsverslag over 1853 wordt de instelling genoemd onder de: instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen *in* daartoe ingerichte werkplaatsen; in dat jaar waren de werkzaamheden uitgebreid met het verven van stoffen; er werd even als in de volgende jaren nog steeds een gemeentesubsidie van *f* 850 aan den fabrikant gegeven, waarvoor hij zich verbond aan alle behoeftigen dit soort van werk te verschaffen, zonder dat nu de restrictie er bij genoemd werd dat dit alléén gold voor behoeftigen boven de 40 jaren.

In 1854 wordt de inrichting echter genoemd onder de instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen *op andere wijze* dan in daartoe ingerichte werkplaatsen (en wel als behoorende tot de instellingen bedoeld bij litt. a en d van art. 2 der wet v. 1854, S. 100). Eenige jaren later in 1867 zijn de werkzaamheden weer ingekrompen tot enkel breien en strikken, waarbij vermeld wordt dat de subsidie tevens is gedaald tot slechts *f* 75 's jaars. Dit zal mis-

schien wel aldoor gebleven zijn tot nu toe, tenminste volgens de gemeenteverslagen van Zutphen over de jaren 1891 en 1892 is deze subsidie nog steeds *f* 75 's jaars en zijn de werkzaamheden nog dezelfde.

In 1891 is geregeld 70 à 115 pers. werk versch. met breien en strikken; uitg. v. l. en gr. st. *f* 3591,65², opbr. fabr. *f* 3516,65
 In 1892 is geregeld 40 à 85 " " " " " " " " " " 3042,26, " " " 2967,26

Ook nu bestaat de instelling nog. Daar zij echter niet behoort tot de instellingen ter werkverschaffing *in* werkplaatsen (zooals thans onze werk-inrichtingen genoemd worden) komt hiervan geen bespreking voor in Hoofdstuk II afdeeling IV. Zij wordt in het gemeenteverslag genoemd de werkinrichting van K. C. ten Pas, welke eenige bestuurder gesubsidieerd met *f* 75, de geheele risico draagt. Op een bepaalden dag in de week kunnen behoeftigen de witte wol komen halen; de volgende week brengen ze 't gebreide of gestrikte goed terug (waarbij zeer op zindelijkheid en reinheid gelet wordt) en ontvangen daarvoor het loon. Vroeger was 't Ministerie van Oorlog een geregeld kooper; het prefereert thans ook machinaal gebreid goed.

Bronnen: SCHILTHUIJS. Vereenigen tot Weldadigheid en inrichtingen ter bevordering van volksopvoeding en algemeen welzijn te Groningen 1850.

REGEERINGSVERSLAGEN OVER HET ARMWEZEN, 1841, 1853, 1854, 1860 en 1873.

Werkinrichting
van K. C. ten Pas

GRONINGEN.
1808 Spinnerij en
Breierij

1841 Werkhuis

Le Jeune vertelt, dat, volgens een rapport over de Tentoonstelling der voortbrengselen van Volksvlijt van 1808, reeds in dat jaar te Groningen een „spinnerij en breierij” voor behoeftigen bestond, welke inrichting ik in de vroegste regeeringsverslagen niet heb teruggevonden. Wel wordt bij Schilthuijs vermeld dat in 1841 een werkhuis is opgericht door het Algemeen Diaken-Gezelschap der Noderduitsche Hervormde Gemeente aldaar, waarin als bezigheden verricht werden: pluizen van touw, vervaardigen van dwcilgoed, gangloopers en verschillende soorten van grof linnen. Het doel was alleen werk te verschaffen. „Het getal werkers was „in den winter het hoogste 139 en in den zomer het laagste 56 personen „van onderscheidene looftijd en kunne. Meermalen is aan wevers *f* 4.—, „aan spinners *f* 3.47, aan kaarders *f* 3.11, aan touwpluizers *f* 0.75, enkele „*f* 1.— per week uitbetaald.”

In 1853 wordt dit werkhuis in het regeeringsverslag als zoodanig nog genoemd, in 1854 echter staat 't gerangschikt onder de instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen op andere wijze dan in daartoe ingerichte werkplaatsen. In 1860 vinden we deze instelling nog vermeld te zamen met 2 andere instellingen, de eene werkgevendende met spinnen en naaien, de andere met zoeken en verbrijzelen van keien en graven van grind. In 1873, misschien ook vroeger, wordt deze instelling in het regeeringsverslag niet meer genoemd.

KORTENHOEF.
1808

Le Jeune deelt mede, dat te Kortenhoef in 1808 een spinnerij van koehaar was opgericht om aan behoeftigen werk te verschaffen; hiervan wordt in de eerste regeeringsverslagen (van af 1815) geen melding meer gemaakt.

MOLKWERUM.
1808

Ook deelt le Jeune mede, dat volgens het rapport der Volksvlijt-tentoonstelling van 1808 in dat jaar te Molkwerum een spinbaan voor de behoeftigen bestond, waarvan we eveneens verder geen melding meer vinden gemaakt.

TIENHOVEN.
1808

In deze plaats bestond volgens le Jeune een spinnerij van koehaar, opgericht in 1808; geen verdere vermelding in de regeeringsverslagen.

VEENDAM.
1808

Het meergenoemde rapport der Tentoonstelling van voortbrengselen van Volksvlijt van 1808 vermeldt het bestaan eener werkinrichting in deze plaats. In de regeeringsverslagen van af 1818 komt Veendam onder de werkplaatsen van liefdadigheid voor; in het verslag over 1827 (tabel 8, provincie Groningen) wordt in de aanmerkingen echter gezegd: „in deze „tabel is weggelaten en overgebracht op die der godshuizen, het armhuis „te Veendam, vroeger ten onrechte onder werkplaatsen van liefdadigheid „begrepen.”

EGMOND AAN ZEE.
1809

Hier bestond volgens le Jeune van af 1809 een „Karrelspinnerij voor Rolreederswerk”; de regeeringsverslagen vermelden er verder niets over.

MAARSEN.
1809

In deze plaats was volgens le Jeune in 1809 een „spin- en weverij van koehaar” opgericht, waarvan geen melding wordt gemaakt in de regeeringsverslagen.

ZALT-BOMMEL.
1809

Volgens het rapport eener Tentoonstelling van 1809 bestond aldaar een „Saijetten-Bereidrij” (zie le Jeune bl. 147); verder nergens vermeld.

ZOETERWOUDE.
1815

Hier was volgens le Jeune in 1815 een spinnerij van koehaar opgericht; verder niet vermeld.

BREDA.
1816

Vermeld bij le Jeune (bl. 146) als in 't bezit van een Tapijtfabriek voor behoeftigen; wordt niet meer genoemd in de eerste regeeringsverslagen. In 1850 wordt weer voor 't eerst melding gemaakt van een werkplaats van liefdadigheid te Breda, die echter ná 1852, uitgaande van de „Maatschappij tot leniging en opbeuring van behoeftigen door het verschaffen van werk,” wordt genoemd onder de instellingen die aan behoeftigen werk verschaffen *niet* in werkplaatsen.

EDAM.
1816

Verhaalt le Jeune dat reeds in 1816 te Edam een spinnerij bestond, de regeeringsverslagen over 1822 en volgende jaren vermelden dat in dit jaar een sajiet-spinnerij werd opgericht van een fonds, bij testament door den heer J. van Wallendaal voor dit doel bestemd, geadministreerd door 2 Directeuren, waarvan 's winters ook turfuitdeelingen werden gehouden. In 1835 komen 2 instellingen te Edam voor, die beide nog in 1852 genoemd worden, de eene in, de andere buiten werkplaatsen arbeid verschaffende. In het regeeringsverslag over 1853 komt de spinfabriek nog voor onder de instellingen *met* werkplaatsen (werkzaamheden: spinnen en vervaardigen van zeildoek) de andere instelling is geheel weggelaten.

TIEL.
1816

Volgens le Jeune (bl. 147) bestond er in deze plaats een wol-fabriek voor behoeftigen.

ARNHEM.
1818

De werkinrichting te Arnhem, waarin als bezigheden verricht werden: spinnen, breien, wolkammen, knoopen van handschoenen en verven van goederen, wordt 't eerst genoemd in het regeeringsverslag over 1818 en blijft opgenoemd tot 1850 in welk jaar de werkplaats opgeheven werd, „vermits die een groot bezwaar voor de gemeente opleverde en niet in verhouding daarvan doel trof” (zie regeeringsverslag van dat jaar in de aanmerkingen). Zij stond onder toezicht van het algemeen armbestuur en werd gedreven voor rekening van de gemeente.

DOKKUM.
1818

Alleen in het regeeringsverslag over dit jaar onder de werkplaatsen der liefdadigheid genoemd.

FRANEKER.
1818

In het regeeringsverslag over 1818 het eerst genoemd, blijft deze instelling opgegeven tot 1831 in welk jaar de werkplaats is gesloten „om gebrek aan werk”. Er werd voor rekening van het gemeentebestuur wol gesponnen voor behoeftigen.

GOES.
1818

In het regeeringsverslag van dit jaar voor 't eerst onder de werkplaatsen van liefdadigheid genoemd, wordt deze inrichting alleen nog in 1822 opgegeven met de bijzonderheid dat „de godshuizen verplicht zijn zich „te bedienen van stoffen in de werkplaats vervaardigd”, waarna zij in 1845 weer voorkomt doch in 1846 voor 't laatst en wel met de aanmerking „door gebrek aan ondersteuning opgehouden”.

HARDERWIJK.
1818

In het regeeringsverslag over 1818 het eerst genoemd onder de werkplaatsen van liefdadigheid, blijft Harderwijk opgegeven tot 1830, in welk jaar de instelling, die voor rekening der gemeente door behoeftigen wol, liet spinnen, ophield te bestaan.

HINLOOPEN.
1818

Voor 't eerst genoemd in het regeeringsverslag over 1818, blijft deze instelling voortdurend vermeld (alleen in 1847 niet) en wordt in 1853 onder de instellingen *met* werkplaatsen gerangschikt. Er werd voor rekening van het gemeentebestuur, 'de diaconie der Herv. gemeente en die der Doopsgezinde gemeente hennep en zildoekgarens gesponnen. Van 1850—1853 werd ook nog voor rekening van eenige notabele ingezetenen vlas gebrakt door behoeftigen.

PINGJUM.
1818

Alleen in het regeeringsverslag over dit jaar onder de werkplaatsen van liefdadigheid genoemd.

PURMEREND.
1818

Idem.

SCHIERMONNIK-
OOG. 1818

In de regeeringsverslagen over 1818 tot en met 1826 genoemd. De arbeid bestaande uit het „spinnen van hiedengaren op de vetwielen” werd verschaft voor rekening van particulieren onder toezicht van het armbestuur.

Bronnen: VERSLAG nopens de werking van het reglement op het Algemeen Armbestuur te Velp, in 1818 en 1819. Magazijn Armwezen IV, bl. 163 (1820).

VELP.
1818

In deze gemeente van 1100 zielen heeft het Algem. armbestuur een verbeterd stelsel van armenzorg trachten in te voeren, op arbeid geven gegrondvest. Sedert Nov. 1817 zou geen bedeeing meer gegeven worden aan valiede behoeftigen, doch arbeid en loon. De werkzaamheden zouden bestaan voor vrouwen uit vlasspinnen en linnenweven, voor mannen uit het maaien van heide en het uitroeien van boomstompen. Aan hen, die slechts voor een gedeelte hun bestaan konden verdienen of in het geheel niet meer konden werken, zou het ontbrekende om van te leven gratis verstrekt worden. Alleen het verdiende loon werd in geld uitgekeerd, de bedeeing werd in natura gegeven en wel als levensmiddelen, brandstoffen, kleeven, huishuur en geneeskundige hulp. Eénmaal in de 14 dagen werd door een tweetal Directeuren een nauwkeurig onderzoek ingesteld naar den toestand der arme huisgezinnen. Deze regeling schijnt gedurende de jaren 1818 en 1819 uitmuntend gewerkt te hebben.

WEESP.
1818

Alleen in het regeeringsverslag over 1818 genoemd.

WINKEL.
1818

In 1818 in het regeeringsverslag voor 't eerst genoemd, komt deze werkinrichting verder voor in de verslagen over 1826 en volgende jaren. Zij werd bestuurd door en voor rekening van het gemeentebestuur en liet den arbeid, bestaande uit het spinnen van ruw garen, door behoeftigen verrichten *in* de lokalen der inrichting. In 1831 stond zij stil door gebrek

aan werk; in 1838 weer in werking gebracht, stond zij echter reeds in 1843 bijna geheel stil, om na in 1845 weer te zijn herleefd, in 't volgend jaar geheel te verdwijnen.

WORKUM.
1818

Van af dit jaar wordt deze werkinrichting in de regeeringsverslagen genoemd; we vinden haar terug in het regeeringsverslag over 1853 onder de instellingen ter werkverschaffing etc. *in* daartoe ingerichte werkplaatsen. Tot 1832 wordt de instelling gedreven door 2 particulieren die daarvoor een subsidie ontvangen van de gemeente, van af dat jaar wordt zij bestuurd door een commissie benoemd door het gemeentebestuur en komt zij geheel voor rekening dier gemeente. De arbeid bestond uit spinnen van zeildockgarens.

Bronnen: VERSLAGEN VAN 1820, 1821 en 1822 en verdere stukken uit het Amersfoortsche gemeentearchief.
REGEERINGSVERSLAGEN OVER 1821 en 1822.

AMERSFOORT.
1819 Werk-
Instituut

Bedelarij was vóór 1819 bijna een bedrijf in Amersfoort. Troepen van 10 tot 20 personen trokken op vaste dagen door de straten en zamelden huis aan huis de liefdegiften der ingezetenen in. De burgers kregen hoe langer hoe meer last van deze luie leegloopers die, in plaats van te werken, leefden van de opgehaalde aalmoezen en riepen luide dat ze gaarne iets over zouden hebben voor het nemen van afdoende maatregelen. Toen gaf de raad gehoor aan deze uit het meerendeel der burgerij opgaande stemmen en benoemde een commissie (bestaande uit de Heeren: W. Pull Cornelisz., W. van Assenraad, H. G. Schlüter en W. van Deventer) tot het uitbrengen van een rapport over een plan „tot wering der bedelarij”. Deze commissie kweet zich van haar taak door het uitbrengen van een rapport d. d. 29 Dec. 1816, waarin zij, in aanmerking nemende den omvang dien de bedelarij genomen had en de beloften die de gegoede ingezetenen gedaan hadden om te zullen bijdragen, aanraadde een werkinstituut op te richten, daar zich een groot aantal valiede personen onder de bedelaars bevonden, die zeer goed geheel of althans gedeeltelijk in eigen onderhoud zouden kunnen voorzien.

Aldus geschiedde. Het gebouw der voormalige Militaire school, de oude Stads-Doelen, werd tot werkhuis ingericht, terwijl alle bedelarij streng geweerd zou worden.

Art. 51 der koninklijk goedgekeurde statuten bepaalde:

„Na oprichting van dit Instituut zal binnen de stad Amersfoort of „derzelver vrijheid, volstrekt geene bedelarij aan de huizen, of het vragen „van aalmoezen op de straten, zoo min van vreemden als van inwoonders „gedoogd worden”.

En art. 58 sloot zich hier nauw bij aan:

„Elk, die na gedane Publicatie van verbod, bedelende zal worden „gevonden, zal naar het Bedelaarswerkhuis te Hoorn vervoerd en aldaar „tot gedwongen arbeid verplicht worden”.

In den aanvang van het jaar 1819 werden de eerste behoeftigen aan het werk gezet.

Niet alleen *in* het huis werd gearbeid, maar ook konden zij, die daar liever niet kwamen werken, de stoffen komen halen om die tehuis te bearbeiten. De volgende werkzaamheden werden verricht: het vervaardigen van zeildoek en koedekken uit hennep, het spinnen van sajete, het breien en strikken van wollen kousen, handschoenen, mutsen, enz., het maken van ruwe vloerkleeden uit koehaar en het pluizen van touw; later kwam hierbij het maken van buskruitkleeden, het winden van ruwe zijde voor de Amsterdamsche fabriek en het vervaardigen van kaarsenkatoen.

Hiermee kon verdiend worden een loon van 20 cent tot 7 gulden in de week.

Tevens was aan de inrichting een soort volksgaarkeuken verbonden waar de behoeftigen hun voedsel tegen billijken prijs konden koopen; hiervan werd echter om onbegrijpelijke redenen niet heel veel gebruik gemaakt.

In het begin ging alles voorspoedig; buskruitkleeden, sokken en handschoenen werden aan de militaire landmacht geleverd, wollen kousen aan de marine en kleedingstukken aan de Maatschappij van Weldadigheid en aan de schutterij. De inrichting was vooral nuttig, nu door 't achteruitgaan der tabakscultuur en door het in zwang komen der machine bij de katoenspinnerijen, zooveel handen vrij waren gekomen. In een tijd, waarin zoo groote werkeloosheid heerschte, zou anders de bedelarij sterk zijn toegenomen en nu was en bleef zij geweerd binnen de muren der stad; ja de commissie sprak zelfs de hoop uit dat zij geheel uitgeroeid zou zijn in een volgend geslacht wanneer ook de inwoners nu voortaan zoo verstandig zouden worden aan valiede mannen en vrouwen geen bloote bedeeling meer te geven. Ook mocht het werk-instituut zich niet alleen verheugen in de gewaardeerde belangstelling van het stadsbestuur maar werd zelfs met een bezoek vereerd door den Gouverneur der Provincie den graaf van Hogendorp en door niemand minder dan Z. K. II. Prins Frederik, die zijn hooge tevredenheid over de inrichting te kennen gaf.

De inrichting was onmisbaar geworden en bleef „volkomen aan hare bestemming” beantwoorden, zooals het regeeringsverslag over 1821 ons vertelt.

Tusschen de juichtonen door werden nu en dan echter schrille wan-klanken vernomen, die weldra den boventoon gingen voeren. Vooreerst had het bestuur te kampen gehad met den tegenzin der behoeftigen zelf in een dergelijke inrichting, die toen hij overwonnen was, plaats maakte

voor een al te sterke toestrooming van armen (al spoedig 400) waaronder vele vreemde, die op de bekend geworden Amersfoortsche liefdadigheid afkwamen, zoodat de bepaling noodig was dat alleen zij geholpen zouden worden, die 4 jaar binnen de stad hadden gewoond (hierdoor werd één jaar het aantal teruggebracht op 300, om echter het volgende jaar weer te klimmen tot 500 personen). Vervolgens konden sommige inwoners ongelukkigerwijs nog niet nalaten aan luie leegloopers aalmoezen te geven. De bekwaamheid der opgenomenen was verder van dien aard dat allerlei broddelwerk werd verricht en vele grondstoffen werden verknoeid. Het touwpluizen bleek een nadeelige werkzaamheid en werd zooveel mogelijk ingekrompen; de wolkammerij wierp geen voordeel af; de ververij werd afgeschaft als nadeelig en het vervaardigen van katoenen en linnen garens leverde bepaald verlies op. Ook kwam het werk-instituut in botsing met den winkelstand; de winkeliers wilden volstrekt geen producten afkopen, maar klaagden luide over de groote concurrentie aan de geheele Amersfoortsche vrije nijverheid aangedaan. De commissie van haar kant wierp daarentegen de vraag op of niet voortaan in het klein, evenals in een gewonen winkel, zou moeten verkocht worden, daar de afzet in het groot niet best vlotte. De directie kreeg meer en meer een open oog voor de nadeelen, die aan zulk een instelling verbonden waren boven een gewone fabriek: de groote kosten van administratie, de toelagen aan werkbazen en matrassen, de opvoeding van de kinderen der behoeftigen, het lui en gebrekkige werkvolk, de onvoordeelige werkzaamheden, die juist moesten behouden blijven, omdat ze *niet* in de vrije nijverheid bestonden of konden bestaan, het slechte debiet enz. enz. enz.

Klaagde de directie ook luide over gebrek aan belangstelling bij de inwoners, de arbesturen beweerden daarentegen weinig goede resultaten te zien en weinig verlichting te gevoelen van het werk-instituut. Op financieel gebied eindelijk had men een jammerlijke misrekening gemaakt. De ingezetenen hadden reeds lang geroepen over de noodzakelijkheid en het nut van een dergelijke instelling, hadden schoone beloften gedaan bij te zullen dragen naar hun beste krachten, doch toen een inschrijving werd geopend van 12.000 gulden bedrijfskapitaal, verdeeld in aandeelen van 100—1000 gulden tegen 5% rente, waartoe voor aflossing en interesten de stadsgoederen verbonden zouden zijn, bleef de intekening verre beneden de genoemde som. Het ontbrekende, had men bepaald, zou aangevuld worden door verkoop van stadsgoederen. Verder zou de stad jaarlijks een subsidie geven van *f* 1200 of 20-maal zooveel in eens; uit te keeren eveneens uit verkochte stadsgoederen, in 't laatste geval dus ter waarde van *f* 24.000. Dan zou men nog een jaarlijksche inschrijving openen en om de drie maanden een collecte houden. Reeds spoedig werd 't, door gebrek aan bijdragen van particulieren, noodzakelijk stadsgoederen te verkoopen ter waarde van *f* 24.000; het vaste fonds werd alzoo gebracht

op *f* 36.000, nadat de oorspronkelijke leening van *f* 12.000 ook door verkoop van stadsgoederen was aangevuld. Doch het tweede jaar bleek dat bedrijfskapitaal geheel onvoldoende te zijn en werd het op voorstel van de directie door verkoop van stadsgoederen op *f* 50.000 gebracht. Toen het derde jaar nu de wanhopige ervaring gaf dat ook dit grondkapitaal niet toereikende was en de directie op een armenbelasting aandrong, vond het gemeentebestuur verdere suppleering van geld onverantwoordelijk en gaf den raad de instelling te beperken. Beperking van een dergelijke instelling is in den regel begin van opheffing. Het duurde dan ook niet lang of stemmen gingen op om de dure instelling te sluiten daar de burgerij hoe langer hoe minder sympathie toonde, een groot deel der stadsgoederen reeds verslonden was en zij toch niet op die manier in stand te houden was. In den aanvang van 't jaar 1825, was het bestuur zelf overtuigd dat de inrichting niet langer kon bestaan. Iets later (1 Mei 1825) was bij resolutie van Z. M. den Koning in overweging gegeven „het werkhuis te supprimeeren en de valiede personen naar Ommerschans over te brengen.” Het bestuur schreef den 28 Mei daaraanvolgende, een brief aan den raad een spoedige decisie te willen nemen over het al of niet voortbestaan der instelling en kreeg 13 Aug. van hetzelfde jaar een dankbrief van Gedeputeerde Staten, waarin werd overwogen dat: „hoe „schoon, nuttig en menschlievend 't ook moge schijnen, de ondervinding „overtuigend heeft bewezen, dat hetzelfde (het werk-instituut) met zulke „geringe(?) middelen tot instandhouding nimmer op den duur kon blijven „bestaan, vooral in een stad zooals Amersfoort welke nog geen 10.000 „zielen telt en reeds een groot gedeelte van hare vaste goederen heeft „moeten verkoopen, waardoor de belastingen allengskens tot zulk een hoogte „zijn gestegen. Immers mocht het telkens voordragen van nieuwe en „nog hooger belastingen tot instandhouding van voormeld instituut „zonder nog thans hetzelfde op een geëvenredigden voet van ontvang en „uitgaven te kunnen brengen, den geheelen ondergang van het finantie- „wezen ten gevolge hebben en in stadskas een onherstelbaar deficit doen „ontstaan.”

Den 1sten Januari 1826 is de instelling opgeheven en zijn de overgebleven behoeftigen naar de bedelaarskolonie te Ommerschans overgebracht.

Gedurende de jaren van haar bestaan heeft de instelling groote sommen onder de behoeftigen verspreid, zooals blijkt uit de volgende tabel berekend uit het boek der arbeidsloonen begonnen 1 Februari 1819:

Febr. 1819—Aug. 1820 (18 maanden)	<i>f</i> 12.691	Aug. 1823—Aug. 1824	<i>f</i> 15.211
Aug. 1820— „ 1821 (12 „)	„ 13.461	„ 1824— „ 1825	„ 7.465
„ 1821— „ 1822 („)	„ 17.147	„ 1825—Jan. 1826 (5 m.)	„ 1.621
„ 1822— „ 1823 („)	„ 22.366		

Na de opheffing mochten de door behoeftigen ter leen ontvangen spinnewielen en haspels behouden blijven; al het overige werd in het midden van 1826 verkocht en bracht het volgende op:

Provenu van publieken verkoop der voorhanden goederen	f 387.16
Verkocht bij een makelaar te Amsterdam en uit de hand	„ 921.65
Verkochte werktuigen.	„ 1363.79
	<u>f 2672.60</u>
af voor onkosten	„ 19.90
	<u>f 2652.70</u>

Alzoo nog geen f 3000 kon terug gegeven worden aan de stad die ruim f 40.000 aan goederen voor deze werkinrichting had moeten besteden!

Bronnen: BRIEF VAN Mr. C. H. GOCKINGA, lid der Tweede Kamer der Staten Generaal aan Mr. C. V. betreffende de armen-inrichting in het dorp Noordbroek. Magazijn van Armenwezen V, blz. 223 (1822).

REGEERINGSVERSLAGEN.

NOORDBROEK,
1820

Ook in dit dorp van 1500 ingezetenen was in het jaar 1820 veel bedelarij; geheele troepen bedelaars trokken 's Maandags van huis tot huis, maakten de wegen onveilig en dwongen de boeren, en bij hun afwezigheid nog gemakkelijker de boerinnen, hen een aalmoes te geven. De oorzaak van deze armoede zag Mr. Gockinga in vroeger voordeelige tijden en daarop gevolgde weelde, gebrek aan spaarzaamheid, onvoorzichtige en vroege huwelijken. De bedelingen namen steeds meer toe; het werd hoog tijd dat aan dezen toestand een einde kwam. De schrijver van den gemelden brief had toen, zooals hij schreef, aan de Diaconie der Hervormde gemeente aangeraden een werkhuis op te richten en daarin aan iederen valieden behoeftige werk en loon aan te bieden, inplaats van de steeds grooter wordende bedelingen. Geen werk zou echter mogen verricht worden dat concurreerde met takken van tegenwoordige nijverheid, maar de arbeid zou moeten bestaan uit de vroeger in zwang zijnde, thans vervallen, bezigheid van spinnen van vlas en wol. Van de 70 bedeeden meldden zich gedurende den eersten winter omstreeks 40 personen aan om werk. In het begin werd alleen *in* het lokaal gewerkt doch later kregen de behoeftigen ook het spinwerk mee naar huis.

Dat de instelling nuttig werkte, blijkt behalve uit het getuigenis van Mr. Gockinga nog uit het regeeringsverslag over 1821, hetwelk aldus er over spreekt:

„Die te Noordbroek (Groningen) is van goede uitwerking geweest. De „bedelarij is in die gemeente geheel uitgeroeid. Zelfs voorzien eenige „personen, die onderstand ontvingen, geheel en al, door den arbeid in „hunne behoeften.”

Voor een overzicht der administratie diene het volgende staatje van ontvangsten en uitgaven van het werkhuis te Noordbroek van 10 Aug. 1820—17 Aug. 1821.

Ontvangsten.	Uitgaven.
Batig saldo vorig jaar. . . . . f 23.58	Uitbetaald spinloon. . . . . f 472.95 ⁵
Vrijwillige contributiën . . . . . „ 577.15	Door kwitantiën . . . . . „ 46.21
Door de ingezetenen betaald spingeld „ 299.39 ⁵	Gemengde uitgaven . . . . . „ 154.42 ⁵
Verkochte goederen. . . . . „ 137.26 ⁵	Ingekochte goederen . . . . . „ 133.41
Teruggegeven voorschot . . . . . „ 0.75	Salaris opzichteres . . . . . „ 78.50
f 1038.14	Salaris oppassers tegen de bedelarij „ 109.80
af „ 1002.46 ⁵	Voorschot gegeven . . . . . „ 7.16 ⁵
Saldo aan contanten . . . . . f 35.67 ⁵	f 1002.46 ⁵
Getaxeerde waarde aanw. goederen „ 137.57 ⁵	
Voordeelig slot f 173.25	

In 1832 is het bestuur overgegaan in handen van een commissie door de contribueerende ingezetenen gekozen. Langzamerhand werd minder *in* het werkhuis dan door de behoeftigen in hun woning gewerkt en zoo vinden we in 1854 Noordbroek terug onder de instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen op andere wijze dan in daartoe ingerichte werkplaatsen, met dezelfde werkzaamheden.

In 1891 is Noordbroek alleen nog in het bezit van een keienklopperij onder een bestuur door den gemeenteraad benoemd.

HATTEM.
vóór 1820

In deze gemeente bestond vóór 1820 reeds een werkinrichting, want we lezen in het regeer.verslag over dat jaar: „De Werkplaats te Hattem „(Gelderland) is te niet geloopen, bij gebrek aan vertier, en de behoeftige „klasse lijdt daardoor. Men zal op middelen bedacht zijn om die weder „aan den gang te helpen.” Eerst in 1852 komt Hattem weer voor in het regeer.verslag doch nu onder de instellingen die werk verschaffen *op andere wijze* dan *in* werkplaatsen; men liet spinnen en breien.

SNEEK.
1820

In het regeer.verslag over 1820 wordt reeds melding gemaakt van een werkplaats te Sneek, die in verval is geraakt. Later (in 1825) wordt voor deze gemeente een instelling genoemd die, voor rekening van het gemeentebestuur, wol liet spinnen in de lokalen der inrichting, welke instelling in 1829 is opgeheven „door gebrek aan werk”. In 1832 komt Sneek weer vóór en blijft opgenoemd tot en met 1891 in welk jaar er nog 2 personen werkten. De instelling werd bestuurd door een commissie voor rekening der gemeente; de werkzaamheden bestonden eerst uit touwpluizen en 't maken van touwmatten, later ook nog uit spinnen en weven, in het laatste jaar allcen uit touwpluizen; in 1892 is de instelling opgeheven.

Bronnen: VERSLAG van den staat der stadsarmeninrichting te Zwolle op 1 Juni 1830.

REGEERINGSVERSLAG over het armwezen 1860.

REGLEMENT voor het bestuur der armeninrichting te Zwolle van 15 Dec. 1879.

INLICHTINGEN van het bestuur der stads-armeninrichting.

ZWOLLE,
1821
Armenfabriek

Bij raadsbesluit van 8 Juli 1821 was in Zwolle besloten op te richten een *fabriek van sajete en van sajetten- en wollen kousen*. Het doel dat de raad beoogde met 't stichten van deze armeninrichting, was te bevorderen „de verbetering en opbeuring van den stand der armen en behoeftigen, door middel van het verleenen van arbeid en onderwijs.” Iederen winter, die streng en guur was, deed de nooddrift tot een angstige hoogte klimmen, het bedeelingsstelsel was in zwang, het aantal bedeelden steeg met den dag, de bedelarij nam hand over hand toe. De bedelaars exploiteerden den liefdadigheidszin der bewoners, terwijl de werkelijk behoeftigen die hulp verdienden dikwijls gebrek leden, en onder die bedelaars waren velen nog zeer goed in staat tot werken. De jeugd werd in ledigheid en losbandigheid grootgebracht, wat de raad een geweldige bron van zedeloosheid en ondeugd vond en besluiten deed tot het nemen van bovenstaanden maatregel.

Door het in 't leven roepen van deze inrichting, zou voortaan ieder behoeftige werk kunnen vinden en nimmer zou dus meer de klacht van geen werk te hebben mogen leiden tot het vragen om een aalmoes.

Kinderen zouden onderricht in spinnen en breien ontvangen in afzonderlijke lokalen, niet zoo zeer om hen in die vakken te bekwamen als wel hen aan een nuttig werkzaam leven te gewennen, terwijl volwassenen de grondstoffen in hunne woningen ter bearbeiding konden bekomen; de geheele combinatie werd *fabriek* genoemd. Om nu tevens partij te trekken van den ijver dien particulieren in eigen zaken plegen aan te wenden, werd deze onderneming aanbesteed. Den aannemer waren de volgende verplichtingen opgelegd:

a. hij moest uitoefenen een fabriek van sajete en van sajetten- en wollen kousen,

b. aan alle behoeftigen, toegezonden door het bestuur dezer inrichting, spin- en breiwerk aan hunne woningen verschaffen,

c. insgelijks aan alle kinderen der behoeftigen in de werkscholen dit zelfde soort werk verschaffen,

d. loon betalen volgens vastgesteld tarief,

e. de geheele onderneming op eigen risico drijven;

f. daarvoor kreeg hij een lokaal van de stad en verder gedurende de eerste jaren f 2400 subsidie 's jaars. Later 24% van de door hem aan behoeftigen voor spin- en breiwerk uitbetaalde werkloonen, met een minimum toelage van f 800 en een maximum van f 1800 's jaars, door welke bepaling de loonregeling geheel in handen kwam van de bestuurders,

terwijl het in 't belang van den aannemer zelf was, er voor te zorgen, dat veel en goed werk geleverd werd.

Het resultaat was niet ongunstig; men had ná de eerste 9 jaren van het bestaan der inrichting de voldoening te kunnen constateeren, dat er „in soort van arbeid geen gelukkiger keus voor deze stad had kunnen gedaan worden.” Het getal behoeftigen aan wie in de eerste jaren werk aan hunne woningen was verschaft, bedroeg doorgaans 400 à 500 personen, gezamenlijk verdienende in een geheel jaar ongeveer *f*6000, waarbij echter nog $\pm$ *f*2500 moet gevoegd worden voor belooningen en premiën die hunne kinderen op de spin- en breischolen konden verdienen.

Deze aannemer met zijn gansche fabriek vormde slechts een onderdeel der gecompliceerde stadsarmeninrichting, die in 1828 in haar geheel omvang voltooid was. De aannemer had, zooals we gezien hebben, slechts voor spin- en breiwerk te zorgen, het gebouw en het onderwyzend personeel werd door de stad bekostigd. In het gebouw, genaamd „renovatum”, waren omstreeks 1829 de volgende instellingen vereenigd, in welke combinatie een geheel plan van opvoeding der behoeftigen was neergelegd.

- a. een kleine kinderen-bewaarschool voor kinderen van behoeftigen;
- b. een leerschool voor kinderen van 6 jaar en daarboven.

Waren de kinderen tot zoover opgevoed dan kwamen zij op de volgende werk- en leerscholen:

- c. spin- en breischolen;
- d. een mattenmakerij;
- e. een naaischool;
- f. een school voor de praktikale meetkunde, toegepast op de handwerken en in verband met de stads-teekenschool, voor jongelingen die reeds bij ambachten zijn geplaatst.

Van deze werk- en leerscholen konden de leerlingen dan geplaatst worden in een ambacht of dienst.

Gedurende de eerste jaren kostte de inrichting jaarlijks aan de stad ongeveer *f*3000; maar later werd dit meer, zoodat in 1829 een som van *f*4176.46⁵ tot dat doel was besteed. Deze som was aldus gespecificeerd:

Uitgaven voor het verleenen van arbeid:

a. subsidie op het werkloon aan den aannemer der fabriek	<i>f</i> 1729.33
b. werkscholen: belooning der opzichters en helpsters en der maitres bij de naaischool	- 429.70
werktuigen	- 28.80

Uitgaven voor onderwijs:

a. schoolbehoefden	- 189.23
b. jaarwedden der onderwijzers aan de leerschool	- 665.82
c. idem der maitres en de helpsters aan de klein-kinderschool	- 348.—

Algemeene kosten:

a. vuur en licht	f 276.24 ⁵
b. kosten van examens, prijzen en premiën in boekwerken, kleedingstukken enz.	- 210.22
c. salaris van de bedienden van 't bestuur	- 159.—
d. administratiekosten, schrijfbehoeften, kopieloonen, schoon- houden der lokalen enz.	- 140.12
Totaal:	f 4176.46 ⁵

Alzoo f 1729 aan subsidie voor den aannemer; dit vertegenwoordigt 24 % van het voor spinnen en breien uitbetaalde loon, zoodat deze loonen *alleen* reeds f 7200 in dit jaar bedroegen: daarbij kwamen den behoeftigen nog ten goede de premiën en belooningen der kinderen.

In 1860 schijnt de instelling nog ongeveer op denzelfden voet bestaan te hebben, want we lezen in het regeeringsverslag over het armwezen van dat jaar, dat zij beheerd werd door het bestuur der stads armen-inrichting voor rekening van een fabrikant tegen een subsidie der gemeente van f 1133.32, voor welke toelage de fabrikant aangenomen had, gedurende het geheele jaar aan alle personen, die hem door de verschillende armbesturen zouden worden toegezonden, tegen een bepaald loon breiwerk aan hunne woningen te geven.

Volgens een door den Raad, in samenwerking met de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen herzien reglement van 15 Dec. 1879, was het doel der armeninrichting als volgt:

Art. 1. Het doel dezer inrichting is: het voorkomen van verarming, de verbetering en opbeuring van den toestand der armen en behoeftigen in deze gemeente, door middel van *verstandelijke en zedelijke opleiding, onderwijs* op de Bewaar-, Brei- en Naaischool, *arbeid* en *zoodanige andere middelen*, als door den gemeenteraad nuttig zullen geoordeeld worden."

Voor deze werkverschaffing bestond, volgens art. 10 van het huishoudelijk reglement, een afzonderlijke commissie. Tot in het begin van 1894 is met deze soort werkverschaffing voortgegaan, daar het bestuur nog steeds groote bestellingen van gebreide sokken kreeg van de militaire administratie. Om hieraan te kunnen voldoen, had het bestuur een contract gesloten met een kousenfabrikant, waardoor deze laatste de bestellingen uitvoerde, doch verplicht was de sokken te laten breien door behoeftigen in de gemeente. Dit scheen echter onvoordeelig te zijn voor den kousenfabrikant, daar het werk niet altijd voldeed en dikwijls in grooten getale afgekeurd werd, zoodat hij in 1894 het contract niet meer wilde vernieuwen.

Ook de leerschool voor kinderen van 6 jaar en daarboven, de mattenmakerij en de school voor praktikale meetkunde schijnen successievelijk opgehouden te hebben, zoodat thans onder „de stads armen-inrichting”

alleen nog begrepen wordt een commissie, die de stadsscholen beheert, n.l. een naai-, brei- en bewaarschool.

Iets anders is er echter bijgekomen, n.l. „de commissie voor het nachtleger”, welke commissie dekens en matrassen koopt en die verhuurt aan behoeftigen voor 5 à 10 cent in de week, welke huurprijs telkens afgehouden wordt van de wekelijksche bedeeeling vanwege het armbestuur. Dit beheer staat financieel afzonderlijk; deze afdeeling kan zich zelf bedruipen.

Reeds in het regeeringsverslag over dit jaar wordt vermeld dat een werkplaats van liefdadigheid te Zierikzee bestaan heeft, doch is opgeheven. In 1826 weer opgegeven, blijft zij genoemd tot 1838, in welk jaar de instelling is opgeheven „wegens gebrek aan oud touwwerk om tot kalfaat te worden verwerkt”. Gedurende de jaren 1832 en 1833 stond deze werkinrichting stil „uit hoofde van gemis aan gelegenheid tot afzetting van de bewerkte stof”. Er werd touw geplozen voor rekening van het gemeentebestuur.

Bronnen: REGEERINGSVERSLAGEN 1825—1854.
GEMEENTEVERSLAGEN 1854—1892.

In het regeeringsverslag over 1825 wordt voor 't eerst melding gemaakt van een werkinrichting te Deventer, waarin kousen en sokken gebreid en wol gesponnen werd. De behoeftigen werkten voor deze instelling niet in eene werkplaats doch aan hunne woningen. Dit duurde tot 1854, in welk jaar de instelling opgeheven werd, doch dadelijk opgevolgd door een andere met dezelfde werkzaamheden. De nieuwe inrichting, die in het gem.-verslag van Deventer voorkomt onder den naam van „de armenfabriek”, verschilde in zooverre van de vorige instelling dat voortaan ook *in* de inrichting zou gearbeid worden.

De armenfabriek, bestaande dus van af 1854, werd gesteld onder het bestuur van een commissie, en gedreven voor rekening van de gemeente. Het burgerlijk armbestuur scheen hiermede echter niet tevreden te zijn maar ook rechtstreeks eenige behoeftigen te willen helpen met arbeid; het richtte daarom (in 1858) naast de bestaande armenfabriek een dweilgoedfabriek op, waarin gedurende de eerste jaren garens geweven werden.

Zoo vinden we in de gem.-verslagen naast elkaar staan: de armenfabriek met een subsidie uit de gem. kas van $\pm$ f 500 en de dweilgoedfabriek onder beheer van 't burg. armbestuur. In 1861 betaalde de armenfabriek nog aan spinloon f 207.59 en aan breiloon f 4106.28; de dweilgoedfabriek aan loon voor 't maken van dweilgoed f 195.86. In hetzelfde jaar werkten 18 mannen in de armenfabriek en 480 vrouwen daarbuiten, verdienende

ZIERIKZEE.
1824

DEVENTER.
1825

1854 Armenfabr.

1858 Dweil-
goed fabriek

een loon van $f 0,10$ tot $f 0,70$ per dag, terwijl 23 personen (zijnde 5 mannen, 17 vrouwen en 1 kind) voor de dwcilgoedfabriek arbeidden, voor een loon van $f 0,10$ tot $f 0,25$. Later wordt alleen de armenfabriek nog vermeld in de gemeenteverslagen, hoewel deze ook sterk achteruit ging; in 1881 werkte zij nog met 1 fabrieksarbeider (zegge 1!) en 87 in hun woning arbeidende vrouwen, in 1891 met nog steeds 1 fabrieksarbeider en slechts 18 vrouwen daarbuiten. Den 1sten Jan. 1892 is de instelling opgeheven.

NIEUWE PEKELA.
1825

Van 1825 tot 1840 bestond in deze gemeente een werkhuis, dat in laatstgenoemd jaar van de tabel der werkplaatsen van liefdadigheid verhuisde naar de tabel der godshuizen. Ongeveer 35 personen werden er gehuisvest en kregen hunne kleeding en bewassing, vuur, licht en medische behandeling van de inrichting; alleen hunne voeding moesten ze zelf bekostigen. De werkzaamheden bestonden uit touwpluizen en 't verrichten van eenig spinwerk, het geheel stond onder bestuur van den Kerkeraad der Hervormde Gemeente, bijgestaan door elf Directeuren en kwam voor rekening van die gemeente.

VLAARDINGEN.
1825

Van af dit jaar bestond in deze gemeente een werkinrichting, waarin haringnetten gebruid werden. De instelling, waarin enkel kinderen arbeidden stond in verband met een armenschool en werd bestuurd door een schoolcommissie voor rekening van de gemeente. In het regeeringsverslag van 1853 wordt zij nog als zoodanig genoemd.

TEXEL.
1826

In deze gemeente heeft van 1826—1836 een werkinrichting bestaan, waarin voor rekening van het algemeen armbestuur garen werd gesponnen voor zeildoek. Er werden in dit huis ook 7 à 8 personen besteed „van wege de algemeene armen.” In 1836 is de instelling opgeheven (althans stilgestaan en niet meer genoemd) uit hoofde van gebrek aan werk.

ZUIDSCHAR-
WOUDE. 1826

In deze gemeente heeft van 1826—1845 een werkinrichting bestaan, waarin voor rekening van het gemeentebestuur ruw garen werd gesponnen. Er werd alleen in de lokalen der inrichting gewerkt.

SCHIEDAM.
1832

Werkinrichting opgericht in 1832, waarin voor rekening der gemeente behoeftigen konden komen spinnen, weven en hekelen; in het begin bestuurd door regenten van de magistraats-armenkamer, later door een fabrikant. Zij wordt in 1854 nog genoemd en wel onder de instellingen sub a (art. 2, wet 1854, S. 100).

MEDEMBLIK.
1833

Van af dit jaar tot 1838 bestond in deze gemeente een werkinrichting, waarin voor rekening van een particulier bonte katoenen geweven werden.

WINSCHOTEN.
1833

Door het Departement der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen werd in dat jaar spinwerk en veldarbeid aan behoeftigen te verrichten gegeven: in 1834 reeds stil gestaan, herleefde de instelling weer in het volgende jaar en wordt als zoodanig nog genoemd in 1853. Daar alleen veldarbeid was overgebleven, noemde het regeeringsverslag haar onder de instellingen ter werkverschaffing aan behoeftigen op andere wijze dan in daartoe ingerichte werkplaatsen.

JOURE.
1836

Van af dit jaar tot 1840 heeft een werkinrichting bestaan, waarin voor rekening der gemeente aan behoeftigen arbeid werd verschaft met weven van katocnen stoffen, spoclen en kettingscheren.

SAUWERT.
1838

In dit jaar richtte de Hervormde Diaconie een werkhuis op, waarin de behoeftigen konden komen spinnen en veldarbeid verrichten. Sedert 1840 wordt deze instelling onder de godshuizen genoemd.

MAASTRICHT.
1840

Van 1840—1848 bestond in deze gemeente een werkinrichting, bestuurd door Regenten van het Rooms-Katholieke armenhuis, waarin voor rekening van dit gesticht met spinnen van wollen garens, en weven van wollen stoffen en dekens, aan ongeveer 20 behoeftigen (van welke 15 ook gehuisvest werden) werk werd verschaft.

BIERVLIET.
1842

Van 1842—1846 bestond in deze gemeente een werkinrichting, waarin voor rekening van particulieren als werkzaamheden werden verricht telen en zwingelen van vlas. In 1846 is zij door gebrek aan voldoende ondersteuning opgeheven.

KRUIJNIGEN.
1842

In deze gemeente bestond eenzelfde inrichting als te Biervliet, die echter reeds in 1844 is te niet geloopt.

VLISSINGEN.
1842

Gedurende de eerste jaren van haar bestaan werden in deze werkinrichting, die door particulieren in 't leven was geroepen, als werkzaamheden verricht: vervaardigen van kruiwagens, schoppen, klompen, kurken, koperen spijkers en verder touwpluizen; later waren de eerstgenoemde werkzaamheden komen te vervallen en was „baggerwerk” er bijgekomen. In 1849 is de instelling opgeheven.

DIRKSLAND.
1843

Van 1843—48 heeft in deze gemeente een vlasspinnerij voor behoeftigen bestaan uitgaande van particulieren.

DEN BRIEL.
1844

Van 1844—47 is door de commissie benoemd door den raad, voor rekening van particulieren, aan behoeftigen werk verschaft met spinnen en weven.

- OUDDORP.
1844 In 1844 is te Ouddorp van een door particulieren bijeengebracht fonds een werkinrichting geopend, die in het regceringsverslag over 1854 nog genoemd wordt en wel sub c (van art. 2 der armenwet van 28 Juni 1854, S. 100). Arbeid: telen en bewerken van vlas.
- KRIMPEN A/D LEK.
1846 Gedurende de jaren 1846 en 1847 bestond in deze gemeente een touwpluizerij voor behoeftigen.
- PUTTERSHOEK.
1846 Gedurende dezelfde jaren werd te Puttershoek arbeid verschaft aan behoeftigen met zwingelen en hekelen van vlas.
- KAMPEN.
1847 Deze werkinrichting ging uit van de Vrijmetselaarsloge, gecombineerd met een commissie uit particulieren. Opgericht 26 Dec. 1847, was haar oorspronkelijk doel aan behoeftigen, die langs de straat liepen te bedelen, arbeid te verschaffen in goed verwarmde lokalen, door de gemeente hiervoor afgestaan. Gedurende de eerste jaren van haar bestaan werd alleen gedurende de wintermaanden aan $\pm$ 50 bejaarde mannen en weduwen en een evengroot aantal kinderen arbeid verschaft, door het laten pluizen van touw, plakken van zakjes, vervaardigen van timmerwerk en naaien van koren- en notenzakken. Al spoedig bleef touwpluizen de eenige bezigheid, die na 1853 zelfs niet meer in de lokalen der inrichting maar door behoeftigen te huis werd verricht en eenige jaren later geheel te niet liep.
- Sedert 1849 was echter in de lokalen der inrichting een mattenmakerij opgericht om aan behoeftige kinderen dezen arbeid te leeren en wel met gebruik van de nieuwste hulpmiddelen. Deze tak van industrie was wel aldaar inheemsch, vooral als winterbezigheid voor de tuinders, maar dreigde in verval te geraken door dat men niet met zijn tijd was meegegaan. Een bekwaam baas-mattenmaker werd als leermeester aangesteld. Het getal leerlingen (kinderen van 7—17 jaren) was eerst 17, doch klom spoedig tot 40 en zelfs tot 60. De commissie had de voldoening om jaarlijks ongeveer 15 bekwame mattenmakers te vormen, waarvan sommigen zich geheel op dit vak bleven toeleegen. Gedurende de laatste jaren van het bestaan der inrichting, ondervond de commissie sterk de concurrentie der nieuw opgerichte particuliere mattenmakerijen. In 1890 is de instelling opgeheven, door dat de gemeente de gratis in gebruik afgestane gebouwen verkocht.
- HULST.
1847 Werkinrichting in 1847 opgericht door een bizondere commissie onder de zinspreuk: Belooning voor arbeid. Arbeid: maken van kant, touwslaan, spinnen, breien enz. In 1852 door gebrek aan fondsen ontbonden.
- KOLLUM.
1848 In 1848 door particulieren in 't leven geroepen, kwam deze instelling later voor rekening der gemeente. Arbeid: vlasbraken. In het regce-

ringsverslag over 1854 wordt deze instelling niet meer afzonderlijk genoemd, daar zij in dit jaar een onderdeel werd der armenvoogdij.

NIJKEERK.
1848

Werkinrichting in 1848 opgericht door een commissie van notabelen. Arbeid: landbouw, mattenmaken, schoonhouden der straten. Sedert '49 worden geen opgaven meer gedaan; in '54 niet meer genoemd.

OUDEWATER.
1848

Een touwpluizerij voor behoeftigen werd in 1848 te Oudewater in 't leven geroepen door diakenen der Hervormde Gemeente. In het regeeringsverslag over 1854 wordt deze werkinrichting nog genoemd en wel sub b (art. 2 wet 28 Juni 1854, S. 100); in dit jaar werkten er 70 personen, waarvan 58 den arbeid in hunne woningen verrichtten.

KORTGEEEN.
1849

Van 1849—1854 bestond te Kortgeen een werkinrichting door particulieren in 't leven geroepen. Arbeid: bewerken van vlas. In het regeeringsverslag over 1854 wordt niets meer van de instelling vermeld.

NIJMEGEN.
1850

In 1850 werd te Nijmegen een werkinrichting geopend door een vereeniging van bijzondere personen, waarin als werkzaamheden verricht werden: „het maken van pak-, zak- en ander linnen- en dweilgoed”. Het regeeringsverslag over 1854 noemt haar onder de instellingen sub c (art. 2, wet 28 Juni 1854, S. 100); er werd in dit jaar door 55 personen gearbeid.

BOXTEL.
1851

Werkinrichting door de vereeniging van den H. Vincentius van Paulo opgericht in 1851. De arbeid, bestaande uit spinnen van koehaar voor tapijtfabrikanten, wordt alleen *in* de lokalen verricht. Het regeeringsverslag over 1854 noemt haar onder de instellingen sub b (art. 2, wet 1854).

DALFSEN.
1851

Alleen gedurende dit éene jaar heeft in deze gemeente een werkinrichting bestaan onder een hoofdbestuur en afdeulings-commissiën. Arbeid: matten maken, touwpluizen, spinnen en aardwerk.

GEERTRUIDEN-
BERG. 1851.

In deze gemeente is in 1851 een werkinrichting in 't leven geroepen door het R. K. Armbestuur, die door het regeeringsverslag over 1854 als zoodanig wordt genoemd onder de instellingen sub b. Evenals te Boxtel bestond hier de arbeid uit spinnen van koehaar; er werd door sommige behoeftigen *ook in hun woningen gewerkt*.

MAKKUM.
1851

Sedert 1851 wordt in een werkinrichting te Makkum voor rekening van de gemeente werk aan behoeftigen verschaft met vlasbraken. In het regeeringsverslag over 1854 genoemd onder de instellingen sub a en d

VUCHT.
1851

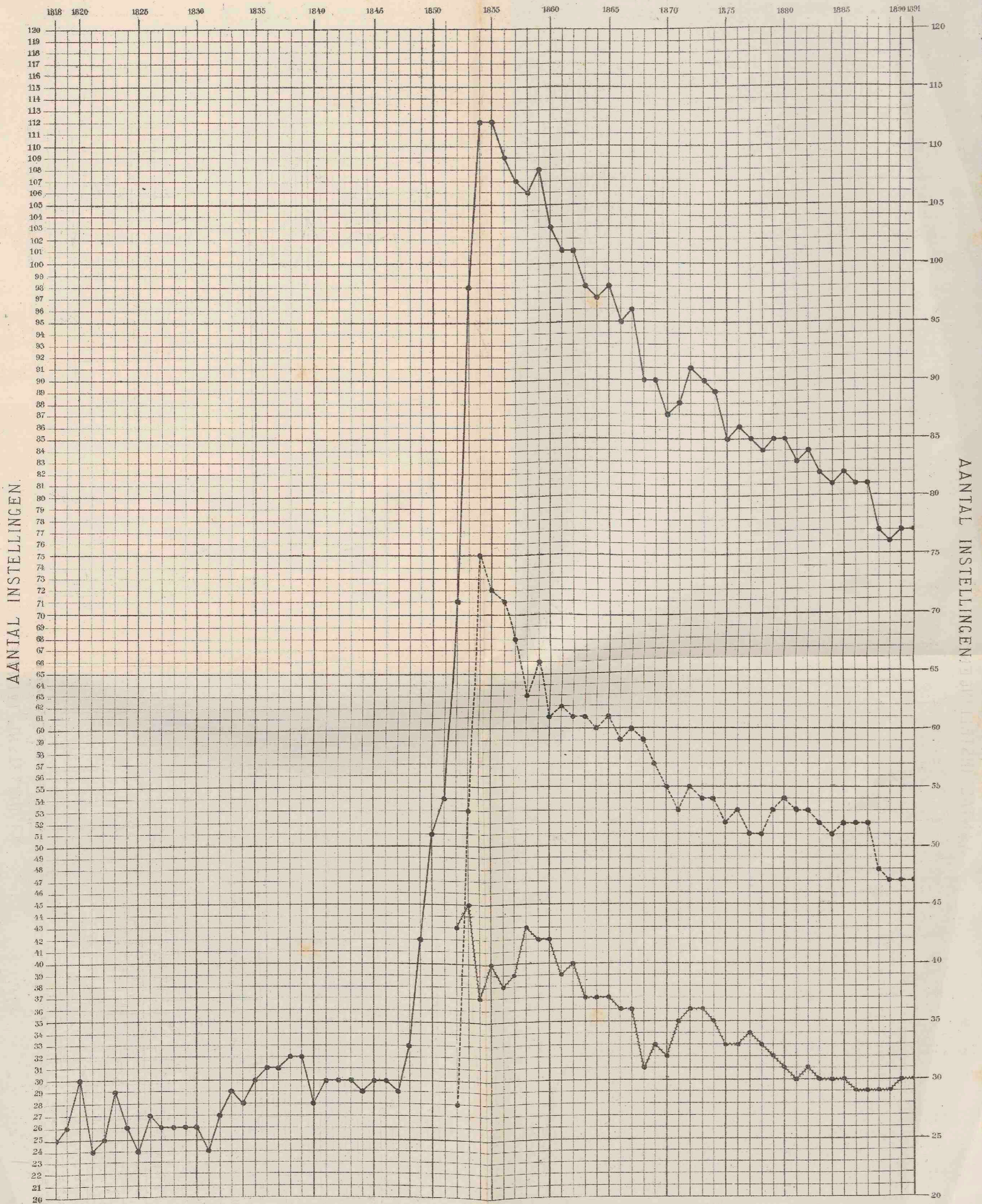
De in 1851 in 't leven geroepen werkinrichting, wordt bestuurd door den burgemeester en komt ten laste van de gemeente. Arbeid: spinnen van koehaar. In het regeeringsverslag over 1854 genoemd onder de instellingen sub a en d; in dit jaar werd door 100 personen gearbeid en een gemeente-subsidie van f 500 verleend.

TABEL I.

JAREN van 1818 tot 1891.

GRAFISCHE VOORSTELLING

VAN HET AANTAL INSTELLINGEN TOT WERKVERSCHAFFING AAN BEHOEFTEGEN, IN DE REGEERINGSVERSLAGEN GENOEMD VAN AF 1818

- totaal aantal instellingen.
- instellingen tot werkversch. aan beh. op andere wijze dan in daartoe inger. werkpl. (splitsing in 1852).
- ..... " " " " " " " " in daartoe inger. werkpl. (splitsing in 1852).

STELLINGEN.

STELLINGEN.

I.

De invoering van een werkhuis-stelsel gelijk het Engelsche is voor Nederland niet wenschelijk.

II.

Werkinrichtingen voor behoeftigen zullen alleen *dan* aanbeveling verdienen, wanneer zij in een gemeente een onderdeel vormen van een organisatie die alle armenzorg omvat en in verband staan met een patronaat over armen.

III.

Art. 10 der wet van 28 Juni 1854, S. 100, tot regeling van het Armbestuur behoeft niet te leiden tot zulke vage opgaven als het regeeringsverslag thans geeft van de instellingen tot werkverschaffing aan behoeftigen, voor zoover ze uitgaan van instellingen bedoeld bij art. 2 dezer wet sub b en c.

IV.

De regeeringsverslagen over het armwezen zullen niet mogen worden opgemaakt naar lijsten ingevuld door de betrokken besturen zelf, doch moeten bevatten de resultaten van het persoonlijk onderzoek der te benoemen drie of meer inspecteuren van het armwezen.

V.

De afdeeling armenzorg bij het Departement van Binnenlandsche Zaken zal moeten worden uitgebreid en onder leiding komen van een hoofdambtenaar, staande rechtstreeks onder den M. v. B. Z.

VI.

In onze samenleving kan niet met grond beweerd worden dat armoede zelf het beste middel tegen armoede is.

VII.

Ten onrechte beweren sommigen dat in het Nieuw-Malthusianisme de oplossing ligt van de sociale kwestie; die oplossing ligt veeleer in betere opvoeding van alle individuën en rechtvaardiger belooning der werkkrachten.

VIII.

Invoering van leerplicht is voor Nederland dringend noodig.

IX.

De wet van 28 Juni 1881, S. 97, (gewijzigd bij latere wetten), houdende wettelijke bepalingen tot regeling van den kleinhandel in sterken drank en tot beteugeling van openbare dronkenschap, zal aan de te verleenen vergunningen voortaan eischen moeten verbinden omtrent localiteit, licht, lucht en openbaarheid.

X.

Indien de Staat alle alcohol-fabricatie monopoliseert en den invoer aan particulieren verbiedt, zal misbruik van sterken drank krachtig tegengegaan kunnen worden en daardoor de volkswelvaart stijgen.

XI.

De wetten van 2 Februari 1895, Staatsbladen Nos 15 en 16, tot voorziening in de regeling en het bestuur van de huishouding der gemeenten Opsterland en Weststellingwerf, zijn ongrondwettig, daar art. 144 al. 4 van de Grondwet hier niet van toepassing was.

XII.

De eisch tot schadevergoeding door de Britsche regeering gedaan ten behoeve van Carpenter, gezagvoerder van het onder Engelsche vlag varende barkschip Casta Rica Packet is ongegrond.

XIII.

Heffing van graanrechten zou voor Nederland alleen dan aanbeveling verdienen, wanneer bewezen was dat de groote invoer van graan uit andere landen slechts tijdelijk is.

XIV.

Het is wenschelijk, dat bij aanbesteding van alle werken in de bestekken bepalingen worden opgenomen omtrent maximum-werktijd en minimum-loon.

XV.

Ieder geldelijk loon moet zijn samengesteld uit twee bestanddeelen: het eene deel moet dienen tot bestrijding van uitgaven voor levensonderhoud, het andere deel tot betaling van premien voor verzekering tegen ouderdom, invaliditeit, ziekten en werkeloosheid.

XVI.

Het *laisser faire laisser passer* leidt consequent doorgevoerd tot anarchisme.

XVII.

Het ware wenschelijk, dat de overtredingen van bedelarij en landlooperij ter berechting aan den kantonrechter werden opgedragen.

XVIII.

Hij die enig goed, dat geheel of ten deele aan een ander toebehoort, wegneemt om zich onmiddellijk daarna, als schuldig aan diefstal, bij de politie aan te melden, is strafbaar volgens art. 310 van het Wetb. v. Strafrecht.

XIX.

Hij die in een der dagbladen de volgende, met zijn naam ondertekende, advertentie plaatst: „Attentie! Te koop stroopers-éénloopsachter-„laadgeweren, centraal kal. 12 voor slechts f 9 en goedkoop onbreekbaar „hazenstrikendraad!” is niet strafbaar volgens art. 133 Wetb. v. Strafrecht.

XX.

De theorie der vrije rechterlijke overtuiging verdient in strafzaken de voorkeur boven de negatieve wettelijke bewijsleer.

XXI.

De erfopvolging bij versterf, behandeld in Boek II Titel XI van ons Burg. Wetb., zal zoodanig moeten gewijzigd worden dat door de wet tot de erfenis geroepen worden: kinderen, ouders, de langstlevende echtgenoot, broers en zusters en ten slotte de staat.

XXII.

Een huwelijk door Nederlanders buitenlands gesloten, zonder dat de volgens art. 138 B. W. vereischte afkondigingen hebben plaats gehad is nietig.

XXIII.

Wanneer bij een verbintenis om te geven de debiteur weigert de zaak te leveren, hoewel hij hiertoe nog in staat is, kan de crediteur reël executeeren.

XXIV.

De echte of zakenverzekering is geen abstracte geldbetalingsbelofte maar een schadevergoedingscontract.

XXV.

Inkopen van aannemers zijn handelsdaden.

XXVI.

Commanditaire vennootschappen met aandelen aan toonder zijn in ons recht toegelaten.

XXVII.

Behalve in de gevallen uitdrukkelijk bij de wet vermeld, heeft de Nederlandsche rechter, ook na een nieuw onderzoek der zaak, *niet* de bevoegdheid vonnissen door vreemde rechters of rechtbanken gewezen binnen het koninkrijk uitvoerbaar te verklaren.

XXVIII.

De vreemdeling, die door een vreemdeling gedagvaard wordt, heeft het recht van dezen de zekerheidstelling te vorderen, voorgeschreven bij art. 152 Wb. v. B. Rv.

XXIX.

Voor een Romcinsch-rechtelijke overeenkomst is de overeenstemmende wil van partijen niet noodig.

XXX.

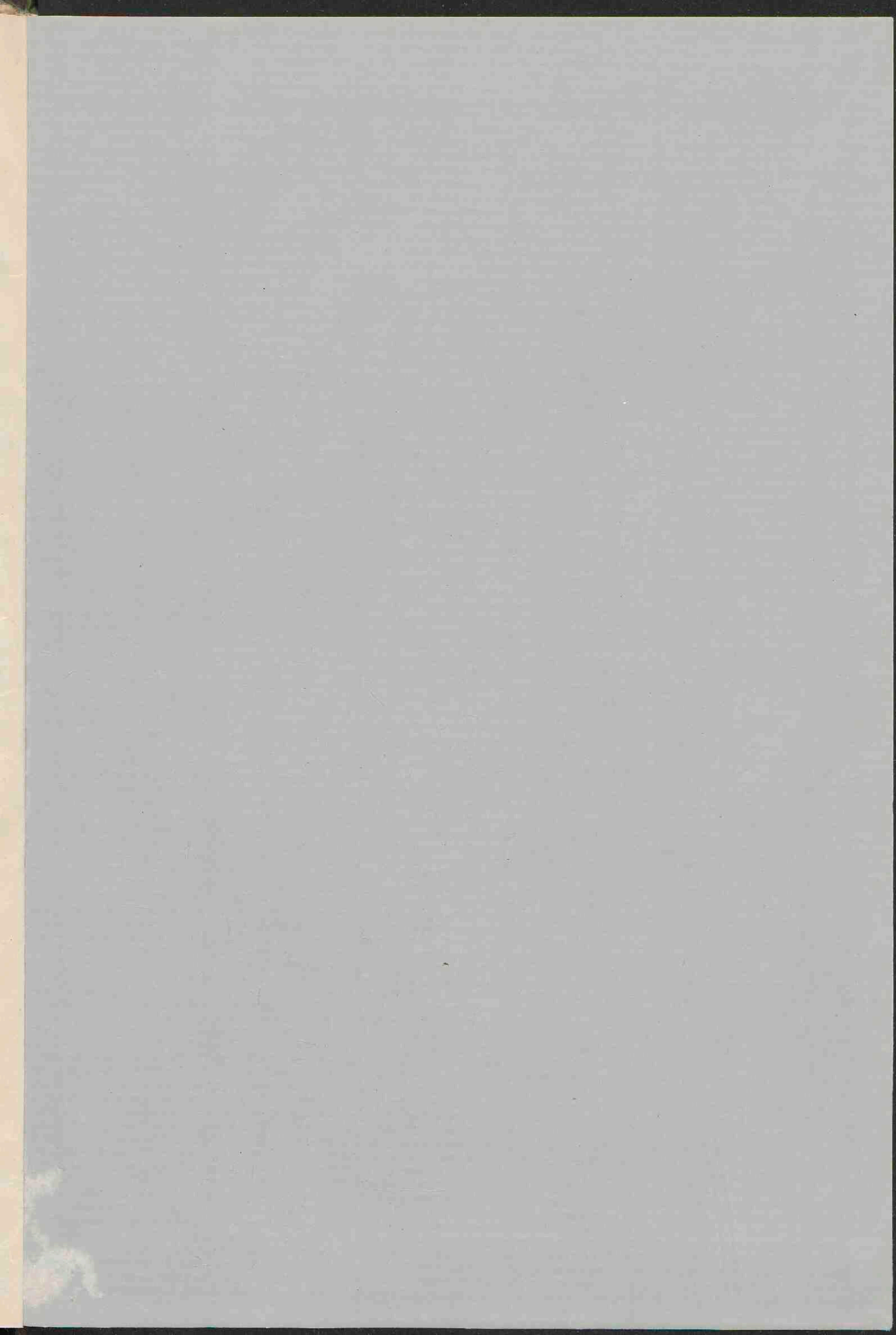
Jure Romano heeft de tweede pandhouder ook het recht van verkoop.

D 35040-4

